ЭТНОСАЯСИ СӨЗДІК

Қазақстанның қоғамдық келісім және этносаралық толеранттылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары

Астана, 2014

УДК 80/81:32 (038)
ББК 66.3 (5К)я2
Э 90

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі

Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің тапсырысы бойынша «Қазақстан Республикасының Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында шығарылды

Қазақстан халқы Ассамблеясының Ғылыми-сарапшылық кеңесі баспаға ұсынған

Бас редактор: Е.Тоғжанов, саяси ғылымдарының докторы
Редакция алқасы: А.Садуақасова, С.Сәлемов, С.Калмыков, Э.Сүлейменова, Л.Прокопенко, Н.Шанаи, Ғ.Төлеғұл

Пікір жазғандар: Дронзина Т.А. Әулие Климент Орхидский атындағы София университетінің профессоры, саяси ғылымдарының докторы (Болгария)
Жүнісова Ж.Х. Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының профессоры, саяси ғылымдарының докторы, ҚХА ҒСК мүшесі

Жобаның ғылыми жетекшісі:
А.К.Садуақасова, әлеуметтану ғылымдарының докторы

Авторлық ұжым: Тоғжанов Ералы Лұқпанұлы, саяси ғылымдарының докторы
Калашникова Наталья Павловна, саяси ғылымдарының докторы
Калмыков Сергей Константинович, философия ғылымдарының кандидаты
Малиновский Виктор Александрович, заң ғылымдарының докторы
Рақышева Ботагөз Исламқызы, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
Садуақасова Айгүл Кәкімбекқызы, әлеуметтану ғылымдарының докторы
Сүлейменова Элеонора Дүйсенқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор
Жақыпов Жантас Алтайұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор
Шаймерденова Нұрсұлу Жамалбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор
Қапалбек Бижомарт Сейсенбекұлы, филология ғылымдарының кандидаты
Төлеғұл Ғосман Төлеғұлұлы, аудармашы-сарапшы

Э 90 **ЭТНОСАЯСИ СӨЗДІК:** Қазақстанның қоғамдық келісім және этносаралық толеранттылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2014 - 400 б.

ISBN: 978-601-7504-05-2

Қазақ және орыс тілдерінде ұсынылып отырған бұл сөздікте этносаясат саласында, ғылыми жарияланымдарда, бұқаралық ақпарат құралдарында, интернетте, сондай-ақ этностану, саясаттану, әлеуметтану курстарын, тарихи және мәдениеттану пәндерін оқытуда жиі қолданылатын терминдердің мәні мен мағынасын анағұрлым толық ашатын 400-ден астам сөз қамтылған. Сөздікке Қазақстан этносаясатының негізгі қағидаттарын түсіндіретін және Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев ұсынған қоғамдық келісім мен этносаралық толеранттылық үлгісімен таныстыратын көптеген терминдер енгізілген.

Сөздік этносаясат саласында қызмет ететін мемлекеттік қызметкерлерге, гуманитарлық ғылымдардың мамандарына және Қазақстандағы заманауи этностық үдерістер туралы білгісі келетін оқырман қауымға арналған.

УДК 80/81:32 (038)
ББК 66.3 (5К)я2

ISBN: 978-601-7504-05-2

© Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитеті, 2014
© Тоғжанов Е., Садуақасова А., Калашникова Н., Калмыков С., Малиновский В., Рақышева Б., Сүлейменова Э., Шаймерденова Н., Төлеғұл Ғ., 2014

АЛҒЫСӨЗ

Жаһандану мен қоғамдық-саяси өзгерістер дәуірінде этносаясат терминдерінің жүйесі де тез өзгеріп отыруға бейім болып келеді. Мұның бірқатар себептері бар, олардың ішінде – этносаясаттың өзінің пәнаралық сипаты, этносаясатта тарих, философия, саясаттану, әлеуметтік тілтану сияқты ғылымдардың шектескен тұстарында кездесетін терминдер табиғатының өрімдестігі, қолданбалы пән ретінде этносаясат міндеттерінің экстралингвистикалық жағдаятқа, мәселен, геосаяси өзгерістерге байланысты болатындығы. Осы жайттардың бәрі этносаясат терминдерін дереу түсіндіріп отырудың, жекелеген бағыттар бойынша терминдер іріктеу үшін пайдалануға болатын арнаулы терминтанулық сөздіктер түзіп отырудың, ол терминдерді заңнамалық құжаттардың «Глоссарий» бөліміне, сондай-ақ оқулықтар мен оқу құралдарына қосып отырудың қажеттігін көрсетеді.

Оның үстіне, дүниетанымдық және философиялық көзқарастарға орай қазіргі заманда әлеуметтік-саяси және геосаяси өзгерістердің қиын кезеңін әлі еңсеру үстінде тұрған әрі қалыптасу, трансформалау, түсінудің алуан түрін өткеріп жатқан этносаясаттың қарышты қадамдары концептуалдық-ұғымдық аппаратқа саналы да сыни көзқарастың болуын талап етеді.

Сөздік негізгі этносаяси терминдер жөнінде ең маңызды деген мағлұмат беретін анықтамалық кітап ретінде ойластырылды да, мынадай міндеттердің шешімін табуға бағытталды: этносаяси зерттеулердің қазіргі жағдайын бейнелеу; мүмкіндігінше Қазақстанның этносаясаты бағыттарына шолу жасау; этносаясат әдістерін сипаттау; этносаясат терминдерінің негізгі құрамын анықтап, жинақталған мол тәжірибені пайдалана отырып, ол терминдерге сөздік анықтама беру; мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру барысындағы оқыту, білім беру міндеттеріне анағұрлым лайық мазмұндау формасын табу.

Этносаяси терминдер сөздігін түзу жұмыстарының негізгі нәтижелерін былайша түйіндеуге болады:

- қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде қолжетімді лексикографиялық дерек-көздер ескеріліп, этносаяси терминдердің корпусы анықталды;
- этносаясаттың қолда бар терминологиялық корпусы ретке түсірілді, жүйеленді;
- іріктеліп алынған терминдердің дефинициялары пішімдеу үшін нормалау және бірегейлеу жұмыстары жүргізілді;
- бұрын анықтама берілмеген терминдер екшеліп, Сөздікке дербес лемма-лар ретінде енгізілді де, оларға сөздікке тән терминологиялық анықтама

жасалды (тұтастай алғанда, қазақ тілінде 200-дей, орыс тілінде 200-дей этносаяси терминге анықтама берілді);

- көптеген терминге орыс/қазақ және ағылшын тілдерінде балама келтірілді;
- сөздік мақала мәтінінің өз ішінде курсивті сілтеме көрсету арқылы және соңында анықтама түрінде сілтеме жасау арқылы терминдер арасындағы жүйелік қатынастар нақтыланды.

Сөздікте этносаяси терминдер қатаң әліпбилік ретпен берілді. Солай бола тұра терминдер корпусы іштей мынадай блоктар бойынша айқын түрде түзілді: этносаясаттың теориялық аспектілері; этносаясаттың шектес және септесетін ғылымдармен, мысалы, этнологиямен, саясаттанумен, әлеуметтік тілтанумен, т.б. байланыстары; этносаяси зерттеу бағыттарының қалыптасуы; этносаяси зерттеулердің әдіснамасы мен әдістемесі, этносаясаттың негізгі ұғымдары.

Сөздіктің бір ерекшелігі – мұнда мүмкіндігінше Қазақстанның этносаяси проблемаларының ерекшеліктері көрсетіледі және Қазақстан халқы ассамблеясы қызметінің толық мәні мен бағыты, құқықтық аспектілер, халықаралық стандарттар, бұл салада жұмыс істейтін негізгі мемлекеттік және қоғамдық институттар туралы жеткілікті түсінік беріледі, Қазақстандағы этнотілдік ахуал мен тілдік саясат, т.б. көптеген жайттар сипатталады.

Сөздік авторлары сыни пікір білдіргендерге, сондай-ақ этносаяси терминдерге ұсынылған анықтамаларды талқылауға қатысқан әріптестердің бәріне алғыс білдіреді.

Сөздіктің этносаясат мәселелеріне қызығушылық танытатындардың бәріне пайдалы еңбек болатынына авторлық ұжым сенім артады және Сөздіктегі терминдер корпусы қоғамдағы өзгерістердің бәрін ескере отырып, бұдан да пайымды талдаулар мен талқылаулар, толықтырулар жасаудың нысанасына айналады деп үміттенеді.

Сөздікті пайдалану тәртібі:

Терминдер Сөздікте әліпби ретімен орналастырылған. Егер термин сөз тіркесінен құралса, тіркес терминнің бірінші сыңарының реті бойынша қойылып, этносаяси мәтіндерде қалыптасқан түрінде (инверсиясыз) беріледі, мысалы, ***Қазақстан халқы ассамблеясы, Ұлт бірлігі доктринасы, Халық санағы, Диаспора, Қазақстандағы тілдік ахуал*** т.с.с. Терминдер сөздік мақаласында қайталанып берілмейді, қысқарған пішінде көрсетіледі, мысалы, ***Ғылыми-сараптамалық кеңес*** *– ҒСК,* ***Қазақстан халқы ассамблеясы*** *– ҚХА*.

Тақырыптық термин қою курсив жазумен бас әріптен басталып жазылады. Оған ілесе терминнің дублеті (синонимі) немесе нұсқасы беріледі, ал ол

дублет пен нұсқалар өз орнында тұрғанда негізгі терминге «осымен бірдей» деген сілтеме жасалады, мысалы, ***Анкеталық сауалнама*** – осымен бірдей: *Анкеталау,* ***Іріктеме жиынтық*** – осымен бірдей: *Іріктеме*.

Тақырыптық терминге қазақша, орысша, ағылшынша баламалар беріледі, оның үстіне доға жақша ішінде әрбір терминге мүмкіндігінше қысқаша этимологиялық сілтеме жапсарластырылады, мысалы, ***Билингвизм*** (лат. *bi*... екі, қос + *lingua* тіл); ***Диаспора*** (грек. *diaspora* шашырау).

Осыдан соң сызықша қойылып барып термин түсіндірмесі беріледі. Егер терминде бірнеше мағына болса, олар абзацқа бөлектелмей, араб цифрымен одан кейін нүкте қойылып, тиянақталып жазылады, мысалы: ***Екінші тіл*** – 1. Балалық шақтан игеру ретіне қарай (*Билингвтің* тілдерді өзінше (онтогенетикалық) игеру уақытына қарай) болатын Е.т., бұл – *Бірінші тілден* соң меңгерілген тіл. Осы тұрғыдан түсінгенде Е.т. *Ана тілімен* сәйкестенуі де, сәйкестенбеуі де мүмкін. 2. *Қостілділік* жағдайындағы *Тілдік құзыреттіліктің* деңгейіне қарай Е.т., бұл – *Басым тілге* қарағанда қосымша тіл болып саналады. Осы тұрғыдан түсінгенде ана тілімен сәйкестенуі де, сәйкестенбеуі де мүмкін. 3. Оқу орындарында оқып-үйрену ретіне қарай Е.т., бұл – шетелдік екінші тіл, оқып-үйренудегі *Мақсатты тіл* (қар. *Негізгі тіл*).

Сөздік мақаласының ішінде терминге анықтама берілген жағдайда ол астын сызу арқылы айрықшаланады.

Терминдер арасындағы жүйелік қатынасты нақтылайтын анықтама түрінде сөздік мақаласының өзінде терминдер және соңында берілетін өзара сілтемелер бас әріптен басталып курсивпен жазылады. Қазақстан Республикасындағы этносаясат, этнотілдік ахуал, этнотілдік жағдай сипаттарына тікелей қатысты терминнің анықтамасынан кейін қосымша ақпарат беріледі.

Сөздікте сондай-ақ терминдердің қазақша-орысша әліпбилік көрсеткіші бар, онда термин мен оған арналған сөздік мақаласының берілген беті көрсетіледі.

Сөздікте мынадай қысқартулар қолданылған:

ағыл. - ағылшын тілі
белорус. - белорус тілі
грек. - грек тілі
итал. - итальян тілі
қаз. - қазақ тілі
лат. - латын тілі
мыс. - мысалы
нем. - неміс тілі
ауысп. мағ. - ауыспалы мағына
т.б. - тағы басқа
ор. - орыс тілі
қар. - қараңыз
сал. - салыстырыңыз
мақ. - мақала
фр. - француз тілі

- А -

АВТОХТОН (*байырғы* немесе *жергілікті*), (ор. *Автохтон,* ағыл. *Autochton,* грек. *autochthon autos* өзі + *chthon* жер, өлке) – осы жерді тұрғылықты мекен еткен, *Этногенезі* осы аумақта дамыған адам, абориген. Мыс., Ванкувер аралындағы Солтүстік және Оңтүстік Американың байырғы халықтары вакаш-квакиютль және нутка; Австралияның оңтүстігіндегі пама-нюнга және Астралияның солтүстігі мен солтүстік-батысындағы не-пама-нюнга (қар. *Автохтондық тіл, Ассимиляция, Тұрғылықты этнос, Этникалық топтар*).

АВТОХТОНДЫҚ ТІЛ (*байырғы тіл)* (ор. *Автохтонный язык,* ағыл. *indigenous language,* грек. *autochthon autos* өзі + *chthon* жер, өлке). Елдің автохтондық, тұрғылықты, байырғы жұртының тілі, мысалы, қазақ тілі – Қазақстан үшін А.т., монғол тілі – Монғолияның А.т-і (қар. *Тұрғылықты этнос, Тұрғылықты тіл, Жергілікті тіл, Этнос тілі, Тіл, Диаспора тілі, Қазақстан тілдері*).

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ЖАЛПЫҒА БІРДЕЙ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ (ор. *Всеобщая декларация прав человека*, ағыл. *Universal declaration of human rights).* А.Қ.Ж.Д. – адам құқықтары саласындағы халықаралық құқықтың бастау көзі, БҰҰ-ның негізгі құжаттарының бірі, салтанатты мәлімдеме. БҰҰ Бас ассамблеясының 1948 жылы 10 желтоқсанда 217 А (III) қарарымен қабылданған бұл декларация – кеңес беру тұрғысындағы құжат. Солай бола тұра мұнда әлемдік қауымдастықтың адам құқықтары саласында жинаған көпжылдық тәжірибесінен келіп шығатын халықаралық стандарттар бар, осының арқасында қазіргі кезде мемлекеттердің көбі мұны міндетті құқықтық құжат ретінде мойындайды. А.Қ.Ж.Д-да адамдардың бостандығы мен теңдігінің дүниетанымдық бастау негіздері беріледі, олардан қандай жағдайда болсын адамзат айырылуға тиіс емес (1-бап); құқықтарды пайдалануға қатысты теңдік пен кемсітпеу қағидаты көрсетіледі (2-бап); адамның түгелдей құқықтарының басты негізі – адамның өмір сүруге, бостандыққа, жеке басына тиіскізбеуге хақылығы тұжырымдалады (3-бап); азаматтық және саяси құқықтар тізбесі (4-21-баптар), адамның әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтарының тізбесі (23-27-баптар) ұсынылады; адам бостандығы мен құқықтарын жүзеге асырудың шарттары ретінде әлеуметтік және халықаралық тәртіптерге арналған талаптар (28-бап), адамның қоғам алдындағы міндеттері мен құқықтарын шектеу шарттарының талаптары қойылады (29-бап); Декларациядағы әлденені онда мазмұндалған құқықтар мен бостандықты жоюға бағытталған әлдебір әрекетпен немесе қызметпен айналысуына мем-

лекетке, адамдардың тобына я жеке адамдарға берілген құқық ретінде түсінуге жол берілмейтіндігі туралы ескертілген (30-бап). А.Қ.Ж.Д., 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт және 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт – үшеуі бірігіп Адам құқықтары туралы Халықаралық Биллді құрайды. Мемлекеттер осыдан соң әлемдік қауымдастық алдында алғаш рет өз азаматтарының құқықтарын жүзеге асыруға септесу жөнінде заңды міндеттеме қабылдады, халықаралық органдарға осы міндеттемелердің сапалы орындалуын бақылау құқығын берді. Адам құқығының бұзылуынан жапа шеккендер ұлттан үстем заңдық органдарға жүгіну мүмкіндігін алды. Адам құқықтары туралы Халықаралық Билль ережелері халықаралық құқықтың көптеген кесімдерінде (актілерінде) көрініс тауып дамып келеді. Қазақстан Республикасында танылған және бекітілген бұл ережелер, ҚР Конституциясының 4-бабына сәйкес, елдің қолданыстағы құқықтарының жүйесіне енгізіліп, ел заңдарының қатарында басымдыққа ие болып тікелей қолданылады.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы адам құқықтары саласындағы 160-тан астам халықаралық актілерге қосылды, олардың қатарында 1966 жылғы Халықаралық пактілермен бірге Нәсілдік кемсітушіліктің барлық түрін жою туралы 1970 жылғы конвенция; Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрін жою туралы 1979 жылғы конвенция; Адамның ар-абыройын қорлайтын я басқа да қатыгездікпен азаптауларға қарсы 1984 жылғы конвенция; Баланың құқы туралы 1989 жылғы конвенция т.б. бірқатар құжаттар бар. Алған міндеттерін жауапкершілікпен орындап отырған Қазақстан конвенциялық бақылау органдарына әлемдік қауымдастықты елде жасалып жатқан қарекет туралы кезең-кезеңімен ұлттық, жиынтық баяндамалар мен басқа да құжаттар тапсырып тұрады. Ол баяндамаларды қарастыратын мәжілістерге мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам өкілдері қатыстырылады. Алдын ала талдау мен жұртшылықтың жария талқылауының нәтижелеріне орай оң бағалар беріліп, ұсыныстар әзірленеді.

АДАМ НӘСІЛДЕРІ (ор. *Расы человека*, ағыл. *racial group)*. Биологиялық және тарихи жаратылысы жағынан бір негізден шыққан адамдар тобы жалпылама түрде ұқсас болғанымен, морфологиялық және физиологиялық белгілері жағынан бір-бірінен белгілі бір шамада өзгеше болады.

Адам нәсілдерін жалпы адам антропологиясының бір саласы ретінде «нәсілтану» ғылыми пәні зерттейді. Бұл пән, негізінен, уақыт өте келе нәсілдік белгілердің өзгеруіндегі нәсілтегі үдерістерін, халықтардың әлеуметтік өмірі жағдайының рөлін, халықтардың өмір салты мен басқа да сипаттарын, нәсіларалық будандасуды – әлемнің түкпір-түкпіріндегі нәсілдердің араласуын зерттеумен айналысады. Қазіргі нәсілтану адамзат морфологиясы мен физиологиясына, генетика мен молекулалық биологияға сүйене отырып,

нәсілдер классификациясы мәселелерін, олардың шығу төркінін, ғаламшарға таралып орналасуын, дамуын және адамзат қауымдастықтарының нақты тарихына байланысты өзара ықпалдасуын қарастырады. Айырып танытатын нәсілдік белгілерге, бұл белгілердің тұқым қуалауына және қоршаған табиғи-графикалық әрі әлеуметтік-мәдени ортаға тәуелділігіне зерттеулер жүргізіліп келеді.

Қазіргі нәсілтану нәсілдік ерекшеліктердің топтық сипаты болатынын және бұл ерекшеліктер жекелеген адамдарды емес, адамдардың тұтас қоғамдастықтарын салғастыра қарағанда ғана әбден айқындалатынын тірек етеді. Нәсілдік ерекшелік бірнеше ұрпақ бойы үнемі атадан балаға беріліп отырылады, сондықтан нәсіларалық айырмашылықтарды зерттеу үшін антропогенетикалық мәліметтердің маңызы зор. Түрлі адамдар немесе олардың тұтас бір тобындағы қан арқылы берілген, сондай-ақ сыртқы дене бітіміндегі ұқсастықтар олардың генетикалық жағынан туыстас, нәсілдік тұрғыдан келгенде әлемдегі халықтардың көбінің, тіпті, тілдік семьялардың көпшілігінің шығу төркіні бір екендігіне дәлел болады.

Зерттеушілер «нәсіл» ұғымының мазмұнын, жалпы алғанда, әртүрлі зерттеушілер бірдей мағынада қабылдайды, алайда оның егжей-тегжейіне келгенде елеулі айырмашылықтар да бар. Антропологтардың түрлі мектебі негізгі нәсілдің төрттен жетіге дейін түрі және ондаған кіші антропологиялық типі болатынын алға тартады.

Еуропалық нәсіл Еуропадан Оралға дейінгі табиғи аймаққа, Солтүстік Африка, Оңтүстік-батыс Азия және Үндістанда таралған. Бұған арменоидтық, нордтық, Жерорта теңіздік, фальдық, альпілік, шығысбалтықтық, кавкасиондық, динарлық және басқа да шағын топтар қосылады. Бұлар өзге нәсілдерден бірінші кезекте ерекше бет пішінімен ажыратылады. Қалған белгілері ауысып, өзгеріп тұрады.

Негроидтық нәсілдің табиғи аймағы – Орталық, Батыс және Шығыс Африка. Шығыс шағын тобы (нилоттық тип, бойшаң, құшық денелі) мен батыс шағын тобы (негрлік тип, жұмыр басты, орта бойлы) бір-біріне ұқсамайды. Ешқайсысына ұқсамайтыны – пигмейлер тобы (негрилльдік тип). Негізгі белгілері – шашының бұйралығы, терісінің қара реңді болуы, кең танаулы, жуан ерінді болуы және т.б. Негроидтық нәсілдің әдепкі өкілі – байырғы кениялық.

Монғолоидтық нәсіл о баста Шығыс Еуразияны мекендеген, қазіргі Монғолия территориясында қалыптасқан. Сырт пішіні ашық далаға бейімделген. Басты белгісі – көзінің күшті инсоляция, шаң, суық, қармен шағылысқан жарықтан және басқа да сыртқы әсерден қалыптасқан қорғалуы. Қабақтарының сығыр келуі, қосымша қатпар – эпикантустың болуы, көз реңінің қара болуы осындай қорғаныш қызметін атқарады. Мұнан басқа өзіне тән белгілері – шашының ұзын, жазық әрі қаралығы, кірпігінің қоюлығы, шықшыттарының шығыңқы болуы. Қарама-қарсы екі топқа бөлінеді: солтүстік топ (шомбал, бойшаң, аққұба өңді, жалпақ бетті және бас сүйегі жалпақ) және оңтүстік топ

(орта бойлы, қара торы, беті кішкентай). Монғолоидтық нәсіл өзге нәсілдерге қарағанда ең жасы, қалыптасқанына шамамен 12 мың жыл болған.

Зерттеуші ғалымдардың кейбір топтары қосымша американоидтық нәсілді бөліп көрсетеді. Бұл нәсіл Солтүстік және Оңтүстік Америкада таралған, генетикалық жағынан монғолоидтарға жақын. Американоидтықтар - тік қара шашты және құс тұмсық болады. Азиаттық монғолоидтарға қарағанда көзі қара, үлкен болады. Ересектерінде эпикантус сирек, ал балаларда жиі ұшырасады. Американоидтардың бойы біршама ұзын болады.

Антропологтар арасында австралоидтарды (австралоидтық-мұхиттық нәсіл) бөліп қарауды жақтайтындар да бар. Ендігі Үндістаннан Гавай аралдарына дейін және бойлығы оңтүстікте Тасманиядан солтүстікте Сахалин, Курилге дейін созылатын алып аймақты алып жатқан ежелгі нәсіл, яғни жер шарының жартысына дерлігін қамтиды. Бұған полинезиялық, меланезиялық, австралиялық, веддоидниялық, айндық топтар қосылады. Терісінің реңі австралиялық аборигендердің қошқыл, қара түсінен сахалиндік, курильдік және солтүстікжапондық айндардың аққұбалығына дейін түрліше бола береді. Оңтүстіктің қошқыл түсті австралоидтары сырт пішіні жағынан негроидтарға ұқсас болғанымен, генетикалық жағынан айтарлықтай алшақ (қар. *Этностық антропология, Нәсілшілдік*).

АЗАМАТТЫҚ (ор. *Гражданство,* ағыл. *Citizenship)* – конституциялық-құқықтық жағдай, адамның мемлекетпен құқықтық-саяси байланысы. Бұл байланыс адам мен мемлекеттің өзаралық құқықтары мен міндеттерінің жиынтығын білдіреді. А. терминімен қатар «бодандық» термині де қолданылады, бірақ бұл термин адам мен монархиялық билік түріндегі мемлекет арасындағы саяси-құқықтық байланысты білдіреді. Халықаралық құқықта және шетелдік салтта А. сөзінің синонимі ретінде «ұлтқа қатыстылық» деген ұғым да қолданылады.

А. институты Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен тәуелсіздігін, егемендігін анықтайтын белгі болып табылады. Қазақстан азаматтарының конституциялық-құқықтық мәртебесі олардың заң алдында теңдігін сақтай отырып, Конституция белгілеген құқықтар, бостандық пен міндеттердің кешеніне түгелдей ие болуын білдіреді.

ҚР Конституциясына сәйкес, Қазақстан Республикасының азаматын қандай жағдайда болсын өз азаматтығынан, өз азаматтығын өзгерту құқығынан айыру мүмкін емес, сондай-ақ ол Қазақстан аумағынан ешқашан қуылмайды. ҚР А. Заңға сәйкес қабылданады және тоқтатылады, А-ты қандай негізде алғанына қарамастан ол жалқы және бәріне бірдей тең болып саналады (10-бап).

Қазақстан Республикасы өзінің мемлекеттік органдары мен лауазымды тұлғалары арқылы Республика азаматтарының алдында, ал Республика азаматы Қазақстан Республикасының алдында жауапты. Азамат Конституция

мен ҚР заңдарын сақтауға; елдің мүдделерін, аумақтық тұтастығын қорғауға; дәстүр, салттарға, мемлекеттік тіл мен ел аумағында тұратын барлық ұлттың тілдеріне құрметпен қарауға; Қазақстан Республикасының қуатын, егемендігі мен тәуелсіздігін нығайтуға міндетті.

А. қатынастарды реттейтін арнаулы заң ретінде 1991 жылы 20 желтоқсанда қабылданған №1017-XII «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» ҚР Заңы қолданылады.

А. принциптерімен қатар бұл Заңда А-ты алудың, сондай-ақ одан айырылудың негіздемелері мен тәртібі белгіленген. Осы тұста шетелдіктер мен А-ғы жоқ тұлғалар үшін ортақ талаптармен қатар Қазақстан аумағында заңды негізде тұрақты түрде төрт жылдан кем емес уақыт тұрған оралмандарға және Қазақстан азаматымен үш жылдан кем емес уақыт некеде тұрғандарға жеңілдетілген (тіркелу) тәртібімен А-қа қабылдау шарттары; сондай-ақ жаппай саяси қуғын-сүргіннің салдарынан еріксіз түрде А-ты жоғалтқан я айырылған, заңды түрде Республика аумағында өмір сүрген құрбандары мен олардың ұрпақтары үшін тұрған мерзіміне қарамай А-қа қабылдаудың жеңілдетілген шарттары анықталған. Сондай-ақ біздің елдің А-ғына жеңілдетілген тәртіппен халықаралық шарттар негізінде қабылдауға болады. Мәселен, 1) Беларусь, Қырғызстан мен Ресей азаматтары 1999 жылғы 26 ақпандағы «Азаматтық алудың жеңілдетілген тәртібі туралы келісім» шегінде; 2) Қазақстан азаматтарының бірімен некеде тұрған шетелдік әйел азаматтар 1957 жылғы 20 ақпандағы «Күйеуі бар әйелдердің азаматтығы туралы конвенция» шегінде жеңіл шарттармен А. ала алады.

Бұрын Қазақстан А-ғында болған адамдардың А-ғы жеңілдетілген тәртіппен қалпына келтірілуі мүмкін. Ол үшін олардың біздің елдің аумағында тұрақты өмір сүруі (мекен еткен мезгілі есептелмейді) және шет мемлекеттің А-ғында болмауы қажет. Бұрын Қазақстан А-ғын жоғалтқаны тіркелген тұлғалардың А-ғы қалпына келтірілмейді.

Жеңілдетілген тәртіппен А. алу (А-ты қалпына келтіру) құқығын беру мемлекеттің өз отандастарына және Отанынан өмір жағдайларының қысымымен еріксіз кетуге мәжбүр болған басқа адамдарға деген ыстық ықыласын көрсетеді, сондай-ақ Қазақстан тығыз қарым-қатынас жасайтын, одан ары ықпалдасуға ұмтылатын басқа елдердің азаматтарына деген құрметті білдіреді.

«Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» ҚР Заңында А. мәселелерін шешудегі мемлекеттік органдардың құзыреті де бекітілген. ҚР Президентінің 2006 жылғы 10 қазандағы №198 «Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Азаматтық мәселелері бойынша комиссия туралы» Жарлығында жекелеген мәселелер егжей-тегжейлі түрде қосымша берілген.

ҚР Үкіметінің 2014 жылғы 19 ақпандағы №111 қаулысымен мемлекеттік қызмет көрсетудің мынадай стандарттары бекітілген: «Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын азаматтығы жоқ тұлғаларға куәлік беру және шетелдіктерге мекендеу қағазын беру»; «Шетелдіктерге және азаматтығы жоқ

тұлғаларға Қазақстан Республикасында тұрақты тұруға рұқсат беру және тіркеу» «Қазақстан Республикасының азаматтығын қабылдау мен одан шығуды тіркеу»; «Қазақстан Республикасында босқын дәрежесін беру және ұзарту».

Осыған орай, Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 11 наурыздағы №152 бұйрығымен «Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын азаматтығы жоқ тұлғаларға куәлік беру және шетелдіктерге мекендеу қағазын беру»; «Шетелдіктерге және азаматтығы жоқ тұлғаларға Қазақстан Республикасында тұрақты тұруға рұқсат беру және тіркеу» «Қазақстан Республикасының азаматтығын қабылдау мен одан шығуды тіркеу»; «Қазақстан Республикасында босқын атын беру және ұзарту» мемлекеттік қызмет көрсетудің регламенті бекітілген.

АЗАМАТТЫҚ СӘЙКЕСТЕНДІРУ (ор. *идентификация гражданская,* ағыл. *identification civil)* – индивидтің (топтың) әлеуметтік-мәдени өлшемдер арқылы өзін қоғаммен байланыстыруының нәтижесі, осының арқасында ол өзін мемлекетпен, қоғаммен, елмен бірдейлестіреді; өзін «өзімдік» және «бөтен» топтармен қатыстырудың бағдарлары, межелері мен өлшемдерінің жиынтығын қалыптастыру (қар. *Сәйкестендіру*). Азаматтық сәйкестікті қалыптастырудың басты бағыттары - «азамат» санатының эмоционалдық-когнитивтік және әлеуметтік-саяси мазмұнын дамыту; негізгі азаматтық құқықтар, міндеттер мен рөлдерді меңгеру; азаматтық және топаралық сәйкестіктердің басымдықтарын орналастыру; ел дамуының мүдделеріне тартылу; қоғам мен мемлекетке қатысты жеке белсенділіктің маңызын арттыру. Азаматтық сәйкестікті қалыптастыру мен дамытудың негізгі тетіктері – бірдейлесудің сипаттарына еліктеу, ол сипаттарды міндетті әрі саналы түрде қабылдау. Мазмұндық жағынан А.С. жұрттың мемлекетпен ниеттестігін білдіреді, ал мұндай ниеттестік болу үшін билік пен азамат арасындағы құқықтар мен міндеттер рәсімделеді, елге шынайы сезіммен етене болу әрі барлық типтік әлеуметтік-мәдени өлшемдер (тіл, діл, әлем бейнесі, әлеуметтік-мәдени құндылықтар, қылық нормалары) арқылы елдің азаматтарымен өзін теңестіру қажет, бұл ниеттестік өзін-өзі саяси және қоғамдық тұрғыдан ұйымдастырумен бекиді (қар. *Сәйкестендіру, Этникалық сәйкестендіру, Тілдік сәйкестендіру, Діни сәйкестендіру, Мәдени сәйкестендіру*).

АЗ ҰЛТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ (халықаралық стандарттар) **(**ор. *Права национальных меньшинств,* ағыл. *Rights of ethnic minorities, international standarts)* – ерекше этностық топтарға жататын адамдарға олардың арнайы сұраныс-қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатымен халықаралық-құқықтық кесімдер арқылы ұсынылатын қосымша мүмкіндіктер.

Халықаралық қоғамдастық аз ұлт деген ұғымға барша жұрт мойындайтын анықтама әзірлеп шығарған жоқ. Мамандар мынадай критерийлер ұсынады: мүдделі тұлғаның дара өзіндік таңдауы, этностық топтың өздерін аз ұлтқа

теңдестіруі; оның шыққан тегі; айқын көрінетін әлеуметтік, мінез-құлықтық және мәдени сипаттары, ең алдымен, ортақ тілдерінің болуы; сол топтың ішіндегілермен және жұрттың басқа топтарымен ықпалдасуға мүмкіндік беретін әлеуметтік ұйымның болуы. А.ұ. деп танудың негізі ретінде олардың сан мөлшері анықталған жоқ.

Пікірлерде елеулі алалық болуына байланысты А.ұ.қ. 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясына енгізілмеді. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің (1966 ж.) 27-бабында, геноцид, апартеид және нәсілді кемсітушілік конвенцияларында А.ұ.қ. бірқатар кепілдіктер берілген. 1978 жылы БҰҰ-ның білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі Бас конференциясында Нәсіл және нәсілшілдік соқыр сенім туралы декларация қабылданды.

БҰҰ Бас Ассамблеясының ұлттық я этностық, діни я тілдік азшылыққа жататын адамдардың құқықтары туралы 1992 жылғы декларациясы өткен ғасырдың 90-жылдарының бірінші жартысында бірқатар елдерде этносаралық қайшылықтардың шиеленісуіне қарсы жауап болды. Осы жылы ЕҚЫК (Еуропалық қауіпсіздік және ынтымақтастық келісімі) Аз ұлттар істері жөніндегі жоғарғы комиссар қызметін тағайындап, бірқатар кеңестер әзірленді.

Еуропалық Кеңес Өңірлік тілдер хартиясын (1992 ж.) және Аз ұлттарды қорғау туралы шектік конвенцияны қабылдады (1995 ж.), бірақ жекелеген мемлекеттердің бұл құжаттар туралы ұстанымы әр басқа болды. 1994 жылы ТМД елдері аз ұлтқа жататын адамдардың құқығын қамтамасыз ету конвенциясын қабылдады.

Аталған құжаттардың бәрінде шиеленістердің халықаралық стандарттарды сақтау арқылы алдын алудың бағыттарын ұсынды. Ол стандарттар: жалпыазаматтық құқықтарды қамтамасыз ету және аз ұлтқа қатысты белгісіне байланысты кемсітуге жол бермеу; өзінің этностық, тілдік, мәдени не діни дербестігін жеке өзі я бірлесе кедергісіз білдіруге, сақтауға және дамытуға өзгеше құқықтылық; түрлі ұйымдар құруға (ассоциациялар, жерлестік ұйымдар т.с.с.) құқықтылық; ел ішінде және шетелдердегі ұқсас ұйымдармен кедергісіз қарым-қатынас жасауға құқықтылық; білім алуда, ақпарат алмасуда ана тілін қолдануға, тіпті туған тілінде БАҚ ашуға дейін құқықтылық; ана тілін өмірдің басқа салаларында да, мемлекеттік органдармен қарым-қатынас жасауда да пайдалану құқығы.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік ұлттық саясат елде ратификацияланған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің (1966 ж.) қағидаларымен және нормаларымен, Нәсілді кемсітушіліктің барлық түрін жою туралы халықаралық конвенциямен (1965 ж.) толық сәйкеседі. Еліміз БҰҰ-ның арнайы құрылымдарына берілетін есептердің талабын орындап отыр.

Елдің мұндай жұмысы БҰҰ, ЕҚЫҰ, ТМД адами өлшемдер мен мәдени мұра жөніндегі басқа халықаралық және өңірлік ұйымдардың өзге де құжат-

тарындағы сындарлы идеялармен, ұсыныстармен толығып келеді.

Қазақстан халқы Ассамблеясы бірегей институтын құру және адамның этностық һәм діни қатыстылығына қарамастан оның құқықтары мен бостандықтарының артықшылығына негізделген қоғамдық келісім мен ұлттық бірліктің қазақстандық үлгісінің қалыптастырылуы мемлекет пен қоғамның қоғамдық-саяси тәжірибесінде «ұлттық азшылық» ұғымы мүлде қолданылмайтын этносаралық қатынастар үйлесімділігінің және көпэтносты қоғамның бірігуінің жоғары деңгейіне қол жеткізді. Объективті зерттеулер көрсеткеніндей, шығу тегі әртүрлі Қазақстан азаматтары өздерін бірегей халықтың негізгі және ажырамас бөлігі ретінде сезінеді, барлық құқықтарды пайдаланады әрі туған тілін қолдануда, мәдениетін, салт-дәстүрлерін дамытуда ешқандай қиындық көрмейді (қар. *Ұлттық азшылықтар, Ұлттық азшылықтар істері жөніндегі Жоғарғы комиссар*).

АККУЛЬТУРАЦИЯ (лат. *ad – к* және *cultura – білім беру, даму* ор. *Аккультурация,* ағыл. *Acculturation)* – 1. Бір мәдениет аясында мәдениет элементтерін бір ұрпақтан келесі ұрпаққа беру (қар. *Әлеуметтену*). 2. Түрлі әлеуметтік және мәдени жүйелердің тікелей байланысы мен өзара ықпалы кезіндегі материалдық мәдениеттің, әдет-ғұрыптар мен нанымдардың өзгеріс үдерісі. (қар. *Ассимиляция*). А. барысында түрлі этномәдени топтардың арасындағы байланыстар олардың біреуі мәдениеттің жаңа үлгілерін алуына немесе екеуі де басқа мәдениетті толығымен не жартылай қабылдап алуына әкеліп соқтырады. А. үдерісі екі негізгі проблемамен байланысты: өз мәдениетін қолдау және мәдениетаралық байланыстарға қатысу. Осы аса маңызды екі сұрақтың жауаптарының комбинацияларына байланысты А.-ның төрт негізгі стратегиясы көрсетіледі: *Ассимиляция*, сепарация, маргиналдану және *Интеграция*. А.-ның соңғы нәтижесі – ортаның талаптарына сай жеке немесе топтық санадағы өзгерістері біршама тұрақты этномәдени топтың ұзақ уақыт бойы бейімделуге қол жеткізуі. Бейімделу жеке адам мен ортаның өзара үйлесімділігіне әкелмеуі де мүмкін, бейімделу барысында ыңғайлану ғана емес, қарсылық пен өз ортасын өзгертуге немесе ортаны да, өзін де өзгертуге талпыныстар да болуы ықтимал. Осы тұрғыдан алғанда, бейімделу дегеніміз тек оң нәтиже ғана емес; қазіргі ғылыми ыңғайларда оның кереғар екі мағынасы да қолданылады: ол алуан түрлі болуы мүмкін және жағымды мағынадан жағымсыз мағынаға дейін, жеке адамдардың өз жаңа өміріне сәтті бейімделуі жағдайынан жаңа мәдениетке үйлесуге жарамсыз болу жағдайына дейін ұласып жатады.

АНА ТІЛІ (ор. *Родной язык*, ағыл. *mother tongue, native language*)– 1. *Тіл*, баланың сәби кезінде ересектердің сөзіне еліктеп санадан тыс игерген тілі, мұны қолдану дағдыларын ересек кезінде сақтап та қала алады, ұмытуы да мүмкін. А.т. оның иесінің өмірінің түрлі кезеңдерінде бірінші немесе екін-

ші тіл, туған немесе басым тіл дәрежесінде болуы мүмкін. 2. Этноспен бірдейлесу тілі, кез келген халықтың тілдік санасынан маңызды орын алатын, «өзімдікі» және «өзгенікі» ұғымдарын ажыратушы ділдік қалыптардың (ментальды стереотиптердің) ықпалымен байланысты тіл. А.т. әрдайым нақты бір индивидпен байланысты болады және сол индивидке тән ауызша я жазбаша сөйлеу тәсілдерінің жиынтығы ретінде көрінеді (қар. *Этностық тіл, Этностық топ, Этностық бірдейлесу, Этнос, Тілдік бірдейлестік, Тілдік құқық*).

АНА ТІЛІН ПАЙДАЛАНУ және МӘДЕНИЕТТІ ДАМЫТУ ҚҰҚЫҒЫ (ор. *Право на пользование родным языком и развитие культуры,* ағыл. *Right to use native language and culture development)* – адамның өз этностық бірдейлестігін тануға және қамтамасыз етуге берілетін кепілдіктердің бір түрі, адамның табиғи құқығы. ҚР Конституциясы 19-бабының 2-тармағымен «Әркімнің ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқығы бар» екендігі бекітілген. Мемлекет жеке адамдар арасындағы және діни бірлестіктердегі тілдің қолданысына араласпайды, өмірдің бұл жақтары заңнамалық реттеуге жатпайды.

1997 ж. 11 шілдедегі №151 «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» ҚР Заңы Қазақстанда қолданылатын тілдің ешқайсысын қалдырмай бәріне де құрметпен қарауды қамтамасыз етеді. Мемлекет Қазақстан халқының тілдерін үйрену мен дамытуға жағдай жасауға қамқорлық көрсетеді. Ұлттық топтар жинақы шоғырланып тұратын жерлерде іс-шараларды өткізуге солардың тілін пайдалануға болады. Қазақстанда ұсынылатын мемлекеттік және басқа тілдердің үйретілуі мен қолданылуына кедергі келтірген әрекеті үшін лаузымды тұлғалар заңды жауапқа тартылады.

Азаматтардың мұндай конституциялық құқығын бекіте отырып, аталмыш Заңда мемлекеттік тіл қазақ тілімен, ресми қолданылатын орыс тілімен қатар «басқа тілдерді» де пайдалану қарастырылған.

Қажет болған жағдайда бұл тілдерге жеке және заңды тұлғалардың мәмілелерінің құжаттары, деректемелер мен көрнекі ақпарат аударылады. Басқа тілдер сот жүргізуде және әкімшілік құқық бұзуға қатысты істерде, мемлекеттік емес ұйымдарда қолданылуы мүмкін. Ал мемлекеттік органдар мен мемлекеттік емес ұйымдардың жауаптары мемлекеттік тілде не болмаса ізденуші жүгінген тілде беріледі.

Ана тілінде білім алу құқығы Қазақстанда мектепке дейінгі балалардың мемлекеттік тілде қызмет ететін, ал ұлттық топтар жинақы тұратын жерлерде солардың тілінде қызмет ететін ұйымдарын ашу жолымен қамтамасыз етіледі. Балалар үйінде және соған теңестірілген ұйымдарда оқыту, тәрбиелеу тілін контингенттің ұлттық құрамын ескере отырып жергілікті атқару органдары анықтайды. Бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, ортадан кейінгі, жоғарғы және жоғары оқу орнынан кейінгі білім алу мем-

лекеттік тілде, орыс тілінде жүргізіледі, қажет жағдайда әрі мүмкіндік болса басқа тілдер де пайдаланылады. Білім беру мекемелерінде мемлекеттік тіл мен орыс тілі міндетті оқу пәніне жатады да білім туралы құжаттағы пәндер тізіміне енеді.

«Ана тілінде білім алу құқығы тиісті білім беру ұйымдарының мүмкіндіктері болған жағдайда сыныптар, топтар құрумен, сондай-ақ олардың жұмыс істеуіне жағдай жасаумен қамтамасыз етіледі» (2007 ж. 27 шілдедегі №319-III «Білім туралы» ҚР Заңы, 9-бап, 3-тармақ). Осыған орай мемлекеттік тілде оқытатын біліми мекемелер, сыныптар, топтар ашу басым бағыт болып саналады.

Тәрбие бағдарламалары отансүйгіштікті, азаматкершілікті, интернационализмді, асқақ адамгершілікті қалыптастыруға арналған. Білім беретін мекемелерде жалпы мойындаған халықаралық құқық пен гуманизмге қайшы келетін нәсілшілдік, этностық, әлеуметтік ымырасыздық пен тәкаппарлықты насихаттауға, соғысшылдық және басқа идеяларды таратуға тыйым салынады.

Конституция мен заңдарда белгіленген жайттар іске асырылуда.

Барлық мектептердің саны 7402, олардың ішінде 1394 мектепте оқыту орыс тілінде жүргізіледі (894658 оқушы). Ұлттық тілдерде оқытатын мектептер саны 214 (95339 оқушы), олардың ішінде: өзбек, ұйғыр және тәжік тілдеріндегі толық мектептер – 76, аралас мектеп – 138. Бұлардың қатарында: өзбек тілінде – 60 толық және 79 аралас мектеп (77082 оқушы), ұйғыр тілінде – 14 толық және 46 аралас мектеп (14364 оқушы), тәжік тілінде – 2 толық және 10 аралас мектеп (3893 оқушы).

2009 жылдан бастап барлық ұлттық мектептердің 5-11 сыныптарында қазақ тілі мен әдебиетін оқыту қазақ мектептерінің бағдарламасы бойынша жүргізіледі.

Жергілікті бюджет есебінен өзбек, ұйғыр және тәжік тілдерінде оқулықтар әзірленіп баспадан шығарылады, көмектің басқа түрлері де көрсетіледі.

Қазақстан халқының түрлі тілдерін сақтау әрі қолданылу аясын кеңейту үшін, этностардың Қазақстанда ана тілдерінде тілдесуі мен ақпарат алу мүмкіндігін жақсарту үшін 15 тілде 37 ұлттық басылым жұмыс істейді. Республикалық этностық газеттердің ішіндегі анағұрлым ірілері мемлекеттің қолдауымен жұмыс істейді («Украински новини», «Дойче альгемайне цайтунг», «Коре ильбо», «Уйгур авази», «Ватан», «Ак барс», «Ahiska-Ахыска» газеттері). ҚР Ұлттық академиялық кітапханасында Қазақстан халқы ассамблеясының ресми депозитарийі ашылған. ҚХА-ның арнаулы веб-порталы бар.

4 республикалық телеарнада жалпы көлемі аптасына 2 сағат 40 минут болатын 5 тұрақты телебағдарлама/айдар бар, олар этносаралық тақырыптарға, ҚХА-ның қызметін көрсетуге арналған. «Астана» радиосы және «Қазақ радиосы» жалпы эфирлік көлемі аптасына 5 сағат болатын 8 тұрақты бағдарлама жүргізеді. 9 республикалық газетте тұрақты түрде 22 айдар шығып тұрады.

Азаматтардың өз ана тілінде мәдениет жетістіктерін пайдалануға мүмкіндігі бар. Мемлекеттік театрлардың ішінде қазақ және аралас екі театрмен қатар

14 ұлттық театр – орыс, неміс, корей, ұйғыр және өзбек театрлары бар. Бұлардың үшеуі ТМД аумағындағы жалғыз ғана театр болып есептеледі. Театрларда қазіргі заманғы қойылымдарды былай қойғанда, класссикалық қордан және Қазақстан халықтары туындыларынан дайындалған спектакльдер сахналанады. Бұған қоса, тарихи-этнографиялық мұражайлар да жұмыс істейді. Мұражайларға қазіргі Қазақстан аумағында түрлі этностардың мекен еткен уақытынан бергі бірегей экспонаттар жинақталған.

Республикада 351 тіл оқыту орталығы жұмыс істейді, оның 89-ы мемлекеттік, 262-сі жеке меншік. Соңғы үш жылда орталықтарда 122 995 азамат мемлекеттік тілді оқыту курсынан өтті. Қазақ тілін оқыту курстарында 38 мың басқа ұлт өкілдері қамтылған. ҚХА мен этномәдени бірлестіктердің 2 мыңнан астам мүшесі қазақ тілін меңгерген. Ассамблея қызметімен қамтылған этностар жастарының 427135-і қазақ тілінде сөйлейді. Түрлі этностардың 40 мыңдай балалары қазақ мектептерінде білім алады (қар. *Этносаралық толеранттылықтың және қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі, Қазақстандық этносаясат принциптері*).

АНТИСЕМИТИЗМ (нем. тілінен *Antisemitismus*, ор. *Антисемитизм*, ағыл. *Antisemitism*) - этностық немесе діни топ ретінде еврейлерге қарсы дұшпандық қарым-қатынас түріндегі ұлттық төзбеушіліктің бір түрі. Ырымшылдыққа негізделеді және ксенофобияның бір түріне жатады. Термин семит тілдері тобының барлық халықтарына емес, тек еврейлерге және/немесе яһудилерге қарсы дұшпандық қарым-қатынасты ғана білдіреді. Антисемитизмнің «өз» халқын асқақтатып, «бөтендерді» жек көретін ұлтшылдықтың кейбір түрлерінен айырмашылығы сонда, тек бір ғана «бөтен» семит халқы еврейлерге төзбеушілікті тудыру мен оларды қудалауға арандатады.

Тарих барысында негізінен тұрмыстық қарым-қатынаста байқалатын діни және психологиялық теріс ұғымдар мен сегрегациядан бастап мемлекеттік органдардың жүргізген саясаты мен еврейлерді зорлықпен қоныс аудартуға және тіпті көздерін жоюға дейінгі антисемитизмнің түрлері болды (қар. *Геноцид*).

Антисемитизмнің тарихы – этностық немесе діни топ ретінде еврейлерге қарсы дұшпандық қарым-қатынасқа байланысты оқиғалар тізбегі. Антисемитизм антиктік кезеңде пайда болып, бірқатар жалған нанымдарға негізделген болатын. Кейін келе христиан әлемінде антисемитизмнің негізіне діни уәж алынды. 19 ғасырдың 70-жылдарының соңында Германияда тұтас идеологияға және салмақты саяси қозғалысқа айналмас бұрын антисемитизмнің тарихи жолы ұзақ болды. Еврейлердің эмансипациясын ескергенде, XX ғасырда Холокост жылдары еврейлерді жаппай қыруға негіз болған нәсілшілдік антисемитизм пайда болды.

XX ғасырдың аяғында – XXI ғасырдың басында антисионизммен тығыз байланысты еврей мемлекетін құру идеясын қабылдамау, Израильде өзін қорғауға қолданып жатқан шараларды айыптау, сонымен бірге шамадан тыс сатисфакция талаптары мен Холокост тақырыбында спекуляцияларын айыптауға келіп саятын «жаңа антисемитизм» тарала бастады.

Көптеген сарапшылар 2000 жылдары әлемдегі антисемитизм екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан бері ең жоғарғы деңгейге жеткенін атап айтады. Бұл – антисемиттік сипаттағы ашық пікірлерге де, астыртын мәлімдемелерге де қатысты. Атап айтқанда, Израильді жойғысы келетіндер, бұл әрекетті, оның еврейлердің мемлекеті болғандығынан ғана істеп отырғанын ескермейтін Израильдің сыни пікірі осыны байқатады.

Зерттеушілер 2009 жылы әлемдегі антисемиттік акциялар саны күрт өскенін айтады. Осылайша Канадада 2009 жылы қақтығыстар саны өткен жылмен салыстырғанда 11,4 пайызға өсіп, 28 жыл бойы осы ұйым тіркеген көрсеткіштердің ең жоғарғы деңгейіне жеткен. Франциядағы антисемиттік акциялардың саны екі есеге дейін дерлік, ал Ұлыбританияда 55%-ға өскен. Алайда қазіргі антисемитизмнің басты ошағы Таяу Шығыста, араб және мұсылман елдерінде орналасқан (қар. *Апартеид, Ұлттық антагонизм, Гетто, Дискриминация, Этностық дисперсизация, Этностық қақтығыс (конфликт), Ксенофобия, Ұлттық мифология, Этностық стереотиптер*).

АПАРТЕИД (апартхейд африканс тілінде *apartheid* – бөлек тұру, бөлек тірлік ету, ор. *Апартеид*, ағыл. *Apartheid*). Қатыгездікпен кемсіту саясаты, оның шектен шығушылығының басым түрі. Бұл саясат жұрттың белгілі бір топтарын олардың нәсіліне қарап саяси, әлеуметтік-экономикалық және азаматтық құқықтан айырып, тірлік ететін аумағын оқшаулауға дейін барады.

Апартеид Оңтүстік Африка республикасында (ОАР) басқадан гөрі толығырақ көрінді. Бұл сөздің өзі алғаш рет 1943 жылы Оңтүстік Африка баспасөзінде қолданылған. А-ке 1948 жылы Ұлтшыл партия билікке келген соң қабылдаған бірқатар заңнамалық кесімдер (актілер) негізгі арқау болды. ОАР билеуші топтары өткен ғасырдың 90-жылдарына дейін сегрегация және жаншып қанау саясатын жүргізіп келді.

ОАР-дағы апартеидтің басты ұстанымдары: ақ нәсілділердің дербес құқықтылығын сақтау және оларды таза сақтау; Оңтүстік Африканың ақ, қара және түрлі-түстілерден тұратын жұрты бәріне бірдей тең құқықпен бір қоғамға біріге алмайтыны туралы түсінік; оларды бөле қарау кемсітуішілік емес, әрбір этнонәсілдік топтың өзін-өзі билеуі «заңды» құқығына деген қамқорлық, ақ пен қаралар арасындағы егес пен қақтығыстарды болдырмауға кепілдік.

1959 жылы бантустандар туралы билльге сәйкес, ОАР-дың жиырма миллионнан астам африкалық жұрты үшін елдің жалпы ауданының 13%-ы ғана болатын аумақ бөлінген. Сөйте тұра, саны бес миллионға жетпейтін ақ нәсілділерге елдің қалған бөлігі түгелдей бекітіліп берілді. Африкалықтарды резерваттарда (бантустандарда) тұруға мәжбүрледі, олар ақ нәсілділерден гөрі анағұрлым аз жалақы алатын болды, парламентке сайлау және сайлану құқығынан айырылды, ал парламент африкалықтардың жері мен қоныстарын қоса алғанда, бүкіл елдегі заңнамалық билікке ие еді.

Бөлек тірлік ету тәртібін бұзу әрекеті қылмыс ретінде қудаланды. Тіпті апартеидтің кейбір әрекеттері геноцидке, нәсілдік топтар үшін түгелдей я жартылай жойылуға әкеп соғатын тіршілік тауқыметін қасақана туғызуға, ұласуы мүмкін еді. Қазіргі халықаралық құқық апартеидті адамзатқа қарсы жасалған қылмыс деп санайды. 1973 жылы апартеид қылмыстарының жолын кесу және ол үшін жазалау туралы халықаралық конвенция қабылданды *(*қар. *Ұлттық антагонизм, Геноцид, Гетто, Кемсіту (Дискриминация), Нәсілшілдік (Расизм), Сегрегация).*

АССИМИЛЯЦИЯ (ор. *Ассимиляция*, ағыл. *Assimilation,* лат. *assimilation* уподобление) – 1. Екі немесе одан да көп *Этностық топтың* /Этностардың/ *Халықтардың* өздерінің құндылық (кейде діни) бағдарларының, мәдени, этностық, тілдік ұқсастығының, іс-әрекеттерінің дәстүрлі түрлерінің жоғалу нәтижесінде жаңа қауымдастықтың құрылуы.

Әрекет ететін саласына байланысты мынадай түрлерге бөлінеді:

а) *Тілдік А.* – бір этностың басқа этностың тілін меңгеріп, кейін сол тілге ауысуы; біртілділік жағдайындағы *Тілдік саясаттың* түрі, мұндай саясатта кейбір этностар не мәжбүрлі түрде, не өз еркімен өздерінің тілдерінен және/немесе мәдениетінен басқа басым тілдің және/немесе мәдениетінің т.б. пайдасы үшін бас тартады;

ә) мәдени А. – Аккультурациямен бірдей;

б) этностық А. – бір этностың/халықтың басқамен тоғысуы. Әдетте, этностық А. бұрын тілдік А., мәдени А. болады. Этностық А. нәтижесінде ұлттық-психологиялық ерекшеліктер ішінара немесе толықтай трансформацияға ұшырайды, *Этностық бірдейлестіктің* ауысуы, басқа этноска сіңіп кетуі байқалады.

2. А. – этностық және мәдени айырмашылықтарды жоюға және моноэтностық қауымдастық қалыптастыруға (мысалы, *Мигранттарды* көшіп келген елде қоластына алу) бағытталған ұлттық саясаттың бір түрі.

А. өткерілу тәсіліне қарай былайша жіктеледі: а) табиғи А. – бірлескен әлеуметтік, шаруашылық-экономикалық және мәдени өмірінің қажеттіліктерін қанағаттандырудың объективті үдерістерімен шарттас болатын және біртіндеп, бірнеше ұрпақтың өмір сүру барысында бейімделу (аккультурация, интеграция), этносаралық некелесу жолымен болатын А.;

ә) зорлықпен жүргізілетін А. – мәжбүрлеу арқылы (ашық немесе табиғи емес, тікелей немесе жанама) этностың/халықтың өз тілінде сөйлеуге тыйым салу немесе шектеу, өздерінің салт-дәстүрінен бас тартуға мәжбүрлеу және оған басым топтың тілі мен мәдениетін таңу (А. күштеп жүргізу мектепте білім беруде, қоғамдық өмірде, ұлттық нәрсені қолдану аясын шектеуде, *Этносаясат* сипатында байқалады). Ассимиляцияға ұшырап отырған халықтың *Этнонимінің, Этнодіни қауымдастық пен құрылымының* жоғалуына, *Тілдің ауысуына* т.б. әкеп соқтыруы мүмкін, жоқ дегенде, жаңа *Этностық қауымдастықтың* құрылуына алып келеді. А. үдерістері мемлекеттің тұрақты өмір

сүру кезеңінде күшейеді (бұл этносаралық некелердің санынан байқалады) (қар. *Қостілділік, Даулар, Саны аз халықтар, Этностық бейімделу, Этностық гомотектілік, Этностық фузия, Тілдік идеология, Тілдік қауымдастық, Тілдік саясат*).

- Ә -

ӘЛЕМДІК ТІЛДЕР (ор. *мировые языки*, ағыл. *international, global languages)* – Біріккен Ұлттар Ұйымының және басқа да халықаралық ұйымдардың *Ресми тілі* және *Жұмыс тілі* мәртебесі бар тілдер. Ә.т. клубы өзгергіш, қазіргі уақытта оның қатарына ағылшын, араб, испан, қытай, орыс, француз тілдері кіреді. Сөйлеушілерінің саны – Ә. Т. басты белгісі емес (мыс., қытай тілі, сөйлеушілері миллиардтан астам болғанмен, Ә.т. клубына кірмейді). Ә.т. мәртебесі тілдің коммуникативтік дәрежесінің жоғарылығына байланысты: олар халықаралық салалардың бәрінде – дипломатияда, дүниежүзілік саудада, туризмде, интернет пен коммуникацияның қазіргі құралдарында, ғылымда т.б. пайдаланылады. Ә.т. көпшілік елдерде мектептер мен жоғарғы оқу орындарында міндетті пән болып саналады (қар. *Мемлекеттік тіл, Тұрғылықты тіл, Халықаралық тіл, Жергілікті тіл, Ресми тіл, Титулды тіл, Этностық тіл, Ұлтаралық қатынас тілі*).

ӘЛЕУМЕТТІК ТІЛТАНУ (ор. *Социолингвистика,* ағыл. *Sociolinguistics,* лат. *soci (etos)* қоғам + фр. *linguistique* < лат. *lingua* тіл) – тіл білімінің қарқынды дамып келе жатқан қажетті салаларының бірі, лингвистика, әлеуметтану, тіл әлеуметтануы, әлеуметтік психология, лингвистикалық антропология, лингвосоциология пәндерінің т.б. ыңғайлары мен жетістіктерін біріктіре пайдаланудан келіп шығатын сала. Ә.Т. құзыретіне мына сияқты мәселелер енеді: тілдің әлеуметтік табиғаты мен стратификациясы, функциялары мен тірлік ету формалары, *Тілдік қауымдастықтың, Тілдік ахуалдың, Тілдік саясаттың* ерекшеліктері мен динамикасы, бұқаралық және дара *Қостілділіктің* формалары мен жағдайы, бірдейлестіктің алуан түрі, тілдердің түйісулері, *Шиеленістер* т.б. көптеген мәселелер. Қазіргі Ә.Т. «тілді әлеуметтік контексте» зерттейтін ғылым ретінде өзіндік жүйесі бар, мәліметтерді жинаудың қатаң әдістемесі бар, айғақтарды талдаудың сандық-статистикалық әдістері бар, болжам ұсынудың экспериментпен тексерілу жолы т.б. бар (қар. *Демография, Тілдік идеология*).

- Б -

БИЛИНГВИЗМ (ор. *Билингвизм, двуязычие,* ағыл. *Bilingualism,* лат. *bi* дву(х) + *lingua* язык) – осымен бірдей: *Қостілділік.*

БОСҚЫНДАР (ор. *беженцы,* ағыл. *Refugees)* – төтенше жағдайлардың салдарынан тұрақты мекен еткен елін тастап кеткен тұлғалар (қар. *Депортация*). БҰҰ қабылдаған 1951 жылғы Конвенция мен 1967 жылғы Хаттамаға сәйкес Б. – негізі бар қауіптің салдарынан нәсілдік, діни, азаматтық белгілері, саяси нанымдары, белгілі бір топқа қатыстығы бойынша қудалау құрбаны болуы мүмкін, өз азаматтығы тиесілі елден тысқары жерде болатын, өз елінің қамқорлығын пайдалана алмайтын немесе осындай қауіптің себебінен қамқорлығын пайдаланғысы келмейтін тұлға. Не болмаса белгілі бір азаматтығы жоқ және осындай жағдайлардың нәтижесінде бұрынғы тұрған елінен сыртта болып, осындай қауіптің салдарынан сол елге қайтуға мүмкіндігі жоқ немесе қайтып баруды қаламайтын тұлға. Босқындықтың ресми атауы қабылдайтын елдің заңнамасына сәйкес беріледі.

БӨЛІНГЕН ХАЛЫҚТАР (ор. *разделенные народы*, ағыл. *the divided peoples)*. Бөлінген халықтар деп шоғырланып ықшам мекен еткен аумағы екі немесе онан да көп мемлекеттік түзілімдердің шекараларымен бөлініп жатқан, сонда да тұтас қауымдастық екенін түсінетін этностық топты түсінген жөн. Мұндай халық өзіндік біртұтас мемлекеттік немесе автономиялық құрылыс шеңберінде өз этностық кеңістігін біріктіруге талпынады және мемлекеттік шекараларға бөлініп кеткен өз құрамдас бөліктерінің мәдени жіктеліске түсуін тежейтін өзіндік механизмдер қалыптастырады.

Қазіргі әлемде шекаралар бөліп тастаған көптеген халық бар. Бұған күрдтер тарихы классикалық үлгі бола алады. Шекарамен бөлінген халықтар арасында адам саны жағынан күрдтер анағұрлым ірі халыққа жатады, кей дерек бойынша, адам саны 30 млн айналасында. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін олар ірі-ірі төрт топқа бөлініп кеткен және қазіргі уақытта төрт елдің шекарасы түйісінде өмір сүруде, ол елдер: Ирак, Иран, Түркия, Сирия. Оның үстіне, аумағы бойынша бірнеше рет өзгерген бөлініс сан ғасыр бойы жалғасып келеді. Өткен ғасырдың қырқыншы жылдары депортацияланған 40 мыңнан астам күрд Қазақстанда да өмір сүруде.

Кәріс халқын 38 параллель бойынша екі мемлекет шекарасы бөліп жатыр. Еуропадағы бөлінген халықтарға ирландтықтар жатады, осыдан сәл бұрын бұл жағдай немістерге де тән болатын. Бұрынғы отаршыл метрополиялардың шекарасымен бөлінген көп халық Африкада да өмір сүруде.

КСРО ыдырағаннан кейін бөлінген халықтар арасындағы ең ірілерінің бірі орыс халқы болды. Орыс халқының бестен бір бөлігіне таяуы, яғни 25 млннан астамы жақын шетел мемлекеттерінде қалып қойып, елімен байланысты сақтап қалу мүмкіндігі қиындап кетті. Ресей аумағындағы бөлінген халықтарға лезгин, черкес, осетиндер жатады. Олардың ірі топтары Кавказ бен Таяу Шығыс елдерінің өзге республикаларында өмір сүруде.

Бөлінген халықтар терминінің осы мақаладағы анықтамасы бөлінген халықтардың халықаралық-саяси жағдайға, жекелеген мемлекеттердің

тұрақтылығына, аймақтық этносаяси және этномәдени үдерістерге ықпал ететін әлеуетін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар келтірілген анықтама этностық топтардың бұл санатын өзге этносаяси және этномәдени құбылыстардан ерекшелеп тұратын өзіндік өзгешелігін айқындауға мүмкіндік береді. Этностық азшылық, диаспора және т.с.с. тірлігі контексінде бұл феномен көбіне шектеулі түрде қарастырылатындықтан, мұндай ерекшеліктің маңызы зор.

Бөлінген халықтардың барлығы десе де болады, бірігуге талпыныс жасаумен болады. Олардың кейбірі осы мақсатта ұлт-азаттық күреске қосылып кетіп жатады. Бұл мәселе мемлекеттердің саяси мүдделеріне тікелей қатысты болғандықтан, шешілуі ең қиын мәселелердің бірі саналады (қар. *Депортация*, *Дисперсизация, Этностық кемсітушілік, Тарихи отан, Кіші отан, Көшіқон, Оралман, Репатриант, Отандас*).

БІЛІМ БЕРУ ТІЛІ (ор. *язык образования*, ағыл. *language of education)* – өңірлік немесе ұлттық деңгейлерде бастауыш және орта білім беру құралы ретінде пайдаланылатын тіл. Қазақстанда *Мемлекеттік тіл*, сондай-ақ орыс, тәжік, ағылшын, түрік, өзбек, ұйғыр т.б. тілдерде білім беріледі. Б.б.т. білім беру жүйесінде оқытудың әртүрлі деңгейіне қарай әртүрлі көлемде болады. «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасының міндеттеріне орай Б.б.т. ретінде қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің өрісі кеңейіп келеді (қар. *Мемлекеттік тіл, Тіл, Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы*).

БІРЛЕСТІКТЕР ҚҰРУҒА ЕРІКТІЛІК ҚҰҚЫҒЫ (ор. *право на свободу объединений,* ағыл. *right to freedom of associations)* – адам мен азаматтың басты конституциялық құқықтарының бірі, мұны іске асыру қоғам мүддесімен сәйкес келеді және ол мемлекет қорғауында болады. Адамның өзгелермен бірлесіп байланысуына еріктілік құқығы 1966 ж. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 22-бабының 1-інші және 2-тармақтарында жарияланған.

ҚР Конституциясының 23-бабында Қазақстан Республикасы азаматтарының бірлестіктер құруға еріктілік құқығы бекітілген. Сонымен бірге қоғамдық бірлестіктердің әрекеті заңмен реттеліп отырады.

Қазақстанда бірлестіктер құруға еріктілік құқығы азаматтар ортақ мақсатқа қол жеткізу үшін саяси партиялар, кәсіби одақтар түріндегі қоғамдық бірлестіктер мен коммерциялық емес сипаттағы басқа да бірлестіктер құру арқылы жүзеге асырылады. Қоғамдық бірлестіктер мынадай мақсаттармен құрылады және жұмыс істейді: саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыру және қорғау; азаматтардың белсенділігі мен өзіндік қайраткерлігін дамыту; кәсіби және әуесқой мүдделерін қанағаттандыру; ҚР заңнамасында тыйым салынбаған өзге де қарекеттер жасау.

2007 ж. конституциялық реформа барысында Негізгі Заңның 5-бабынан қоғамдық институттар мен мемлекеттік институттардың бірігуіне, қоғамдық бірлестіктерді мемлекеттің қаржыландыруына жасалған тыйымдар алынып тасталды. Бұл – үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттің әлеуметтік маңызды функцияларын іске асыруға, оның ішінде ұлттық-мәдени орталықтарды мемлекеттің ұлттық саясатын іске асыруға кеңінен тартуға әрі тілдер, білім беру және мәдениет саласындағы бағдарламаларды бюджеттен қаржыландыруды ұлғайтуға мүмкіндік берді. Осыдан барып азаматтық қоғам институттары күрт жанданып, олардың саны көбейді және қызметтерінің нәтижесі жоғарылады.

Б. қ. е. қ. пайдалануға мемлекеттік я қоғамдық қауіпсіздік үшін заңда қарастырылған және демократиялық қоғамға қажет қоғамдық тәртіп, тұрғындардың денсаулығы мен адамгершілігін сақтау немесе өзге тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға байланысты шектеулерден басқа шектеу қойылмайды (1966 ж. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт).

Ұлтаралық және дінаралық қатынас ерекше нәзік әрі маңызды болғандықтан, ҚР Конституциясында осыған орай жекелеген тыйымдар мен шектеулер белгіленген. 5-бап бойынша, мақсаты немесе әрекеті конституциялық құрылысты күшпен өзгертуге, Республиканың тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігін бүлдіруге, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, қауымдық және рулық жанжал шығаруға, сондай-ақ заңнамада қарастырылмаған әскери жасақ құруға бағытталған қоғамдық бірлестіктер құруға және олардың әрекет етуіне тыйым салынады. Республикада өзге мемлекеттердің саяси партиялары мен кәсіби одақтарының, діни негіздегі партиялардың әрекет етуіне, сондай-ақ саяси партиялар мен кәсіби одақтарды шетелдік заңды тұлғалар мен азаматтардың, шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың қаржыландыруына жол берілмейді. Қазақстан территориясындағы шетелдік діни бірлестіктердің әрекеті, сондай-ақ Республикада діни бірлестіктердің жетекшілерін шетелдік діни орталықтардың тағайындауы Қазақстан Республикасының тиісті мемлекеттік органдарының келісімі бойынша жүзеге асырылады.

Конституциялық нақты шектеулердің тізімі 1996 ж. 31 мамырында №3 «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы және Қазақстан Республикасының басқа да арнайы заңдарымен біршама нақтыланған әрі толықтырылған, олар: 2001 ж. 16 қаңтардағы №142 «Коммерциялық емес бірлестіктер туралы», 2002 ж. 15 шілдедегі №344-II «Саяси партиялар туралы», 2014 ж. 27 маусымдағы №211-V «Кәсіби одақтар туралы», 2011 ж. 11 қазандағы №438- IV «Діни қызмет пен діни бірлестіктер туралы» т.б. заңдар (*Этномәдени бірлестіктер*).

- Г -

ГЕТТО (итал. тілінен *ghetto*, ор. *гетто*, ағыл. *ghetto*) – ұлттық, нәсілдік немесе діни белгілеріне қарай кемсітілген адамдарды оқшау тұрғызуға немесе қоныстандыруға орта ғасыр дәуірінде қаладан арнайы бөлінген аудан.

Гетто формасында қоныстандырудың алғашқы тәжірибесі 1280 жылы Мароккода жүзеге асырылған. Еврей тұрғындарының санын өсірмеу мақсатында осы орамдардағы үйлердің санын шектеген. 16 ғасырда еврей геттолары Батыс және Орталық Еуропа елдерінде кеңінен таралады. Ескерте кету керек, орта ғасырларда еврейлердің ықшам қоныстануы, кәсіби немесе діни топтың әрқайсысы оқшау тұруға ұмтылған және бұл сол дәуірдің корпоративтік рухына әдеттегі жағдай болған. Алайда 14-15 ғасырларда еврей геттолары күштеп жасалды. 1555 жылы Павел IV Папа шығарған буллаға сәйкес барлық Папа жерлеріндегі еврейлер дуалмен қоршаулы арнаулы орындарға біржола қоныстануға тиіс болды, олардың гетто шекарасынан түнгі уақыттар мен христиан мерекелері кезінде шығуға хақылары жоқ болатын. Қоныстардың ішіндегі тұрмысты раввиндер реттеп отырды. Геттолардың осындай тіршілік режимі Италияда, Германияда, Чехияда, Польшада, Литвада орнады. Ең ірі геттолар Римде, Венецияда, Майндағы Франкфуртте, Прагада болған. Халықтың өсуіне қарамастан, геттоның аумағын кеңейтуге рұқсат берілмеді, осының салдарынан халқы тым көп еврей орамдары антисанитариялық ахуалға тез ұшырайтын.

Еуропадағы еврей геттоларының жүйесі Наполеон соғыстары кезеңінде күйреді. Франция Императоры жаулап алған елдерінде адамды діни белгілері бойынша дискриминациялауға жол бермейтін азаматтық құқық жүйесін орнатып отырды. Еуропадағы соңғы гетто – Римдегі гетто – тек 1870 жылы ғана жабылды. 1939-45 жылдардағы Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистер Шығыс Еуропадағы басып алған қалаларында еврей геттоларын құрған. Шын мәнінде, бұлар тұтқындары жаппай дерлік қырылған өзіндік концлагерлер еді. Мұсылман елдерінде еврейлердің қалалық ықшам қоныстары 20 ғасырда Израильге жаппай көшу кезіне дейін болған.

Қазіргі кезде кейде «гетто» сөзі аз ұлттар тұратын қала аудандарын атау үшін қолданылады, бірақ көбінесе бұл сөзбен жақсарудан үміт жоқ, адам төзгісіз тіршілік жағдайларындағы кедейлер тұратын қала аудандарын да атайды *(*қар. *Апартеид, Ұлттық антагонизм, Дискриминация, Сегрегация, Ксенофобия)*.

- Д-

ДЕМОГРАФИЯ *(*ор. *демография*, ағыл. *demography,* грек. *demos* халық + *grapho* жазамын) – халық пен оның даму заңдылығын зерттейтін ғылым

(ұрпақ алмасу, өсу мөлшерін, ұлттық құрамын, аумақ пен өңірге бөлінуін, сыртқы және ішкі көші-қондарын т.б.). Д. халық саны мен әртүрлі мемлекеттерде тілдердің таралуының арақатысын, сонымен бірге тілдер мен диалектілердің даму динамикасын ескереді, мысалы, әр тілде сөйлеушілер санына байланысты жұрттың демографиялық қуаты анықталады. Демографиялық тұрғыдан бірдей тілдік ахуалдар мен демографиялық тұрғыдан тең емес тілдік ахуалдар болады. Мыс., Бельгияда демографиялық жағынан бірдей тілдік жағдаят байқалады: тұрғындарының 39,1% – франктілді валлондар, 50,7% – фламандтар. Қазақстандағы тілдік ахуал демографиялық жағынан бірдей емес (қар. *Халық санағы, Тілдік ахуал*).

ДЕМОКРАТИЯ (грек. *demos* халық + *kratos* билік; ор. – *демократия*; ағыл. *democracy*) – халық өкіметі (сайланып қойған өкімет органдарын құру), саяси плюрализм мен көппартиялылық, заң алдында баршаның теңдігі, азаматтардың конституциялық құқықтары мен еркіндіктерін сақтау ұстанымдарына негізделген қоғамның, саяси режимнің, қоғамды саяси ұйымдастырудың формасы. Демократия дегеніміз – билік басындағылардың азаматтар алдында қоғамдық саладағы өз іс-әрекеттері үшін жауап беруі, ал азаматтардың өз мүдделерін бәсекелестік пен өздері сайлаған өкілдерімен өзара әрекеттесу арқылы жүзеге асыруы. Кез келген басқа жүйе сияқты демократия да билік басындағыларға басқаруда ерекше рөл атқаратын және заң бойынша өкім жүргізу қызметі берілген адамдарға тәуелді. Демократиялық жүйенің демократиялық емес жүйеден айырмашылығы билікке келудің заңды жолдары мен басқарушылардың өз шешімдері үшін жауапкершілігін анықтайтын нормалардан көрінеді.

Классикалық ұғымдағы демократия қоғамды саяси ұйымдастырудың халықты билік бастауы ретінде тануға, халықтың мемлекеттік істерді шешуге қатысуға хақылығына және азаматтарға айтарлықтай кең ауқымды құқықтар мен еркіндіктер беруге негізделген формасы. Осы ретте демократия, ең алдымен, мемлекет формасы ретінде қарастырылады. «Демократия» терминін басқа да саяси және әлеуметтік институттардың (мысалға, партиялық, өндірістік) ұйымдастырылуы мен іс-әрекеттеріне қатысты да, сонымен қатар тиісті қоғамдық қозғалыстарды, саяси бағыттарды, әлеуметтік саяси ой ағымдарын сипаттау үшін де пайдаланады.

К.Маркс демократияны қоғам өмірінің материалдық жағдайларымен және таптық құрылымымен тығыз байланыста қарастырған. Демократия — тарихи қоғамның дамуына қарай, әлеуметтік-экономикалық формациялардың ауысуына қарай өзгеретін құбылыс. Алғашқы қауымдық құрылыс кезінде таптар мен таптық қарама-қайшылықтар болмаған, рулар мен тайпалардың өзін-өзі басқаруы арқылы жүзеге асатын бейсаяси Д. болған. Экономикалық теңсіздіктің, жекеменшік пен қанаудың, яғни антагонистік таптардың пайда болуымен мемлекетпен бірге саяси демократия да пайда

болды, сол себепті де таптық қоғамда оның дамуы саяси биліктің негізгі мекемесі ретіндегі мемлекетпен тығыз байланысты болып шықты.

Демократияның шешуші элементі – азаматтардың толық құқықтылығы. Демократияның жалпы мойындалатын келесі көрсеткіші – көпшіліктің билігі. Шешімді көпшіліктің дауыс беруімен қабылдайтын кез келген басқару органы демократиялық болып саналады. Демократияның ұстанымдары асбтрактілі және түрлі институттар мен оның ішкі түрлері демократиядан бастау ала алады. Бірақ демократиялық даму белгілі бір рәсімдік нормаларды сақтау мен азаматтық құқықтарды құрметтеуді қажет етеді. Роберт Даль қазіргі саяси демократияның бар болуына қажетті мынадай шарттарды атайды: конституция үкіметтің шешімдерін қадағалауды сайланбалы ресми тұлғаларға жүктейді; бұл ресми тұлғалар кез келген мәжбүрлеу мүмкіндіктерін болдырмайтын таза сайлау барысында мерзімді түрде сайланып отырады; ресми тұлғаларды іс жүзінде халықтың ересек жастағы барлық адамдары сайлауға құқылы; сайланбалы қызметтерге іс жүзінде халықтың ересек жастағы барлық адамдары талаптануға құқылы; азаматтар саяси себептер бойынша қуғындалудан қорықпай өз пікірлерін білдіруге құқылы; азаматтар ақпаратты альтернативті көздерден алуға құқылы; ақпараттың альтернативті көздері заңмен қорғалған; азаматтар біршама тәуелсіз ассоциациялармен және ұйымдармен қатар саяси партиялар және мүдделері бойынша топтар құруға құқылы.

Демократияның осы жеті іргелі ұстанымдарына Т.Л.Карл, Ф.Шмиттер тағы екеуін қосады. 1) Халық сайлаған ресми тұлғалардың сайланбаған ресми тұлғалар тарапынан (тіпті бейресми) қарсылық көрмей өз конституциялық өкілеттігін жүзеге асыруына мүмкіндігі болуы керек. Егер әскери не мемлекеттік мекемелердің немесе кәсіпорындардың қызметкерлерінің сайланбалы басшыларға қарамастан әрекет ету, халық қалаулыларының шешіміне вето қою мүмкіндігі болса, демократияға қауіп туады. 2) Мемлекет егеменді болуы және жоғарырақ деңгейдегі саяси жүйелерге тәуелсіз іс-әрекет етуі керек (қар. *Мемлекеттілік, Патриотизм, Ұлт, Жаңа қазақстандық патриотизм, Халық*).

ДЕПОПУЛЯЦИЯ (лат. *populus* «халық», ор. *депопуляция,* ағыл. *depopulation)* – келесі ұрпақ саны жағынан алдыңғы ұрпақтан азайғанда, өлу туудан артқанда, эмиграция өте-мөте көбейгенде, аштық, соғыс орын алғанда халықтың ұдайы өсіп-өнуі төмендеп, оның абсолютті санының жүйелі түрде кемуі.

Осы күні бірқатар елдер халық санының ұзақ уақыт бойы кемуін бастан кешіріп отыр, атап айқанда, Болгария, Эстония, Латвия, Украина, Свазиленд, Беларусь, Грузия, Литва, Венгрия, Жапония, Ресей, Словения, Молдавия, Армения, Босния, Хорватия, Германия, Италия, Куба, Греция, Испания, Уругвай, Дания, Финляндия, Австрия, Лесото елдерінде баяу өсу жалғасуда. Қазақстан

халқының санының артып келе жатқанын жариялады, 2009 жылғы санақ бойынша Қазақстанда 16 млн-нан астам адам тіркелген (қар. *Демография, Этнос*).

ДИАСПОРА (грек. *διασπορά – шашыраңқылық,* ор. *диаспора,* ағыл. *diaspora)* – Г.В.Осиповтың пікірінше, Д. дегеніміз – халықтың бір бөлігінің (этностық қауымдастық) өз *Отанымен сәйкестік* сезімін сақтап, туған елінен тыс тұруы. Д.-ның өзге халықтың ортасында тұратын басқа этностық қауымдастықтардан айырмашылығы – халқының негізгі немесе маңызды ұлттық ерекшеліктерінің сипаттарын сақтауға, тілді, мәдениетті, этностық сананы дамытуға жәрдемдесуге тырысуы (қар. *Ирредента*). Басқа этностық топтар сияқты, Д. қауымы да өзінің этномәдени шекараларын сақтайды. Д. оның өзіндік сана-сезімінің негізін қалаушы элемент болып табылатын ұжымдық жадыны белсенді түрде ұстанады. Сонымен қатар Д. жерлестер қоғамынан бастап қоғамдық, ұлттық-мәдени және саяси қозғалыстарға дейін жететін кейбір ұйымдық формалар арқылы әрекет етеді. Д.-ның негізгі қызметтері – өз халқының рухани мәдениетін қолдауға, дамытуға және нығайтуға, ұлттық салт-дәстүрлерді таратуға, *Тарихи отанымен* мәдени байланысты сақтауға белсенді қатысу. Ал оның ерекше қызметі – ұлттық мәдениетінің ретрансляторы болып табылатын ана тілін сақтау, өйткені одан айырылу оны ұлт ретінде көрсететін кейбір қасиеттерге, алдымен рухани жағына (салт-дәстүріне, өзіндік санасына) тікелей әсер етеді.

ДИАСПОРА ТІЛІ (ор. *язык диаспоры*, ағыл. *language of diaspora)* – өзінің байырғы аумағынан я мемлекетінен тысқары жерде тұратын нақты бір *Этностық топтың* (*Диаспораның*) тілі. Басым көпшіліктің тілімен тікелей араластықта болатын Д.т-нің қызмет аясы мен пайдаланылатын аясы уақыт өткен сайын едәуір тарыла түседі. Уақыт өткен сайын Д.т. өзгеріске ұшырап отырады, онда интерференттік сипаттар (лексикалық ауысулар, фонетикалық өзгерістер т.с.с.) пайда болады, мыс., Қытайдағы, Монғолиядағы, Түркиядағы қазақ диаспорасының қазақ тілі, алғашқы эмиграция толқынымен АҚШ пен Еуропаға барып тұрып қалған орыс диаспорасының тілі. Бұқаралық ақпарат құралдарының кең тарауы, интернационалдандыру мен жаһандану үдерістерінің себебімен Д.т. мен негізгі тілдің арасындағы алшақтау үдерісін тежеуге болатыны болжалданып отыр (қар. *Автохтондық тіл, Ассимиляция, Мемлекеттік тіл, Тұрғылықты тіл, Жергілікті тіл, Миноритарлық тіл, Ресми тіл, Ана тілі, Титулдық тіл, Этностық фузия, Этностық тіл, Қазақстан тілдері, Тілдік қауымдастық*).

ДІНИ СӘЙКЕСТЕНДІРУ (ор. *идентификация религиозная,* ағыл. *identification religious)* – белгілі бір дінге қатыстылығының діндік құндылық және мінез-құлықтық бағдарларын бекітетін әлеуметтену нормасын индивидтің игеруі (қар. *Сәйкестендіру*). Д.с. үдерісінде жеке адам өзін әлдебір таңдау-

лы, мистикалық негізбен, мінез-құлықтың ережелері, нормалары шығатын құдайлық болмыспен байланыстырады. Бұл нормалардың әдепкі адамгершілік нормалардан өзгешелігі сонда, бұлар канондарда, қасиетті жазбалар мен өсиеттерде, құдайлық, рухани құндылықтарға деген қатынастың жазылмаған, бақыланбайтын ережелерінде белгіленеді.

Д.с. жүйесі жанама түзілімдерге, жеке адам өзінің болмысы туралы түсініктерді адами ғұмыр кешу мақсатымен байланыстыратын киелі әлемге негізделеді. Д.с-дің өзіндік ерекшелігі жеке адам мұнда өмірдің мәні туралы түсінігін бейнелейді және өзінің рухани әлемін қалыптастырады, бұл әлемде «іс әлемі» мен «сөз әлемі» діни түсініктерге лайық адамгершілік қылықтармен сәйкесуге тиіс. Д.с. кемел қоғамдастық бейнесін жасауға, адами тұрғылардың ұжымдық өмірге қосылуының модусы ретіндегі мистикалық ұжымдылықты жасауға мүмкіндік береді.

Д.с.-дің негізгі функциясы – тиянақталған утопия көмегімен діни нормалар, құндылықтар мен үлгілерге кеңістіктік-уақыттық координаттарының конъюнктурасынан тәуелсіз, өзгермейтін, абсолютті адами болмысқа, әлеуметтік институттарға т.с.с. ие болатындай сипат беру, адами мәдениетті трансценденттікпен нығайтуға жету.

- Е -

ЕГЕМЕНДІК (ор. *суверенитет*, анг. *Sovereignty)* – дербестік және тиесілі билікті (мәртебені, қызметті, құқықтылықты немесе мүмкіндіктерді) жүзеге асырудағы біреудің (халыққа, мемлекетке, ұлтқа) дербестігі мен тәуелсіздігі. Егемендік түрі сәйкесінше халықтық, мемлекеттік және ұлттық болып бөлінеді.

Халықтық Е. – мемлекеттік биліктің жалғыз қайнар көзі ретіндегі (жоғарғы рухани жан иесі де, монарх немесе президент те, саяси партия немесе басқа да қоғамдық бірлестік те, территориялық өзін-өзі басқару орындары және т.б. мұндай бола алмайды) халықтың айрықша парызы; халық қалауы тікелей және өкілдік демократияның түрлі формаларының көмегімен Конституцияға және басқа да заңдарға, саясат пен мемлекеттік аппараттың барлық қызметіне ауысады; халықтың тікелей немесе жанама түрде өзі сайлаған мемлекеттік қызметкерлердің жұмысын бақылауға және оның тиісті құқықтық салдарларына алып келетін нәтижесін бағалауға мүмкіндігі болады.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ИДЕЯ (ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚ) (ор. *евразийская идея*, ағыл. *Eurasian idea*) – философиялық-саяси қозғалыс, мұны идеялық-саяси және философиялық дербес ағым ретінде де қарастыруға болады. Бұл ағымның даму жолында бірнеше кезең бар. Еуразиялық идея тарихы екі шешуші кезеңге әрі екі полюске бөлінеді: біріншісі – 1920-1930 жылдар, екіншісі 1990-2000 жылдар. Еуразияшылдықтың бірінші кезеңінің негізі орыс имми-

гранттары ортасында 1920-1930 жылдары қаланған болатын. Еуразияшылдықтың пайда болған мерзімі 1921 жылдың тамызы болып саналады, дәл осы күндері жаңа қоғамдық-саяси ойдың негізін салушы төрт автор «Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев» деген жалпы атпен тұңғыш ұжымдық еңбек шығарған еді. Қозғалыс жас философтар мен көсемсөзшілер Н.С.Трубецкойдің, П.Н.Савицкийдің, Г.В.Флоровскийдің және П.П.Сувчинскийдің «Исход к Востоку» (София, 1921 ж.) атты жинақ шығарған күнінен басталды.

Еуразияшылдық қозғалыс өз маңайына жоғары білімді зияткерлерді топтастырды, олардың айналысатын салалары экономикалық жағрапия, этнография, тіл білімі, философия, тарих, дін, шығыстану, география, музыка т.с.с. әртүрлі болды. Ал оларға ортақ негізгі идея – еуразиялық өркениет күрделі құрамды, онда табиғи толерантты түрде славяндық және түркілік халықтар, мұсылмандар мен христиандар өзара ықпалдастықта болды дейтін идея. Бұл ағымның өз ішінде белгілі бір қайшылықтары да болды: отарлауға қарсы болғандар да, империяны жақтағандар да бар еді.

Еуразияшылдықтың дамуына Л.Н.Гумилев айрықша үлес қосты (қар. *Этногенез*). Еуразия туралы пайымдағанда Л.Н.Гумилев оны континент деп қана қарамайды, сонымен қатар мұның орталығында қалыптасқан суперэтнос туралы да мәселе қозғайды. Оның «Каспий маңындағы мыңжылдық» атты еңбегі Еуразия ойкуменінің б.д.д. III ғасырдан бастап б.д. XII ғасырына шейінгі 1500 жылдық тарихын тарихи-этнологиялық тұрғыдан зерттеуге арналған. Автордың дәлелдеуінше, Еуразияның тарихи орталығы, этностық, тарихи, саяси және мәдени мүдделерінің тоғысқан жері Каспий болған. Еңбекте ғасырлар бойы шиеленісті оқиғалардың сахнасы болған Каспий төңірегіндегі орасан үлкен кеңісікте этностардың пайда болуы мен өшуі туралы баяндалады. Каспий айналасында қалыптасқан ерекше өркениеттің шығуы мен дамуы, оның бастау көздері мен дүние жүзілік тарихи үдерістегі рөлі туралы айтылады.

Қазіргі кезеңде еуразияшылдықты дамытып, оған жаңа көзқарастар енгізген Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев болып отыр. 1994 жылдың көктемінде М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде оқыған дәрісінде ол Еуразиялық одақ құру туралы идеясын жария етті, сол уақыттан бастап саяси лексиконнан еуразияшылдық, еуразиялық кеңістік, еуразиялық интеграция деген ұғымдар берік орын алды. 1920-1930 жылдардағы еуразияшылдықпен салыстырғанда, Н.Ә.Назарбаевтың еуразиялық доктринасының тарихи маңызы сонда, бұл еуразияшылдықтың өрісінің өзін, дискурсын, мәнмәтінін елеулі мөлшерде кеңейтті. Жаңа еуразияшылдық Қазақстанмен ажырағысыз байланыста: мұнда Еуразия құрлығындағы барлық ел үшін қатысым жасауға жол ашылған. Еуропа Еуразияның бөлінбес бөлшегіне айналған. Еуразияшылдықтың болашағы ұлттық аспектілерді оңтайлы сабақтастыру жолындағы ізденісте (қар. *Еуразиялық интеграция*).

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ (ор. *Евразийская интеграция*, ағыл. – *Eurasian integration*) – Еуразиялық одақ туралы Н.Ә.Назарбаевтың идеясы, халықаралық қатынастар аясында қарастырылатын идея, еуразиялық кеңістіктегі мемлекеттердің бірігу қажеттігін негіздеудің жаңа тұжырымдамалық көзқарасы, тарих ортақтығына орайлас интеграцияның, еуразиялық кеңістіктегі халықтар мен мемлекеттердің саяси, экономикалық және әлеуметтік аспектілер жағынан оң ықпалдастығының жаңа типі. Еуразиялық интеграция идеясын алғаш рет Н.Ә.Назарбаев 1994 жылы М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде оқыған дәрісінде жария етті. 2014 жылы Астанада «Еуразиялық интеграция: қазіргі даму үрдістері және жаһандану қатерлері» атты халықаралық форумда сөйлеген сөзінде ол еуразиялық интеграцияның негізгі қағидаты еріктілік ұстаным екеніне тағы да назар аудартты: «Еуразиялық интеграция – КСРО уақытына қайта оралу емес. Әлем өзгерген, біз де өзгердік. Сондықтан әр ел интеграциялық үдеріске қатысуын өз бетінше дербес шешуге хақылы», - деп көрсетті Н.Ә.Назарбаев. ТМД кеңістігіндегі интеграциялық үдерістердің бәріне еріктілік пен тең құқықтылық қағидаты ғана негіз болуға тиіс.

Еуразиялық интеграция жолындағы алғашқы қадам 1995 жылы Еуразиялық экономикалық қоғамдастықтың құрылуы болды. Оны құрудағы мақсат – ұйымға кіретін елдердің сыртқы кедендік ортақ шекараларын қалыптастыру, сыртқы экономикалық саясат, тарифтер мен бағаларды, ортақ нарық құратын басқа да факторларды біріктіру. 2000 жылдың мамыр айында Ресей Президенті Владимир Путин бұл қоғамдастықты өзгертуге бастама көтерді. Бір жыл өткен соң ЕурАзЭҚ-тың жаңа құрамына РФ, Беларусь, Қазақстан, Тәжікстан және Қырғыз Республикалары кірді.

Ресей, Беларусь пен Қазақстанның Кедендік одақ құруы еуразиялық интеграцияның екінші кезеңі болды. Бұл Одақ ішінде бірдей кедендік тариф қолданылатын болды, кедендік баж салығы салынбайтын болды, арнайы қорғалуға тиісті, демпингке қарсы және өтемдік шаралардан басқа экономикалық сипаттағы шараларға шектеу қойылмайтын болды. 2007 жылдың 6 қазанында Кедендік одақ құру жөніндегі шартқа қол қойылды, ал Кедендік одақ жұмысы 2010 жылдың 1 қаңтарынан басталды.

Интеграцияның үшінші кезеңінде Біртұтас экономикалық кеңістік (БЭК) құрылды. Бұл жөніндегі шешімді 2009 жылдың 27 қарашасында Мәскеуде Ресей, Беларусь, Қазақстан басшылары қабылдаған болатын. БЭК мақсаты – өзара саудадағы кедергілерді алып тастау, тауарлардың, қызметтердің, капитал мен жұмыс күшінің ортақ нарығын құру, сондай-ақ келісілген валюталық саясат ұстау.

Еуразиялық интеграцияның төртінші кезеңі 2014 жылдың 29 мамырында Астанада Еуразиялық экономикалық одақ құру туралы шартқа қол қоюмен және қатысушы елдерде Шарттың ратификациялануымен айшықталады (қар. *Еуразиялық идея, Еуразиялық сәйкестілік*).

ЕУРАЗИЯЛЫҚ СӘЙКЕСТІЛІК (ор. *Евразийская идентичность*, ағыл. – *Eurasian identity*) – Еуразия халықтарын тарихи, әлеуметтік-мәдени, экономикалық тұтас қауымдастық болып бірдейлестіру, Еуразия халықтарының мәдениетін – славяндық және түркілік, мұсылмандық және православтық мәдениеттерді – бір-бірімен қатысымда болатын және бірін-бірі байытатын құбылыс ретінде қабылдау. Әдебиеттерде мұның анықтамасы әлі де тұрақталмағаны байқалады: Е.с.-тің өзегі не болатыны туралы ғылыми пікірталастар баршылық. Мұны негіздеуге жасалған талпыныс пен бастау көздерді Л.Н.Гумилевтің «Көне Русь және Ұлы Дала», «Каспий маңындағы мыңжылдық» т.б. еңбектерінен табуға болады. Мұның негізінде екі ірі өркениеттің отырықшылық пен номадшылдық, жер өңдеушілер мен көшпелілер мәдениетінің тарихи тағдырының ортақтастығы мен өзара ықпалдастығы жатыр.

Түркі және славян жазуының бір-біріне өзара әсер ету үдерісінің сырларын ашатын маңызды еңбек – О.Сүлейменовтің «Аз и Я» кітабы (1973). Қазіргі кезеңде Еуразия елдерінің интеграциясының ықпалымен еуразиялық сәйкестілікті жаңаша ұғынып, жаңаша бағалау қолға алынды (қар. *Еуразиялық интеграция).*

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ (қысқа. ЕАЭО) (ор. *Евразийский экономический союз*, ағыл. *Eurasian Economic Union*) – халықаралық интеграциялық экономикалық бірлестік (одақ), ЕурАзЭҚ Кедендік одағының негізінде осы Одақты құру туралы шартқа 2014 жылдың 29 мамырында қол қойылды (2015 жылдың 1 қаңтарынан заңды күшіне енеді). Одақтың құрамына Ресей, Қазақстан және Беларусь енді. ЕАЭО қатысушы елдердің экономикаларын нығайту үшін және «бір-бірімен жақындасу» үшін, әлемдік нарықта осы елдердің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, заманауиландыру үшін құрылған. Одақтың ұлттан жоғары органы Еуразиялық экономикалық жоғарғы кеңес болып саналады. Кеңеске мемлекет пен үкіметтердің басшылары енеді. Жоғарғы кеңес кемінде жылына бір рет мемлекет басшыларының, кемінде екі жылда бір рет үкімет басшыларының деңгейлерінде жиналатын болады. Шешімдер консенсуспен қабылданады. Қабылданған шешімдерді қатысушы мемлекеттердің бәрі орындауға міндетті. Жоғарғы кеңес басқа реттеуші құрылымдардың құрамы мен өкілеттігін белгілейді. Еуразиялық экономикалық жоғарғы кеңес құрамы: мемлекет басшылары А.Г.Лукашенко (Беларусь), Н.Ә.Назарбаев (Қазақстан Республикасы), В.В.Путин (Ресей Федерациясы); үкімет басшылары М.В.Мясникович (Беларусь), К.Қ.Мәсімов (Қазақстан Республикасы), Д.А.Медведев (Ресей Федерациясы).

ЕУРОПАЦЕНТРИЗМ (ор. *европоцентризм*, ағыл. *eurocentrism*) – өзіне тән рухани қалпымен Европа әлемдік мәдениет пен өркениеттің орталығы

деп қарайтын мәдени-философиялық бағдар, көзқарастар жүйесі. Көне Греция заманының өзінде-ақ Шығыс пен Батысты варвар мен эллин, «жабайылық» пен «өркениеттің» шендестіктерінің формасы ретінде қарама-қарсы қойылатын болған. XIV-XV ғасырлардағы отарлау және басқыншылық кезеңдерінде еуропалық мәдениет Шығыстың «бөтен», бұлар үшін жаңа мәдениеттерін ашудың нәтижесінде мәдени есеңгіреуді бастан өткерді. XX ғасырды Е. идеяларын белгілі бір шамада басқаша түсіндіру Шпенглер мен Тойнби теорияларынан орын алды: олар дербес мәдениеттердің сабақтасуы мен байланысу мүмкіндігін жоққа шығарды.

Бұл тұжырымдамаға өзгеше бір қарсы тұратын бағдар шығысцентризм болды. Бұл бағдар бойынша, еуропалық мәдениетте жасампаз сипат жоқ, ол – өзгеден ауыстырып алған мәдениет. Сондай-ақ негрлік мәдениет құндылықтарының артықшылығы туралы негритюд теориясы т.б. Е. қарсы жауап іспеттес. Еуропаның озат ойшылдары, ағартушылары бастап, Е. сын көзбен қарай білді, адамзаттық мәдениет пен мәдениет тарихының біртұтастығы туралы идеялар ұсынды.

ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ (ор. *Европейский Союз,* ағыл. *European Union)* – Еуропаның бірқатар мемлекеттерінің өңірлік, экономикалық және саяси бірлестігі. Е.О-та халықаралық ұйымдарға тән белгілері мен федерацияның жекелеген сипаттары бар.

Халықаралық ұйым ретінде Е.О. мемлекетаралық әріптестіктің формасы болып табылады, оның құқықтық тіректері шарттық-құқықтық кесімдерден құралады. Заңдық жағынан Е.О. қатысушы мемлекеттердің ешқайсысы да олардың өздерінің келісімінсіз қандай да бір әрекетке мәжбүрленбеу, ал міндеттейтін шешімдер қабылдау үшін мемлекеттердің бәрінің де келісімі болу қағидаларына негізделеді.

Е.О. халықаралық құқық субъектісі болып табылады, оған халықаралық қатынастарға қатысуға және халықаралық шарттар жасауға өкілеттілік берілген. Ортақ сыртқы саясат пен қауіпсіздік (қорғаныс) саясаты қалыптасқан. Көптеген мемлекеттерде және халықаралық ірі ұйымдарда Е.О-тың дипломатиялық тұрақты миссиясы тағайындалған.

Құрылтай Шарттар Е.О. Конституциясы ретінде танылады (ондай Шарттар саны оннан астам). Билікті бөлу принципін ескеріп құрылған басқару органдарының мынадай жүйесі қолданылады: Еуропалық Комиссия, Еуропалық Одақ кеңесі, Еуропалық кеңес, Экономикалық және әлеуметтік комитет, Өңірлер комитеті, Еуропа соты, Еуропалық есеп палатасы, Еуропалық Орталық банк, сондай-ақ әр бес жыл сайын Е.О. азаматтары сайлайтын Еуропалық Парламент.

Е.О-тың бастапқыда халықаралық құқықтың жалғасы ретінде шыққан құқығының өзінің құрамы мен құрылымы жағынан ұлттық құқық жүйелерімен ортақтасатын тұстары өте көп, бұл құқықты ұлттық соттар да қол-

данады. Жасалған халықаралық шарттармен қоса, Е.О. әділ сот пен ішкі істер саласындағы заңдар (директивалар, заңнамалық кесімдер мен қаулылар) қабылдайды, сондай-ақ сауда, ауыл шаруашылығы, балық шаруашылығы мен өңірлік даму салаларындағы ортақ саясатты әзірлейді. Е.О. құқығы мен ұлттық құқық арасында шиеленістер болып қалса, Е.О. құқығының заңдық күші басым болады, түсіндіру қызметі берілген соңғы инстанция ретінде Е.О. сотына жүгінеді.

Қазіргі уақытта Е.О-қа Еуропаның 28 мемлекеті кіреді. Одақ заңдық жағынан Маастрихт шартымен 1992 жылы еуропалық қауымдастық принципі бойынша бекітілді. Е.О-та адамдардың, тауарлардың, капитал мен қызметтердің еркін жүруіне кепілдік беретін ортақ нарық жұмыс істейді, онда мүше елдер де, басқа да еуропалық мемлекеттер енетін Шенген аймағы шегінде төлқұжат тексерілмейді.

Біртұтас «евро» валютасын енгізу арқылы Одақтың он сегіз елі еуроаймақ құрды.

Е.О-та бір-біріне қарама-қарсы екі үрдіс анық байқалады. Біріншісі – ұлттық мүдделерді құрбан етіп ұлттықтан үстем органдардың өкілеттігін күшейту есебінен Одақты одан ары нығайту (еуроинтеграция). Екіншісі – билікті әлсіретіп, еуробюрократияның санын қысқарту, қатысушы мемлекеттердің өкілеттіктерін Одаққа беруді тоқтату, сондай-ақ Е.О-тың кеңістігін ұлғайтуға тыйым салу (еуроскептицизм).

2008-2010 жылдардағы қаржылық-экономикалық дағдарыс, оған ілесе Е.О-тың бірқатар елдерінде болған рецессия, ұлттықтан үстем органдардың ахуалды тұрақтандыру жөніндегі шаралары, кейбір елдердің көші-қонға қарсы тұруға жалғыз өзінің тарапынан шектеу енгізуі ішкі қайшылықтарды өршітіп жіберді, мұның ішінде ұлтаралық және діни қайшылықтар да болды, бұлардың бәрі еуроықпалдастықтың жарияланған жекелеген тірек принциптерін жүзеге асырудың іс жүзінде күмәнды екендігін байқатты.

2014 жылы Еуропалық Парламентке депутаттар сайлау кезінде сайлаушылардың 43%-ы келгенмен, оңшыл центристік күштердің жетекші рөлі сақталса да, еуроскептиктер тұрғысының күрт күшейгендігі көрінді.

- Ж -

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМ (ор. *патриотизм новый казахстанский*, ағыл. *New Kazakhstan Patriotism*)– патриотизм идеологиясын Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан - 2050» Стратегиясында тұжырымдамалық тұрғыдан жаңартуы. Мұның негізгі арқауы мемлекет пен азаматтың мақсаттарының барлық негізгі бағыттарда тоғысуында. Мемлекет пен халық осыны санамен ұғынып, бірлесіп жұмыс істеуге тиіс. Осыған орай, жаңа саяси санат – сенім санаты іске қосылады.

«Азаматтар мемлекетке болашақ бар болса, даму үшін, жеке және кәсіби тұрғыдан өсу үшін мүмкіндіктер болса ғана сенім артады». Патриотизм, ең алдымен, елді, оның жетістіктерін мақтан ету.

Қазақстан халқы Ассамблеясының «Қазақстан - 2050» Стратегиясын жүзеге асырудағы жұмысының шешуші бағыты «Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыздың табысының негізі» атты жетінші басымдықпен байланысты. Бұл жұмыс мыналарды қамтиды: жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыру; этностық тегіне және діни сеніміне қарамастан азаматтардың құқықтарының теңдігін қамтамасыз ету; Қазақстанның барлық этностарының дәстүрлері мен дербестігін сақтау, мәдениеттерін дамыту; қазақ тілін ұлттық бірлік пен қоғамның рухани өзегінің факторы ретінде дамыту, тілдердің үштұғырлылығын дамыту; ұлт зиялыларының жалпы ұлттық құндылықтарды нығайтудағы, бүкілқазақстандық бірдейлестік негізінде ұлттың тарихи санасын қалыптастырудағы рөлін арттыру; радикализм, экстремизм және лаңкестіктің кез келген түрлері мен көріністерін қабыл алмау.

ҚХА-ның 2020 жылға дейінгі даму тұжырымдамасында жаңа қазақстандық патриотизмнің негізін салатын бағыттар бекітілді. Жаңа қазақстандық патриотизмді, ұлттық-мемлекеттік сәйкестікті және ұлттық бірлікті нығайтуға мыналар арқылы ықпал ету көзделді:

-«азаматтарды патриотизм, тең құқылық және жауапкершілік, толеранттылық және ел бірлігі, мемлекетке сенім, ел үшін және оның жетістіктері үшін мақтаныш рухында тәрбиелеудің біртұтас жүйесін қалыптастыруға атсалысу;

- Қазақстанның этностық топтарының мәдениетін, дәстүрлерін және тілдерін одан әрі дамытуды қамтамасыз ету мақсатында этномәдени бірлестіктермен ортақ әлеуметтік мәдени кеңістікті және мемлекетке сенімді қалыптастыруға бағытталған іс-қимыл жасау;

- этномәдени бірлестіктердің жаңа қазақстандық патриотизмді, жалпы азаматтық құндылықтарды қалыптастыруға, рухани бірлік, этносаралық келісім идеяларын нығайтуға және таратуға бағытталған жобалары мен қызметіне басым қолдау көрсету;

-Қазақстандағы сәйкестікті, патриоттық көңіл-күйді, ұлттық бірлікті нығайту бойынша қолданбалы зерттеулер саласындағы ғылыми-зерттеу жобаларына қолдау көрсету;

-өмір сапасына, қауіпсіздікке, тең мүмкіндіктер мен келешекке кепілдік мәселелерін, патриотизмді тәрбиелеуді және сәйкестікті нығайтуды ақпараттық қолдау саласында жаңа тұжырымдар әзірлеуді қамтамасыз ету;

- отандық кино және телеиндустрия, әдебиет пен өнер саласын қалыптастыруға, олардың өнімдерінің нарықтағы бәсекелестікке, патриотизм мен қазақстандық сәйкестікті қалыптастырудың мақсаттары мен міндеттеріне сай болуына қолдау көрсету;

- білім беру мен бұқаралық ақпарат құралдары жүйесіне патриоттық сана және ұлттық-мемлекеттік сәйкестікті қалыптастыруға бағытталған стандарттар енгізу жөнінде ұсыныстар әзірлеу;

Қазақстанға тұрақты тұруға көшіп келгендер үшін қазақстандық құндылықтарды сөзсіз мойындауды, тарих пен толеранттылық нормаларын білуді көздейтін арнайы талаптар әзірлеу және енгізу» (қар. *Тарихи сана, ҚР Конституциясы, Патриотизм*).

ЖЕР АУДАРУ /ДЕПОРТАЦИЯ/ (лат. *deportatio – қуу, жер аудару,* ор. *депортация,* ағыл. *deportation)* – жеке тұлғаны немесе адамдардың тұтас бір санатын басқа мемлекетке немесе басқа жерге мәжбүрлеп жер аудару (қар. *Көші-қон /Миграция/, Этностық көші-қон /миграция*).

Д. термині 18-19 ғасырларда Францияның қылмыстық заңнамасында жер аударудың айырықша түрлерін атау үшін пайда болған. Д. әкімшілік жолмен елден қуумен тегі бір болғанмен, соңғысы елдің аумағында заңды түрде жүріп көші-қонға қатысты құқық бұзған шетелдікті жазалау шарасы болса, ал Д. – елдің аумағында заңсыз жүрген шетелдікті жер аударудың арнайы шарасы. Д. ережелері халықаралық құқық нормаларымен және ұлттық заңнамамен белгіленеді. Д.-ның ерекше түрі – халықтарды депортациялау – мемлекеттің жүргізетін ұлттық саясатының нәтижесі, бұл, әдетте, жағымсыз сипатта болады және ұлттар арасындағы қақтығыстарға жол ашады. Халықаралық қылмыстық соттың 1998 жылдың 17-шілдесіндегі «Д. немесе халықты мәжбүрлеп орын ауыстырту» Рим статусының 7-бабына сәйкес, Д. адамзатқа қарсы қылмыстар қатарына жатады және халықаралық қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ (ор. *местное самоуправление,* ағыл. *local self-government*) – Қазақстан Республикасында жергілікті деңгейдегі мәселелерді шешу мақсатында әр түрлі арнайы сайлау органдары арқылы немесе тікелей өз жауапкершілігімен халықтың өздігінен әрекет етуі. Ж.Ө.Б. жұмысы 2001 ж. 23 қаңтардағы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» ҚР Заңында және басқа нормативтік құқықтық кесімдерде белгіленген тәртіптерге сүйенеді. Ж.Ө.Б. институты елдің даму деңгейімен, дәстүрлерімен, мемлекеттік биліктің ұйымдасуымен, билікті орталықсыздандырумен, басқарудағы демократиялық негіздердің дамуымен, жұрттың өміріне жайлы жағдайлар туғызумен тікелей байланысты.

ҚР Конституциясында жұрттың жинақы тұратын аумағын қамтитын жергілікті қауымдастықтардың өзін-өзі басқаруы қарастырылған. Негізгі Заңда Ж.Ө.Б. органдарына мемлекеттік функцияларды орындауды табыстау мүмкіндігі көрсетіліп, Ж.Ө.Б. органдарына өздерінің заңда белгіленген өкілеттігі (89-бап) шегінде дербес әрекет етуге кепілдік беріледі.

2007 жылғы конституциялық реформаға орай Ж.Ө.Б. дамуының жаңа кезеңі басталды. Аталмыш Заң 2009 жылы 9 ақпанда алты баптан (39-1 – 39-6) тұратын 3-1. «Азаматтардың жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысуы» тарауымен толықтырылды. Бұл тараудың баптары арқылы мынадай істер реттелетін болды: азаматтардың Ж.Ө.Б. қатысуының негізделуі; жергілікті қауымдастық мүшелерінің құқықтары мен міндеттері; жергілікті қауымдастықтың жиындары мен жергілікті қауымдастықтың жиналыстары; Ж.Ө.Б. органдарының міндеттері; мемлекеттік органдардың Ж.Ө.Б. органдарымен өзара қатынастары; Ж.Ө.Б. органдарының жауапкершілігі.

2012 жылы 28 қарашада ҚР Президентінің №438 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасында» бірқатар нақты шаралар қарастырылып жүзеге асуда.

2013 жылдың тамыз айында тәуелсіз Қазақстан тарихында алғаш рет елдің 8 миллион халқы тұратын жауапты аймақтарындағы әкімдердің 91%-дан астамы сайланды. Ауыл мәслихаттары мен әкімдеріне 67 жаңа функция заңды түрде жүктеліп, ол деңгейдегі қызметке қосымша 5000 орын бөлінді.

ҚР Президентінің 2014 жылғы 25 тамызындағы «Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқару деңгейлері арасындағы өкілеттіктерді межелеу жөніндегі шаралар туралы» Жарғысында Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқару деңгейлері арасындағы қызметтер мен өкілеттіктерді межелеуге, орталық және жергілікті атқару органдарының дербестігі мен жауапкершілігін арттыруға, сондай-ақ мемлекеттің функцияларын мемлекеттік емес сектор саласына беруге негізделген мемлекеттік басқару қағидаттары айқындалды. Орталықтан жергілікті жерлерге жер қатынастары мен жер қойнауын пайдалану, табиғи монополиялар, экология, көлік, туризм және юстиция салаларындағы 95 қызмет берілді.

Бұл үдеріс елдің қоғамдық құрылысының дамуымен қатарласа кезең-кезеңімен жүргізіліп жатқан мемлекеттік билікті орталықсыздандыру мен шоғырландырмау арнасымен, барынша таразыланып, елді басқару тиімділігін кемітпей жүргізіліп келеді (қар. *Мемлекет, Конституция*).

ЖЕРГІЛІКТІ ТІЛ (ор. *местный язык*, ағыл. *local language)* – белгілі бір жерде қолданылатын (локалды) тіл; тілдің заңнамалық актілерде үнемі құптала бермейтін ерекше мәртебесі. Ж.т. көбінесе жазуы жоқ тілдер болып немесе қолданылуы *Этностық топтардың* шеңберімен шектелген жазба тілдер болып келеді. Солай бола тұра Ж.т. бастауыш білім беруде, жергілікті радиохабарда, теледидарда, газет-журналдарда қолданылуы мүмкін. Ресми түрде мұндай мәртебесі бектілмегенмен, Қазақстанда, мысалы, дүнген және ұйғыр тілдерін Ж.т. жатқызуға болады (қар. *Автохтон, Автохтондық тіл, Тұрғылықты этнос, Тұрғылықты тіл, Этностық тіл, Тіл, Диаспора тілі, Қазақстан тілдері, Тілдік құқық*).

ЖИХАД (араб. جهاد– *тырысу*, ор. *джихад,* ағыл. *jihad)* – ислам доктринасында Ж. туралы әр түрлі қағидалар бар. Солардың ішінде Ж. күресінің мынадай жолдары көрсетіледі: 1. өз кемшіліктеріне қарсы Ж. – әр мұсылманның өз кемшіліктерімен жеке күресі, Ж.-тың ең қиын формасы, өйткені өзі күнәға жататын құмарлығы мен рухани кемшіліктерін жеңбей, адам дін идеалдарының жеңісі үшін күрес жүргізе алмайды; 2. өз танымы үшін Ж. ету – адам тұлғасының жетілуіне және надандыққа қарсы тұруға жетелейтін түрлі ғылымдарды оқу, білімдарлық, ғалымдық; 3. материалдық байлыққа қарсы Ж. – осы дүниедегі проблемалардың көбін ақша, мүлік, жылжымайтын мүлік арқылы шешу жолына қарсы күрес; 4. Ұрыс майданындағы Ж – адамдардың өмірі мен мүлкін қорғау, мемлекетті басқыншылықтан қорғау үшін соғыс жүргізу исламда парыз (фард) болып саналады. Соғысқа қатысатын мұсылмандар – муджахидтер, ал мұндай соғыстарда қаза тапқандар шахидтер деп аталады. Оларға Алла ең жоғарғы орындарды беріп, жұмаққа кіргізеді. Соғысқа қатысқан тірі адамдарды ғазия деп атайды. Басқа мұсылмандардың ар-намысын қорғай алатын болса, Ж.-ты жүргізу міндеті мұсылмандардың белгілі бір бөлігіне ғана жүктелуі мүмкін (фард аль-кифая) және қажет болса әр мұсылманға жеке жүктелуі де мүмкін (фард аль-айн). Ж.-тың мақсаты ақиқат орнату мен кез келген әділетсіздікті жою. Ж. кек алу, өлтіру, басқа адамдарды тонау немесе түрлі халықтарды жаулап, тәуелді ету мақсатында жүргізілмейді. Оны қоғамдағы кемшіліктерді жойып, әділеттікті орнату үшін жүргізу қажет. Сонымен қатар Ж. исламды мәжбүрлеп қабылдату үшін де жүргізілмейді, өйткені адамдарды дін қағидаларымен таныстыру керек және адамдарға исламды тек өз қалауымен ғана қабылдауға жағдай жасау керек.

- И -

ИДЕОЛОГИЯ (грек. *idea* түсінік + *logos* ілім; ор. - *идеология*, ағыл. *ideology*) – қоғамдық сананың түрлі формаларынан көрініс табатын дүниетаным, дүниені қабылдау, көзқарас, идея, сенім мен бағдарлардың жүйесі. И. – қоғамның құрылысы мен қызметтік қағидаты жөніндегі, сондай-ақ қоғамның осы идея иелерінің мүддесіне сай жағдайға жету жолы жөніндегі өзара байланысты идеялар, түсініктер, тұжырымдамалар мен доктриналардың салыстырмалы түрде жүйеленген жиынтығы. Осы жиынтықты ұстану мақсат болуы да, болмауы да мүмкін, алайда дәл осы жиынтық саяси қарекетті ұйымдастыруға тірек болады.

И. өзінің міндеттерін атқаруы үшін қажет ғылымның мәліметтерін, философияның қағидаларын, діни және этикалық постулаттарды, мифтерді, рәміздерді т.б. пайдаланатындықтан И. синкретикалық сипатқа ие болады әрі өткеннің мұрасын жеткізу мүмкіндігі мол болады. И. құндылықтарды, іс-әре-

кеттің мақсаттары мен міндеттерін ұсыну, тіпті таңу арқылы, оқиғаларға баға берудің межелеуіштерін нұсқау арқылы, саясатта нені қалауға, неге жол беруге, неден бас тартуға болатынын анықтау арқылы саяси үдеріске анағұрлым айқын әсер етеді.

Кең ауқымда алғанда, И. құрылымы идеялардың жүйесін, идеологиялық қатынастарды, идеологиялық қарекетті, идеологиялық мекемелерді, идеологиялық үдерістерді түзеді. Ал тар ауқымда алғанда, И. мазмұндық және құрал-тәсілдік элементтерден тұрады. Мазмұндық элементтерге рухани өмірдің түрлі салаларынан алынған элементтер (үлгілер, теориялар т.с.с.) жатқызылса, құрал-тәсілдік элементтерге мазмұнды бейнелейтін тәсілдер (ұғымдар, бейнелер, стереотиптер, мифтер, рәсімдер, ұрандар т.б.) жатады.

Саяси ғылымда И. феноменін ұғынудың Маркс пен Мангеймнің еңбектерімен байланысты ықпалды дәстүрі бар. Ол бойынша, И. – сананың тұтастай алғандағы шындықтың әлеуметтік-тарихи жағдайларға орайластырылып бұрмаланған және жартылай бейнесін беретін формасы; ал, нақтылай алғанда, шындықты танудың ерекшеліктерімен, танушы субъектінің шындықты санада жаңғырту ерекшеліктерімен, оның мүддесімен орайлас сана формасы (осыдан келіп идеологияның «жалғандығы», «қиялилығы» туралы түсінік шыққан).

«Идеология» терминін енгізген А.Л.К. Дестют де Траси (1754–1836) мұны адами идеялардың сезімдік тәжірибеден шығу заңдары туралы ғылым ретінде парықтаған. Саяси идеология саяси ойлардың теориялық формаларының қатарына енетіндіктен айқын бағдарланған сипатта болады.

Саяси И. міндеті – саяси әрекеттердің нақты стратегиясын саяси қолдауды жалғастыру мақсатында, белгілі бір топтың биліктен немесе билікті пайдаланудан дәмеленуін негіздеу мақсатында қазіргі әлеуметтік-тарихи жағдайдағы саяси шындық феномендерін түсіндіру, ақтау немесе сынау. И-ның өзіндік ерекшелігі қалыптастырудағы мақсаткерліктен, тірек болар қағидаттардың аксиомалығынан, эмоционалдық жігерлі реңкінің ашық көрінуінен, құндылық ыңғайында болуынан, бейтәжірибелілігінен (айғақтардың өзіне емес, оны парықтауға ден қойылады), өте бейімделгіштігінен көрінеді. Бейімделгіштігі сонда, іргелі тұрақтылық пен ахуалға ыңғайлануы, үйреншіктілік пен теориялық ойлау қағидаттары сабақтасып жатады, постулаттар стереотипті түрде пішімделеді.

Саяси идеология билікке талпынуды заңдастырумен қатар нормативтік бағдар беруші, түсіндіруші, интеграциялық қызметтерді, бақыланатын әлеуметтендіру, жұмылдыру қызметтерін т.с.с. қоғамдық сананы басқаруға қатысты бірқатар міндеттер атқарады.

Саяси идеологиялардың тұрпаттамасы (типологиясы) деген мәселе таласты тақырыпқа жатады. Мәртебесі, тараған ортасы мен саяси ықпалы бойынша идеологиялар қоғамдық және мемлекеттік болып бөлінеді. Қоғамдық идеология әртүрлі саяси партиялар мен қоғамдық-саяси қозғалыстардың идея-

лық тұғырнамасы ретінде азаматтық қоғам арасында қалыптасып, соның ішінде әрекет етеді. Мемлекеттік идеологиялар – жалпы ұлттық мүдделерді білдіруге және қоғамды біріктіруге, таптар мен топтардан жоғары тұруға талпынады.

Саяси мақсатқа жету стратегиясы бойынша идеологиялар реформизммен және саяси қарсыластарымен үнқатысуға бағытталған ұстамды және өз жақтастарын саяси идеалдар үшін белсенді күреске, тіпті қарулы қарсылыққа шақыратын радикалды болып бөлінеді. Хронологиялық өлшемге сәйкес, идеологияны XIX ғасырда қалыптасқан классикалық (либерализм, консерватизм, социализм) және XX ғ. пайда болған немесе белсенділік көрсетіп отырған баламалы идеологияларға – коммунитаризмге, феминизмге, альтерглобализмге т.б. жіктерге бөлу де дәстүрге енген (*қар. Ұлттық идея, Мемлекет, Қазақстан – 2050 Стратегиясы).*

ИММИГРАЦИЯ (лат. *immigro – қоныстанамын*, ор. *иммиграция*, ағыл. *immigration)* – 1. Өз отанын тастап шыққан адамдардың я топтардың тұрақтап тұру ниетімен басқа бір елге келуі (қар. *Көші-қон, Этностық көші-қон, Эмиграция, Эмигрант*). 2. *Мигранттар* келген елге деген қатынасына қарай қарастырылатын халықаралық *Көші-қон* түрі. И-ның жұрттың дамуына, санының өсуіне, жастық-жыныстық және этностық құрылымына елеулі әсері бар. Жұрттың И. қарқынына ықпал ететін тікелей факторлары төрт топқа жинақталады. Олар: 1) демографиялық жаңғырудың режимдерінде бір елдердегі жұрттың қартаюына, ал екінші бір елдердегі жұрттың құрамының жасаруына алып келетін айырмашылықтар; 2) өмір деңгейі кереғарлықтарының елеулі болып күшейе беруі; 3) көбінесе әлемнің мешеу өңірлерінде халықтың тығыз орналасуы; 4) еңбекке қабілетті жұрттың жұмыспен қамтылу дәрежесіндегі айырмашылықтар және бәрінен бұрын еңбек көші-қонына ұшыратын жұмыссыздық деңгейінің өсуі. И. дүние жүзінің кей бөліктеріне қоныстандыруда елеулі рөл атқарады, ал кейде жаңа мемлекеттерді жасақтауда, тіпті шешуші рөл атқаратыны да бар *(*қар. *Көші-қон /миграция/).*

ИНДИКАТОР (лат. *Indicator* – көрсеткіш, ор. – *индикатор*, ағыл. *indicator*) – параметрлердің өзгерісін көрсететін нысан. Қоғамдық ғылымдарда, әлеуметтануда зерттелетін нысанның бақылау мен өлшеуге келетін, осы нысанның тікелей зерттеуге келмейтін басқа сипаттары туралы пайымдауға мүмкіндік беретін сипаттамасы. Индикаторлардың жүйесі олар айқын пішімделетіндей, болашақта заманауи үдерістермен толықтырылуға мүмкін болатындай түзілуі қажет *(*қар. *Этносаралық ахуалдың мониторингі*).

ИНКУЛЬТУРАЦИЯ (ор. *инкультурация*, ағыл. *inculturation*) – адамды нақты бір мәдениеттің дәстүрлері мен нормаларына оқытып-үйрету деген-

ді білдіреді; адам мен оның мәдениеті арасындағы алыс-берістік қатынастар үдерісі. Бұл қатынаста, бір жағынан, мәдениет адамның жеке басының сипаттарын белгілесе, екінші жағынан, адамның өзі мәдениетіне ықпал етіп отырады. Мұндайда жеке адам туған мәдениетімен етенелесіп тәрбиелі адамға айналады.

Гуманитарлық ғылымдардың әр түрінде бұл үдеріс «өз мәдениетінде әлеуметтену» немесе «этностық әлеуметтену» деген ұғымдармен де беріледі. «Инкультурация» мен «әлеуметтену» ұғымдары мазмұны жағынан көп жағдайда үйлесіп тұрады, өйткені екеуі де адамдардың қандай да бір қоғамның мәдени нормаларын меңгеруі деген мағынаны білдіреді. Алайда бұларды бірдей деп есептеп, шатастыруға болмайды. Әлеуметтену дегенде біз адамның әлеуметтік ортаға үйлесіп кірігуін, мүшесі ретінде табысты тірлік етуге мүмкіндік беретін осындай қоғамның құндылықтары жүйесін меңгеруін ұғынамыз. «Әлеуметтену» термині адамдардың қоғамда өздерін қалай ұстау керектігінің ережелеріне баулитын үдерістер мен механизмдерге байланысты қолданылады.

Ал «инкультурация» термині әлеуметтену үдерісінің өнімдеріне – адамның даму үдерісінде меңгерілетін мәдениеттің субъективті, ішкі психологиялық аспектілеріне байланысты қолданылады. «Мәдениет» пен «қоғам» ұғымдарының айырмашылығы және ұқсастығы қандай болса, «мәдениетке қосылу» мен «әлеуметтену» терминдерінің айырмашылығы мен ұқсастығы сондай.

Инкультурация – адамның белгілі бір этностың тірлігі мен дамуына орайлас белгілі бір тарихи кезеңге, белгілі бір мәдениет типіне тән дағдылар, әдеп-әдет, мінез-құлық нормаларын бірте-бірте қалыптастыруы. Бұл – адамның амал-тәсілдерді, нормаларды, тәжірибелік нұсқау-кеңестерді күнделікті өмірде ұзақ уақыт бойы бірте-бірте игеруі.

Инкультурация ұғымымен жеке адамның өзі өмір сүретін қоғамның стандарттарына қатысты жалпы мәдени құзыреттілікті алуының үдерісін де белгілеуге болады. Бұған, ең алдымен, қоғамда қабылданған құндылықтардың басымдықтары мен бағдарларының жүйесін игеру, сонан соң, өмірді түрлі жағдайларында өзін ұстаудың этикеттік нормалары, түрлі құбылыстар мен оқиғаларды бағалаудың баршасы дұрыс көретін ыңғайлары, әлеуметтік-саяси құрылыс негіздерімен таныстығы жатады. Бұған ұлттық және сословиелік дәстүрлер, үстем мораль, адамгершілік, дүниеге көзқарас, әдет, салт, әлеуметтік және гуманитарлық білімдер бойынша әдепкі зерде т.с.с. жөнінде белгілі бір танымның болуы қажет.

Сондай-ақ бұған үстем болып тұрған сән, стиль, рәміз, регалия, ұлт ішінде беделі бар адамдардың мәртебелік рөлі, заманауи зияткерлік және эстетикалық ағымдар, сол халықтың саяси және мәдени тарихы, ұлттық абырой, намыстың негізгі нышандарымен т.с.с. таныстық та жатады. Санамалап шыққан мұндай мол білімді жеке адамның игеруі үй тәрбиесі мен жалпы білім алуға, сондай-ақ жеке адамның өз ортасымен әлеуметтік түйісулерінің түгелдей

жиынтығымен байланысты (қар. *Аккультурация, Мінез-құлықтағы этностық императив, Этномәдени бірлестіктер, Этнопсихология*).

ИНТЕГРАЦИЯ (лат. *integratio* – бірігу, ор. *интеграция*, ағыл. *integration* – *біріктіру, бірігу)* 1. Өзі мойындайтын сенімдерге, құндылықтарға, нормаларға сүйенген жеке адамның белгілі бір әлеуметтік топқа я ұжымға жататындығын сезінуінің дәрежесі. 2. Жекелеген арнайы элементтерді өзара тәуелділікке негіздеп бірлік пен тұтастыққа жеткізу үдерісі (қар. *Сепаратизм*). И. проблемалары жүйенің ажыратылуы мен күрделенуіне қарай ұлғая түседі. Осыған байланысты жүйені одан ары дамыту мен тұрақтылығын сақтау үшін И. тетіктерін дамыту қажеттігі келіп шығады. Солай бола тұра, И. жоғары деңгейге жеткізу мүмкін емес, тіпті, мұның өзі зиянды да, өйткені жүйені ширақтығы мен икемділігінен айырады. Керісінше, жүйенің ең өміршең түрі әралуандықтың бірлігінен, жекелеген мақсаттарды тоғыстыру арқылы тұтастық қалыптастырудан жасалады. 3. Қоғамның басқа ішкі жүйелерінің үйлестірілген қосымша қызметін қолдайтын арнаулы мекемелердің болуы. И. осы түрінің институттарын дамыту (жазба тіл, формалды-құқықтық жүйелер) – бүкіл әлеуметтік жүйелердің функционалдық алғышарттарының немесе функционалдық императивтерінің бірі, әлеуметтік дамудың кілті.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ (лат. *inter* - ара + *natio* – халық, ор. *интернационализм* (пролетариаттың халықаралық ынтымағы; барлық ұлттардың теңдігін мойындау), ағыл. *Internationalism*) – ұлтаралық қатынастардың халықтардың нәсіліне, ұлтына қарамастан бәрінің тең құқығы болуына, өзара құрметіне, ұлттар мен этностық топтардың жан-жақты әріптестігіне негізделіп орнатылатын типін мақұлдайтын көзқарас. Интернационализм қоғамдық дамудың объективті үрдісі мен қажеттіліктерін білдіреді, ұлттардың жақындасуына жәрдемдеседі, ұлтшылдыққа да, ұлттық нигилизмге де қарсы қойылады. И., кең мағынада, қандай да бір әлеуметтік және саяси күштердің, сондай-ақ мемлекеттердің түбегейлі мүдделерінің ортақтығына негізделген идеялар мен саясатты, олардың ортақ мақсатқа жету үшін бірлесе, ынтымақтаса қимылдауға дайындығын білдіреді.

Ұғым ретінде И. мынадай бірнеше мағынада қолданылады: ұлт жасақталуының тарихи үдерісіндегі көптеген аспектілердің атрибуттық ортақ сипаттарының бар екенін белгілеуші; бүкіләлемдік социумның дамуының ортақ заңдылықтары бойынша адами қоғамдардың күннен-күнге күшейіп келе жатқан өзара байланыстылығы мен өзара тәуелділігінің объективті үдерісінің бейнесі; халықтардың өмірінің түрлі жақтарындағы ортақтық, бірлік; ұлт үшін анағұрлым маңызды, мәнді, ұлттық нәрсеге анағұрлым тән, жеке алған бір ұлттың ешқайсысы қоса алмайтын жаңа құбылысты қосуға мүмкіндігі бар ұлттық қауымдастықтарда қайталанып отыратын құбылыс; дүниеге көзқарас

түзетін элемент ретінде жеке адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқына ықпал ететін құбылыс.

И. социалистік И. тұсында тиісті маңызынан айрылды. Социалистік И. бойынша, бұл еңбекшілердің капиталистік құрылысты жойып, ұлттар мен халықтардың түпкі мүдделерінің ортақтығына сүйенетін коммунистік қоғам құру жолындағы халықаралық бірлігі ретінде түсіндірілді. Бұл идея халықаралық коммунистік қозғалыспен бірге өмірге келіп, алғаш рет осы қозғалыстың негізін салушылар К.Маркс пен Ф.Энгельс «Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!» деген ұран түрінде жария етті.

Адамзат дамуынң қазіргі тарихи кезеңінде И. мемлекеттер мен халықтардың халықаралық лаңкестікке, өңірлердегі қарулы қақтығыстарға, кедейшілік пен қанауға қарсы күресте күш біріктірулерінен, ғаламдық сипаты ортақ шешім жасауды қажет ететін экологиялық және басқа түйткілдерді бірлесе шешуден көрініс табады (қар. *Еуразиялық интеграция, Космополитизм, Ұлтшылдық, Ұлттық келісім, Ұлттық қауіпсіздік, Толеранттылық)*.

ИРРЕДЕНТА (итал. *irredenta* – босатылмаған, бөтен біреудің иелігінде, ор. *ирредента*, ағыл. *irredent)* – этностың осы мемлекеттің шегінде жұрттың аз бөлігін құрайтын, бірақ өздеріне жақын я өздерімен бірдей этнос басым көпшілігін құрап, ықшам тұратын мемлекеттің іргесіндегі бөлігі (қар. *Диаспора*). И. өз елінен тысқары жерде соғыс, аннексия, даулы шекара немесе отарлау үлгілері кешенінің салдарынан қалып қояды. И-ның негізгі ерекшелігі ішкі шоғырлану деңгейі салыстырмалы түрде төмен бола тұра, бұлардың саны көп болады. Қазіргі көпэтносты мемлекеттердің көбінде И. тарихи, саяси себептермен қалыптасқан. Көбінесе шекаралас, көрші көпэтносты мемлекеттерде өзара И. жиі болады. *Диаспора* сияқты, И. да өздерінің ортақтығын сақтау мен дамыту үшін де, көршілес көпшіліктерімен және/немесе басқа И-мен байланысын сақтау үшін де әлеуметтік институттар торабын құруға талпынады. Мұндайда өздерін сол аумақтың байырғы тұрғыны деп есептейтіндіктен И., әдетте, өз құқықтарына көпшіліктің үкіметінің қол сұғуын күйзеліспен қабылдайды. Ал егер кемсіту оқиғалары жүйелі түрде қайталанатын болса, И. ішінде этностық көпшіліктердің аумағына қосылуды көздейтін ағым, ирредентизм, пайда болады. Алайда экономикалық және басқа себептерге байланысты И. өз көпшіліктерінің аумағына қосылуға әрдайым талпына да бермейді (қар. *Диаспора)*.

- К -

КЕМСІТУШІЛІК /ДИСКРИМИНАЦИЯ/ (ЭТНИКАЛЫҚ, ҰЛТТЫҚ, НӘСІЛДІК) (ор. *дискриминация (этническая, национальная, расовая),* ағыл. *discrimination, ethnic, national, racial)* – этностық, ұлттық немесе белгісіне қа-

рай адамның құқықтары мен міндеттерінде болатын қисынсыз айырмашылық (құқыққа нұқсан келтіру немесе қосымша міндеттер жүктеу). Этностық кемсітушілік – дискриминацияның ең қатерлісі. Мұның салдарының қауіптілігі сондай, мемлекеттен, азаматтық қоғамның барлық институттарынан және азаматтардан идеология, құқық, сот, мемлекеттік басқару, көші-қон, еңбек, білім, тіл, мәдениет, тұрмыс салаларында, игілікті бөлу мен адамның қажеттіліктерін өтеу сияқты мәселелерде ерекше зейін қоюды, шешімді әрекеттер жасауды қажет етеді.

Қазақстан Республикасы К. қай түрін болса да тойтарады және заң алдында бүкіл адамдардың тең болуын конституциялық тұрғыдан бекіткен. ҚР Конституциясы 14-бабының 1- және 2-тармақтарына сәйкес «Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды». Сондай-ақ ҚР Конституциясының 5-бабының 3-тармағында, 20-бабының 3-тармағында, 39-бабының 2-тармағында К-ке қарсы бірқатар кепілдіктер берілген.

Қылмыстық заңнамада нәсілдік және ұлттық төзімсіздікке қатысты уәждермен қылмыс жасағаны мен құқық бұзғаны үшін жауапкершілік қарастырылған. Қылмыстық жауапкершілікті ауырлататын, жазаны күшейтетін жағдайға ұлттық, нәсілдік және діни уәждермен жек көру һәм жауласу жатады.

Мемлекеттік этносаясат қазақстандық этностардың бәрінің сақталуына және дамуына бағытталған қажет жағдайлардың бәрін жасаған. 1998 жылдың 29 маусымындағы №245 ҚР Заңы бойынша Қазақстан Нәсілдік кемсітушіліктің барлық түрін жою туралы Халықаралық конвенцияға қосылды. ҚР Президентінің 2008 жылдың 21 наурызындағы №558 Жарлығымен Халықаралық конвенция талаптарына орай Қазақстан Нәсілдің кемсітушілікті жою жөніндегі комитеттің құзыретін таныды.

2012 жылдың қазан айында БҰҰ Комитетіне Пакт талаптарының орындалғаны туралы Қазақстан Республикасы кезеңдік алтыншы және жетінші есептерін берді.

КОНФОРМИЗМ (кейінгі лат. *conformis* — сияқты, ұқсас, сәйкес, ор. *конформизм*, ағыл. *conformism*) – қазіргі әлеуметтік тәртіптерді, саяси режимдерді т.с.с. жайбарақат қабылдауды, көне салуды, бейімделе қалуды, қоғамда кең тараған жалпы көңіл-күймен, үстем пікірлермен келісе салуға дайын тұруды білдіретін моральдық-саяси және моральдық-психологиялық ұғым.

Конформизм іштей наразы бола тұра басым үрдістерге қарсы келмеушілік; әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдайлардың бір қырларын сыннан өз бетінше шет қалдыру; өз пікірін білдіргісі келмеу; істелген әрекеттер үшін жеке жауапкершіліктен бас тарту; қоғам, партия, басшы, діни ұйым, патриар-

халды қауым, отбасы т.с.с. тарапынан болған кез келген талаптар мен ұйғарымдарға байыбына бармастан бағыну, еріп кету ретінде бағаланады (бұлайша бағыну ішкі сенім ғана емес, діл, дәстүрге де байланысты болуы мүмкін).

Конформизмнің фанатизммен, догматизммен, беделді ойға бас ұрумен асқындауы діни секталарға тән болып келеді де, өз тұғыры мен ұстанымының жоқтығын я олардың тұншықтырылғандығын, сондай-ақ түрлі күштердің, жағдайлардың, шарттардың қысымымен ол тұғыр мен ұстанымдардан бас тартқандықты байқатады. Мұндайда басым көпшіліктің пікірі, бедел, дәстүрлер т.с.с. қатты ықпал етуі мүмкін.

Конформизм көп жағдайда мемлекеттің халықты бақылауда ұстап тұру қажеттігінен келіп шығатын объективті мүддесіне сай келеді, тіпті, билік құрылымдарының сенімділік жөніндегі түсініктеріне лайық болып келеді. Сондықтан да бұл қоғамда тәрбие жүйесіне қызмет ететін үстем идеология, насихаттық қызмет, бұқаралық ақпарат құралдары тарапынан жиі орнатылатын әрі таратылатын құбылыстардың қатарына кіреді. Бұған бәрінен бұрын тоталитарлық тәртіптегі мемлекеттер бейім болады.

Жеке адамның мінез-құлығын басым көпшілік тарапынан болатын әлеуметтік нормалар мен талаптарға қатаң бағынуды ұйғаратын ұжымдық сананың қай түрі болсын шын мәнінде конформизмге жатады. Солай бола тұра, индивидуализмге табыну тән «азат әлемде» де пайымдардың біркелкілігі, қабылдау мен ойлаудың стереотиптілігі қалыпты норма болып табылады. Сыртқы плюрализміне қарамастан, қоғам өз мүшесіне «ойын ережесін», қолданым стандарттарын, өмір мәнерін таңып бағады. Оның үстіне, қазіргі ғаламдастыру, мәдениеттің бірыңғай интернационалдық түрлерін тарату кезінде Жер бетінің барлық жерінде конформизм іс жүзінде «бүкіл әлем осылай өмір сүреді» дейтін тұжырымнан көрінетін саналы стереотип ретінде ықпал етеді.

Кезінде А. де Токвиль «демократиялық деспотизм» жағдайында адамдар күн сайын өз бостандығының жаңа бір бөлігін мемлекетке құрбан етіп отыратынын байқаған болатын.

Әлеуметтік психологияда «конформизм» ұғымымен қатар «конформалылық» дейтін де ұғым бар, ол жеке адамның пікірлері мен мінез-құлқын топтың я оның көпшілігінің пікірлерімен, мінез-құлықтарымен келістірудің әмбебап механизмі және жеке адамның әлеуметтенуінің көрінісі ретінде немесе топтың мақсаттарына, құндылықтары мен нормаларына деген саналы қатынас негізінде өзіне белсенділікпен орын табу және нонконформалылықпен (негативизммен) бірге индивид пен топтың өзара қарым-қатынасының бір аспектісі ретінде түсінідіріледі.

Белгілі бір шамада топтың қысымын бұлайша конформистікпен қабылдауды референттік топқа енудің бірінші сатысы – бейімделу сатысындағы, жеке басы үшін қажет «аман болсақ, көппен бірдей болып көрінсек, болды» дейтін міндетті орындайтын көп адамның әрекеттерінен көруге болады. Конформизм, әсіресе, тоталитарлы қоғамдық құрылыста – жеке адам психологиялық

қысымнан ғана емес, нағыз репрессиялар мен тірлігіне төнетін қатерлерден қауіптеніп үстем, билеуші элита мен оған бағынышты көпшілікті қарама-қарсы қоюға қорқатын құрылыста айқын көрінеді.

Жеке тұлға деңгейінде конформизм әлеуметтік психология дәстүрінде конформалылық деп аталатын сипаттан жиі байқалады. Мұндайда жеке тұлға топтың нақты қысымына да, топ қысым жасайды дейтін долбарға да берілуге дайын тұрады, мұндайға ұмтылмайды деген күннің өзінде өз тұрғысын һәм көзқарасын өзгертуге, оларды көпшіліктің пікірімен үйлеспейді деп санап тұруға бейім болады. Мұндай «көнгіштік» бір жағдайларда өз тұрғыларын нақты қайта қараумен байланысты болса, екінші бір жағдайларда өзін мейлі шағын, мейлі үлкен топ болсын нақты бір қоғамдастыққа қарсы қойып, жағымсыз шараларға тіреліп, істің насырға шабуын болдырмауға сырт қылығымен ұмтылуына байланысты болатыны – түсінікті жағдай. Осыған орай, сыртқы және ішкі конформалылық деп бөліп айту дәстүрі бар (қар. *Ұлттық келісім, Ұлттық психология, Пассионарлық)*.

КОСМОПОЛИТИЗМ (грек. *cosmopolitis* — әлем азаматы, ор. *космополитизм*, ағыл. *cosmopolitanism*) – кез келген адамның тұтас адамзатқа тиесілігін сезінуін, басқа барлық әлеуметтік байланыстардан гөрі мұның үстем болуы керек екендігіне сендіретін әлемдік азаматтық идеологиясы. Ұлттық негіз, ұлттық мәдениет, патриотизм идеяларын қабыл алмайды, ал саясат саласында мемлекеттік және ұлттық егемендіктен, ұлттық мүдделер мен дәстүрлерден бас тартуды насихаттайды. К. негізінде әлемдік мемлекет немесе мемлекеттердің әлемдік федерациясын құру идеясы жатыр, міне, осы үшін мемлекеттік егемендіктен, этносқа және ұлтқа қатыстылықтан, мәдениет пен дәстүрден бас тарту керек деп санайды.

Бұрынғы өткен дәуірлерде пайда болған космполиттік идеялар қазіргі заманда да құлашын кеңге жайған. Космополитизм идеологтары ұлт-азаттық қозғалыстарға қарсы пікір айтып, ұлттық егемендік дегенді ескірген түсінік деп санайды. Қазіргі космополитизм ұлттық мәдениеттердің «индустриялық прогрестің жалпы тасқынында» іріп, сіңіп кетпей қоймайтынын уағыздауда.

Космополитизм арнасындағы ақыл-ойдың шалқуы әуел бастан қайшылықтан «жапа шегіп» келеді: оның идеологтары «өңіршілдік» тар қыспағынан еркін әмбебап көзқарас туралы айта тұра ғаламдық мәдениет жасауды жан сала жақтайды. Алайда бұған орай әмбебаптықтың сүйенетіні мәдениеттердің жақындасуының объективті үдерісі емес, ең бастысы, әлемнің барлық өңіріне американдық мәдениетті, кейбір ескертулермен еуропалық мәдениетті орнату. Космополиттік бағыт «неоглобализм» доктринасында бар. Бұл доктрина түрлі өңірлер мен мәдениеттердің ұлттық ерекшеліктерін елемей, ең жаңа бір әлеуметтік құрылымдар мен өркениеттік стандарттарды жасанды түрде орнатуды көздейді.

Космополитизмге қарама-қарсы интернационализм патриотизм, ұлттық сезімді теріске шығармай-ақ негізінен адамзаттық мүдделерді ұлттық мүдделермен сабақтастырады, сол себепті де оны космополитизммен ұқсастырып теңестіруге болмайды. Интернационализм қоғамдық өмірді жаһандастыруға объективті үдеріс ретінде қарайды. Дегенмен, ұлттық мәдениеттерді интернационалдандырудың болашағы ұзаққа созылмақ, бұл ұлттық ерекшеліктер мен дәстүрлерді шығарып тастауды емес, олардың құнды әлеуетін бүкіл адамзаттың терең де дәйекті түрде меңгеруін көздейді (қар. *Мемлекеттік сәйкестілік, Интернационализм, Ұлттық егемендік, Патриотизм*).

КӨПТІЛДІЛІК *(*ор. *мультилингвизм, многоязычие,* ағыл. *multilingualism,* лат. *multum* көп + *lingua* тіл) – осымен бірдей: мультилингвизм; дара адамның я қоғамның екіден көп тілді пайдалануы (қар. *Билингвизм, Қостілділік*).

КСЕНОФОБИЯ (грек. *xanos* – бөтен + *phobos* – қорқыныш, ор. *ксенофобия* (бейтаныс адамдардан, биіктіктен қорқушылық), ағыл. *xenophobia)* – бейтаныс адамдардан қорқудың меңдеуі, бөтендерден қорқу; басқа дін, мәдениет, ұлтты, жатжерліктерді, басқа аймақ өкілдерін, сонымен бірге бейтаныс, бөтен, кез келген үйреншікті емес зат я құбылысты жақтырмау, жек көру, оған төзбеу, өшігу. Этноәлеуметтанудағы ксенофобия – өз этностық бірлестігін өзгеше деп танумен, басқа қауымдастықтарға дұшпандық көзқараспен байланысты психология, идеология және әлеуметтік тәжірибе.

Әдетте, ксенофобия адам меңгерген этноцентризм бағдарлары мен жалған сеніміне, иланып қалған этнонәсілдік стереотиптеріне байланысты пайда болады. Ксенофобияның әлеуметтік негізі – өз қауіпсіздігі үшін өзімшілдік қорқыныш тудыратын бәсекелестік, тіршілік етудің тұрақсыздығы, өмір сүру жағдайларының жетіспеушілігі. Осыдан келіп адам өзін-өзі сақтауға түйсігімен талпынатын болады. Барлық бақытсыздықтың себептерін өзінен таппай, оны қандай да бір шеттен келгендердің, жат жерліктердің, басқа ұлт өкілдерінің тіміскі әрекеттерінен іздеу ксенофобияның психологиялық көзі болып табылады. «Бөліп ал да билей бер» саясатын жүзеге асыру үшін социумнан сырт тұратын саяси топтардың жасанды түрде ксенофобияға арандатуы – жиі кездесетін жайт.

Алайда, ксенофобия рудың, тайпаның, халықтың, ұлттың өз салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тілін, мәдениетін жат әсерлерден қорғауға табиғи талпынысы, қорғаныш реакциясы екенін де ескерген жөн. Тарихта жатжерліктердің мұндай әсер-әрекеттерінің ушыққан кезі көп болған, басқыншылықты көздейтін топтар мен елдер қандай да бір халықтың өзіндік ерекшелігін жою мақсатындағы, кемсіту және геноцидтік мақсаттағы жымысқы әрекеттерін іске асырып отырған.

Бір этностық қауымдастықтың өз ішінен, тысқары тараптан болатын екіжақты ықпалдан пайда болатын ксенофобияға ортақ мәдениеті мен санасы,

интернационалистік сезімі, басқа топтар мен индивидтерге төзімділігі бар, сол қауымдастық сипаттарынан өзгеше белгілердің кешеніне ие адамдар мен қоғамдастықтар қарсы тұра алады. Өшпенділік пен қорқыныштың кешені ретінде ксенофобия көбіне оқшау тұратын этностарға, сонымен бірге ұзақ уқыт бойы басқа халықтар мен мемлекеттік бірлестіктердің тарапынан ұлттық қысым, агрессиялық әрекеттер көрген шағын халықтар мен этностық топтарға тән. Бірақ шовинизмнің бір түрі ретіндегі ксенофобия ірі ұлт тарапынан басқа шағын халықтарға қатысты көбірек орын алуы мүмкін *(*қар. *Антисемитизм, Мигрантофобия, Толеранттылық, Этностық стереотиптер*).

КІШІ ОТАН (ор. *малая родина,* ағыл. *small homeland)* – 1. Адамдардың шағын тобының шағын, бастапқы тарихи отаны (қар. *Отан, Тарихи отан*). 2. Этностық жағынан өзгеше жұрт қоныстанған және жекелеген себептерге байланысты салыстырмалы түрде алғанда басқа елдерден оңаша тұрған аумақ. Дүние жүзінің көптеген елінде белгілі бір этностар қоныстанған, көлемі шағын *Этностық анклавтар* сақталып отыр (мысалы, Испаниядағы баскілер). Мұндай анклавтардың жұртының көбінесе өзіндік мәдени ерекшеліктері болады. 3. Жеке адамның туған және адам болып қалыптасқан жері.

К.о. маңызды құрамдас бөлігі – онда тірлік ететін адамдардың қоғамдастығы түзетін әлеуметтік орта болып табылады. Осы әлеуметтік ортада адамның сөйлеу тілі, жүріс-тұрыс мәнері, мінезі қалыптасады. Адамның жеке басының сапалары өзінің К.о. өмір сүретін адамдардың ділі, мәдениетімен өлшенеді. Бұл ықпалдың сипаты өмір шарты сияқты ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отырады да өркениеттің жалпы дамуының әсерімен өзгереді. Осыған орай жерлестердің әр түрлі ұрпағында К.о. табиғи бейнесін қайталанбас түрінде қабылдаудың бірдейлігі сақталып отырады, бірақ өз болмысы туралы әр түрлі әсерлер қалыптасады (қар. *Отан, Тарихи отан)*.

- Қ -

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕЛ БІРЛІГІ ДОКТРИНАСЫ (лат. *doktrina* сөзі – ілім, ғылыми немесе философиялық, саяси, діни немесе құқықтық теория, көзқарастар жүйесі, жетекшілік ететін теориялық немесе саяси ұстаным. Доктриналар ұлттық немесе ұлттан үстем деңгейде жасалатын ресми түрде және білім салаларында жасалатын ғылыми түрде болуы мүмкін, ор. *Доктрина национального единства Казахстана*; ағыл. *The Doctrine of the National Unity of Kazakhstan*) – Қазақстан Республикасы дамуының жалпы контекстінде нышанды сипаты бар құжат. ҚЕБД Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқы Ассамблеясының XIV сессиясында берген тапсырмасы бойынша дайындалып, мемлекеттік этносаясаттың осынау терең де әлеуеті сарқылмас факторды іске асыруға арналған стратегиялық құжатына айналды.

ҚЕБД – әр адамның әлеуетін қоғам дамуының игілігіне жұмсауға шақыратын жұмылдырушы құжат. Осындай құжаттардың, олардың идеяларының социумға орасан зор әсері жөнінде мысалдар жетерлік.

Кейбір елдерде идеологиялық әсерінің күші жағынан алғанда доктриналармен басқа саяси-құқықтық ресурстар теңесе алмайды. Оған айқын мысал ретінде Конфуцийдың, Монроның және т.б. доктриналарын келтіруге болады. Сондықтан ҚЕБД көрсетілген ережелердің өзектілігі мен құқықтылығы ұлттық мемлекеттер құрудағы әлемдік тарихи тәжірибемен тұжырымдалған. Ұлттар-мемлекеттердің даму тарихында доктринаның тылсым сыры (феномені) адам факторы ықпалының өсуі, руханият пен мәдениетаралық үнқатысудың маңызының артуына байланысты қоғам дамуының күшті тетігі ретінде көрініс береді.

Қазақстан халқы Ассамблеясының Кеңесі ұсынған ҚЕБД-ны Қазақстан халқы Ассамблеясының Төрағасы – Қазақстан Республикасының Президенті 2010 жылы (сәуірде) Қазақстан халықтарының бірлігі күні қарсаңында мақұлдады. Доктрина ұлттық этносаясаттың жаңа мақсаттары мен міндеттерін айқындап берді. Н.Ә.Назарбаевтың айтуы бойынша: «бұл этносаралық және конфессияаралық қатынастардың барлық кешені бойынша іс-әрекеттердің тұтас бағдарламасы және әрбір қазақстандық саясаткердің «үстел үстіндегі кітабы» болуға, әр депутат пен басқарушы, ғалым мен журналист басшылыққа алуға бағытталған».

ҚЕБД, ең алдымен, өкіметке, ұлттық саясатты жүргізуге жауапты мемлекеттік органдарға арналған. Екінші жағынан, Қазақстанның әрбір азаматына арналған, әрбір жеке тұлғаға бағытталған.

ҚЕБД әдіснамалық негізі: бірінші – біздің ұғымымызда ел бірлігі деген не? Әр мемлекетте ел бірлігінің өз негізі бар. Біреулер үшін бұл тек діни фактор, олар үшін тек дін ғана өзгермейтін, халықты мұратына жеткізетін күш. Басқа біреулер біртұтас мемлекет құру арқылы ұлттық бірлікке жетуді жақтайды. Осы себепті доктринада «әралуандықтағы бірлік» біздің ортақ жетістігімізге, Қазақстанның символына айналғаны және елдің нәтижелі әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси дамуының кепілі және негізі болғаны атап өтілген; екінші мәселе – бізге ел бірлігін күшейту не үшін қажет? Бұл туралы Доктринаны қорытындылау және жетілдіру бойынша қоғамдық комиссия мүшелері: «Доктринаның басты идеясы – тәуелсіздікті нығайту. Ал бұл бүкіл Қазақстан халқының бірлігі болса ғана мүмкін». «Енді біз нақты шоғырлану мен шынайы жақындасу жолына түсуіміз керек. Азаматтарының мақсаты мен бағыты әртүрлі мемлекет өмір сүруге бейімсіз» деп ықшам түрде айтып өткен; үшінші мәселе – ел бірлігінің негізі қандай? Доктринада тәуелсіздікті сақтау мен мемлекеттілікті нығайту, мүмкіндіктер теңдігі мен азаматтардың құқықтарын және бостандықтарын қорғау, зияткерлік ұлт құрау мен ұлттық рухты дамыту ел бірлігінің іргетасы деп көрсетілген.

ҚЕБД негізін құрайтын қағидаттар:

I. «Бір ел – бір тағдыр» - әр азаматтың өзінің ортақ тағдыры мен Отанының – Қазақстан Республикасының – ортақ екенін ұғыну

II. «Тегі басқа – теңдігі бір» этностық, болмаса басқа да шыққан тегіне, діни ұстанымына және әлеуметтік жағдайына қарамай барлық азаматтарға тең мүмкіндік беру;

III. «Ұлт рухын дамыту» – біріктіруші және бекітуші бастау ретінде Ұлт Рухын нығайту және дамыту. Біздің Ұлттық Рухымызды көтеру үшін негізгі басымдықтар мыналар: дәстүр мен отансүйгіштік рухы, жаңару рухы, жарыс пен жеңіс рухы.

ҚЕБД тиімді жүзеге асыру мақсатында ел бірлігін одан ары нығайту үшін құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, саяси, мемлекеттік басқару шараларының бірыңғай жүйесін құруға бағытталған ҚР Үкіметінің 2011 жылғы 25 мамырдағы № 468 Жарлығы қабылданды (қар. *ҚР Президентінің Жолдауы, Ұлттық идея, «Қазақстан – 2050» Стратегиясы*).

ҚАЗАҚСТАН ТІЛДЕРІ *(*ор. *языки Казахстана,* ағыл. *languages of Kazakhstan)* - Қазақстан аумағында 117 тіл бар (2009), бұлардың қатарында қазақ тілі – Қазақстанның *Мемлекеттік тілі, Автохтондық тілі, Титулды тілі,* ал орыс тілі, Қазақстан Республикасы Конституциясы 7-бабының 2) тармағы бойынша, «қазақ тілімен ресми түрде тең қолданылатын» тіл, диаспоралар тілі, иммигранттық тілі бар.

Генеологиялық жіктеуге сәйкес, Қазақстан тілдері әлем тілдерінің аса ірі семьялары мен макросемьяларына жататын сегіз генетикалық топ пен кіші топтарға бөлінеді, олар: алтай тілдері, үнді-еуропа тілдері, орал тілдері, қытай-тибет тілдері, иберий-кавказ тілдері, семит-хамит (афразия) тілдері, палеоазия (чукот-коряк, чукот-камчат) тілдері, аустроазия тілдері.

Алтай тілдерінің ішінде мынадай топтар бар:

-түркі тілдері – әзірбайжан, алтай, башқұрт, гагауз, долған, қазақ, қарайым, қарақалпақ, қарашай-балқар, қырым татарлары, құмық, қырғыз, ноғай, татар, тофалар, тыба, түрік, түркімен, өзбек, ұйғыр, хақас, чуваш, шор, саха (якут) тілдері;

- монғол тілдері – бурят, қалмақ, монғол (қалқа монғол) тілдері;

- тұңғыс-мәнжүр тілдері – нанай, негидал, орок, ороч, удэге, улч, эвенк, эвен тілдері;

- оқшауланған тілдер – корей, жапон тілдері.

Үндіеуропалық семьяда мынадай топтар бар:

- славян тілдері – белорус, болгар, поляк, орыс, серб, словак, украин, хорват, чех тілдері;

- балтық тілдері – латыш, литва тілдері;

- герман тілдері – ағылшын, идиш, неміс, нидерланд, швед тілдері;

- үнді тілдері – урду, хинди, цыган тілдері;

- иран тілдері – белудж, күрді, осетин, парсы, пушту, рушан, тәжік, талыш, тат, шугнан тілдері;

- роман тілдері – испан, италян, молдаван, румын, француз тілдері;

- оқшауланған тілдер – албан, армян, грек тілдері.

Орал тілдерінің семьясында мынадай топтар бар:

- фин-угор тілдері – венгер, вепс, ижор, карел, коми-зырян, коми-пермяк, лив, манси, таулық мари, жайылымдық мари, мордвалық мокша, мордвалық эрзя, саам, удмурт, фин, ханты, эстон тілдері;

- самоди тілдері – нганасан, ненец, селькуп, энец тілдері.

Қытай-тибет тілдерінің семьясында – дүнген, ханзу тілдері бар.

Иберий-кавказ тілдерінің семьясында мынадай топтар бар:

- абхаз-адыгей тілдері – абазин, абхаз, адыгей (кях), кабарда-шеркес тілдері;

- картвель тілдері – грузин тілі;

- нах-дағыстан тілдері – авар, агул, дарғын, ұңғыш, лак, лезгин, рутул, табасаран, удин, цахур, шешен тілдері.

Семит-хамит (афразия) семьясында мынадай тілдер бар:

- араб, ассирия (жаңа сириялық тіл), иврит тілдері.

Палеоазиялық тілдер семьясында мынадай топтар бар:

- чукот-камчат тілдері – ительмен, коряк, чукот тілдері;

- эскимос-алеут тілдері – алеут, эскимос тілдері;

- юкагир-чуван тілдері - чуван, юкагир тілдері;

- кет-асан тілдері – кет тілі;

- оқшауланған тілдерден – нивх тілі.

Аустроазия семьясына вьетнам тілі кіреді.

Қазақстан тілдерінің арасында тіл типтерінің төртеуі де бар: агглютинативті (жалғамалы) типке Қазақстан тілдерінің алтай, орал, палеоазия, иберий-кавказ текті тілдері; флективті типке үнді-еуропа тілдері; оқшаулануды-рушы типке қытай-тибет, аустроазия тілдері; инкорпоративтік типке палеоазия текті тілдер жатады.

Референтті этностардың саны бойынша Қазақстан тілдері былайша көрініс береді: I. Миллиондық тілдер, яғни сөйлейтіндер саны миллионнан астам тілдер, мұндай тілдер – қазақ және орыс тілдері. II. Сөйлеушілерінің саны жүз мың, одан астам тілдер, мұндай тілдерге белорус, неміс, татар, өзбек, ұйғыр, украин тілдері жатады. III. Сөйлеушілерінің саны елу мыңнан астам – әзірбайжан, корей, түрік тілдері. IV. Сөйлеушілерінің саны он мыңнан асатын – армян, башқұрт, грек, дүнген, ұңғыш, күрд, қырғыз, молдаван, мордва (мокша, эрзя), поляк, тәжік, шешен, чуваш және басқа тілдер. V. Сөйлеушілерінің саны мыңнан асатын – авар, болгар, грузин, иврит, идиш, қарақалпақ, қарашай-балқар, қырым татарлары, латыш, лезгин, литва, мари (жайылымдық, таулық), осетин, парсы, түркімен, удмурт, цыган, эстон т.б. тілдері. VI. Сөйлеушілерінің саны бес жүзден астам – бурят, гагауз, дарғын, қалмақ, коми-пер

мяк, құмық, лак, моңғол, румын, талыш, фин, чех т.б. тілдері. VII. Сөйлеушілерінің саны жүзден астам – абхаз, агул, адыгей, алтай, ассирия, венгер, карел, коми-зырян, ноғай, рутул, табасаран, удин, хақас, чуван, шор, саха (якут) т.б. тілдері. VIII. Сөйлеушілерінің саны оннан асатын – абаза, албан, белудж, вепс, долған, ижор, кабарда-шеркес, қарайым, коряк, нанай, ненец, рушан, словак, тат, тофалар, тыба, удэгей, ханты, хорват, цахур, чукот, швед, шугнан, эвенк, эвен, жапон т.б. тілдері. IX. Сөйлеушілерінің саны онға жетпейтін – алеут, ительмен, кет, лив, манси, негидал, нивх, ороч, саам, селькуп, серб, ульч, энец, юкагир т.б. тілдері.

Қазақстан тілдерінің мәртебесі қазақ тілімен (мемлекеттік тілмен) қатынасына қарай белгіленген. Қазақстан тілдеріне қатысты тілдік саясат пен тілді жопсарлау істері бірқатар мемлекеттік құжаттармен және актілермен реттелген (қар. *Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, Әлем тілдері, Тілдік ахуал, Тілдік заңнама*).

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМА (ор. *Законодательство о языках в Казахстане,* ағыл. *The legislation on languages in Kazakhstan)* – Қ.Т.З. 1998 жылғы 24 наурыздағы «Нормативті құқықтық актілер туралы» ҚР Заңында белгіленген тәртіппен қабылданған, тілдерді қолдану мен дамытуға қатысты нормативті құқықтық кесімдердің жиынтығы. Бұл заңнамаға ҚР Конституциясы да жатады, атап айтқанда, оның қазақ тілінің мемлекеттік тіл деп танылатыны, орыс тілінің қазақ тілімен ресми түрде тең қолданылатыны, Қазақстан халқының тілдерін үйрену мен дамытуға қамқорлық жасаудың мемлекетке жүктелетіні туралы қағидалары мен нормалары; ана тілін пайдалануға әркімнің де құқықтылығы мен тілдесім, тәрбие, оқыту мен шығармашылық тілін таңдауға еріктілігі, тілге байланысты кемсітушілікке тыйым салынатындығы т.б. туралы қағидалары мен нормаларының осы Заңнамаға қатысы бар. Қазақстанда тілдерді қолданудың құқықтық негіздерін, мемлекеттің оларды оқып-үйрену мен дамыту үшін жағдай жасауы жөніндегі міндеттерін белгілеу, ҚР-да қолданылатын тілдердің бәріне бірдей құрметпен қарауды қамтамасыз ету – 1997 жылы 11 шілдеде қабылданған №151 «Тіл туралы» ҚР Заңының тағайындалған міндеті. Тіл проблемасының ерекше өткірлігіне байланысты нақ осы Заңда, біріншіден, мемлекеттік органдарда жергілікті өзін-өзі басқару органдарында (тілдерді қолдану, мемлекеттік органдардың актілерінің тілі, құжаттама жүргізу тілі, азамттардың өтінішіне жауап беру тілі, Қарулы күштер мен құқық қорғау органдарындағы тіл, әкімшілік құқық бұзушылық істерін жүргізу тілі, келісімдер тілі) тілді пайдалану ережелері; екіншіден, білім, ғылым, мәдениет және БАҚ салаларында тілдерді қолдануға қойылатын талаптар; үшіншіден, тілді елді мекендер атауында, жалқы есімдерде, көрнекі ақпаратта қолдану ережелері; төртіншіден, тілдерді құқықтық қорғау негіздері; бесіншіден, шет елдермен және халықаралық ұйымдармен қарым-қатынаста тілдерді пайдалану ережелері бекітілген.

Бұл Заңмен қатар Республика Президентінің, Өкіметінің, басқа да орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың кесімдері қолданылады. Бұл құжаттар арқылы мемлекеттік ұлттық саясатты іс жүзіне асыруға бағытталған тиісті мемлекеттік стратегиялар, тұжырымдамалар мен бағдарламалар, басқа да нормативті құқықтық кесімдер бекітіліп, жүзеге асырылады.

Мәселен, ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің 2011 жылғы 28 ақпандағы №38 бұйрығымен тіл туралы ҚР заңнамасын қолдану аясында тәуекелге барудың дәрежесін бағалаудың межелеуіштері, тілдер туралы ҚР заңнамасын қолдану саласындағы тексеру парағының формалары бекітілді. ҚР Мәдениет және ақпарат министрі (2013 ж. 29 наурыздағы №70 бұйрық) мен ҚР Премьер-Министрінің Бірінші орынбасары, ҚР өңірлік даму министрі (2013 ж. 29 наурыздағы №01-04-03/27 бұйрық) бірлесіп жеке кәсіпкерлік саласында реквизиттер мен көрнекі ақпаратты орналастыруды, тіл туралы ҚР заңнамасының сақталуын тексеретін парақтың формасын және тәуекелге бару дәрежесін бағалайтын межелеуіштерін бекітті.

Тілдерді қолдану саласының күрделілігіне байланысты ҚР Конституциялық кеңесі 1997 жылы 8 мамырда №10/2 «Қазақстан Республикасының Парламенті 1997 жылы 12 наурызда қабылдап, Қазақстан Республикасының Президентіне қол қоюға ұсынған Қазақстан Республикасы «Тіл туралы» Заңының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін анықтау жөнінде Қазақстан Республикасы Президентінің жүгінісі туралы» қаулы қабылдады. Аталмыш Заңның Конституцияға қайшы келетіндігі танылып, табылған қайшылықтар жойылды. Конституциялық бақылау органы заңдардың мемлекеттік және орыс тілдеріндегі мәтіндерінде алшақтыққа жол беруге болмайтыны жөнінде бірнеше рет пікір білдірді, мұндай алшақтықтардың болуы нормативті құқықтық кесімді конституциялық емес деп бағалауға негіз болады.

Конституциялық кеңестің пікірінше, Республикада мемлекеттік тілдің басым мәртебесіне, Қазақстан халқы тілдерінің қалыпты қолданылуына нормативтік-құқықтық жағдайлар жасалған, мемлекеттік ұйымдарда қазақ және орыс тілдерінің қолданылуын реттейтін заңнамалық тірек бар. Қазақ және орыс тілдерін қолдану саласында конституциялық талаптарды іс жүзінде бұзуға қатысты ұшырасып қалатын айғақтарды қажетті ұйымдық, материалдық және техникалық шаралар қабылдау жолымен түзеуге болады.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК АХУАЛ (ор. *языковая ситуация в Казахстане,* ағыл. *state of language in Kazakhstan)* - Қ.т.а. экзоглосты, теңдестірілмеген, диглосты және демографиялық жағынан тең емес сипаты бар. Қазақстан тегі жағынан және құрылымдық типі жағынан әр түрлі тілдерде сөйлейтін жұрты бар көптілді мемлекет болып саналады. Алайда, «атқаратын қызметтерінің көлемі жағынан этностық топтардың тілдерінің шамалары тең емес»

(«Қазақстан Республикасы тілдік саясатының тұжырымдамасы»), сондықтан коммуникативтік кеңістіктен тілдердің нақты орын алуы демографиялық және жұмсалымдық жағынан қуатты екі тілдің, қазақ және орыс тілдерінің, пайдасына шешіліп тұр, өйткені қостілді, үштілді қоғамдастықтардың көбі (ұйғыр, дүнген және кейбір басқа топтарды қоспағанда) шашыраңқы қоныстанған және олардың ұлттық-аумақтық құрылымдары жоқ. Қазіргі уақытта тілді мәртебесі тұрғысынан жоспарлау жүзеге асырылды, Қазақстанда қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейтетін жаңа тілдік ахуал заңдық жолмен жасалды, оны нормалау мен заманауиландыру жөніндегі іс-шаралар өткізілуде (қар. *Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, Мемлекеттік тіл, Қазақстан тілдері, Әлем тілдері, Тіл саясаты, Тілдік ахуал, Тілдік заңнама*).

ҚАУЫМДАСТЫҚ (ор. *общность*, ағыл. *community*) – қайталанбас дербестік беретін тілдік, этностық, мәдени т.б. белгілерге ие және тарихи қалыптасқан тұрақты әлеуметтік байланыстармен, қатынастармен біріккен адамдардың жиынтығы. Қ. мысалына ру, тайпа, отбасы, қауым, *Ұлыс, Ұлтты* жатқызуға болады (қар. *Этнос, Этностық топ, Тілдік ахуал)*.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ (ор. *народ Казахстана,* ағыл. *People of Kazakhstan)* – Қазақстан Республикасы азаматтарының қауымы, халықтың егемендік пен құрылтайшы биліктің иесі.

Қазақстанның көпұлтты халқы деген ұғым ел аумағын жай ғана мекен ететін жұрт деген түсінікпен шектелмейді. Қ.Х. – ҚР Конституциясында жарияланғандай, ортақ тарихи тағдыр *біріктірген*, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құрған, өздерін бейбітшіл азаматтық қауымдастық деп ұғынатын, еркіндік, теңдік пен татулық мұраттарына берілген, әлемдік қоғамдастықта лайықты орын алуды *қалайтын*, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілікті *сезінетін* қауымдастық. Барша қазақстандық таныған бұл асқақ мұраттар, үміттер мен ниеттер Қазақстан азаматтарының қауымын бірте-бірте көпұлтты және көпконфессионалды қауымға Біртұтас Ұлтқа топтастырып келеді.

Қ.Х. конституциялық-құқықтық қатынастардың негізгі субъектісі болып саналады.

Конституцияның 3-бабына сәйкес, Қ.Х., оның ерік-қалауы – мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы. Халықтың құрылтайшы билігі 1995 жылдың 30 тамызындағы республикалық референдумда ҚР Конституциясын қабылдауынан көрінді. Бұл Конституцияда қоғам мен мемлекеттің маңызды бастаулары көрініс тапты әрі заңды түрде бекітілді. Халықтың құрылтайшы билігі басқа да тағдырлы мәселелерді қабылдаудан да көрінеді.

Қ.Х. өз билігін республикалық референдум және еркін сайлау арқылы тікелей жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды халық мемле-

кеттік органдарға тапсырады. Қ.Х. атынан сөз айтып, әрекет ету Республика Президентіне, сондай-ақ конституциялық өкілеттілік шегінде Парламентке тиесілі. Мұндай өкілеттілік ешқандай саяси партияға да, діни бірлестікке де, азаматтардың жергілікті қоғамдастығына да берілмеген. Билікті ешкім иелене алмайды, билікті иеленіп алғандар заң бойынша қудаланады (*Қазақстан халқы Ассамблеясы*).

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ (ҚХА) (ор. *Ассамблея народа Казахстана*, ағыл. *the Assembly of People of Kazakhstan)* – Қазақстан Республикасының Президенті құрған және басқаратын конституциялық орган, этносаралық қатынастар мен қоғамдық келісімді жарастыруға арналған қоғамдық-саяси институт, мемлекеттік этносаясатты жүзеге асырудың шешуші құралы. ҚР Президентінің 1995 жылғы 1 наурыздағы Жарлығымен құрылды. 2007 жылға дейін «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы» деп аталып келді.

Ассамблеяның құқықтық мәртебесі Қазақстан Республикасының «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» арнаулы Заңымен, «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы ережемен», «Қазақстан халқы Ассамблеясының 2020 жылға дейінгі даму тұжырымдамасымен» белгіленген. Бұл құжаттарда жасақтау тәртібі, басқару құрылымы мен органдары реттелген, ҚХА мақсаттары, негізгі міндеттері, қызметінің бағыттары, өкілеттіктері; сондай-ақ мемлекеттік органдармен және қоғамдық бірлестіктермен ықпалдасуды ұйымдастыруының ерекшеліктері, этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік саясатты әзірлеу мен жүзеге асыруға қатысу механизмдері белгіленген.

Ассамблеяның жоғарғы органы жылына бір рет өткізілетін сессия болып табылады. Сессиялар арасындағы кезеңде ҚХА Кеңесі жұмыс істейді. ҚХА Төрағасы – ҚР Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев.

Ассамблеяның басты ерекшеліктерінің бірі – елдің жоғарғы заң шығарушы органы Парламентте Қазақстанның бүкіл этностарының мүдделеріне кепілді түрде өкілдік ету. Ассамблея Парламент Мәжілісіне 9 депутат сайлайды.

ҚХА-ның жұмыс органы – Президент Әкімшілігі құрылымының дербес бөлімі ретіндегі Ассамблея Хатшылығы. Маңызды қоғамдық, әлеуметтік және кеңесші органдар ретінде ҚХА құрылымына ҚХА ғылыми-сараптамалық кеңесі, Этносаралық мәселелер бойынша жетекші журналисттер мен сарапшылардың Қазақстан халқы ассамблеясы жанындағы клубы; «ҚХА қоры» қоғамдық қоры; «Тілдарын» тілдерді оқытудың инновациялық технологияларының әдістемелік орталығы; ҚХА кәсіпкерлер ассоциациясы, Бейбітшілік пен Достық академиясы.

Қазақстан халқы Ассамблеясы – мемлекеттік билік жүйесіне де қосылған институт әрі азаматтық қоғам. Мемлекеттік салаға қатысы Президентпен, әкімдермен, Президент Әкімшілігімен, өңірлердегі әкімдердің аппараттарымен, салалық атқарушы органдармен байланыстары арқылы жүзеге аса-

ды. Ал қоғамдық сипаты этномәдени бірлестіктерден және басқа қоғамдық маңызы бар құрылымдардан, азаматтық қоғам институттарынан көрінеді *(*қар. *Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі, Қазақстандағы этносаясат қағидаттары, ҚХА Төрағасы, ҚХА Хатшылығы, ҚХА кеңесі, ҚХА ғылыми-сараптамалық кеңесі).*

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ (2020 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ) ДАМУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ – (ор. *Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана* (*до 2020 года*), ағыл. *the concept of development the Assembly of People of Kazakhstan (till 2020))* мемлекеттік этносаясатты жүзеге асыруға, ұлттық бірлікті қалыптастыруға, қоғамдық келісім мен тұрақтылықты қамтамасыз етуге, этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік және азаматтық институттардың өзара іс-қимылын жандандыруға және осы өзара іс-қимылдың тетіктерін жетілдіруге, ең алдымен, Ассамблея институты арқылы қол жеткізуге бағытталған негізгі бағдарлар жүйесінің жиынтығы.

Негізгі қағидаттары: адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының басымдығы; халық пен мемлекет мүдделерінің басымдығы; Қазақстанның ұлттық бірлігі, егемендігі мен тұтастығы; нәсіліне, ұлтына, тіліне, дініне, наным-сеніміне немесе басқа да жағдайларға қарамастан адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының теңдігі; Ассамблея мүшелерінің оның құрамындағы тең құқылығы және өз қызметі үшін жеке жауапкершілігі; транспаренттік. **Мақсаты –** Ассамблея институтын бұдан әрі дамыту және оның елдің тәуелсіздігі мен мемлекеттігін нығайтудағы рөлін арттыру, патриотизм, қазақ халқы мен мемлекеттік тілдің топтастырушы рөлін арқау ете отырып, жалпы құндылықтар негізінде қоғамдық келісім мен ұлттық бірлікті қамтамасыз ету.

Негізгі міндеттері: 1) «Қазақстан - 2050» стратегиясын іске асырудың, күшті мемлекет, дамыған экономика және Жалпыға Ортақ Еңбек мүмкіндіктері негізінде берекелі Қоғам қалыптастырудың тиімді ресурсы ретінде этносаралық қатынастарды үйлестіру және қоғамдық келісімді нығайту; 2) этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттарының өзара тиімді іс-қимылын қамтамасыз ету арқылы ұлттық бірлікті қалыптастыру, этносаралық келісім мен қоғамдағы толеранттылықты нығайту үшін қолайлы жағдай жасау; 3) этностық мәдениеттерді, тілдер мен Қазақстан халқының дәстүрлерін одан әрі дамыту негізінде қоғамдық келісім мен ұлттық бірлікке қол жеткізу үшін этномәдени және басқа да қоғамдық бірлестіктердің күш-жігерін біріктіру; 4) тарихи тәжірибеге және демократиялық нормаларға сүйенетін қазақстандық қоғамның негізгі құндылықтар жүйесін қалыптастыру, азаматтардың саяси-құқықтық, әлеуметтік-адамгершілік мәдениетін дамыту; 5) этностық мәдениеттерді, тілдер мен Қазақстан халқының дәстүрлерін дамыту; 6) шет елдерде тұратын қазақ ұлтының өкілдеріне ана тілі, мәдениеті мен ұлттық

дәстүрлерін сақтау және дамыту, тарихи Отанымен байланысты нығайту мәселелеріне қатысты қолдау көрсету; 7) халықаралық ұйымдар және шет елдердің азаматтық қоғам институттарымен интеграциялық байланыстарды кеңейту.

Осы міндеттерді іске асыру «Қазақстан-2050» стратегиясы, Президенттің Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдаулары негізінде жүзеге асырылады.

Тұжырымдама Қазақстан халқы Ассамблеясының XX Сессиясында 2013 жылы қабылданды *(Қазақстан халқы Ассамблеясы)*.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ ЖАНЫНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӨНІНДЕГІ ЖЕТЕКШІ ЖУРНАЛИСТЕР МЕН САРАПШЫЛАР КЛУБЫ (мұнан ары - Клуб). (ор. *Клуб ведущих журналистов и экспертов по вопросам мэжэтнических отношений при Ассамблее народа Казахстана;* ағыл. *The club of leading journalists and experts on interethnic relations under the Assembly of People of Kazakhstan)* – Қазақстан халқы Ассамблеясы (мұнан былай - Ассамблея) жанында тұрақты жұмыс істейтін консультативтік-сараптамалық және ақпараттық орган.

Клубтың негізгі міндеттері: 1) толеранттылықтың нығаюына, мемлекеттегі этносаралық және конфессияаралық келісімнің, азаматтық бірліктің, патриотизм мен рухани-мәдени ортақтықтың сақталуына жәрдемдесу; 2) этносаралық және конфессияаралық тақырыптағы мәселелерді жариялау ісіне журналистік этика қағидатын енгізу, ұстану және дамыту, сондай-ақ журналистер қоғамдастығында осы іске деген жауапкершілікті қалыптастыру; 3) БАҚ-та азаматтық сәйкестілік, патриотизм, этносаралық және конфессияаралық толеранттылық туралы материалдарды жариялау ауқымын кеңейту; 4) рухани-адамгершілік құндылықтар мен жалпыұлттық мұраттарды насихаттайтын және қоғамдық санада бекітетін жағымды ақпараттық өнімдерді (телехабар, шоу, фильмдер, роликтер, т.б. жарияланымдар) шығаруға ықпал ету; 5) журналистердің кәсіби шеберлігін арттыру, журналистердің кәсіби конкурстарын өткізуге қатысу, сондай-ақ Клуб мүшелерінің шетелдік және қазақстандық кәсіби конкурстарға қатысуын қамтамасыз ету; 6) этностық тақырыптарға қатысты ұғымдар мен терминдердің БАҚ-та қолданылуын реттеуге жәрдемдесу; 7) Клуб мүшелерінің бастамаларын, Клубтың өзінің және оның жекелеген мүшелерінің ақпараттық іс-шараларын қолдау (қар. *Қазақстан халқы Ассамблеясы*).

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ЖАНЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ-САРАПШЫЛЫҚ КЕҢЕС (ҚХА ҒСК) (ор. *Научно-экспертный совет Ассамблеи народа Казахстана* (НЭС АНК), ағыл. *Scientific Expert Council under the Assembly of People of Kazakhstan)* – төрағадан, оның орынбасарларынан және (келісім бойынша) депутаттардан, ғалымдардан, тәуелсіз сарапшылардан, түрлі салалардың мамандарынан, этномәдени бірлестік-

тердің өкілдерінен және басқалардан тұратын, ҚХА құрылымында үнемі жұмыс істейтін консультациялық-талдау органы. Хатшылық – ҚХА ҒСК-нің ҒСК құзыретіндегі мәселелерді жедел шешу үшін құрылған жұмыс органы.

ҒСК өз қызметінде Конституцияны, ҚР «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңын, ҚР заңдары мен ҚР Президентінің актілерін, Ассамблея Хатшылығы туралы Ережесін, сонымен бірге 2009 жылдың 29-қаңтарындағы Қазақстан халқы Ассамблеясы жанындағы Ғылыми-сараптамалық кеңес туралы №1 Ережені басшылыққа алады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 7 қыркүйектегі №149 Жарлығына сәйкес Ассамблея қызметін ғылыммен сүйемелдеу үшін Ғылыми-сараптамалық кеңес құрылды.

Ғылыми-сараптамалық кеңестің негізгі міндеттері:

1) Қазақстан Республикасындағы этносаяси, әлеуметтік-экономикалық және конфессиялық даму үрдісін кешенді сараптамалық бағалау, аталған үдерістердің елдегі және әлемдегі дамуына болжам жасау;

2) Ассамблея қызметін этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік этносаясаттың өзекті бағыттары бойынша ғылыми сараптамалық тұрғыдан сүйемелдеу;

3) этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын үйлестіру;

4) Ассамблеяның демократияны дамытуда, қазақстандық қоғамның тұтастығын нығайтуда, жалпыұлттық келісімге қол жеткізуде саяси және азаматтық институт ретіндегі рөлін күшейтуге жәрдемдесу.

Ғылыми-сараптамалық кеңес төрағадан, оның орынбасарларынан және Ғылыми-сараптамалық кеңес мүшелерінен тұрады.

Ғылыми-сараптамалық кеңестің төрағасы мен оның орынбасарлары Ғылыми-сараптамалық кеңес отырысында сайланады.

Ғылыми-сараптамалық кеңестің құрамына келісім бойынша Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары, этномәдени бірлестіктердің, ғылыми және білім беру ұйымдарының өкілдері, сондай-ақ ғалымдар, тәуелсіз сарапшылар мен мамандар кіре алады.

Ғылыми-сараптамалық кеңес өз қызметіне, шетелдіктерді қоса алғанда, Ғылыми-сараптамалық кеңес мүшесі болып табылмайтын сарапшыларды тарта алады.

Ғылыми-сараптамалық кеңес төрағасының, оның орынбасарларының және Ғылыми-сараптамалық кеңес мүшелерінің міндетін атқару қоғамдық негізде жүзеге асырылады.

Ассамблеяның заңнамалық актілерді және басқа да бағдарламалық құжаттарды әзірлеуге, ақпараттық-насихаттық, сондай-ақ басқа да іс-шараларға қатысуын қамтамасыз ету мақсатында ақпараттық-насихаттық, сараптамалық, басқа да жұмыс топтары құрылуы мүмкін.

Ғылыми-сараптамалық кеңестің, комиссиялар мен жұмыс топтарының қызметін үйлестіру жұмыстарын ҚХА Хатшылығы жүзеге асырады. ҒСК жұмыс органы – ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Этносаралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеу жөніндегі орталығы (қар. *Этносаралық қатынастар саласындағы заңнама, ҚХА қызметі*).

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ КАФЕДРАЛАРЫ (ор. *кафедры Ассамблеи народа Казахстана*, ағыл. *Departments of the Assembly of People of Kazakhstan*) – Республиканың жоғарғы оқу орындарындағы ғылыми және білім беретін орталықтар. ҚХА-ның алғашқы кафедрасы 2013 жылы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде ашылды. Кафедраның мақсаты – этносаясат саласымен байланысты пәндерді теориялық, әдіснамалық жағынан қамтамасыз ету, сондай-ақ этносаяси зерттеулердің әдіснамасын дамыту. Ал міндеттері – этносаясат менеджменті жүйесіндегі мемлекет институты мен мемлекеттік органдардың рөлін түсінуді қалыптастыру; оқу үдерісі шегінде этносаралық қатынастың мәдениеті мен әдебін қалыптастыру; этносаралық келісім мен толеранттылықтың функционалды қоғамдық құндылығын түсінуге сеп болу; этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісінің қағидаттарын іске қосу.

Кафедра жұмысының бағыттары – іргелі және қолданбалы зерттеулерді, оқу процесін әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету**.**

Пәндер мен нысандары: Қазақстан Республикасы қарекетінің маңызды қағидаты ретіндегі қоғамдық келісім, Қазақстан Республикасы қарекетінің маңызды қағидаты ретіндегі саяси тұрақтылық; Қазақстан Республикасындағы этносаяси менеджмент; құқықтық және институционалдық аспектілері, Қазақстандағы этносаралық және конфессияаралық қатынастарға ықпал ететін ішкі және сыртқы факторлар, этносаралық қақтығыстар және оларды реттеу амалдары, Қазақстандағы көпэтностық: тарих және қазіргі заман, Қазақстан Республикасы өмірінің конституциялық қағидаты ретіндегі қазақстандық патриотизм, толеранттылыққа тәрбиелеу жөніндегі интерактивтік білім беру бағдарламасы, мәдениетаралық коммуникация мен тілдесімнің психологиясы, Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі дін (қар. *Қазақстан халқы Ассамблеясы).*

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ТӨРАҒАСЫ (ор. - *Председатель Ассамблеи народа Казахстан,* ағыл. *Chairman of the Assembly of the People of Kazakhstan*) – Қазақстан халқы Ассамблеясының төрағасы, Ассамблея кеңесін басқаратын және Ассамблеяның жұмысына жалпы басшылық жасайтын тұлға. Бұл лауазым тағайындалғаннан бері, оны Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев атқарып келеді, оған Ассамблеяға ғұмыр бойы басшылық жасау құқығы тиесілі. Төрағаның лауазымдық міндетіне Ассамблеяның бағдарламалық құжаттарын бекіту мен

олардың орындалуына тапсырмалар беру, бұқаралық ақпарат құралдары мен халықаралық ұйымдарда Ассамблея атынан үндеу мен мәлімдемелер жасау міндеттері жатады. Төрағаның үш орынбасары бар (олардың екеуі - этномәдени бірлестіктерден, 2008 жылдан бері алмастырмалық негізде сайланып отырады), төраға оларға өз өкілеттігінің бір бөлігінің құқығын бере алады.

«Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының 20.10.2008 күнгі №70-4 Заңында ҚХА Төрағасының өкілеттігі Қазақстан халқы Ассамблеясының мәртебесін, оның мемлекеттің ұлттық саясатын жүзеге асыруға, Қазақстан Республикасында қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге және этносаралық қатынастар саласында қоғамның мемлекеттік және азаматтық институттарының ықпалдастығының тиімділігін арттыруға бағытталған жұмысын ұйымдастыру мен қалыптастырудың ретін белгілейтін өкілеттік ретінде тағайындалған.

Төрағаның орынбасарлары төрағаның айрықша құзыретіне жатпайтын мынадай өкілеттіктерді жүзеге асырады: Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдар мен халықаралық ұйымдарда Ассамблея атынан әрекет етеді, сондай-ақ Ассамблея Төрағасының тапсырмасымен Қазақстан Республикасының мемлекттік органдар мен халықаралық ұйымдарда Ассамблея өкілі болады; қажетіне қарай Ассамблея Төрағасына істің жайы мен Ассамблеяның бағдарламалық құжаттарын іске асыру барысы туралы мағлұмат беріп тұрады (қар. *ҚР Тұңғыш Президенті, Қазақстан халқы Ассамблеясы, ҚХА Кеңесі).*

ҚАЗАҚСТАН ЭТНОСАЯСАТЫНЫҢ ҚАҒИДАТТАРЫ (ор. *Принципы казахстанской этнополитики*, ағыл. *Principles of Kazakhstan ethnopolitics) –* этносаралық келісімнің қазақстандық үлгісі жаңа әлеуметтік-экономикалық шарттар мен ақпараттық және коммуникативтік технологиялардың ықпалымен сәйкестіктің дүдәмалдануына қарсы әрекет болды.

ҚХА-ның 14-сессиясында (2008 ж.) Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев мемлекеттік саясаттың негізгі деген бес қағидатын жария етті, олар: этностық, діни, мәдени, тілдік әралуандық – біздің баға жетпес байлығымыз; Қазақстан этностарының мәдениеті мен тілін дамыту үшін мемлекет мақсатты түрде барлық жағдайды жасайды; ұлтымыздың маңызды құндылықтары – толеранттылық пен жауапкершілік; қазақ этносының ұйыстырушылық ролі; Қазақстан халқының бірлігі.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылдың 18 сәуіріндегі Қазақстан халқы Ассамблеясының (2020 жылға дейінгі) даму Тұжырымдамасын бекіту туралы №552 Жарлығына сәйкес Тұжырымдама стратегиялық қатынаста сонымен бірге қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңаруының мақсаттарына – нақты айтқанда, қоғамды жаңа индустриалды-инновациялық экономика мен Жалпыға ортақ Еңбек Қоғамы өміріне дайындау; Қазақстанның жеделдетілген экономикалық дамуы мен қоғам игіліктерін ауқымды

қамтамасыз ету арасында үйлесімді теңгерім табу; құқық, әділдік және әлеуметтік жауапкершілік қағидаттарына негізделген әлеуметтік қатынастарды нығайту мақсаттарына – жауап береді.

Тұжырымдама мынадай қағидаттарға сүйенеді: 1) адамның және азаматтың құқықтары мен бостандығының басымдығы; 2) халық пен мемлекет мүдделерінің басымдығы; 3) Қазақстанның ұлттық бірлігі, егемендігі мен тұтастығы; 4) адам мен азаматтың нәсіліне, ұлтына, тіліне, дініне, наным-сеніміне немесе басқа да кез келген жағдайына қарамастан құқықтары мен бостандығының тең болуы; 5) Ассамблея мүшелерінің оның құрамындағы әрекеттерге келгенде тең құқылы және жеке жауапкершілікте болуы; 6) ашықтық (қар. *Қазақстан халқы Ассамблеясының (2020 жылға дейінгі) даму Тұжырымдамасы, Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі, Қазақстанның этносаралық қатынас саласындағы заңнамасы*).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ УӘКІЛ (ор. *Уполномоченый по правам человека в РК*, ағыл. *Ombudsman of the Republic of Kazakhstan)* – мемлекет атынан адам құқықтарын қорғау қызметін атқаратын лауазымды тұлға (жалпы қолданыстағы синонимі – «омбудсмен»).

А.Қ.У. лауазымы ҚР Президентінің 2002 жылғы 19 қыркүйектегі №3947 Жарлығымен тағайындалған.

Қазақстанда А.Қ.У. адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына мониторинг жүргізетін, өзіне берілген құзырет шегінде адам мен азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру жөнінде шаралар қабылдайтын лауазымды тұлға болып есептеледі. Өз қызметі арқылы А.Қ.У. адамның және азаматтың бостандығы мен құқықтарының қолданыстағы тәсілдерін толықтырады. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамаларына сәйкес, А.Қ.У. қызметі адам құқығын қорғайтын басқа мемлекеттік органдардың құзыретін шектемейді.

Осы лауазымға тағайындау мен босатудың тәртібі, қызметті жүзеге асырудың құзыреті мен тәртібі, белгілі бір жайтқа араласу әрекеттері, оның атына түскен өтініштерді қарау тәртібі Қазақстан Республикасындағы А.Қ.У. туралы ережемен ретке салынған.

А.Қ.У. жұмысын ақпараттық-талдау, ұйымдық-құқықтық т.б. жағынан қамтамасыз ету Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталыққа жүктелген. Бұл Орталық туралы ережені ҚР А.Қ.У. ұсынысымен ҚР Президенті бекітеді, ал Орталықтың басшысын қызметке ҚР А.Қ.У. тағайындайды және босатады (қар. *Адам құқықтарының декларациясы*).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПАРЛАМЕНТІНІҢ МӘЖІЛІСІ (ор. *Мажилис Парламента Республики Казахстан*, ағыл. *Mazhilis of the Parliament*

of the Republic of Kazakhstan) – Қазақстан Республикасы Парламентінің екі палатасының бірі («төменгі палата» деп те жиі айтылады).

Жүз жеті депутаттан құралады. Тоқсан сегіз депутат жалпыға ортақ, тең және тікелей сайлау құқығы негізінде, пропорционалды жүйе бойынша (партиялық тізім бойынша) жасырын дауыс беру жолымен сайланады. Ал тоғыз депутат ҚХА-дан сайланады. Жиырма бес жасқа жеткен адам Қ.Р.П.М. депутаты бола алады.

Қ.Р.П.М. Парламенттің өкілеттік, заң шығарушылық және бақылау қызметтерін жүзеге асыруда маңызы зор. Сайлаушылардың тікелей қалауымен Қ.Р.П.М. (тұтастай алғанда, Парламентте) партиялық көпшілік қалыптасады. Бұл көпшілік Үкіметпен бірге билік тармақтарына ортақ қарекеттердің бағдарламасын әзірлеп, жүзеге асыруға жауап береді. Сөйтіп, биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтарының арасында жұмыс жөнінде келісілген ортақ стратегия ретке салынады, қабылданған шешімдер үшін ортақ жауапкершілік орын алады.

Жалпыұлттық өкілдік палатасы ретінде Қ.Р.П.М. Республика Президентінің елдің Премьер-Министрін тағайындауына қатысу, Парламентке енгізілген заңдарды қабылдау, бұл жобаларды қарау, Үкіметке сенімсіздік білдіру, Палаталардың бірлескен мәжілісін ұйымдастыру т.с.с. ерекше өкілеттіліктер берілген.

Ұлттар арасындағы қатынастарға байланысты мүдделерді демократиялық жолмен айқындаудың ықпалды жолы ҚХА тікелей тоғыз депутат сайлауы болып есептеледі. Сайлау «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» конституциялық заңға сәйкес өткізіледі.

Жұмысты жүйеге келтіру үшін 21 Мәжіліс депутатынан тұратын ҚХА депутаттық тобы құрылған, топтың тірегі – ҚХА сайланған 9 депутат. Бұл депутаттық топтың жұмысы Мәжілістегі саяси партиялардың фракцияларымен, ҚХА Хатшылығымен, өңірлік ассамблеялармен тығыз байланыста жүргізіледі.

Депутаттар мынадай аса маңызды тұжырымдамалық құжаттарды даярлау үшін нақты жұмыстар жүргізді: Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігінің жиырма жылдығы декларациясы; Ұлттық бірлік доктринасы (2010 ж.); орта мерзімді болашақтаға 2020 жылғы дейін ҚХА дамуының стратегиясын онан ары жетілдірудің мемлекеттік бағдарламасы, Этномәдени білім беру тұжырымдамасының жаңа редакциясы; Достық үйлерінің тұжырымдамасы және басқа актілер. Заң шығаруға бастамашылық ету конституциялық құқығын пайдаланып Ассамблеядан сайланған депутаттар ҚХА туралы Заңды т.б. бірқатар заң жобаларын әзірлеу мәселесін іске қосты, 373 заң жобасын талқылау мен жетілдіруге жұмыс тобының мүшелері ретінде тікелей қатысты, көптеген заң жобаларына қатысты жұмыс топтарын басқарды.

IV шақырылымдағы Мәжілістің жұмыс кезеңінде ҚХА қалаулылары 185 депутаттық сұрау жолдады, өңірлерде 900-ден аса кездесу өткізіп оған 60 мыңнан аса адам қатысты. Аталмыш депутаттық топ Республиканың Премьер-Министріне 884 хат жолдап, бірқатар маңызды мәселелердің шешімін табудың орайын келтірді.

Депутаттық топ түрлі жосықтағы басқа да әр түрлі іс-шаралар – ғылыми-тәжірибелік конференциялар, дөңгелек үстелдер, өңірлерге барып өткізілген семинарлар – өткізіп отырады.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПАРЛАМЕНТІНІҢ СЕНАТЫ (ор. *Сенат Парламента Республики Казахстан,* ағыл. *Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan)* – Қазақстан Республикасы Парламентіндегі екі палатаның бірі («жоғарғы палата» деп те жиі аталады). Сенаттың Парламенттің өкілдік, заң шығарушы және бақылау қызметтерін жүзеге асыратын айрықша маңызды рөлі бар.

Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенатын әр облыстан, республикалық маңыздағы қаладан және Қазақстан астанасынан екі адамнан конституциялық заңмен бекітілген депутаттар құрайды. Олар дауыс берушілер алқасының жиналысында сайланады және дауыс берушілерге тиісті облыстардағы (республикалық маңыздағы қала мен астанадағы) барлық мәслихаттардың депутаттары жатады. Сенаторлар аймақтар мен мәслихаттардың өкілі, ал жалпы Сенат территориялық өкілдік палатасы болып табылады.

ҚР П.С. он бес депутатын Сенатты қоғамның ұлттық-мәдени және басқа да маңызды мүдделерін қорғайтын өкілеттікпен қамтамасыз ету қажеттігін ескере отырып Республика Президенті тағайындайды. Мұның өзі мемлекеттік ұлттық саясатты жүзеге асырудың бір тәсілі ретінде қабылданады.

ҚР Конституциясына сәйкес жасы отызға толған, жоғары білімі және кем дегенде бес жыл еңбек өтілі бар, тиісті облыс, республикалық маңызды қаланың тұрақты тұрғыны немесе астанада кемінде үш жыл тұрған тұлға Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты бола алады. Сенатта саяси партиялар фракциясы құрылмайды.

Мәжілісті тарату кезеңінде заңдарды қабылдайтынын қоса алғандағы конституциялық-құқықтық мәртебесі, өкілеттігінің ерекшеліктері, сондай-ақ депутат-сенаторлардың әлеуметтік және кәсіптік құрамы ҚР П.С. Парламенттің мәслихаттармен және аумақтармен байланысы жөніндегі, Парламенттің саясиландырылған шешімдерді шұғыл түрде қабылдауын ескерту жөніндегі, сондай-ақ заң шығару жұмысының сапасын жоғарылату жөніндегі миссияны тиімді орындауына мүмкіндік береді.

Тұтастай алғанда осы және басқа да объективті факторлар ҚР П.С., жалпы алғанда қоспалаталы Парламенттің, құрылуының біртұтас көпұлтты және көпконфессиялы Қазақстанның мақсатына сай екендігін көрсетеді.

ҚР Президенті Әкімшілігі ҚХА ХАТШЫЛЫҒЫ (ор. *Секретариат Ассамблея народа Казахстана Администрации Президента РК,* ағыл. *the secretariat of the APK*) – Ассамблеяның Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі құрамына енетін, қызметі Қазақстан Республикасының заңнамаларымен реттелетін жұмыс органы. Хатшылық меңгерушісі әрі Ассамблея төрағасының орынбасары болып та саналады. 2008 жылдың 20 қазандағы №70-IV Қазақстан Республикасының «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» заңына сәйкес Ассамблея Аппараты (Хатшылық):

1. Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің құрамына кіретін, қызметі Қазақстан Республикасының заңнамасымен регламенттелетін Ассамблеяның жұмыс органы болып табылады.

Аппаратты (Хатшылықты) сонымен бір мезгілде Ассамблея Төрағасының орынбасары болып табылатын Аппарат (Хатшылық) меңгерушісі басқарады.

3. Сессияның, Кеңестің шешімдері және Ассамблея Төрағасының тапсырмалары Аппараттың (Хатшылықтың) орындауы үшін міндетті болып табылады.

4. Аппараттың (Хатшылықтың) негізгі функциялары:

1) Ассамблеяның қызметін ұйымдастыру және қамтамасыз ету, оның ішінде Ассамблеяның қызметін сараптамалық-талдамалық және ақпараттық тұрғыдан қолдау;

2) елдегі этносаралық келісімге ықпал ететін халықаралық, республикалық және облыстық ғылыми-практикалық конференциялар, басқа да іс-шаралар мен акциялар өткізу;

3) мемлекеттік органдармен және ұйымдармен, қоғамдық бірлестіктермен және шет елдердің осыған ұқсас құрылымдарымен, сондай-ақ халықаралық ұйымдармен Қазақстанның орнықты дамуын қамтамасыз етуге және Ассамблеяға жүктелген міндеттерді іске асыруға бағытталған өзара іс-қимыл жасау болып табылады.

Қазақстан Республикасының 2011 жылдың 7 қыркүйегіндегі №149 «Қазақстан халқы Ассамблеясы жөніндегі ереже туралы» Жарлығы Хатшылықтың мәртебесі мен өкілеттігін күшейтті.

Ереженің жаңа редакциясы бойынша Хатшылықтың міндеттері:

1) Ассамблеяның, оның Төрағасының және Кеңесінің қызметін қамтамасыз ету;

2) Қазақстан Республикасы Президентінің этносаралық қатынастар саласындағы өкілеттіктерін жүзеге асыруды қамтамасыз ету.

Хатшылықтың Қазақстан Республикасы Президентінің, сондай-ақ Ассамблеяның этносаралық қатынастар саласындағы өкілеттіктерін іске асыруды қамтамасыз ету бойынша өкілеттігі Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің ішкі актілерімен айқындалады.

Облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) ассамблеялары өз қызметін жүзеге асыру кезінде Ассамблеяның алдында есеп береді және жауапты болады.

Облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) ассамблеяларының құрылу тәртібі мен құқықтық мәртебесі «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен айқындалады.

Облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) ассамблеяларының жұмыс органы әкім аппаратының құрылымына дербес құрылымдық бөлімше ретінде кіретін облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) ассамблеясының хатшылығы болып табылады.

Облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) ассамблеясы хатшылығын меңгеруші басқарады. Облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) ассамблеясы хатшылығының меңгерушісін тиісті әкім ҚР Президенті Әкімшілігінің ҚХА Хатшылығының келісімімен қызметке тағайындайды және қызметінен босатады.

Ассамблеяның міндеттері мен функцияларын іске асыруды қаматамыз ету мақсатында Хатшылық қажет болған жағдайда комиссия, оның ішінде басқа мемлекетік органдармен және ұйымдармен бірлесе отырып, құруы мүмкін (қар. *Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық моделі, Этносаралық қатынастар саласындағы Қазақстан заңнамалары, Қазақстандағы этносаясат принциптері, Қазақстан халқы Ассамблеясы, ҚХА Төрағасы, ҚХА Кеңесі, ҚХА-ның ғылыми-сараптамалық кеңесі*).

ҚР ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНА ЖОЛДАУЫ (ор. *Послание Президента РК народу Казахстана,* ағыл. *Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the nation of Kazakhstan)* – жалпы халық сайлаған Мемлекет басшысының мемлекеттік биліктің жалғыз бастауы халықпен тікелей тілдесуінің ҚР Конституциясында қарастырылған маңызды ұйымдық-құқықтық формасы. ҚР Негізгі Заңының 44-бабының 1- тармақшасына сәйкес, Республика Президенті «Қазақстан халқына елдегі жағдай мен Республиканың ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары туралы жыл сайын жолдау арнайды». Жолдау ауызша я жазбаша пішімделуі мүмкін. Егер жолдау Парламент сессиясында жария етілсе, ол талқыланбайды, сұрақ та қойылмайды.

ҚР.П.Қ.Х.Ж. біріктіруші сипат болады, берілген тапсырмаларды орындау, мақсаттарға жету үшін биліктің қай тармағында екеніне қарамай мемлекеттік органдардың бәрі, азаматтық қоғам институттары түгелдей күш қосады.

ҚР Конституциясы күшіне енгеннен бері Ел Президенті Қазақстан халқына он сегіз рет жыл сайынғы жолдауын жыл сайын таратты.

Әр жолдаудың ерекше маңызын айтпағанда, елдің дәуірлік өзгерістерінен айрықша орын алатын екі жолдаудың қағидаттық маңызы бар.

«Қазақстан-2030». Барлық қазақстандықтың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» (1997 ж., қазан) Жолдауында Қазақстанның өзіндік жолы сызылып, стратегиялық мақсаттар мен міндеттердің болашағы ай-

қындалды. Бұл Жолдау халық пен биліктің күш-қайратын қосудың жоғары саяси жолының және осыған ұйымдастыратын бастаулардың маңызды құралы, дүниетанымдық темірқазығы болды. «Қазақстан - 2030» стратегиясын жүзеге асыру Қазақстан Республикасында үш түрлі заманауи жаңартуға қол жеткізді: мемлекет құру мен нарықтық экономикаға өту; әлеуметтік мемлекеттің негіздерін қалыптастыру және қоғамдық санадағы серпін.

«Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауы 2012 жылы 14 желтоқсанда жарияланды. Жолдауда «Қазақстан - 2030» стратегиясының орындалған көрсеткіштерін жаңа кезеңде үйлесімді дамыту жолдары ұсынылып, ұлттың 2050 жылға дейінгі жаңа саяси бағыттары түйінделді. Мұндай дәуірлік Жолдауды жүзеге асыру 2050 жылға қарай басты мақсатқа жетуді, Қазақстанның әлемнің ең озық 30 елінің қатарына кіруін қамтамасыз етуге арналады.

Стратегиялардағы шешуші меже – мемлекеттің ұлттық саясатының бағыттарын анықтайтын қағидалар. 2012 жылғы Жолдауда осы тұрғыдағы қағидалар «Қазақстан - 2050» Стратегиясы – тез өзгеретін тарихи жағдайлардағы жаңа саяси бағыт» деген атпен III бөлімге енгізілген. Бұл бөлімнің жетінші тармағы «Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыздың табысының негізі» деп аталады да, басқа тақырыптармен қоса мынадай тақырыптарды қамтиды: «1. Жаңа қазақстандық патриотизм», «2. Барлық этнос азаматтарының тең құқықтылығы», «3. Қазақ тілі және тілдердің үштұғырлығы», «4. Мәдениет, дәстүр және дербестік», «5. Ұлттық зиялы қауымның рөлі», «6. XXI ғасырдағы Қазақстандағы дін».

ҚР П. Қ.Х.Ж. қағидалары мемлекеттік жоспарлау жүйесінің, соның қатарында алдағы жоспарлы кезеңге бюджет қалыптастырудың құжаттарын әзірлеу мен түзетулер жасауға негіз болады (қар. *Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Ұлт Көшбасшысы*).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТІЛДЕРДІ ДАМЫТУ МЕН ҚОЛДАНУДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ (ор. *Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан*, ағыл. *The government program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan)* – елімізде тілдердің қолданылуы мен дамуын мақсатқа сай және жоспарлы түрде жүзеге асыру үшін мемлекеттің қабылдаған құжаты. Мысалы, Қазақстан Республикасында осындай үш бағдарлама қабылданды: «Қазақстан Республикасында Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» (5 қазан 1998 ж.); «2001-2010 жж. Қазақстан Республикасында Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» (17 ақпан 2001 ж.); «2011-2020 жж. Қазақстан Республикасында Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» (29 маусым 2011 ж.);

«2001-2010 жж. Қазақстан Республикасында Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» он жылға бағытталған ұзақ мерзімді

бағдарлама болған, онда тіл құрылысының ұзақ мерзімді келешегінің стратегиялық мақсаттары мен міндеттері айқындалып, сондай-ақ оларды іске асырудың басты бағыттары мен тетіктері белгіленген, нақты әрекеттер қысқа мерзімді екі жылдық іс-шаралар жоспары түрінде әзірленген болатын: а) *Мемлекеттік тілдің* мемлекетті басқару тілі ретінде қолданылуын қамтамасыз ету (нормативтік құқықтық базасын жетілдіру; мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік тілді қызметтік міндеттерін орындауға қажетті деңгейде меңгеру үшін шаралар қолдану, барлық мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында мемлекеттік тілдің іс жүргізудегі негізгі тіл ретінде қолданылуын қамтамасыз ету; сот ісін жүргізуді, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы іс жүргізуді заңнамаларға сәйкес қамтамасыз ету; Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, сондай-ақ әскери және әскерилендірілген құрамдардың барлық түрінде мемлекеттік тілді қолдану шараларын қамтамасыз ету; іс жүргізуді мемлекеттік тілге көшірудің кестесін (нақты мерзімдер мен іс-шараларды көрсете отырып) белгілеу арқылы барлық мемлекеттік ұйымдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында іс жүргізудің негізгі тілі ретінде мемлекеттік тілдің қолданылуын қамтамасыз ету; халықаралық қызметте мемлекеттік тілдің қолданылуын қамтамасыз ету; ә) Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекеттік тілді меңгеруі үшін жағдай жасау; б) ғылыми-лингвистикалық зерттеулер мен олардың нәтижелерін нақты іске асыруды жеделдетуді жүзеге асыру жолымен қазіргі қазақ әдеби тілінің нормаларын бірыңғайлауды қамтамасыз ету (қазіргі қазақ әдеби тілінің сөзжасам үдерістерінің, оның ішінде терминжасам принциптерін ғылыми негізде жүйеге келтіру, қазақ тілінің толыққанды терминологиялық жүйесін енгізу; қазіргі қазақ тілінің тілге ортақ әдеби нормаларын жүйеге келтіру; қазақ тілінің фонологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ әліпбиі мен орфографиясын жетілдіру жөнінде шаралар қолдану; ономастика мәселелерін ғылыми тұрғыдан қамтамасыз ету); в) мәдениет және бұқаралық ақпарат құралдары саласында мемлекеттік тілдің қолданылуын қамтамасыз ету (кино және бейнеөнімдерді, оның ішінде анимациялық фильмдерді /аударма жұмыстарын қоса алғанда/ мемлекеттік тілде шығару мен тарату (телеарналардан көрсету) шараларының жүйесін ұйымдастыру; мәдениет, ғылым, көркем әдебиет пен өнердің әртүрлі саласында мемлекеттік тілде баспа өнімдерін шығаруды қамтамасыз ету; мәдени-көпшілік шараларды мемлекеттік тілде ұйымдастыру; мемлекеттік тілді дамытуға бағытталған жұмысқа ақпараттық-насихаттық қолдау жасау; бұқаралық ақпарат құралдарында мемлекеттік тілдің қолданылуын қамтамасыз ету және т.б.)

Үшінші «Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-ші және 93-баптарына; «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» 1997

жылғы 11 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңына; Қазақстан Республикасының тіл саясатына арналған тұжырымдамасына; мемлекет Елбасының Қазақстан халқына арналған «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу - Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауына сәйкес әзірленді. Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасының іске асырылуы он жылға есептелген, мемлекеттік тілдің толық іске асырылу жағдайларын қамтамасыз ету жөніндегі стратегиялық мақсаттар мен міндеттердің талабына сәйкес әзірленген, сондықтан бағдарламада елімізде жүргізіліп жатқан тіл құрылысының едәуір ықпалына түскен және тұрғындардың этнотілдік құрылымының елеулі шамада ілгерілеткен, қалыптасқан Тілдік ахуал жағдайы ескеріледі. Мемлекеттік бағдарлама тілдерді қолдану мен дамыту мәселелерін шешуді, мемлекеттік тілді еліміздегі саяси, экономикалық және мәдени өмірді шоғырландырушы және Қазақстан Республикасының мемлекеттік тұтастығы мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін маңызды элемент ретінде түсінуге негізделген қағидаттарды жүзеге асыруға жағдай жасауды ұйымдастыратын негіз болып табылады.

«Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, ұлт бірлігін нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясатын мақсат етеді.

2011-2020 жж. арналған Тілдерді қолдану және дамыту бағдарламасының мақсаты – «Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, ұлт бірлігін нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясаты», ол бағдарламада төрт мақсат түрінде көрініс тапқан:

1. Мемлекеттік тіл – ұлт бірлігінің басты факторы. 2. Мемлекеттік тілді көпшіліктің кеңінен қолдануына қол жеткізу. 3. Дамыған тіл мәдениеті – зиялы ұлттың әлеуеті. 4. Қазақстандықтардың лингвистикалық дәулетін арттыру.

Тіл саясаты табыстылығының өлшеуішінің *мақсаттық индикаторлары* бірінші рет аталды, олар: мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдерін меңгергендердің үлесі, БАҚ-та қазақтілді контенттің болуы, терминологиялық және ономастикалық қорлардың ретке келуі. Мемлекеттік бағдарламадағы белгіленген мақсаттар мен міндеттер әр үш кезеңге арнап мемлекеттік өкілетті орган әзірлеп, Қазақстан Республикасының Үкіметі бекіткен іс-шаралардың нақты Жоспары арқылы жүзеге асады. Тіл саясатының басты міндеттеріне сәйкес Мемлекеттік бағдарламада қарастырылған барлық іс-шаралар азаматтардың этнотілдік және мәдени мұқтаждары мен талаптарын толық қанағаттандыруға, елімізде ұлтаралық азаматтық келісімнің нығаюына ықпал етуге бағытталған. Жаңа мемлекеттік бағдарламаның басты бағыты – қоғамдық өмірдің барлық салаларында мемлекеттік тілдің қол-

данылуының тиімділігін арттыру. Бұл бағыт еліміздегі ықпалдастық (интеграциялық) үдерістердің дамуының негіздері ретінде мемлекеттік тілдің толық қолданылуын қамтамасыз етуге бағытталған іс-шараларды стратегиялық тұрғыдан әзірлеу мен жоспарлы түрде басқару арқылы жүзеге аса алады. Осылардың ішінде қазақ тілінің кодификаттануына ерекше басымдық беріледі, бұл іс жүйе мен узусты (тілдік дағдыны) нормалаумен, салалық терминдер жүйесін бірегейлендірумен, ономастикалық кеңістікті реттеу және кодификаттаумен, көрнекі ақпарат пен жарнама құралдарының ортологиясымен қамтамасыз етіледі (қар. *Қазақстан тілдері, Тілдік саясат, Тілді жоспарлау)*.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ – Елбасы (ор. *Первый Президент Республики Казахстан – Лидер нации,* ағыл. *The First President of the Republic of Kazakhstan- Leader of the Nation)* – Қ.Р.Т.П. - Ұ.К. қазақстандықтар алдында сіңірген тарихи еңбегіне деген құрметтің белгісі ретінде 2000 жылғы 20 шілдедегі №83-II «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы туралы» конституциялық заңмен Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевқа берілген халықтық құрметті лауазымдық атақ**.**

ҚР бұл конституциялық Заңында Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарының, әлеуметтік-экономикалық және демократиялық жаңарулардың сабақтастығын сақтау мақсатында елде жаңа тәуелсіз мемлекеттің негізін салушы, ұлттың бірлігін, Конституциялық қорғауды, адамның және азаматтың құқығы мен бостандығын қамтамасыз еткен Елбасы ретінде ҚР Тұңғыш Президентінің саяси және құқықтық мәртебесі белгіленген.

2000 жылы енгізілген «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті» 2010 жылы «Елбасы» деген айқындауыш сөзбен толықтырылды.

Конституциялық кеңестің 2000 жылы 3 шілдеде Мемлекет басшысының жүгінісі бойынша қабылданған № №16/2 «Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті туралы» конституциялық Заңының Конституцияға сәйкестігі туралы» қаулысында бұл Заң ҚР Конституциясының талаптарына сәйкес деп танылды.

Жаңа мемлекеттер құрудың шетелдік тәжірибесімен, сондай-ақ дамыған демократиялық елдердің тәжірибесімен толық сәйкес келетін бұл шешім құрметтің ерекше белгісіне, жас елдер үшін анағұрлым күрделі кезеңдегі мемлекет басшысы лауазымындағы тұлғаларға саяси және әлеуметтік кепілдік беруге бағытталған конституцияшылдық үрдістерді нығайта түседі. Мемлекеттердің, бірінші болып басшыларының құрметіне мемориал-кесенелер салынған, мемлекеттік мерекелер арналған, елдердің ресми атауларына, валюталарға есімдері берілген, есімдері конституцияларға енгізілген тәжірибелер баршылық.

Құрметті атақтың «Елбасы» деген екінші бөлігінде объективті жайт нышандалған, бұл ұғым Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқын Біртұтас Ұлтқа бірте-бірте айналдыру жолында біріктіруге сіңірген нақты да орасан еңбегін көрсетеді. Бүгінге дейінгі бағыттар мен нақты әрекеттердің көбі Мемлекет басшысының мәртебесі мен функцияларының көпшілік-құқықтық негізінің, мемлекеттік хаттаманың шегінен тым тысқары тұр, ал мұндай мүмкіндік Республиканың Тұңғыш Президентінің ізбасарларына ешқашан осындай көлемде бұйырмайды.

Осы тұрғыдан қарағанда, Конституциялық кеңестің 2000 жылы 3 шілдедегі аталмыш №16/2 қаулысында алғаш рет қолданылған «Қазақстан халқының елбасы» деген тіркес көрнекті үлгі болып саналады (қар. *Конституция, ҚХА*).

ҚОҒАМДЫҚ ПІКІР (ор. *мнение общественное,* ағыл. *public opinion)* – 1. Болмыстағы нақты бір әлеуметтік я әлеуметтік-саяси ахуалдың проблемаларына, оқиғалары мен айғақтарына әлеуметтік қоғамдастықтардың, топтардың және жеке адамдардың жасырын не ашық, түрде, сөзбен я сөзсіз білдіретін қатынасы түйінделетін пікір. 2. Халықтың елеулі бөлігінің қандай да бір әлеуметтік проблема туралы пікірі. 3. Түрлі әлеуметтік топтардың өзекті әлеуметтік проблемалар туралы бұқаралық коммуникация құралдары арқылы білдіретін таласты пікірі.

Қ.п. негізгі ерекшелігі – адамдардың барлық пікірін емес, тек қарастырылатын жағдаймен байланысты пікірлерін ғана қамтуында. Бір жағдайдың нақты мәселелері бойынша Қ.п. басқа жағдайдағы Қ.п. түбегейлі өзгеше болуы мүмкін. Көпшілікке жарияланған пікір ғана қоғамдық бола алады, ал олай болмаған жағдайда ол тек жеке адамдардың жеке көзқарасы ғана болып қалады. Қ.п. анық болуы керек және белгілі бір уақыт кезеңінде сақталуы тиіс. Әлеуметтік бақылаушы ретінде Қ.п. үкімет шешімдерінің жүзеге асуына мүмкіндік жасап немесе оны тежеп, олардың қабылдану мен орындалуын қадағалап, оған жылдам ықпал ете алады. Сонымен қатар Қ.п. бір маңызды қызметі – экспрессивті қызметі, нақтылай айтқанда, қоғам өмірінің фактілері мен құбылыстарына қатысты қоғамның белгілі бір позициясын білдіруі. Өркениетті елдердің тәжірибесінде Қ.п. консультативтік қызметі кеңінен қолданылады, бұл жағдайда халық арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері қоғам мақұлдайтын қандай да бір проблемаларды шешудің әдістерін таңдау барысында пайдаланылады.

ҚОҒАМДЫҚ САНА (ор. *общественное сознание*, ағыл. *social conscience)* Г.В.Осиповтың айтуынша, түрлі әлеуметтік топтар, таптар, ұлттардың, тұтастай қоғамның мүдделерінің, түсініктерінің адамдардың рухани қарекетіндегі көрінісі. Кез келген социум өзінің шамасына, тұрақты беріктігіне және ықпалдастық дәрежесіне қарамастан қандай да Қ.с. иесі болады. Тарихи бол-

мыс адам ақылында көрініс беретіндіктен қоғамда көңіл-күй, идеология, әлеуметтік психология, ұлттық мінез т.б. тудырады. Ал бұлар өз кезегінде болмысқа ықпал етеді. Қ.с. мәдени қарекеттің негізі ретінде қызмет етеді де, социумға жататын әр адамның дара психологиясына әсер етеді. Қ.с. жекелеген адамдардың саналарының негізінен құралады, бірақ Қ.с. жай ғана жиынтық болмайды. Әрбір дара сана өзінше дербес, әрбір дара адам нақ осы дара сананың мазмұнына қарай бір-бірінен түбірлі түрде өзгеше болады. Сондықтан Қ.с. дара саналардың механикалық қосылысы бола аламайды, әрдайым сапасы жаңа құбылыс ретінде көрінеді, өйткені дара саналарды қамти алған көзқарастар мен сезімдер, идеялардың синтезі болып табылады. Қ.с. ішкі күрделі құрылымы бар, осы құрылымнан түрлі формалар, яғни болмысты зердемен және рухни игерудің тәсілдері айқындалып шығады, олар – саясат, құқық, мораль, философия, өнер, ғылым т.б. Адам зерделеп түсінетін әлеуметтік үдерістер қандай алуан түрлі болса, Қ.с. формалары да сондай әралуан болады.

ҚОС АЗАМАТТЫҒЫ БАРЛАР (ор. *бипатриды,* ағыл. *Bipatrides)* – Қ.А.Б. – бір мезгілде екі және одан да артық елдің (көп азаматтылық) азаматтығын алып жүрген адамдар. Азаматтығы жоқ адамдарды апатридтер деп атайды.

ҚР Конституциясының 10-бабының 3-тармағы бойынша, Республика азаматының басқа мемлекеттің азаматтығында болуы танылмайды.

ҚР Конституциялық кеңесінің 2003 жылғы 1 желтоқсандағы №12 «Қазақстан Республикасы Конституциясының 10-ыншы және 12-баптарын ресми түрде түсіндіру туралы» қаулысына сәйкес, ҚР Конституциясы 10-бабының 3-тармағындағы «Республика азаматының басқа мемлекеттің азаматтығында болуы танылмайды» деген норманы Қазақстанда көпазаматтық, соның қатарында қосазаматтық та қабылданбайды деп түсінген жөн. Бұл – шетелдік азамат бір мезгілде Қазақстан Республикасының азаматы бола алмайды деген сөз. «Республика азаматының басқа мемлекеттің азаматтығында болуы танылмайды» деген конституциялық қағида ҚР Конституциясы 10-бабының 3-тармағының мәнісінен келіп шығатын мынадай тетік арқылы қамтамасыз етіледі: егер Қазақстан Республикасының азаматы басқа мемлекеттің азаматтығын алса, онда оның Қазақстан Республикасындағы азаматтығы осы сәттен бастап сақталмайды; егер шетелдік адам басқа мемлекеттің азаматтығынан шықпай Қазақстанның азаматтығын алуы жарамсыз болып есепетеледі.

1991 жылғы 20 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының № 1017-XII «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңы 21-бабының 5) тармақшасында Қазақстан азаматтығын жоғалтуға негіздемелер қатарында басқа мемлекеттің азаматтығын қабылдау қарастырылған.

ҚОСТІЛДІЛІК (ор. *Двуязычие,* ағыл. *Bilingualism)* – осымен бірдей: *Билингвизм*; индивидтің/қоғамның екі не одан да көп тілдерді игеруі/ пайда-

лануы. Қостілділіктің бірнеше көрінісі бар: дара қостілділік – белгілі бір *Этностың* жеке мүшелерінің екі тілді білуі мен қолдануы және бұқаралық қостілділік – этнос көпшілігінің екі тілді білуі мен қолдануы; өңірлік қостілділік – елдің белгілі бір ауданының тұрғындарының екі тілді білуі мен қолдануы және ұлттық қостілділік – ел этносының екі тілді білуі мен қолдануы; табиғи қостілділік – осы тіл иелерінің тікелей өзара әрекеттесуі нәтижесінде екі тілді білуі мен қолдануы және жасанды қостілділік – екінші тілді үйрену үшін арнайы және әдейі жасалған жағдайлардың т.б. салдарынан екі тілді білуі мен қолдануы. Сонымен бірге Қ. мынадай түрлерге де ажыратылады: билингвте екі тіл жеке жүйе ретінде болған жағдайда үйлестірілген қостілділік (Ч.Осгуд, У.Вайнрайх, С.Эрвин және т.б.) немесе таза қостілділік (Л.В.Щерба); екі тіл бір жүйеге кіргендегі аралас қостілділік; субординативті (бағыныстық) қостілділік (У.Вайнрайх) – екінші тілді ерте кезеңде меңгеру, мұндайда оның бірліктері өзінің семантикалық базасымен қатынасқа түспей бірінші тілдің бірліктерімен өзара қатынаста болады. Қ. сондай-ақ қосымша қостілділік (билингв екінші тілді қолданғанда, бірінші тілге қатысты тілдік құзыретін жоғалтпайды) және орнын басатын қостілділік (билингв екінші тілді меңгерген сайын бірінші тілдің құзыретін жоғалта бастайды); функционалды (мәдени) қостілділік пен этностық қостілділік болып та жіктеледі. Жер бетіндегі бүкіл жұрттың шамамен жартысы қостілді екені анықталған. Кейбір елдер үшін қостілділік – сирек құбылыс (АҚШ, Франция, Ұлыбритания және т.б.), басқалары үшін бұл – норма (Үндістан, Батыс Африка, Таиланд, Папуа Жаңа Гвинея, Камерун және т.б.) (қар. *Автохтондық тіл, Ассимиляция, Мемлекеттік тіл, Конфликт, Жергілікті тіл, Ресми тіл, Тіл ассимиляциясы, Тілдік саясат, Тілдік ахуал, Тілді жоспарлау*).

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ КЕҢЕСІ (ор. *Совет АНК*, ағыл. *The Council of the Assembly of people of Kazakhstan)* сессиялар аралығындағы кезеңде Ассамблеяны басқаруды Қазақстан Республикасының «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» заңына сәйкес Ассамблея Кеңесі жүзеге асырады және Кеңестің отырыстарын Кеңестің Төрағасы немесе Ассамблея Төрағасымен келісім бойынша Төраға орынбасарлары, Ассамблея Төрағасы шақырады.

Кеңестің жұмысына оның мүшелері жалпы санының кемінде үштен екісі қатысса, ол заңды болып есептеледі. Кеңестің шешімі, егер отырысқа қатысып отырған Кеңес мүшелерінің кемінде үштен екісі оны жақтап дауыс берсе, қабылданды деп есептеледі.

ҚХА Кеңесінің құзыреттілігіне мыналар кіреді: Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаттығына Ассамблея сайлайтын кандидаттарды ұсыну; Ассамблея мүшелігіне кандидатураларды қарау; Қазақстан Республикасының Президентіне кезекті Сессияны шақыру және оның күн тәртібі туралы ұсыныстар енгізу; Ассамблея Аппаратының (Хатшылығы-

ның) жұмыс жоспарына ұсыныстар енгізу; сессияның ерекше құзыретіне жатпайтын өзге де шешімдер қабылдау.

Кеңес ҚХА-ның болашақтағы жұмысымен байланысты этносаралық қатынастар саласындағы өзекті мәселелерді қарастырады және оларды сессияда қарастыруға ұсыныс жасайды.

Қазақстан халқы Ассамблеясының Кеңесі Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысының қатысуымен өтеді және Кеңестің отырыстарын Кеңестің Төрағасы немесе Ассамблея Төрағасымен келісім бойынша Ассамблея Төрағасының орынбасарлары қажеттілігіне қарай, бірақ жарты жылдықта кемінде бір рет шақырады. Кеңестің этностық құрамы: әртүрлі этнос өкілдерінен 64 мүшесінен 24 мүше сайланады (қар. *Этносаралық қатынастар саласындағы Қазақстан заңнамалары, Қазақстандағы этносаясат принциптері, Қазақстан халқы Ассамблеясы, ҚХА Төрағасы, ҚХА Хатшылығы*).

Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы ҚР Заңы (ор. *Закон РК об ҚХА***,** ағыл. *the Law of RK «on APK»)*– 2008 жылы 20 қазанда қабылданған №70-IV «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» ҚР Заңы. Бұл Заңның қабылдануы ҚХА дамуы жаңа кезеңге қадам басқанын жария етті. Бұған жол ашқан – конституциялық реформа жасалған 2007 жылғы 21 мамырдағы «Қазақстан Республикасы Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңда ҚХА-ға конституциялық мәртебе беріліп, ол 44-баптың 20-тармақшасында атап көрсетілді, ҚР Парламенті Мәжілісіне тоғыз депутат сайлау туралы ереже белгіленді.

1995-2008 жылдары ҚХА-ның ұйымдық және қызметтік мәселелерінің көбі Мемлекет басшысының жарлықтарымен бекітіліп әрі реттеліп отыратын.

ҚХА туралы ҚР Заңы, оның кіріспесінде жазылғандай, Ассамблеяның мәртебесін, қалыптастыру мен ұйымдық жұмысының тәртібін белгілейді; ҚХА қызметін мемлекеттік ұлттық саясатты жүргізуге, елдегі қоғамдық-саяси тұрақтылықты сақтауға, этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік және азаматтық институттардың әрекеттестігінің тиімділігін арттыруға бағыттайды.

Қ.Х.А.З. жиырма баптан құралатын үш тараудан тұрады («Жалпы ережелер», «Ассамблеяның құрылымы мен басқару органдары» және «Қызметті қаржыландыру»). Бұл Заңның маңызы ҚХА-ның институционалдық аспектілерін реттеумен ғана шектелмейді. ҚР Конституциясын дамыту үшін қабылданған бұл Заңның жалпы ережелері елде жүргізіліп отырған мемлекеттік ұлттық саясаттың негіздерін көрсетеді әрі бекітеді.

Мыс., 3-бапта: «Ассамблеяның мақсаты қазақ халқының топтастырушы рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизм, Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығы негізінде қазақстандық азаматтық бірдейлікті және бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде Қа-

зақстан Республикасында этносаралық келісімді қамтамасыз ету болып табылады», - деп көрсетілген.

ҚХА негізгі міндеттеріне: этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдармен және азаматтық қоғам институттарымен тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ету, қоғамда этносаралық келісімді және толеранттықты одан әрі нығайту үшін қолайлы жағдайлар жасау; халық бірлігін нығайту, қазақстандық қоғамның негіз қалаушы құндылықтары бойынша қоғамдық келісімді қолдау және дамыту; қоғамдағы экстремизмнің және радикализмнің көріністері мен адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қысым жасауға бағытталған әрекеттерге қарсы тұруда мемлекеттік органдарға жәрдемдесу; азаматтардың демократиялық нормаларға сүйенетін саяси-құқықтық мәдениетін қалыптастыру; Ассамблеяның мақсаты мен міндеттеріне қол жеткізу үшін этномәдени және өзге де қоғамдық бірлестіктердің күш-жігерін біріктіруді қамтамасыз ету; Қазақстан халқының ұлттық мәдениетін, тілдері мен дәстүрлерін өркендету, сақтау және дамыту енгізілген (4-бап).

ҚХА қызметінің принциптеріне мыналар жатады: адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының басымдылығы; халық пен мемлекет мүдделерінің басымдылығы; нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге қатыстылығына, нанымдарына немесе кез келген өзге де жағдайларына қарамастан, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының теңдігі; Ассамблея мүшелерінің тең құқылығы және оның құрамындағы қызметі үшін дербес жауапкершілігі; жариялылық (5-бап).

ҚХА туралы Заңның қағидалары мен нормаларын дамыту, ҚХА міндеттерін орындау мен мақсаттарына жету үшін ҚР Президентінің 2011 жылғы 7 қыркүйектегі Жарлығымен ҚХА туралы жаңа Ереже, ал 2013 жылғы 18 сәуірдегі №552 Жарлығымен ҚХА дамуының (2020 жылға дейінгі) тұжырымдамасы бекітілді.

- Л -

ЛАҢКЕСТІК (лат. *terror – қорқыныш, үрей*, ор. *терроризм*, ағыл. *terrorism)* – лаңкестер мүддесі үшін әлдеқандай шешім қабылдауға немесе одан бас тартуға тікелей немесе жанама түрде ықпал ету мақсатында халықты немесе әлеуметтік топтарды үрейлендіруге бағытталған, ашық түрде жасалатын жалпыға бірдей қауіпті әрекеттер немесе осындай әрекеттер жасау қатері. Л. – *Экстремизмнің* шектен шыққан көрінісі, жекелеген адамға немесе адамдар тобына зақым келтіру үшін ұйымдасып зорлық-зомбылық жасау, қатер төндіру немесе күш пайдаланудың бір түрі. Лаңкестер, әдетте, алдарына әлдебір саяси немесе өзге мақсаттарын орындатуды көздейтін, адамдардың жақсы ұйымдасқан тобы болады. Л. көбінесе саяси мақсаттар үшін пайдаланылады.

Қылмыстық Л. те бар: билік орындарынан белгілі бір жеңілдіктерге қол жеткізу, билікті, халықты қорқыту т.б. мақсатында да қылмыстық элементтердің терроризм актілерін жасауы да кездеседі.

Л. саяси уәж жоғары, ал бұқараның қатысу деңгейі төмен болады. Л. әрекет жасауға бұқарадан қол үзген адамдардың шағын тобы қатысады (бұл – Л. ұлт-азаттық қозғалыстан, революциядан және басқа да бұқаралық саяси қозғалыстардан айырмашылығы).

Л. әрекеттер, әдетте, жай халыққа қарсы жұмсалады. Лаңкестер үшін «кінәсіз» деген ұғым болмайды. Террорлық күрес тұжырымдамасының меңзеуі бойынша, белгілі бір қоғамға, белгілі бір ұлтқа, дінге және т.б. қатыстылығына байланысты барша адам жаппай кінәлі бола алады. Л. акцияда құрбанға тікелей зақым келтіріп қана қоймайды, адамдардың қалың тобына қатер төндіріп, үрей туғызып ықпал ету көзделеді (қар. *Экстремизм, Радикализм)*.

ЛИНГВОНИМ (ор. *лингвоним,* лат. *lingua* - тіл + *onim* – атау, ағыл. *linguonym)* – Белгілі бір *Этностық қауымдастыққа, Этносқа, Халыққа*, әлеуметтік топқа т.с.с. қызмет көрсететін нақты *Тілдің, Этностық тілдің, Диаспора тілінің,* диалектінің, социолектінің атауы. Тарихи Л. (тілдің тарихтың әр кезеңіндегі атауы, мыс., көне орыс тілі, орта орыс тілі, қазіргі орыс тілі); жергілікті Л. (әр түрлі аймақтардағы тілдің атауы) болып екіге бөлінеді. Сонымен бірге Л. мынадай тармақтары да бар: а) тілдер тобы және макротілдер тобы атаулары (мыс., алтай тілдерінің тобы, нострат тілдері); б) тілдердің генетикалық немесе типологиялық топтарының атаулары (мыс., түркі тілдері, агглютинативті тілдер); в) креол тілдерінің, пиджиндердің, жасанды тілдердің және т.б. атауы (мыс., эсперанто, трасянка); г) шын мәніндегі тілдердің, диалектілердің және өзге тілдердің атаулары (қар. *Этноним, Тілдік қауымдастық*).

Л.Н.ГУМИЛЕВ ат. ЕҰУ-дың ЭТНОСТЫҚ ЖӘНЕ ДІНИ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ БОЙЫНША ЮНЕСКО КАФЕДРАСЫ (ор. *Кафедра ЮНЕСКО по этнической и религиозной толерантности ЕНУ им. Л.Н.Гумилева*, ағыл. *UNESCO department of ethnic and religious tolerance of ENU n.a. L.N.Gumilev*)– БҰҰ-ның Білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі комитеті мен Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті арасындағы Келісім негізінде 2013 жылы құрылды. Кафедраның мақсаты – этностық және діни толеранттылық саласындағы зерттеулердің, оқытудың, ақпараттандыру мен құжаттаудың кешенді жүйесін ұсыну. Бұл жоғары білікті, халықаралық деңгейде танылған зерттеушілер мен университеттің профессорлық-оқытушылық құрамының, Қазақстанның және Еуропа мен Азия-Тынық мұхит өңірінің, дүние жүзінің басқа өңірлерінің осы сияқты мекемелерінің әріптестік жасауына жол ашады (қар. *Қазақстан халқы Ассамблеясы*).

- М -

МӘДЕНИ АССИМИЛЯЦИЯ (ор. *ассимиляция культурная*, ағыл. *cultural assimilation*)– әр түрлі мәдениетке жататын адамдардың ұзақ мерзімге мүше болған қоғамдастыққа (елге, ұйымға, қауымға, әлеуметтік топқа және т.с.с.) тән мәдениетті жаңа мәдениет ретінде игеруі (қар. *Ассимиляция*). Басқа мәдениеттермен байланыстың нәтижесінде мәдениеттің өзгерісін білдіретін *Аккультурацияға* қарағанда, М.а. мәдени ерекшеліктерді толығымен тоғыстырады. М.а. жалпы мәдени дәстүрлердің өзгерісімен қатар, адамдардың тұрмыс салты мен кәсіби іс-әрекетіне қатысты басқа да барлық білімдерін өзгертуді көздейді. Тиімді М.а. мәдениеттердің өзара кірігуінің екі жақты үдерісін көздейді және мәдени факторлармен бірге белгілі бір әлеуметтік-мәдени өзгерістерді де қамтиды. М.а. қоғамды жаңарту жағдайында, қоғамның қарқыны мен формасын қамтамасыз ете отырып М.а. қоғамның заманауилануы жағдайында үлкен мәнге ие болады.

МӘДЕНИ СӘЙКЕСТЕНДІРУ (ор. *идентификация культурная,* ағыл. *cultural identification)* – дара адамның өзін белгілі бір мәдениеттің өкілі екенін санамен сезіну үдерісі, ол мәдениеттің құндылықтарын өзінің өмірлік жолына енгізуі, соған тиесілік сезімін бастан кешіріп отыруы (қар. *Сәйкестендіру*). М.с. сипаты дара адамның өзін-өзі теңестіруден, яғни өзін мәдени құрылымның қандай да бір типологиялық формаларымен, ең алдымен, мәдени дәстүрмен, теңестіруден көрінеді. Қазіргі заманда М.с. үлкен өзгерістер болып жатыр. М.с. сипаты мен формасын ғасырлар бойы жазмыш етіп келе жатқан адамның тумысы бұл күнде индивид үшін міндет-парыз жүктеуден қалды. Белгілі бір отбасының мүшесі ретінде дүниеге келуіне, нақты бір мәдени-тарихи дәстүрде тәрбие алуына қарамастан адамның таңдайтын мәдени сәйкестену жолы жаһандану үдерісінің күшеюіне байланысты анағұрлым кеңейіп, көбейіп барады. Бүгінде субмәдени түзілімдер ретінде қолданылатын жаңа М.с. топтарының пайда болуы жаппай нормаға айналуда. Әлеуметтік даму қарқынының үдеуі М.с. үдерісіне елеулі түрде әсер етіп отыр. М.с. формаларының адамның алдағы өміріне тұғыр болу дәрежесі анағұрлым азайып, күннен-күнге мерзімі қысқарып, түрі өзгеріп, жағдайға икемделуі күшейіп барады. Анағұрлым гетерогенді және айырымды қоғамға ауысқан кезде осының салдарынан сәйкестендіудің алуан түрлі болуының көбейе түсуін күтуге тура келеді. Алайда, М.с. қандай нақты формаларға ие болуына, бір әлеуметтік топтардың мәдениетінің шектері қандай негіздермен ажырауына қарамастан, М.с. қағидатының өзі экзистенциалдық қажеттікті қанағаттандыратын әрекет ретінде сақталып қалады.

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ (ор. *национальная идея «Мәңгілік ел»*, ағыл. *national idea «Mangilik el»*). 2014 жылдың қаңтар айында Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Назарбаев «Қазақстан жолы-2050:

Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Мәңгілік ел» ұлттық идеясын ұсынды: «Біздер, қазақстандықтар – бір халықпыз! Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы.

Егеменді дамудың 22 жылында барша қазақстандықтарды біріктіретін, ел болашағының іргетасын қалаған басты құндылықтар жасалды.

Олар көктен түскен жоқ. Бұл құндылықтар – уақыт сынынан өткен Қазақстандық жол тәжірибесі».

Ұлттық идеяның негізіне Қазақстанның басты жеті құндылығы алынған. «Біріншіден, бұл – Қазақстанның тәуелсіздігі және Астанасы. Екіншіден, бұл – қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім. Үшіншіден, бұл – зайырлы қоғам және жоғары руханият. Төртіншіден, бұл – индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өсім. Бесіншіден, бұл – Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы. Алтыншыдан, бұл – тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы. Жетіншіден, бұл – еліміздің ұлттық қауіпсіздігі және бүкіләлемдік, өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы. Осы құндылықтар арқасында біз әрдайым жеңіске жеттік, елімізді нығайттық, ұлы жетістіктерімізді еселедік. Жаңа Қазақстандық Патриотизмнің идеялық негізі осы мемлекет құраушы, жалпыұлттық құндылықтарда жатыр».

МЕМЛЕКЕТ (ор. *Государство***,** ағыл. *State)* **–** 1) саяси жүйенің конституциялық құндылығы, жалпыға ортақтығы, әмбебаптығы, аумағы, ресмилігі, құқық субъектілігі, функционалдығы, ұйымдасуы, институционалды күрделілігі, жариялылығы жағынан айрықша субъектісі; 2) заманауи қоғамдағы саяси жүйенің негізгі институты және сол қоғам ұйымдасуының маңызды формасы; 3) нақты бір елдегі мемлекеттік органдар жүйесі, жиынтығы; 4) кеңірек мағынасында алғанда, қоғамы, аумағы, табиғи ресурстары, мемлекеттік басқару жүйесі, мәдениеті, салт-дәстүрі және инфрақұрылымы бар ел дегенді білдіреді. Мұнан басқа да анықтамалары көп.

Нақты М. сипаттары басқару түрінен (М-тің тікелей бөлігі болып саналатын жоғарғы мемлекеттік органдар жүйесінен), саяси-аумақтық құрылысының түрінен (М-тің көлбеу бөлігі болып саналатын аумақтық түзілісінен), сондай-ақ саяси, мемлекеттік режимінен (мемлекеттік билікті жүзеге асыру тәсілдерінен) көрінеді. Мұнан басқа да критерийлері бар.

Ұлттық құрамы мен құрылу тарихы жағынан М-тің екі түрлі сипаты болады: 1. өмір салтының өзіне тән ерекшеліктері бар бір ұлттың (этностың немесе өзара жуықтас этностардың) тарихи мекенінде құрылған ұлттық (national state) М. болуы мүмкін, бұл – ұлт (этнос) пен М-тің шек-межелерінің бірігіп кетуінің шарты (мысалы, латынамерикалық елдер, Германия Федеративтік Республикасы, Франция, Польша және басқа елдер); түрлі этностардың тарихи мекені болған бір ортақ аумақта құрылған көпұлтты М. (multinational

State) болуы мүмкін, мұндай мемлекет сол этностардың ортақ таңдауымен, қалауымен құрылады (Ресей Федерациясы, Қытай, Австрия, Үндістан, Ұлыбритания және т.б.).

Саяси-аумақтық ұйымдасуы, яғни орталықсыздандыру дәрежесі жағынан М., жалпы ереже бойынша, унитарлы (біршама орталықтандырылған және біршама орталықсыздандырылған) және федеративті болып бөлінеді. Унитарлы М-тің аумағы біртұтас болады, негізгі ішкі бөлімдер - әкімшілік-аумақтық бірліктер, Мемлекет үшін ортақ азаматтық, бір Конституция, бірыңғай құқықтық жүйе, бюджет, сыртқы қатынастарды жүзеге асыратын мемлекеттік жоғарғы органдары да ортақ болады. Мұның ішінде біршама орталықтандырылған М-терде орталық биліктің ұстанымдарын орталық тарапынан арнайы тағайындалған (жекелеген жағдайларда сайланатын) лауазымды тұлғалар (Франция, Германия, Польша және т.б.) жергілікті жерде жүзеге асырады, ал біршама орталықсыздандырылған М-терде тікелей басқаруы (вертикаль) болмайды, кей елдерде сонымен қатар автономиялы құрылым да (Ұлыбритания, АҚШ-тағы штаттар және т.б.) болады; аумақтық автономияның (ұлттық-аумақтық) болуы унитарлы мемлекеттердің қарапайым және күрделі болып бөлінуіне негіз болады.

Федеративті М-тер сипаты – мемлекеттік биліктің мемлекеттің орталығы мен жекелеген бөліктері, яғни Мемлекет белгілеріне ие федерация субъектілері (ұлттық-аумақтық немесе аумақтық-мемлекеттік) арасындағы орталықсыздандырудың жоғары деңгейде болуы: ел аумағы федерация субъектілерінің аумағынан тұрады, бірыңғай азаматтық белгіленеді, соған орай федерация субъектілерінің азаматтары федерацияның да азаматы болып саналады, федеративті конституциямен қатар конституциялар немесе федерация субъектісінің арнайы мәртебесі ықпал етеді, федерация субъектілерінде өзіндік ерекшеліктері бар құқықтық жүйе, бюджеттер, құқық қорғау қызметтері, ішкі қатынастар құқығына дейін тиісті өкілдіктерге бөлінген мемлекеттік жоғары органдар жұмыс жасайды. Федерацияны жекелеген түрлерге ұлттық белгіге негізделген этностық сипатына қарай және құрылу негізінде басқа себептердің болуына қарай жіктеледі, мәселен, құрылу тәсілі жағынан – шарттық және конституциялық, құрамы жағынан бірыңғай реттегі субъектілерден, тек қана М. және түрлі субъектілерден, яғни мемлекеттерден, автономиялық бірліктер мен аумақтық бірліктерден тұратын, федерация мен оның субъектілері арасындағы құзыретті бөлісетін және дербестікке берілетін кепілдіктердің шамасына қарай құрылатын т.с.с. М-тер болады.

Субъектілерде елеулі ерекшеліктердің болуы аралас түрлердің пайда болуына әкеледі, мысалы, өңірлік мемлекеттер унитарлы мемлекеттерге өтеді, бұлардың аумағы қатаң түрде орталықтандырылған мемлекеттік биліктегі автономиялық аумақтан ғана немесе «унитарлы федерациялардан» тұрады.

М. билігін жүзеге асыруда қолданылатын әдістер бойынша, мемлекеттер демократиялық, авторитарлық немесе тоталитарлық болуы мүмкін. Мұн-

дайда конституционализм, адам мен азамат құқығының және бостандығының шынайылығы, саяси партиялардың, бұқаралық ақпарат құралдарының жұмыс істеуі, мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқарудың сайлауға негізделуі, оппозициялық институттардың болуы және наразылық қатынастарды жүзеге асыру мүмкіндіктерінің болуы басты критерийлер боп саналады. М-тердің аталған бірнеше түрі ынталандыру (мадақтау), рұқсат, қорғау, талап және тыйым сияқты формалар мен әдістерді қолдану арқылы бірдейлестірілуі мүмкін. Биліктің ортақтығы мен бірнешеге бөліну қағидатын, оның заң шығарушы және атқарушы тармақтары арасындағы теңгерімді, Президент, Парламент және үкімет, конституциялық бақылау институты мен соттар, прокуратура органдары мен жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару мен А.Қ.Ө. (президенттік, парламенттік, министрлік, полициялық, дуалистік және т.с.с.) рөлін қоса алғанда саяси режимнің мемлекеттік режимге дейін, яғни М-тің өз шегіне дейін, тарылуы да мүмкін.

М-тер дінге қатысы жағынан төмендегіше бөлінеді:

- зайырлы М. (secular State), М. дін мен діни бірлестіктерден бөлек болады, діни бірлестіктер мен азаматтар дінге деген қатынасына қарамастан заң алдында тең саналады, ешқандай дін мемлекеттік немесе міндетті болып бекітіле алмайды, білім мен тәрбие беру жүйесі діннен және діни бірлестіктерден бөлек болады және зайырлы сипат иеленеді, жеке тұлғалардың азаматтық құқығының дінге байланысты бұзылуына немесе олардың діни сезімдерінің кемсітілуіне, қандай да бір дінді ұстанушылар құрмет тұтатын заттарды, ғимараттар мен орындарды қорлауға жол берілмейді, әркім діни немесе басқа да нанымдарды ұстануға, діни бірлестіктер өткізетін шараларға қатысуға және миссионерлік қызметпен айналысуға құқылы болады, өзінің діни нанымына бола жалпыазаматтық міндеттерді орындаудан бас тартуға ешкімнің құқығы болмайды;

- шіркеулік М. (church State), нақты бір діни (конфессия) наным ресми түрде мемлекеттік деп танылады, мемлекет басшысы мемлекеттік дінді ұстанатын тұлға болуы мүмкін болса да, діннің құқықтық мәртебесі мен шынайы рөлі дінді формалды түрде мемлекеттік деп қана мойындаудан басқаша болуы мүмкін. М-тің өзі шіркеуге материалдық жағынан қолдау жасап отырады, жоғарғы діни лауазымдарды мемлекет басшысы тағайындайды;

- теократиялық мемлекеттерде, шын мәнінде, кейде, тіпті, заңды түрде мемлекеттік билік шіркеулік иерархияға тиесілі болады немесе конституция (бар болған жағдайда), ағымдағы заңнама және басқа да заң шығарушы орындарымен қоса толықтай соның бақылауында болады. Заң шығаруға нақты салалар мен қатынастарды діни ұйғарымдар қамти алмайтындықтан ғана жол беріледі.

Құқық пен адам мүддесі құндылықтарының маңыздылығы тұрғысынан М-тер құқықтық (legal State) және әлеуметтік (social State) болып бөлінеді. Құқықтық М-те шынайы конституционализм, адам құқықтары мен бостан-

дықтары, демократиялық жолмен қабылданған құқықтың үстемдігі, сондай-ақ тәуелсіз әрі жауапты әділ сот болады. Әлеуметтік М. қызметі өз азаматтарының лайықты өмір сүруіне және тұлғаның еркін дамуына, М-тің шамасы келетін мүмкіндіктеріне қарай жағдай туғызу арқылы әлеуметтік теңсіздікті жұмсартуға, әлеуметтік бағыттағы экономика мен әлеуметтік серіктестік арқылы әлеуметтік әділдікті, азаматтардың әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз етуге бағытталады.

ҚР Конституциясындағы 1-баптың 1-тармағына сәйкес, «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары». ҚР Конституциялық Кеңесінің пікірінше, бұл нормада қолданылған «өзін ... орнықтырады» деген оралым Қазақстанның санамаланған сипаттарға орай қарыштап дамушы Мемлекет екенін айрықшалай түседі және бұл сипаттарды толымды мазмұнмен толықтыру үдерісіне шегінбейтін бағыттылық сипатын үстейді.

Қазақстан Республикасы президенттік басқару түрі бар унитарлы Мемлекет болып табылады (ҚР Конституциясы 2-бабының 1-тармағы). Мемлекеттіліктің даму стратегиясы президенттік басқару түрінде Парламент рөлін жоғарылату және жергілікті өзін-өзі басқаруды кеңейту арқылы біртіндеп орталықсыздандыруды және шоғырланбаулықты көздейді.

МЕМЛЕКЕТТІЛІК (ор. *Государственность,* ағыл. *statehood)* – 1) өз мемлекетін құрған халықтың (ұлттың) өзін-өзі билеу хақысын жүзеге асыру деңгейі; 2) қоғамның мемлекет болудан үміттеніп ұйымдасуына лайық келетін критерийлердің жиынтығы.

Қазақ мемлекеттілігінің тарихы Қазақстан аумағында алғашқы мемлекеттердің болған кезінен басталады. Б.д.д. алғашқы мыңжылдықтардан бастап Қазақстан аумағында алғашқы мемлекеттік түзілімдер (үйсін, қаңлы, ғұн) пайда болды. Орта ғасырдың ерте кезеңінде Түркі қағанаты (552-651 жж.), Түргеш қағанаты (704-756 жж.) құрылған. 1227 жылы Дешті Қыпшақ аумағында Алтын Орда құрамында түпқазақтық мемлекет Ақ Орда (Еженнің Ұлыс Ордасы) бой көтерген. Қазақ хандығы Жәнібек пен Керей сұлтандардың бастауымен 1465 жылы тарих сахнасына шықты.

Мемлекеттік тәуелсіздік кезеңінде Қазақстан Республикасы шектес елдермен мемлекеттік шекарасын халықаралық нормалар негізінде бекіткен өз аумағы бар; көпұлтты халқы, қазақстандық азаматтары бар; Конституциясы мен қолданыстағы құқықтық жүйесі бар; жоғарғы және жергілікті мемлекеттік органдары бар; өз валютасы теңгені қоса алғанда, қаржылық жүйесі мен банкілік мекемелері бар; құқық қорғау органдары мен қарулы күштері, дипломатиялық қызметі бар мемлекет ретінде қалыптасты. Меншіктің алуан түрлілігі мен саяси плюрализмге негізделген қазіргі нарықтық-экономикалық

және демократиялық саяси жүйелері қалыптасып шықты. Әлемдік қауымдастық Қазақстан Республикасын құқық субъектісі ретінде таныды, ал елдің көпбағытты бейбіт әрі жауапты саясаты мен халықаралық бастамаларын әлем мойындайды, осының арқасында Қазақстан БҰҰ алдында құрмет пен сенімге ие болған.

«Қазақстан-2050» Стратегиясында Республика Президентінің қазір Қазақстан Республикасы қалыптасқан, заманауи, қуатты да табысты мемлекет болып табылатыны туралы қорытындыға келуі әбден негізді.

МЕМЛЕКЕТТІҢ АУМАҚТЫҚ ТҰТАСТЫҒЫ ҚАҒИДАТЫ (ор. *Принцип территориальной целостности государства,* ағыл. *Principle of territorial integrity of the state*) – бейбітшілік пен халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі халықаралық құқықтың негізгі қағидаттарының бірі.

1945 жылы БҰҰ Жарғысында, БҰҰ-ның 1970 жылғы Жарғысына сәйкес мемлекеттер арасындағы достық қарым-қатынас пен әріптестікке қатысты Халықаралық құқық қағидаттары туралы декларацияда және 1975 жылы Еуропадағы қауіпсіздік пен әріптестік жөніндегі кеңестің Қорытынды актісінде, сондай-ақ БҰҰ, ЕҚЫҰ-ның басқа құжаттарында, конвенциялар мен келісімдерде жарияланған.

Бұл қағидат кез келген озбырлықтан мемлекеттердің аумағының қорғалатынына кепілдік береді, БҰҰ Жарғысының мақсаттары мен қағидаттарына қайшы келетін мемлекеттің аумақтық тұстастығына, саяси тәуелсіздігі немесе мемлекеттік тұтастығына қарсы бағытталған кез келген әрекеттен мемлекеттердің бой тартуын міндеттейді. Аумаққа қол сұқпау заңдылығы табиғат ресурстарына да байланысты, оларды шетелдік компаниялар мен мемлекеттер егеменді мемлекеттің келісімімен ғана игере алады.

М.А.Т.Қ. ұстанымын басшылыққа алған Қазақстан Республикасы халықаралық құқық нормаларына сәйкестіріп Қытаймен (1998 жылы), Қырғызстан, Түркіменстан, Өзбекстанмен (2001 жылы) және Ресеймен (2005 жылы) келісім бойынша мемлекеттік шекарасын айқындап, бекітіп алды. Бұл – қазіргі тәуелсіз мемлекеттің мемлекеттік егемендігінің негізгі де міндетті белгісі.

Халықаралық тәжірибеде сецессия мысалдары бар – мұндайда мемлекет аумағының бір бөлігінің (мемлекеттен әкімшілік-аумақтық бірліктің немесе федерация субъектісінің) жұрттың шешімімен немесе осы аумақтағы мемлекеттік органның шешімімен бөлініп шығады (мысалы 1965 жылы Малайзия құрамынан Сингапур бөлініп шығып қала-мемлекет болды, 1971 жылы Пәкістаннан – Бангладеш мемлекеті, 1993 жылы Эфиопиядан – Эритрея мемлекеті, 2011 жылы біртұтас Суданнан кейін Оңтүстік Судан республикасын құрған автономиялы құрылым бөлініп шыққан). Сондай-ақ бұған мысал ретінде жартылай танылған Косово Республикасын (2008 ж.), Абхазия

республикасын (1992 ж.), Оүтүстік Осетия республикасын (2008 ж.), Қырым республикасын (2014 ж.) т.б. жатқызуға болады.

Қазіргі конституциялық құқық, әдеттегідей, шартпен келісу арқылы болмаса, федерация субъектілерінің сецессиясын танымайды, мұны конституциялық бақылау органдары да теріске шығарады. Көптеген жағдайда сецессияның салдарлары ауыр болып келеді: тарихи сабақтастық үзіледі, жаппай құрбандықтар көп болады (қар. *Мемлекеттілік, ҚР Конституциясы*).

МЕМЛЕКЕТТІК РӘМІЗДЕР (ӘНҰРАН, ЕЛТАҢБА, ТУ) (ор. *Символика государства (гимн, герб, флаг),* ағыл. *state symbols (anthem, emblem, flag)*) –мемлекет егемендігінің атрибуттары, шабытты да асқақ түрде мемлекет негізіне салынған қасиетті маңыздылықтар туралы түсінік беретін мемлекеттік нышандар. М.Р. осымен байланысты қадірлеу қажет. Жалпы көпшіліктің мойындауынша, М.Р. мемлекеттік әнұран, елтаңба мен ту жатқызылады, олар туралы қағидалық ережелер конституциялардың мәтініне енгізіледі, олар мемлекеттің егеменді өкілеттігімен белгіленеді.

ҚР Конституциясының 9-бабында «Қазақстан Республикасының Туы, Елтаңбасы мен Гимні бар. Олардың сипаттамасы және ресми пайдаланылу тәртібі конституциялық заңмен белгіленетіндігі» бекітілген. Мұндай конституциялық заң – 2007 жылы 4 маусымда қабылданған №258 «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туралы» ҚР Заңы.

ҚР Мемлекеттік туы – ортасында шұғылалы күн, оның астында қалықтап ұшқан қыран бейнеленген тік бұрышты көгілдір түсті мата. Тудың сабының тұсында тік жолақ түрінде ұлттық өрнек нақышталған. Күн, оның шұғыласы, қыран және ұлттық өрнек бейнесі алтын түстес. Тудың ені мен ұзындығының арақатынасы – 1:2. ҚР Мемлекеттік елтаңбасы шеңбер пішіндес, ортаңғы бөлігінде – көгілдір түс аясындағы шаңырақ (киіз үйдің жоғарғы күмбез тәрізді бөлігі) бейнесі. Шаңырақты айнала күн сәулесі секілді тараған уықтар шаншылған. Шаңырақтың оң жағы мен сол жағына аңыздардағы қанатты пырақтар бейнесі орналастырылған. Жоғарғы бөлігінде – көлемді бес бұрышты жұлдыз, ал төменгі бөлігінде «Қазақстан» деген жазу бар. Жұлдыздың, шаңырақтың, уықтардың, аңыздардағы қанатты пырақтардың бейнесі, сондай-ақ «Қазақстан» деген жазу – алтын түстес.

ҚР Мемлекеттік әнұраны – музыкалық-поэзиялық туынды.

ҚР Мемлекеттік туының, ҚР Мемлекеттік елтаңбасының бейнелері, сондай-ақ ҚР Мемлекеттік әнұранының музыкалық редакциясы мен мәтіні (музыкасының авторы: Шәмші Қалдаяқов, мәтінінің авторлары: Жұмекен Нәжімеденов, Нұрсұлтан Назарбаев) аталмыш Конституциялық заңның 3-бабымен бекітіліп, заңның қосымшасында ресімделген.

ҚР Мемлекеттік туы мен ҚР Мемлекеттік елтаңбасының эталоны ҚР Президентінің Резиденциясында сақталады.

Бұл Конституциялық заңда ҚР Мемлекеттік рәміздеріне деген құрметті қалыптастыру жөніндегі мемлекеттік органдардың құзыреті, т.б. шаралар белгіленген.

Қазақстандықтар, сондай-ақ Республика аумағында болғандар ҚР М.Р. құрметтеуге міндетті (ҚР Конституциясы, 34-бап, 2-тармақ).

Азаматкерлік пен патриотизмге, Отанға, Қазақстан Республикасына, деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу, ҚР М.Р. деген құрметті қалыптастыру, М.Р. мән-мағынасын түсінідіру үшін білім беру ұйымдарының жалпы білім беретін негізгі бағдарламаларына М.Р. оқытып-үйрету енгізілген. Білім беру ұйымдарында арнайы бөлінген орынға Мемлекеттік Ту, Мемлекеттік Елтаңба я оның кескіні, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Әнұранының мемлекеттік тілдегі мәтіні орналастырылады.

М.Р. тиісті лицензиялар арқылы ғана дайындалып шығарылады, ал оларды дайындап шығару мен пайдалану заңнамасын бұзу заңдық жауапкершілікке тартылады.

Біртұтас мемлекет ретіндегі Қазақстанда әкімшілік-аумақтық құрылымдардың да өз нышандары болуы мүмкін, бірақ олар жалпыұлттық, мемлекеттік қызметтерді атқара алмайды. Этностық, азаматтық, әкімшілік-аумақтық қоғамдастықтардың өз сәйкестендіру рөлін өзіндік этностық және жергілікті С. атқарады (қар. *Мемлекет, Титулды этнос*).

МЕМЛЕКЕТТІК СӘЙКЕСТІЛІК (лат. *Identicus* – тең, ор. – Государственная *идентичность*, ағыл. – *identity*) – жеке адамның бір мемлекетке, этноска, тілге, мәдениетке, дінге, әлеуметке, жынысқа, жас ерекшелігіне, кәсіпке, тапқа т.с.с. өзін-өзі бірдейлестіруі, теңестіруі, сәйкестендіруі, өзін соған тән етуі, соны санамен ұғынуы) – азаматтардың мемлекетпен арақатыстылығы.

Бірдейлесу динамикалық өзгермелі сипатта болады: адам мұны анықтауға әрқашан қабілетті бола бермейді («маргиналдық сәйкестілік» болуы мүмкін); бір сәйкестілік екінші сәйкестілікпен ауысып жатады (ССРО азаматы болды – Қазақстан азаматы болып шықты; христианин болды – мұсылман болып шықты); оның үстіне, саяси және басқа мақсаттар үшін сәйкестілікпен (мыс., этностық жұмылғыштық кезінде, азаматтық қоғамның бірігуі кезінде) айлашарғы жасауға, жаңа сәйкестіліктер жасауға, тіпті, «сатуға» да т.с.с. болады.

Сәйкестілік – жиынтық ұғым, сәйкестіліктің бәрі адам санасында жиынтық сәйкестіліктердің мынадай жиынтығын түзеді (мұны сәйкестілік матрицасы деп те атайды): азаматтық сәйкестілік, мемлекеттік сәйкестілік, этностық сәйкестілік, тілдік сәйкестілік т.б.

Жиынтық сәйкестілік құрылымында тірек болар жетекші сәйкестіліктер болады (бұған көбінесе тілдік, этностық, жыныстық, отбасылық, жас ерекшелігіне байланысты, әлеуметтік, кәсіби, азаматтық сәйкестіліктер жатқызы-

лады). Бұлар өзін «басқалармен» салыстыру межелерін белгілеуге тірек болады. Қандай да бір сәйкестіліктің жиынтық сәйкестілік құрылымындағы орны жағдайға қарай өзгеріп тұрады, сондықтан негізгі тірек бірде бір сәйкестілік, екіншіде басқа сәйкестілік болуы мүмкін. Сәйкестілік пен өзін бірдейлестіру арасында үйлеспеушілік бола береді. Мұндайда қалыптасып шыққан сәйкестіліктер бір-бірімен қарама-қайшы және тұрақсыз болады. Бұрынырақта сәйкестілік тілден тыс мәлімет ретіндегі және тілден тысқары тіркелетін ретіндегі санат деп қарастырылатын, ал қазір сәйкестілік тіл практикасы барысында, дискурста кейпін өзгертеді және құралады деп түсіндіріледі. Қазіргі уақытта әлеуметтік топ (тап, ұжым, тұтастай қоғам т.б.) ішінде қатынастар тұрақталған сайын, оның мүшелерінің сәйкестілігі дербессіздене (деперсонизация) береді, дара қасиеттердің ортақ топтық белгілерден гөрі маңызы арта түседі.

Мемлекеттік сәйкестілік ұлт құраудың іргелі негіздері ретінде саяси тұрғыдан, мәселен Қазақстанда, мынадай көптеген қарекеттерден құралады: этномәдени плюрализмнің ұлттық идеологиясы мен тиімді саясатының өзегін іздеу; «алуан түрліліктегі бірлік» қағидатын одан ары институционалдау; шиеленіс-қақтығыстарды мәмілелестіру; қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу; мәдениетаралық үнқатыс пен этносаралық қатынастың толерантты мәдениетін қалыптастыру; біріктіруші фактор болып табылатын мемлекеттік тілді елдің азаматтарының бәрінің міндетті түрде меңгеруі; этностардың дамуының тарихи ерекшеліктерін білу және ескеру; қоғамдық келісім мен бірігудің қағидаттарын жасап шығару; ынтымақ пен жауапкершілік қағидаттарын қоғамдық қатынастар жүйесіне енгізу.

Сонымен қатар мемлекеттілік дегеніміз мемлекетті құру, дамыту мен қорғау жолындағы теориялық және практикалық қарекетті көздейтін ерекше саяси құндылық пен идеологияны, қоғамдық және мәдени бағдарды да білдіреді. «Ұлттық мемлекеттілік» терминінің құрамында (мемлекеттік биліктің ұлт егемендігін белгілі бір формада іске асыру мен қорғау қабілеті мағынасында) қолданылып, этностың шоғырлануының және көпұлтты қоғамдағы бірлікті нығайтудың факторы ретінде айқындалады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев 2012 жылдың желтоқсанындағы «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Интеллигенция менің пайымдауымдағы Қазақстан-2050 Жаңа саяси бағыты негізінде ел болашағының менталды, дүниетанымдық үлгісін жобалауда негізгі рөлді қолға ала алады және алуға тиіс. Біз ұлттың тарихи санасын қалыптастыру жұмысын жалғастыруымыз керек. Бүкілқазақстандық бірегейлік біздің халқымыздың тарихи санасының өзегіне айналуға тиіс» екендігін айрықша атап көрсеткен болатын (қар. *Мемлекет, Мемлекеттілік*).

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ (ор. *Государственный язык*, ағыл. *official, state language*) – 1. Конституцияда, Тіл туралы Заңда бекітілген ең жоғары саяси-құқықтық (заңды) мәртебесі бар Тіл, оны тарату мен қолдау мемлекеттің міндеті болып саналады («Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл және барлық басқа тілдер мемлекеттің қорғауында болады. Мемлекеттік органдар бұл тілдердің қолданылуы мен дамуына қажетті жағдай жасайды». «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңның 23-бабынан). 2. Мемлекеттіліктің Ту, Елтаңба, Әнұранмен бірдей рәмізі әрі мемлекетпен бірдейлестіктің рәмізі болып саналатын тіл. 3. Қоғамның саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірінде біріктірушілік қызмет атқаратын тіл. 4. «Мемлекеттік және қоғамдық өмірде анағұрлым маңызды қызмет» атқаратын, қоғамға – мемлекеттік басқаруға, заң шығаруға, сот ісін жүргізуге және дипломатиялық өкілдікке (мемлекеттің аумағында және одан тыс жерде) барынша қызмет ететін тіл («Қазақстан Республикасының тіл саясаты Тұжырымдамасы»); мемлекет ішіндегі әкімшілік-саяси және әлеуметтік-экономикалық әрекеттестіктің тілі; мемлекеттің этностық құрамының қандай екеніне қарамай оқытудың барлық сатысында білім беру тілі; бұқаралық ақпараттар құралының және жаңа ақпараттық технологиялардың тілі.

Ұғымдық ауқымы жағынан М.т. *Ресми тілмен* бірдей, бірақ құқықтық жағдайы жағынан кейбір елдерде бұларды ажырата қарайды.

Қазақстанда М.т. – қазақ тілі. Оның мәртебесі бірқатар құжаттармен: Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бабына сәйкес; 1989 жылдың 22 қыркүйегіндегі «Қазақ КСО тілдер туралы» заңымен; Қазақстан Республикасының 1997 жылы 11 шілдедегі «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңымен; 1996 жылдың 4 қарашасындағы «Тіл саясаты Тұжырымдамасымен» анықталып, бекітілген. Қазақстанда мемлекеттік тілдің қолданылуы мен таралуы 1998-2000; 2001-2010; 2011-2020 жылдарға арналған «Қазақстан Республикасындағы тілдердің қолданылуы мен дамуының мемлекеттік бағдарламаларымен» реттеледі. Бұл бағдарламаларда тұжырымдалған басым бағыт – қазақ тілінің қоғамдық маңызды салаларда М.т. мәртебесіне орай ұйғарылған қызметтерін атқаруы үшін оған саналы да мақсатты түрде қолайлы жағдай жасау. Мәртебесіне сәйкес қазақ тілі – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі, сондықтан «Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы». (1997 жылғы «Қазақстан Республикасының Тіл туралы» Заңының 4-бабы). Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, федеративтік мемлекеттерде екі не одан да көп М.т. (немесе ресми тілдер) болуы мүмкін, мысалы: Швейцарияда – төрт М.т. (неміс, француз, итальян, ретороман); Бельгияда – екі (француз және фламанд) т.б. Ресей Федерациясында

83 теңқұқықты субъект бар (21 республика, 9 өлке, 46 облыс, федералды 2 қала, 1 автономиялық облыс және 4 автономиялық округ), бүгінгі күнге дейін Ресей Федерациясының бүкіл аумағында М.т. орыс тілі (Ресей Федерациясы Конституциясының 68-бабы) мен Ресей Федерациясы субъектілерінің *Титулдық тілдері* арасындағы қатынас әлі реттелген жоқ (қар. *Автохтондық тіл, Мемлекеттік сәйкестік, Жергілікті тіл, Миноритарлық тіл, Ұлтаралық қатынас тілі, Қазақстан тілдері, Тілдік саясат*).

МИГРАНТ (лат. *migratio – қоныс аудару*, ор. *мигрант,* ағыл. *migrant)* – тұрғылықты мекенін өзгерту мақсатында мемлекеттік шекараларды кесіп өтетін тұлға (қар. *Көші-қон, Этностық көші-қон*). Адамдардың аумақтарда орын ауыстыру үдерісіне қосылып кетуіне мәжбүрлейтін я түрткі болатын себептер әр түрлі. Мұндай себептер ретінде түрлі құбылыстар мен факторлар ықпал етуі мүмкін. Әдетте, миграцияның негізгі себептері: әлеуметтік-экономикалық (жұмыс орындарын, өзін іске асыру мүмкіндіктері, білім алу, некеге отыру және т.с.с.); саяси (саяси себептермен қуғынға ұшырау, саяси наразылық, өз саяси көзқарастары мен ұстанымдарын таратуға талпыну); этностық (этнос араздығы, этностық белгілеріне қарай қысым көру және қуғынға ұшырау, этносына қайта қосылуға ұмтылу); діни (діни төзбеушілік пен алауыздық, діни тәуап ету); әскери (белгілі бір аумақтағы әскери әрекеттер және адамдардың сол әрекет салдарларынан құтылу ниеті); экологиялық (өңірдің жайсыз табиғи жағдайлары, экологиялық апаттар және т.с.с.) себептер (қар. *Иммиграция, Миграция*).

МИГРАНТОФОБИЯ (лат. *migratio – қоныс аудару* + грек. *φόβοσ – қорқыныш*, ор. *мигрантофобия,* ағыл. *migrant-phobia*) – Мигранттардан қорқу немесе оларды жек көру, оларды бөтен және түсініксіз адамдар, сондықтан қауіпті және дұшпан деп қабылдау (қар. *Миграция, Этностық миграция, Мигрант*). *Этностық сәйкестену* теориясы бойынша, әлеуметтік құбылыс ретінде М. индивидтердің бір этностық топқа қатысты болуға ұмтылуының нәтижесінен пайда болады, өйткені индивид өзін сол топпен теңдестіреді, сол топтың арқасында соның өкілі ретінде өзін әлеуметтік, экономикалық және психологиялық жағынан қорғай алатынын біледі. М. пайда болуында терең психологиялық негіз бар: М. адам санасында *Мигрантқа* қатысты интолерантты толқыныстар мен реакциялар тудырады, өйткені индивидтер мұндайда бейбіт өмірге қауіп төнетінін, ортаны игеруге қабілетсіздігін ойлайды, сондай-ақ қалаған мақсатына я көкейтесті қажеттілігіне жетер жолда еңсерілмес кедергіге тап болғандай күйзелісті (фрустрация) бастан кешеді. М. этносаралық шиеленістің, этностық төзімсіздік пен даулардың өршуіне себеп болады. М. жағымсыз салдары тек жайсыздық, қауіп пен үрейдің жасырын сезімдерін сезетін жергілікті тұрғындар арасында ғана емес, М. жағдайында дұрыстап бейімделе алмайтын және әлеуметтік маңызды, толық-

қанды азаматтар бола алмайтын *Мигранттардың* арасында да болады. Сондықтан М.-ның қалыптасуы мен көрінуіне әсер ететін факторларды төмендетудің этносаралық қатынастарды тұрақтандыру үшін, жалпы қоғам үшін маңызы зор (қар. *Көші-қон /Миграция/).*

МИНОРИТАРЛЫҚ ТІЛ (ор. *миноритарный язык*, ағыл. *minority language*)– 1. Әлемдегі этностық, саяси немесе демографиялық азшылықтың тілі. 2. Мемлекеттің уақыты мен кеңістігінде орналасқан, сол бір аумақта *Титулды этноспен* қатар өмір сүретін нақты бір *Этностың Титулды этносқа* қарағанда пайдаланушыларының саны аз тілі. Еуропалық М.т. мәртебесі Өңірлік тілдер немесе азшылықтың тілдерінің еуропалық хартиясымен (*Eurepean Charter for Regional or Minority Languages*) белгіленген. М.т. дүние жүзіндегі тілдерде сөйлейтіндердің саны 100-ден аз 7%-ын және пайдаланушылары санауға келмейтін тілдердің 18%-ын жатқызуға болады. М.т. жойылуы өркениеттің тарауы мен жаһандану үдерісінің жылдамдауымен байланысты жиілеп келеді, алайда бұл үрдіске өркендеп келе жатқан этностық және тілдік өздік сана т.с.с. қарсы тұруда (қар. *Тұрғылықты тіл, Саны аз халықтар, Тілдің ауысуы, Тілдік құқық*).

МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ /ЖАҢҒЫРТУ, ЖАҢАЛАУ, ЖЕТІЛДІРУ/ («ҚАЗАҚСТАН-2050 СТРАТЕГИЯСЫ» ТҰРҒЫСЫНДА) (фр. сөзінен - *moderne* – заманауи, *modernisation*; ор. - *модернизация*, ағыл. - *modernization*) – заманға сай етіп жаңғырту, не нәрсені болсын жетілдіруді, соның қатарында технологияны жетілдіруді енгізу.

Саясатты жаңғыртудың қазіргі теоретиктері мұны екі типке бөліп қарайды:

1) XVI-XVIII ғасырларда Батыс Еуропа мен Солтүстік Америка елдерінде өткен алғашқы саяси жаңғырту. Ол Еуропада Шіркеу реформациясынан (XVI ғ.) басталып, Ағарту дәуірінде (XVII-XVIII ғасырларда) нығайды. Реформация мен Ағарту дәуірлері дін саласын қайта құрды, кейін экономика мен әлеуметтік салалар түрленді; нәтижесінде өзіне сәйкес келетін саяси жүйесі құрылған азаматтық қоғам қалыптасты. Осы түрлендірулердің нәтижесінде пайда болған қоғамның қазіргі түрінің (еуроамерикандық) сипаттары – ұтымды ұйымдастыру; негізгі институттардың мемлекет меншігіне өтуі; тұлғаны дербестендіру мен оны инструменталдық құндылықтарға (технологиялар, нақты ғылымдар, тұтыну, прогресс) бағдарлау; әлеуметтік ұтқырлықтың күштілігі мен адамдардың белсенділігі; адамдарға емес, заңға бағыну; биліктің демократиялық формаларға ұмтылуы.

2) Екінші қайталанған («қуып жетуші») саяси жаңғырту (қандай да бір жағынан) бұрынғы дамуы төмен болған елдер мен Латын Америкасының, Азияның, Африканың, Ресейдің аймақтарында болып отыр.

«Қуып жетуші» жаңғыртудың күрделілігі сонда, батыс саяси институттарының пісіп жетілуінің «табиғи» логикасын ұстануға мүмкіндік болмады:

бұған енді уақыт та жоқ, ал саяси «заманауиланған» елдердің көршілес болуы және олардың ықпалының артуы, дамуы төмен елдердің саяси жаңғыру үдерісін одан сайын үдете түсуге мәжбүр етеді. Осы арада дамуы артта қалған «дәстүрлі» елдерде бір элементтер саяси өмірдің жаңа стандарттарын меңгеруге толық дайын болады да, ал басқалары тек енді ғана құрылып жатады, үшінші бірі мүлдем болмауы да мүмкін.

XX ғ.-дың аяғында батыстың бірқатар саясаттанушылары «дәстүрлі» қоғамдарды саяси реформалау шарттарының өзгешелігі сонда, бұл реформа жергілікті ерекшелікті ескеруді керек етеді деген қорытындыға келді. «Дәстүрлі» институттар мен құндылықтарды жаңартылған саяси құрылымдарға «кірістіруге» болады. «Әмбебап» емес, «ішінара жаңғыртуды» жүргізуге болады. Сайып келгенде, «қуып жетуші» жаңғырту жеңіліске ұшырауы әбден мүмкін, өйткені жаңғыртудың «кері кететін» және тіпті «тұйыққа апаратын» түрлері болуы да ықтимал.

Саяси жаңғыртудың тарихи жағынан бастапқысы батыстық үлгі болды, ол бойынша алғашқы кезеңде билік беделін ұтымды ету (17-18 ғасырлар), саяси функциялар мен институттарды ажырату (19 ғасыр) және саясаттың үлесін ұлғайту (20 ғасыр) жүзеге асырылды.

«Қазақстан-2030» Стратегиясында ел Президентінің үш бірдей жаңғырту туралы ойы алғаш рет жарияланды, олар: мемлекет іргесін құрып нарықтық экономикада серпіліс жасау, әлеуметтік мемлекеттің негіздерін қалау, қоғамдық сананы қайта өзгерту.

ҚР Президенті 2012 жылдың 10 шілдесіндегі «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға ортақ еңбек қоғамына қарай жиырма қадам» атты бағдарламалық мақаласында қажеттігін қадап айтқан әлеуметтік жаңғырту бүгінде ықтимал сынақтар мен тәуекелдер туралы анық түсінік болуын талап етеді. Дағдарыстан алған сабақтар жаңғырту императивтерінің әлемнің барлық елдеріне ортақ болатынын тағы да бір көрсетті. Бұл адам капиталының дамуына баса назар аударуға міндеттейді. Әлеуметтік жаңғырту билік пен қоғамның өзара әрекеттестігін, секторлар аралық ынтымақтастықты нығайтудың сарқылмас мүмкіндіктерін ашады.

Қоғам санасын өзгертпей, өзі, елі үшін халықтың жауапкершілік сезімін қалыптастырмай, елі үшін мақтанышсыз, көз бояушылық емес, шынайы, әсерлі патриотизмсіз, сонымен бірге қоғамдық дамудың жаңа қорларынсыз жаңғырту мүмкін болмайды.

Жаңғыртудың жаңа тұжырымдары «Қазақстан-2050» Стратегиясында берілген. Құрылымы жағынан Жолдау 3 бөлімнен тұрады: бірінші бөлімде Қазақстанның негізгі жетістіктерімен бірге «Қазақстан-2030» Стратегиясын жүзеге асыру қорытындылары айтылады; екінші бөлімде халықаралық қоғамдастықтың мүшесі ретінде еліміз бетпе-бет келетін 10 сын-қатер келтірілген; үшінші бөлімде жаңа саяси бағыттың 7 бағдары берілген.

Бұл жерде бастысы – мұнан бұрын жарияланған «Қазақстан-2030» Стратегиясының орындалуына дейін жаңа Стратегияның мерзімінен бұрын ұсынылуы. Мұны уәждейтін үлкен үш дәлел бар:

1. «Қазақстан-2030» Стратегиясы мерзімінен бұрын орындалды, мұны әлемнің негізгі рейтингілеріндегі Қазақстанның алып отырған орны растай түседі;

2. Болжау және жоспарлау парадигмасы өзгерді. Болжам жасаудың көкжиегі кеңейді. Жетекші агенттіктер мен сараптамалық құрылымдар болжамдардың шегін 20 жыл алға жылжытты. Осылайша, болжамдар 2050 жылға дейінгі кезеңді қамтиды;

3. Осы заманғы әлемде болжамдар тек ғылымға ғана қызмет етпей, басқарылатын модельдеудің құралы ретінде саясатқа да қызмет ете бастады.

«Қазақстан-2030» Стратегиясынан бастап, әр Жолдау сияқты, «Қазақстан-2050» Стратегиясы да жаңа саяси терминдер түзді. Бұл – жалпы әлемдік үрдіс, әр он жыл сайын немесе одан да жиірек мерзімде дискурс-парадигма өзгеріп отырады. Бұл, әсіресе, бірінші жаһандық дағдарыс деп сипатталған 2008-2009 жылдардағы оқиғалардан кейін халықаралық қаржы-экономикалық жүйеден айқын көрінді.

Тұтастай алғанда, «Қазақстан-2050» Стратегиясын сарапшылар ұзақ өтпелі кезеңді еңсеріп тұрақты кезеңге қалыптасқан мемлекет ретінде өткен елдің дамуындағы маңызды меже деп бағалайды.

Президент өз Жолдауында мемлекет саясатын жаңғыртудың негізгі басымдықтарын айқын көрсетіп берді. Олар: әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кіру, жаңғырту серпілісі, XXI ғасырдағы «мүмкіндіктер көзі», халық өмірінің түбегейлі жаңа сапасы, кадрлық саясатқа меритократияның принциптерін енгізу.

Әлеуметтік жаңғыртудың бірінші кезектегі міндеттерінің ішінен Президент мыналарды нақты айқындады: ұлттық білім берудің барлық бөлімдерінің сапасын жақсарту; денсаулық сақтаудың басты басымдығы мемлекеттің, жұмыс берушілердің және қызметкердің денсаулық үшін ортақ жауапкершілігі; жалпықазақстандық мәдениетті дамытуға жаңаша серпін беру; білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау қызметкерлерінің әлеуметтік пакеттерін қайта қарастыру жобалануда; мүмкіндігі шектеулі азаматтарымызға көбірек көңіл бөлу; мемлекеттік басқару мен мемлекеттік қызмет саласында – сыбайлас жемқорлыққа қарсы жаңа стратегияны іске асыру.

«Қазақстан-2050» Стратегиясын іске асырудағы басты құндылықтар мен принциптер – Қазақстандық жол тәжірибесі белгіленді: жаңа қазақстандық патриотизмнің идеялық негізі ретінде, жалпы қазақстандық ортақ шаңырақтың ұлттық идеясы ретінде «Мәңгілік Ел» идеясы ұсынылды.

Негіз салар қағидаттардың ішінде қабылданатын барлық шешімнің прагматизмдігі мен эволюциялылығы; өзара тиімді ашықтық; қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыру; бүкілхалықтық қолдау сияқты қағидалар бар. Стратегиядағы қазақстандық қоғамның басты құндылықтарына Қазақстанның

тәуелсіздігі және Астанасы; қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім; зайырлы қоғам және жоғары руханият; индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өсім; Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы; тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы; еліміздің ұлттық қауіпсіздігі және бүкіләлемдік, өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы жатады (қар. *«Қазақстан – 2050» Стратегиясы, Ел бірлігі доктринасы, ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы*).

- Н -

НӘСІЛШІЛДІК (ор. *расизм*, ағыл. *racism*) – физикалық және психикалық жағынан адамзат нәсілдері тең емес, «жоғарғы» нәсілдердің «төменгі» нәсілдерге үстемдік етуіне болады немесе солай ету қажет деген түсінік пен идеяларға сүйенетін психология, идеология және әлеуметтік тәжірибе. Нәсілшілдіктің саяси тәжірибесі халықтардың нәсілдік белгілеріне қарай бөлу, бір жағдайларға байланысты әлсіз дамып және толық құқықты болмай қалғандарды тікелей тұқырту әрі қысым жасау мақсатын ұстанады. Нәсілдік кемсіту қарапайым азаматтық құқықтарын шектеу және тұлғалардың белгілі бір нәсілге жататындығын желеу етіп қысым жасаудан келіп шығады.

Н. бағынышты нәсілдік топтар мен индивидтерге қысым көрсету сияқты жекелеген актілер түрінде ашық әрі нақты, сонымен қатар әлеуметтік топтар арасындағы бағыныштылықтың құрылымдық қатынасын тұспалдайтын жасырын институционалды болуы мүмкін. Ашық индивидтік нәсілшілдік тәжірибесі әдейі жасалатын әрекеттерге қатысты болса, институционалды нәсілшілдік алдын ала ниеттенбей-ақ нәсілдік теңсіздіктің өзінен туған салдарларымен байланысты.

Н. нәсілге негізделген әлеуметтік теңсіздікті теориялық түрлі жол арқылы түсіндіруге және ақтауға тырысады. Нәсілдік тұжырымдамалар алғаш рет XVIII ғасыр соңында пайда болған. Отаршылдық саясат жасаған ол тұжырымдамалар өзге аумақтарды басып алуда, Африка, Азия, Америка, Австралия және Океаниядағы миллиондаған адамды бағындыруда, қанау мен тонауда еуропалық державалардың идеологиялық негіздемесіне айналды. Ашық кертартпа идеология ретінде нәсілшілдік әсіресе XIX ғасырда белең алды. Бұл идеология сондай-ақ АҚШ-тағы құлдықты ақтау үшін пайдаланылды. Нәсілшілдік теориясы Еуропада да пайда болды. Осы орайда француз графы Жозеф Гобиноның «Адам нәсілдерінің тең еместігі жөніндегі тәжірибе» деген атаумен 1853 жылы жарық көрген даулы кітабының рөлі ерекше. Автор бұл еңбегінде адамзат нәсілдері өзара «сұлулығы» мен дене бітіміндегі түрлі белгілерімен ғана емес, сонымен қатар даму және басқа бір халықтың мәдениетін меңгеру қабілетінен көрінетін психикалық сапасы жағынан да ажыратылады деп түйеді. Гобино тек ақ нәсілділер ғана өркениетке қабілетті әрі

өзгелерден озық деп есептеген. Сол замандағы кейбір ірі биологтар (А.Геккель, Ф.Гальтонидр) тарапынан жанама қолдау тапқан бұл теория еуропалық отарлаушылардың Африка мен Азия елдеріндегі әрекеттерін ақтайтын аса ыңғайлы құрал болып шыға келді және сонысына қарай еуропалық қанаушылар арасына кең тарады.

Аталған нәсілшілдік идеологиясы XX ғасырда да онан әрі жетілдіріліп, іс жүзінде қолданылатын болды. Гитлерлік Германияда нәсілшілдік фашизмнің ресми идеологиясы, саяси тәжірибесі болды. «Германиялық жоғары нәсіл теориясымен» қаруланып, Екінші дүниежүзілік соғыс барысында бар әлемге үстемдік орнатуға тырысқан фашизм «кемшілігі бар халықтарды» жоюда алдына жан салмады. Гитлерлік нәсілшілдер орыс, украин, белорус, поляк, еврей, серб, чех және өзге де ұлттардың миллиондаған адамын құртып жіберді.

Бионәсілшілдіктің кей постулатынан сөз жүзінде ғана бас тартқан нәсілшіл идеологтер қазіргі жағдайда психонәсілшілдік тұжырымдамасын насихаттауда, яғни, олардың ұйғарымынша, дамуда артта қалған халықтар өздігінен дамуға психологиялық тұрғыдан дайын емес. Осыдан барып аталған тұжырымдаманы нәсілдік кемсіту мен бөлектеуге желеу етіп әлі күнге әдеттегідей пайдаланып келеді.

Иммигранттардың африкалық елдерден шыққандардың, Латын Америкасынан шыққандардың Батыс Еуропа мен АҚШ-қа ағылуымен байланысты соңғы жылдары нәсілшілдік көрінеу құбылысқа айналып келеді. Дегенмен бұл үдерістің көрінеуліктен гөрі көмескі сипаты басым.

Әлем қоғамдастығы нәсілшілдік тәжірибесін ресми түрде айыптап отыр. 1965 жылы Нәсілдік кемсітудің барлық түрін тоқтату жөнінде халықаралық конвенция қабылданып, онда нәсілдік артықшылық немесе жек көруге негізделген идеяларды тарату және жүзеге асырудың кез келген түрі заңмен жазаланатын қылмыс деп жарияланды. Сондай-ақ нәсілдік кемсітуге арандату, зорлық-зомбылық әрекеттері немесе кез келген нәсіл не этностық жағынан өзге адамдар тобына қарсы бағытталған әрекеттерге арандатудың барлық түрі, нәсілшілдік әрекет жасауға қандай да бір көмек көрсету, оны қаржылай қолдау қылмыс деп танылатын болды (қар. *Кемсітушілік, Ұлттық антагонизм, Рухани отарлау, Сегрегация, Этностық стереотиптер, Радикализм, Экстремизм*).

- О -

ОРАЛМАН (ор. *оралман («возвращенец»),* ағыл. *oralman*) – Қазақстан егемендік алған кезде елден тысқары жерде тұрақты тірлік еткен, егемендік алған соң Қазақстанға тұрақты мекен ету үшін келген, қазақ ұлтының Қазақстан азаматтығы жоқ немесе шетелдік өкілі (қар. *Репатриант, Мигрант,*

Эмигрант, Этностық көші-қон). Қазақтарды таяу я алыс шет елдерден өзінің *Тарихи отанына* оралту Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының басты басымдықтарының бірі болып саналады. О. қазақстандық қоғамның әлеуметтік ортасына тарту мен қосу ұлттық *Бірдейлестікті* сақтауды, сондай-ақ тарихи әділет орнатып, оларды өз халқымен қайта қосуды, ұлттық мәдениет пен тілді сақтауды мақсат етеді. «Оралманды жасайтын» таза этноұлттық сипаттағы себептердің (уәждердің) қатарының алғашқы бірінші тобына «Отанды сарғая сағыну» факторы, кең мағынасында алғанда, этноұлттық ділді сағыну факторы жатады. Екінші тобына институционалдық-саяси сипаттағы себептер – бұрынғы О. саяси және құқықтық мәртебесі, олардың діни сенімі, әскери оқиғалар мен қауіпсіздік т.б., басқаша айтқанда, «азаматтық факторы» аталатын фактор жатады. Үшінші тобына таза әлеуметтік-экономикалық сипаттағы себептерді – шаруашылық жүргізу мен кәсіпкерлік қызметтің шарт-жағдайлары, табыс пен әл-ауқаттың деңгейі, білім алудың, денсаулық сақтаудың және әлеуметтік сақтандырудың қол жетімділігін, басқаша айтқанда, «әлеуметтік-экономикалық жағдай факторын» жатқызуға болады. Ал төртінші тобына өзін Отанында кәдеге жарату уәждемесі, басқаша айтқанда, «патриотизм факторы» себеп болады (қар. *Диаспора, Ирридента, Көші-қон).*

ОТАН (ор. *родина*, ағыл. *motherland*) – 1. Адамның туған және өзі азаматы болып жүрген елі, ата мекені. 2. Бір нәрсенің туған, шыққан, пайда болған жері. 3. Г.В.Осипов бойынша, О. – белгілі бір халыққа мемлекет аумағының табиғатымен, халқымен, тарихи, тілдік, мәдени, тұрмыстық және әдет-ғұрып дамуының ерекшелігімен де тарихи тән болуы. О. туралы түсінікті жеке тұлғаның жеке әлеуметтік мінез-құлқы анықтайды және этностық, гендерлік және кәсіби қатыстылығына қарамастан оның рухани өмірінің бір белгісі болып табылады. Мұндайда О. бейнесінің ділдік құрамдас бөлігі аймақтың ерекшелігіне тікелей тәуелді, яғни ол нақты елдің тарихымен, мәдениетімен, сондай-ақ әлеуметтік практикасымен өзектес. О. бейнесі қоғамды нығайтуға немесе саяси амал жасау үшін қажетті «әлеуметтік тапсырыстың» нәтижесі болуы мүмкін (қар. *Тарихи отан, Кіші отан, Патриотизм, Жаңа қазақстандық патриотизм*).

ОТАНДАСТАР (ор. *соотечественники,* ағыл. *compatriots*) – бір мемлекетте туған, ұлтына, тіліне, дініне, мәдени мұрасына, салт-дәстүрлеріне қарамастан бір мемлекетте тұратын немесе тұрған азаматтар. Мемлекеттердің О. қатысты ішкі және сыртқы саясаты, негізінен, олардың азаматтық, саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және басқа да құықтары мен еркіндіктерін және мекен ететін мемлекеттеріндегі заңды мүдделерін халықаралық құқықтың жалпы мақұлданған принциптері мен нормаларына сәйкес қамтамасыз ететін құқықтық, дипломатиялық, әлеуметтік, экономикалық, ұйымдас-

тырушылық, ақпарат, білім беру, мәдениет салаларындағы шаралардың жиынтығынан тұрады (қар. *Оралман, Репатриант*).

Мемлекеттік Е.– мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатты анықтау мен атқарудағы тұтастығы, ұлықтылығы, дербестігі мен тәуелсіздігі.

Е. халықтық егемендіктен, яғни халық қалауымен пайда болады; осыған орай мемлекеттік биліктің өзіне тән құралдары аясындағы барлық тармағы, әрбір мемлекеттік қызметкер қатаң түрде белгілі бір ортақ мақсатқа (баршаға ортақ) қол жеткізуге жұмыс істейді; елдің барлық аумағына және халықаралық қатынастарға, барлық азаматқа таралады; оған қандай да бір партия немесе басқа да қоғамдық бірлестік, әлде шетелдік мемлекет шешімімен шектеу қойылмайды; ортақ келісім бойынша конституциялық рәсімдерді сақтай отырып, кей мемлекеттік органдардың жекелеген құқықтық өкілеттіктері ұлттықтан жоғарғы институттар шешіміне берілуі мүмкін.

Ұлттық Е. 1) «ұлт» және «мемлекет» терминдерін бірдей деп қарауға болатын болғандықтан, «мемлекеттік егемендік» «ұлттық мемлекет» деген мағынада «егеменді мемлекет» дегенмен тең қолданыла алады; 2) дербес мемлекет құру жолымен немесе ұлттық-территориялық әлде ұлттық-мәдени автономия құру арқылы ұлттың (этностың) өзін-өзі саяси билеуі. *Ұлттық мемлекет* бір ұлттың өзін-өзі саяси басқаруының тарихи түрі болып табылады. *Көпұлтты мемлекет* сол мемлекетті құраушы, *Мемлекетке* өз атауын берген ұлттың сол аумақта тұратын және өз тағдырын байырғы ұлтпен әрі *Мемлекетпен* (барлық этностардың ортақ қалауымен құрылған) байланыстырған өзге ұлттардың (этностық топтардың) өзін-өзі билеуімен бірлесіп өзін-өзі саяси билеудің түрі болып табылады. Осындай тәртіппен құрылған Қазақстан Республикасының *Мемлекеті* мемлекетті құраушы қазақ ұлтының мүдделерін елді мекендейтін өзге этностардың барлығының мүдделерімен байланыстыруға және жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан қазақ ұлтының әлемдік қоғамдастық мойындаған жалғыз мемлекеттік кейпі болып табылады және сонысына қарай қазақтарды біріктіріп нығайтудың, халық тарихын тереңдете және түгел қамти зерттеудің, қазақ тілін, ұлт тұрмысы мен салт-дәстүрін, көрнекті мәдени мұрасын сақтаудың және дамытудың тірегі болатын арнайы қызметін атқарып келеді; қазақтардың тарихи Отанына оралуына жәрдемдесу саясатын қалыптастырып жүргізіп келеді; шетелдердегі қазақ диаспораларына қажетті қолдау көрсетеді т.б.

Қандай ұлтқа жататындығына қарамастан бүкіл азаматтарының өзін-өзі билеуінің нәтижесіне айналған Қазақстан Республикасы сонымен қатар ұлттық немесе діни белгілеріне қарай кемсітуге жол бермей, барлық азаматтарының тең құқықтылығын, ұлттық-мәдени орталықтар мен ҚХА арқылы этностық топтардың ерекше мүдделерінің орындалуын қамтамасыз етеді.

Қазақ ұлтының мемлекет құрудағы біріншілік парызы мен орнын сақтай отырып, Қазақстанда мемлекеттік бірдейлестік пен қазақстандық патриотизмнің маңызды тарихи міндеті, «біртұтас қазақстандық ұлт» қалыптастыру, бірте-бірте жүзеге асып келе жатыр. Басқа да артықшылықтармен қатар осы міндеттен мемлекеттік құрылыс атаулы үшін әмбебап сипат болып табылатын «бір мемлекет – бір ұлт» ыңғайы да орын табады (қар. *Мемлекеттілік, Титулды этнос, Мемлекеттік тіл*).

ОТАРСЫЗДАНДЫРУ (лат. *colonia* «қоныс», ор. *деколонизация* ағыл. *decolonization)* – 1. Отар елдер мен халықтарға тәуелсіздік пен толық егемендік беру. 2. Отар және тәуелді территорияларды еркін және тәуелсіз мемлекеттерге айналдыру.

Отарлық империяларды жою саясаты 1941 жылғы Атлант хартиясында жарияланды. 1945 жылдан бастап БҰҰ құрылғаннан бері бұрын халқы отарлық басқаруда болған 80-нен астам елдер әлемдік Ұйымының құрамына егеменді еркін мемлекеттер ретінде кірді. Сонымен бірге, көптеген басқа да аумақтар саяси бірлесудің немесе тәуелсіз мемлекеттермен бірігудің арқасында өзін-өзі билеуге қол жеткізді. Осы тарихи өзгерістерде БҰҰ тәуелді халықтардың армандарын орындауға және олардың тәуелсіздікке жетуін жылдамдатқан мақсаттар мен нормаларды анықтауға жәрдемдесіп шешуші роль атқарды. Үндістанның тәуелсіздік алуы (1947 жылы) және африкалық иеліктердің басым бөлігінің тәуелсіздік алуы (1960 жылы) отарлық жүйені құлатудағы шешуші оқиғалар болды. Отарлық тәуелділіктен босаған елдер Үшінші дүние елдері деген атауға ие болды.

Қазіргі кезде О. жөніндегі арнайы комитет өзін-өзі басқармайтын 16 аумақтағы ахуалды зерттеуді жалғастырып жатыр, алған нәтижелерінің негізінде бұл комитет БҰҰ-ның Бас Ассамблеясына шара қабылдау үшін ұсыныстар даярлауда. БҰҰ-ның О-ға күш салуына оның Жарғысындағы «халықтардың тең құқықтығы мен өзін-өзі билеуі» ұстанымы, сонымен бірге Жарғыдағы тәуелді халықтардың мүдделеріне арналған нақты үш тарау (XI, XII, XIII) тірек болып отыр. 1960 жылдан бастап БҰҰ Бас Ассамблея қабылдаған «Отар елдер мен халықтарға тәуелсіздік беру туралы декларациясын» (Отарсыздандыру туралы декларация) басшылыққа алады. Бұл Декларацияда мүше мемлекеттер отарлықтан жылдам құтылу қажеттігін мәлімдеген.

БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы 2011-2020 жылдарды отаршылдықты жоюдың үшінші Халықаралық онжылдығы кезеңі деп жариялады (2011ж.).

- П -

ПАССИОНАРЛЫҚ (фр. *passioner* – әуестену, құмарлықты ояту, лаулату, ор. *пассионарность*, ағыл. *passionarity*) – этногенез үдерісін түсіндіру үшін

Л.Н.Гумилев қолданған термин. Пассионарлық қасиетке нақты бір этноска тиесілі жекелеген адамдар да, тұтас этностар да ие бола алады. Этногенездің пассионарлығы – Лев Гумилевтің тарихи үдерісті дамушы этностардың орналасқан ландшафтымен және басқа этностармен әрекеттесу ретінде сипаттайтын тарихи-этнологиялық теориясының негізі.

«Евразийская мудрость от А до Я» атты түсіндірме сөздікте пассионарлық ұғымы латынның «құмарлық» сөзімен түсіндіріледі: адамдардың өз мұратын шындыққа айналдыруға деген ырық бермейтін ұмтылысын сипаттауға арналған термин. Пассионарлық, Гумилев бойынша, тарихта ізі қалатын кез келген әрекеттің негізінде жатады.

Пассионарлық – өндіруге, қарекет етуге ішкі ұмтылыс, жеңістік бермейтін ұмтылыс. Ол өмір ағынын, кво-мәртебені, айналадағы жағдайды өзгертуге бағытталады. Пассионар адам үшін бұл қарекет өзінің өмірінен гөрі, тайпаластарының бақыты мен өмірінен гөрі маңыздырақ болып саналады. Гумилев тұжырымдамасында пассионарлық – этикаға жатпайды, ол бірдей шамада қылмыс пен ерлік, қирату мен жасампаздық, зұлымдық пен игілік жасайды.

Пассионарлықтың базалық жіктемесінде әр түрлі деңгейлер болады. Пассионарлық тұжырымдамасының авторы Лев Гумилев пассионарлықты қабылданған нормадан жоғары тұратын құбылыс деп есептейді: тар мағынасында алғанда, пассионарлық іскерлілік, жігерлілік, таңдаған идеалы үшін құрбандыққа баруға дайындық түрінде әлемді, ландшафтыны өзгертуге ниеттілігі мен қабілеті түрінде көрінеді. Жоғарғы пассионарлық – рецессивті белгі (қаны араласқандардың бірінші ұрпағында болмайтын белгі); ал нормадағы пассионарлық – жарасымды жай-күйдің үлгісі. Бұл үлгіге сай адам қоршаған әлеммен жарастықта және тепе-теңдікте болады; белгіленген нормадан төмен пассионарлық – субпассионарлықтың көрінісі, бұл дегеніміз – жалқаулық, масылдық, жайбарақаттық, сатқындық деген сөз.

Лев Гумилев өзінің еңбектерінде пассионарлық жеке тұлға қабілетімен ешқашан түйісе алмайтынына үнемі назар аударып отырады. Пассионарларды ол ерік-жігері ұзаққа баратын адамдар деп санаған. Пассионарлық сондай-ақ темпераментті де анықтай алмайды. Психотиптің мұндай маңызды түрі сыртқы жағдайлардың ықпалына байланысты анықталады, ал пассионарлық темперамент үшін реакция нормасын жасай алады (қар. *Этногенез фазалары, Ұлттың қайта жаңғыруы, Ұлт-азаттық қозғалыс*).

ПАТРИОТИЗМ (грек. patriótes – *жерлес, отандас*, patris – *отан, туған ел*, ор. *патриотизм,* ағыл. *patriotism*) – азаматтың (патриоттың) адамгершілік және саяси ұстанымы, әлеуметтік-саяси сезімі, бұл – отанға сүйіспеншілік пен шын берілгендіктен, оның өткені мен бүгінін мақтан ету, өзінің жеке мүддесі мен топтық мүддесін елдің ортақ мүддесіне бағындыру, отан алдындағы парызын саналы сезінуден, ол парызын өтеуге отанға қызмет ету және оны қорғау арқылы, елдің дамуына, әлемдегі беделінің артуына сеп болатын істер

мен әрекеттер жасау арқылы ұмтылудан көрінеді. Ұлттың құралуы мен қалыптасуы, ұлттық мемлекеттердің құрылуы кезінде, ұлттық және ұлт-азаттық қозғалыстардың дамуы кезінде П. қоғамдық сананың ажырамас бөлігіне айналып, саяси мәнге ие болады. Жаңа мыңжылдық табалдырығында интернационалдандыру, ғаламдасу, мемлекетаралық өңірлік интеграциямен байланысты, мемлекеттік және ұлттық егемендіктің рөлі мен маңызы артумен байланысты П. проблемасы да шиеленісе түседі.

Патриотизм – жалпы адамзаттық, таптық және ұлттық аспектілері бар, тарихи сипатқа ие құбылыс. Өз ғаламшарының игілігі үшін жауапты да жасампаз сезімді білдіретін планетарлық П. кейде П. жоғарғы формасы деп есептейді. Шынайы П. ұлтшылдықпен, нәсілшілдікпен және жікшілдікпен ешқандай қатысы болмайды. Бір жағынан, жаһандану, интернационалану, екінші жағынан, мемлекеттік және ұлттық егемендікті нығайту кезінде патриотизм проблемасы өткірлене түседі.

Қазақстан Республикасы Конституциясына (1-баптың 2-тармағы) сәйкес, П. Республика қызметінің негізі болатын қағидат болып табылады да, мыналарды қамтиды: қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық, бүкіл халықтың игілігі үшін экономиканы дамыту, қазақстандық патриотизм, мемлекеттік өмірдің анағұрлым маңызды мәселелерін демократиялық әдіспен шешу (қар. *Мемлекет, Ел бірлігі доктринасы*).

ПОПУЛЯЦИЯ (лат.populus – жұрт, халық**,** ор. *популяция*, ағыл. *population***)** – белгілі бір аумақты қоныстанған, бір-бірімен туыстық тығыз қатынастағы адамдардың тобы; иммигранттардың елеусіз қосылуынсыз-ақ бірнеше ұрпақ бойы сақталуға қабілетті топталым; бұл көбінесе биологиялық (генетикалық) ұғымда қолданылады, сондықтан да адамдардың әлеуметтік қауымдастығы ретіндегі *Этностан* айырмашылығы бар *(*қар. *Қауымдастық, Этнос, Иммиграция, Этностық топтар).*

- Р -

РАДИКАЛИЗМ (лат. *radix* – түбір, ор. *радикализм*, ағыл. *radicalism*) – 1. Шешуші шараға, соңғы шешімге ұмтылыс, бейімділік. 2. Қандай да бір жік пен топтың өмір сүруіне, дәстүрлеріне қатер төнген дүдәмал тарихи өтпелі кезеңдерде сол кездегі институттарды үзілді-кесілді өзгертуге бағытталған әлеуметтік-саяси идеялар мен әрекеттер (қар. *Экстремизм, Лаңкестік, Сепаратизм*). Радикализмнің өзара шарттас екі қыры бар: радикалды идеология және радикалды әрекет. Радикализм қолданыстағы саяси, әлеуметтік және экономикалық құрылысты қоғамдық-саяси бағыт ретінде түбегейлі өзгертуге бағытталады. Радикализмді ұстанушылардың басты мақсаты төң-

керіс жасауға келіп тіреледі. Сондықтан радикализм деген түсінік қандай да бір біртұтас тұжырымдама емес, күрес әдістерімен анықталады. Радикалдар дүниенің орналасу қалыбын да, реформалық баяу эволюциялық жолды да қабылдамайды. Әдетте, олардың ұстанымы ымырасыздығымен, ал кейде тоталитарлық ұйым реңкімен де ерекшеленеді. Радикалдар үшін барлық әрекет бірыңғай мақсатқа бағынады, ал мақсат тәсілді ақтап шығады. Радикализмге күрделі мәселелерді шешудің оңай тәсілдерін іздеу, өзгерісті шешімді түрде жоспарлап қоюға ұмтылу, рационалды басқару мүмкіндіктерін абсолюттендіру, саяси әрекеттің тәсілдері мен мақсаттарының арасының ажырауына соқтырып оқиғаны жеделдетуге талпыну (мақсаттар игілікті, жүзеге асыру тәсілдері абыройсыз болуы мүмкін) тән; төтенше саяси әрекеттерді қолдануға табанды түрде ұмтылу, мұның соңы зорлық-зомбылыққа, қандай да бір саяси мәселені осылай тиімді шешуге болады деген сенімге әкеледі; құқықты елемеу, мұнысын өздері бостандық көрінісі ретінде қарастырады және т.с.с. (қар. *Экстремизм, Лаңкестік*).

РЕПАТРИАНТ (лат. *repatriate – қайтамын*, ор. *репатриант*, ағыл. *Repatriate*) – әр түрлі жағдайларға байланысты басқа ел аумағында қалып қойған тұлғалардың тұрақты мекені немесе шығу тегі, азаматтығы тиесілі өз еліне қайтуы. Р. қайтуы халықаралық шарттардың (мысалы, Р.-әскери тұтқындар) негізінде жүзеге асады, алайда кейде шарттан тыс та жағдайлар болуы мүмкін, мұндайда оны жүзеге асыру мүмкіндігі бұған мүдделі мемлекеттің немесе мемлекеттердің заңдары негізінде алдын ала қарастырылуы керек. Әскери тұтқындарды атамекеніне қайтару міндеттілігі 1949 жылғы Соғыста құрбан болғандарды қорғау туралы Женева конвенциясында қарастырылған. Р. құқықтық жағдайы халықаралық шарттармен, сондай-ақ мемлекетшілік актілермен реттеледі. Мәжбүрлі түрде басқа елде болған жылдары «этностық жадын» сақтау тәжірибесі болса да, олар *Отанына* қайтқанда, *Отаны* да қанша дегенмен бөгде мәдени орта болып табылатындықтан, кейбір қиындықтар туады, осыған байланысты олар толыққанды әлеуметтік тіршілік қарекетіне кірісуге септесетін бейімделу іс-шараларын жүргізуді керек етеді (қар. *Босқын, Мигрант, Этностық көші-қон, Оралман*).

РЕСМИ ТІЛ (ор. *официальный язык*, ағыл. *official language*) – 1. Мемлекетте ерекше мәртебесі бар *Тіл*. 2. Халықаралық ұйымдарда, конференцияларда, саммиттерде т.с.с. жұмыс тілі ретінде қабылданған тіл. Ұғымдық көлемі жағынан Р.т. *Мемлекеттік тілмен* бірдей, алайда, құқықтық жағдайы жағынан кейбір елдерде өзгеше қабылданады. Соған орай, кейде Р.т. мен *Мемлекеттік тілдің* мынадай айырмашылығы көрсетіледі: Р.т. – мемлекеттік басқару, заң шығару, сот жүргізу т.с.с. тілі, ал *Мемлекеттік тіл* – саяси, әлеуметтік, мәдени салаларда пайдаланылып, символикалық және интеграциялық функциялар атқаратын тіл (қар. *Автохтондық тіл, Мемлекеттік бірегейлік,*

Жергілікті тіл, Миноритарлық тіл, Ұлтаралық қатынас тілі, Қазақстан тілдері, Тілдік саясат).

РУХАНИ ОТАРШЫЛДЫҚ (ор. духовный *колониализм*, ағыл. *spiritual colonialism*) – Азия, Африка, Латын Америкасы халықтарының әлемдік шаруашылықтағы теңдіксіз, тәуелді, қаналушы жағдайын негіздеу, ақтау және бекіту мақсатында бұқаралық санасы мен әлеуметтік психологиясына идеологиялық әсер ету жүйесі. Рухани отаршылдық басқыншылық дәуірінде-ақ нәсілдің, яғни «жоғары» нәсілдің, басқа «төмен» нәсілдерден басымдылығы жөніндегі нәсілшілдік теориялар негізінде пайда болды. Рухани отаршылдықтың басты мүддесі сол, мұнда дамыған Батыс мәдениеті «мешеу Шығыстың» немесе «Оңтүстіктің» мәдениетінен артықшылығы жөніндегі концепция бірінші орынға қойылады.

Отаршылдық жүйенің құлауы мен ондаған жас мемлекеттердің қалыптасуы заманында негізгі мақсаты батыстық даму жолының тарихи заңдылығы мен қажеттілігі жөніндегі идеяны әлем халықтарының бұқаралық санасына сіңдіру болған жаңа отаршылдықты идеологиялық тұрғыдан негіздеу және насихаттауды қамтамасыз ету рухани отаршылдықтың негізгі міндетіне айналды. Бұл үшін «ақпараттық империализмнің» интернет, телехабар, радио және тағы басқа ақпараттық ықпалдың көптеген құралдары қолданылады.

Рухани отаршылдыққа қарсы күресті азаттық алған халықтар ғана емес, сонымен бірге осы идеологиядан мәдени зиян шеккен дамушы елдер мен үшінші әлем мемлекеттері белсенді жүргізуде. Олар адамдарды рухани азат ету үшін ұлттық мәдениетті жандандырып, оның элементтерін бүкіләлемдік мәдени ортаға жеткізу қажет деп есептейді. Бірақ, батыс мәдениетінің идеологиялық тұжырымдарының бет қаратпас қысымының себебінен болар, бірқатар азаттық алған елдерде дәстүрлі рухани құндылықтардың, оның ішінде діни құндылықтардың жандануы ұлттық өзгешелік пен тұйықтық негізінде батыс мәдениетінің қандай жетістігін болсын теріске шығару арқылы жүргізілуде. Мысалы, африкалық халықтардың эндогендік даму тұжырымдамасы – негритюд және этноконфессионалдық шығу тегі бөлек басқа мәдениетке қатысты діни фундаменталистік экстремизм – осы себепті пайда болған. Керісінше, дамушы елдердегі халықтардың сан ғасырлық мәдениеті батыс мәдениетіне қарсы қойылмаса, ондағы ұлттық сонылықтың қалыптасуы, ұлттық сананың оянуы мен дамуы табысты болады. Бұл елдер батыстың бұқаралық ақпарат құралдарының озбырлығын тоқтату үшін жаңа халықаралық ақпараттық тәртіп орнатуды талап етеді, өздерінің ақпараттық агенттіктері мен халықаралық бірлестіктерін құрады. Олар халықтардың рухани даму құралы ретінде халықаралық мәдени байланыстардың жан-жақты дамуын қолдайды (қар. *Отарсыздандыру, Жихад, Еуропацентризм, Ұлттық қауіпсіздік, Ұлттық тәуелсіздік, Ұлт-азаттық қозғалыс, Ішкі істерге қол сұқпау принципі).*

- С -

САНЫ АЗ ХАЛЫҚТАР (ор. *малочисленные народы*, ағыл. *minority people*) – Өкілдерінің аздығымен ерекшеленетін, бірақ белгілі бір шамада өздерінің *Этностық бірдейлестігін*, *Тілін, Тілдік бірдейлестігін*, өзіндік *Мәдениетін*, *Дәстүрлері мен салттарын*, дәстүрлі шаруашылығының формасын, дінін сақтап қалған *Халықтар, Этностар, Этностық топтар*. Мұндай халықтардың қатары жер шарында жаһанданудың, *Ассимиляцияның, Этностық фузияның* және т.б. таралуына байланысты көбейіп келеді. Ресей Федерациясының тұрғылықты С.а.х. соңғы Бірыңғай тізіміне (2010) абазин, алютор, вепс, долган, ижор, ительмен, манси, нанай, нганасан, негидал, ненец, нивх, орок, ороч, селькуп, тазы, ханты, чуван, чукча, эвенк, эвен, юкагир және т.б. кіреді. Ресейдің осы аталған және өзге де тұрғылықты С.а.х. Қазақстан Республикасында да С.а.х. қатарында (қар. *Автохтон, Ассимиляция, Тұрғылықты этнос, Тұрғылықты тіл, Диаспора тілі, Тілдік ассимиляция*).

СӘЙКЕСТЕНДІРУ (лат. *identifi-co – теңестіремін*, ор. *идентификация,* ағыл. *identification*) – 1. Бір белгілердің негізінде нысандардың теңдестігін анықтау. 2. Дара адамның бір нысанмен, адамдармен я топпен оларға тән қасиеттерді, стандарттарды, құндылықтарды, әлеуметтік бағдарларды игеру арқылы бірдейлестіру үдерісі. С. үдерісі әлеуметтендіру қызметін де, бейімдеу қызметін де атқаруға арналған. Бірдейлестік матрицасынан «түсіп қалуы» адамның әлеуметтік өміріндегі мінез-құлығын өзгертеді, өйткені ол содан былай бөтен ретінде, дұшпан ретінде санала бастайды.

С. құрылымынан, әдетте, үш негізгі компонент ажыратылады, олар – когнитивтік (өз тобының ерекшеліктері жөніндегі білетіндері, түсініктері, белгілі бір сипаттарға сүйеніп өзін сол топтың мүшесі деп санамен сезіну), аффективтік (өз тобының сапаларын бағалау, ол топтың мүшелігіне қалай қарайтындығы, осы мүшеліктің маңыздылығы) және қылықтық (белгілі бір топтың мүшесі екендігін санамен сезінудің ғана емес, сол топтың мүшесі екендігін көрсетудің нақты механизмі, түрлі ауыс-түйістер кезіндегі әрекеттер мен қарым-қатынастар жүйесін құру) компоненттер (қар. *Этностық сәйкестендіру, Тілдік сәйкестендіру, Діни сәйкестендіру, Мәдени сәйкестендіру*).

СЕГРЕГАТТАУ (соңғы лат. *Segregatio* – бөліну, ор. *сегрегация*, ағыл. *segregation*) – жұрттың қандай да бір тобын немесе бірнеше тобын мәжбүрлеп бөлу саясаты. Әдетте, діни және нәсілдік кемсітушіліктің бір түрі ретінде ескеріледі (нәсілдік немесе этностық белгілеріне қарай топтың бөлінуі). С. заңмен және фактіге қарай бөлу болып бөлінеді. Заңды немесе әкімшілік жолмен сегрегаттау Орта ғасырларда және Жаңа заманда герман және англосаксондық елдерде, сондай-ақ олардың отарларында (Германия, АҚШ, Бри-

тан империясы, ОАР, Ирландия, Прибалтика және т.б.) өте кең тараған. С. бұл түрі нәсілдік және этностық ашылықтарды арнайы бөлінген жерлерге (резервацияларға, геттоларға, бантустандарға және т.б.) мәжбүрлі түрде орналастырған және оларды еріксіз оқшаулап, жүріп-тұру бостандығын, мамандық таңдауын, мүліктік құқығын шектеген, әртүрлі нәсілдік және этностық топтарды оқыту мен қызмет көрсету бөлек жүрген. С. тұрақты түрде жүргізу тәжірибесі ОАР мен гитлерлік Германияда байқалды. С. бұл түрлері XX ғасырдың екінші жартысында адам құқығын қорғау қозғалысы жетістікке жеткеннен соң, іс жүзінде жойылды. Қазір өте сирек кездеседі.

Алайда бір уақыттарда заңды түрде болған көп елдерде С. осы күнге дейін факт ретінде орын алуы мүмкін. С. фактісі көпұлтты қауымдастықта спонтанды түрде пайда болатын әртүрлі нәсілдік және этностық топтар өкілдерін бөлек орналастыру, белгілі бір кәсіби бағыт бойынша тиісті мамандыққа оқыту деп ұғынылады. Қазір С., ең алдымен, ірі қалалар мен қалалық шоғырланған жерлерде көрініп жүр. Батыс елдерінде мигранттарды шағын этностық анклавтарға орналастыру кең таралған, бұлар мемлекеттік басқару тарапынан бақылаудан шығып барады.

Сарапшылар қоғамдастығы, этносаяси үдерістерді зерттеушілер С. негізгі үш түрін атап жүр: бірінші деңгейі, шағын сегрегаттау – қоғамдық және жұрт баратын жерлерді бөлу; екінші деңгей, мезосегрегаттау – ақ түстілерді және басқа да халықтарды тұратын аудандары бойынша бөлу; үшінші деңгей, макросегрегациялау – тұтас бір халықты белгілі бір аумақтарға (бантустандарға, резервацияларға және т.б.) оқшаулауды білдіреді.

Сегрегаттап кемсітушіліктің қалдықтары әлі де сақталғанымен, сегрегацияға қарсы белсенді және заңды түрде күресушілердің ресегрегация және интеграция (бірігу) әрекеттері күш алып келеді.

Соңғы жылдары гиперсегрегаттау сияқты жаңа сегрегаттық феномен пайда болды. Кейбір ұлы державалардың ұлттық-мемлекеттік деңгейде, тіптен, планетаның өңірлері көлемінде сегрегаттау жүргізуінің кесірінен этностар ұлттық-мәдени дәстүрлерін, саяси бағдарларын, экономикалық мүдделерін белсеніп қорғау мүмкіндігінен айырылуда. Бөлгендерге белгілі бір тыйымдар салынады (қызыл сызық практикасы), бұл тыйымдарды бұзу санкциялар мен басқа да жазаларға әкеп соқтырады (қар. *Кемсітушілік, Апартеид, Мигрантофобия, Бөлінген халықтар, Этностық стереотиптер*).

СЕПАРАТИЗМ /ЖІКШІЛДІК/ (лат. *separatio* – бөліну, ор. *сепаратизм*, ағыл. *Separatism*) – 1. Бөлінуге, оңашалануға ұмтылу. 2. Кейбір топтардың, ұйымдардың үлкен ассоциациядан бөлініп, дербестік алуға ұмтылған қозғалысы. С. себептері биліктегі элитаның шовинистік саясатына, этностық көпшіліктің саяси қысымына, көрші мемлекеттің агрессиялық-ирредентализм саясатына қарсылық көрсетуінен болуы мүмкін (қар. *Ирредента*). С. конфес-

сиялық, лингвистикалық, әлеуметтік-экономикалық тағы басқа да себептері болады.

Белгілі бір этносаяси қарама-қайшылықтар жиынтығы мен тарихи алғышарттары жағынан жікшілдік қозғалыстар бір-бірінен едәуір өзгеше болады. Алайда, оларды бірыңғай құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін елеулі ұқсастықтары да бар: ол – *Радикализм*, яғни этностық көпшілік пен азшылықтың арасындағы қарым-қатынастың саяси үйлесімсіздігіне қарсы радикалдық әдіспен күресу, талап қоюдағы ымырасыздық, саяси күресте қарулы әдісті қолдану. Саяси мінез-құлықтың түрі ретінде С. этностық топ тарихи қалыптасқан шындықпен, қатар өмір сүретін қауымдастықпен, топпен санаспай, өздері әсірелей түсінетін мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандыруды мақсат етеді. С. агрессияшылдығы өзінің ерекше екендігін жұртқа таныту, басқа этностық, ұлттық топтарға тәкаппарлықпен қараудан көрінеді (қар. *Ұлттық-аумақтық автономия*).

СУПЕРЭТНОС (лат. *super* – жоғары + грек. *Ethnos* – халық, ор. *суперэтнос* ағыл. *Superethnos*) – бірнеше этностан тұратын, әдетте, көпэтносты мемлекет шекараларында немесе бір өңірде тарихи тағдыры, үстем мәдениеті, өмір салты, қалыптасқан дәстүрлері жағынан мәдени-тарихи тұтастық негізінде пайда болған этностық жүйе. С. терминін Л.Н.Гумилев енгізді, оған дейін бұл тектес тұтастықтар «өркениет», «мәдениет» немесе «әлем» деген сияқты әр түрлі сөздермен сипатталды. Мысалы: «Ислам әлемі», «Византия мәдениеті», «Қытай өркениеті». С. бірлігі көбінесе әралуан этностарды шоғырландыратын ортақ ділдің болуынан көрінеді. Сондықтан С. идеялық-адамгершілік және мәдени тұтастықты кейіптейді. Мұның мәнісі мұнан гөрі тереңде жатыр, өйткені мәселе С. ішіндегі экономикалық, саяси және идеологиялық байланыстарды қамтиды.

Бір өңірде пайда болған және этностық доминантаның маңына топтасқан этностардың тобы С. негіз болады. Мәселен, араб С. VI ғасырда ислам негізінде құрылса, Византияда біріктіруші тірек православие христиандығы болды. Осылайша бірігуден соң қалыптасып қалған С. басқа текті халықтар да қосылуы мүмкін. Мысалы, Ресей С. Сібірде өз бетімен дербес түрде пайда болған этностар қосылып кетті.

С. бірнеше этностарға бөліне алады. С. идеялық-мәдени дәстүрлері одан ары да сақтала беруі мүмкін, басқа жаңаша формаларды қабылдауы да мүмкін. Мысалы, Византия мәдениеті құлдырауға тірелгенде православиелік Ресейге көшті. С. мысалына «американдық халық», «үнді халқы» сияқты қауымдастықтарды, сондай-ақ «совет халқы» т.с.с. түзілістерді жатқызуға болады.

С. славяндар, түркілер немесе ирантілдес халықтар, Латын Америкасы халықтары т.б. сол сияқты метаэтностық қауымдастықтармен шатастырмаған жөн (қар. *Ұлттық бірлік, Мемлекеттік бірдейлестік, Еуропалық одақ, Еуразиялық идея).*

- Т -

ТАРИХИ ОТАН (ор. *историческая родина,* ағыл. *historical homeland*) – 1. Нақты бір адамның туған жері, яғни аумағында ол туған мемлекет (қар. *Отан, Кіші отан*). 2. Қай жерде туғанына қарамастан, сол адам тумысынан титулды ұлтына жататын мемлекет. 3. Адамның өзі азаматы болып саналатын мемлекетпен байланысы.

Т.о. маңызды сипаты – оны жанымен ұғыну немесе қасиеттеу, яғни Т.о. аумағын киелі деп санау. Т.о. психологиялық субстраты – мінсіз Отан-Ананың архетипі, этностық топтың *Қоғамдық санасында* сақталатын сезім. *Отанға* деген сезім болса ғана, яғни, елге ынтықтық, оның аумағын туған жерім деп шын беріле жақын тартса ғана, оның мәдениеті, дәстүрі мен тілін қабылдаса ғана *Мемлекетке* Т.о. ретінде қарауға болады (қар. *Отан*).

ТИТУЛДЫ ТІЛ (ор. *титульный язык*, ағыл. *title language*) – сол мемлекет я ұлттық-мемлекеттік (ұлттық-аумақтық т.с.с.) құрылым соның атымен аталатын *Этностың* тілі. Т.т. терминінің мағынасында бірқатар эмоционалдық коннотациялар бар, солай бола тұра мына сияқты себептерге байланысты қолданылады: а) *Тұрғылықты тіл* ұғымының көлемімен сәйкес келмейді; ә) *(Халықтың* немесе *Этностың* емес*) Этностық топтың* тілін белгілеу үшін жиі қолданылатын *Этностық тіл* терминімен шендестіріледі; б) ТМД елдеріндегі тілдік ахуалды талдайтын қазіргі еңбектерде кеңінен қолданылады (қар. *Автохтондық тіл, Мемлекеттік тіл, Тұрғылықты этнос, Жергілікті тіл, Миноритарлық тіл, Ресми тіл, Титулды этнос*).

ТИТУЛДЫ ЭТНОС (ор. *титульный этнос,* ағыл. *title ethnos*) – ғылыми, этносаяси айналымға «тұрғылықты этнос» терминінің баламасы ретінде енгізілген термин, айырмашылығы сол мемлекеттік құрылымға аты берілген этносты белгілейтіндігінде. Мыс., Қазақстан Республикасында қазақтар Т.э. болып саналады. Солай бола тұра, Қазақстан сияқты көпмәдениетті мемлекетте оның аумағында тұратын этностық топтардың барлық құқығы, оның ішінде тілдік құқықтары да, сақталады (қар. *ҚР Конституциясы, Тілдердің дамуы мен қолданылуының мемлекеттік бағдарламасы, Этностық топтар, Қазақстан тілдері, Тілді жоспарлау, Тілдік ахуал).*

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ (лат. *tolerantia* деген сөзінен – төзімділік, ор. *толерантность*, ағыл. *tolerance*) – бөтен өмір салтына, тілге, мәдениетке, тәртіпке, әдеп-ғұрыпқа, сезімдерге, пікірлерге, идеяларға, сенімдерге төзімділік. Әлдебір нәрсеге төзу, оны хош көру. Т. – саяси плюрализм қағидаты.

Т. термині латын тілінен шыққан, бірақ мұның мағынасы латындық негізге ұйытқы болған семантикалық мағынамен шектелмейді. Т. – демокра-

тиялық мемлекеттерде мемлекеттік саясатты құрайтын маңызды құрамдас бөлік ретінде танылған. ЮНЕСКО Бас конференциясы 1995 жылғы 16 қарашада бекіткен Т. қағидаттарының декларациясы БҰҰ Жарғысына және Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына, сондай-ақ жеке адамның азаматтық және саяси құқықтарын қуаттайтын басқа да негізгі халықаралық құжаттарға енгізілген өзгеше бір саяси толықтыру болып саналады. Декларацияда тұжырымдалған Т. ұғымында «Т., бұл, ең алдымен, адамның әмбебап құқықтары мен негізгі бостандықтарын тану негізінде тұжырымдалатын белсенді көзқарас» деп көрсетілуі кездейсоқ жайт емес.

Т. – төзімділік, басқа пікірді, сенімді, тәртіпті және мәдени басымдықтарды құрметтеу. Керісінше, әлдеқандай бір мәдени стандарттар мен құндылықтарды күшпен таңу интолеранттылықтың көрінісі болып табылады. Бұл орайда Т. әлеуметтік әділетсіздікке төзіммен қарау ретінде немесе өзінің наным-сенімінен бас тарту және бөтен біреулерге мойын ұсыну ретінде пайымдала алмайды. Толеранттылық көзқарас басқалардың тату-тәтті өмір сүру және өздерінің жеке-даралығын сақтау құқықтарын мойындауды білдіреді. Т. дегеніміз – күрделі қоғамдастықтарды ұйымдастырудың аса маңызды қағидаты. Осы қағидатпен халықтың әртүрлі этностық, нәсілдік, діни топтары қатар өмір сүрмек, осы ұстаным бойынша, бейбітшілік пен әлеуметтік ортаның көп өлшемді болып табылатынын түсіну, демек, бұл дүниеге көзқарастар да әртүрлі екенін және бұл көзқарастар бірыңғайлыққа немесе әлдебіреудің пайдасына келіп сайымауға тиіс екенін түсіну қоғамдық өмірдің тиісті нормасы болуға тиіс.

Т. әртүрлі этностық топтар арасындағы қатынастарда орныққан жауапкершілік, сондықтан мұның 140-тан астам ұлыстардың өкілдері тұратын Қазақстан үшін де ерекше терең мәні бар. Аумағында әртүрлі ұлыстардың ұзақ уақыт бойы бірлесіп тұруы кезінде қалыптасқан толеранттылық туралы Қазақстанда өзіндік түсінік түзіліп шықты. Қазақстан үшін «толеранттылық», ең алдымен, халық санасының жазылмаған нормасы, этностық қатынастардың аксиомасы және қоғамның адамгершілік тұтқасы болып табылады; толеранттылық, ең алдымен, сенім, өзара құрмет, ынтымақ және мәдениет аралық диалог арқылы ашылады. Оның түп негізінде құндылықтардың ортақтығы, мүмкіндіктердің теңдігі және дәстүрлер мен патриотизм, жаңару, жарыстастық пен жеңістің синтезіне негізделген ұлттық рух жатыр.

Қазақстанша толеранттылық – тату көршілік, достық, өзара түсіністік, өзге пікірді қабылдау. Солтүстік Каролина университетінің (АҚШ) журналистика және бұқаралық коммуникация саласындағы философия докторы, Назарбаев Университетінің доценті, жазушы және публицист 2013 жылдың қараша айында Астана қаласында өткен «Толеранттылық және БАҚ» Медиа-форумына қатысқан Хел Фостердің айтуынша, қазақстандық толеранттылық дүниежүзілік қоғамдастық үшін жұмбақ болған күйінде қалуда. Әртүрлі ұлыстар мен діндердің өкілдері бір аумақта тату-тәтті тұрумен қатар өз халқының дербестігі мен мәдениетін сақтап қалуына Қазақстан қалай қол жеткізген (қар.

Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық моделі, қазақстандық этносаясаттың қағидаттары).

ТІЛ (ор. *язык,* ағыл. *language*) - 1. Адами қарым-қатынастың (коммуникацияның) халықтың ойлауымен, ділімен, *Мәдениетімен* ажырағысыз байланыста болатын маңызды да әлеуметтік шартты құралы. Т. - адамдар арасындағы әлеуметтік, тілдік, саналы әрекеттесудің негізі, олардың мінез-құлықтарын реттеудің, қоғам мен оның құрылымдық элементтерін басқарудың маңызды құралы. 2. Шартты, бірақ құрылымдық жағынан негізделген мәні бар таңбалар мен нышандардың жүйесі (қар. *Автохтондық тіл, Мемлекеттік тіл, Тұрғылықты тіл, Халықаралық тіл, Жергілікті тіл, Миноритарлық тіл, Әлемдік тілдер, Ресми тіл, Ана тілі, Титулдық тіл, Этностық тіл, Білім тілі, Қазақстан тілдері, Ұлтаралық қатынас тілі, Әлем тілдері, Тілдік қауымдастық*).

ТІЛДІК АССИМИЛЯЦИЯ (ор. *языковая ассимиляция,* ағыл. *Assimilation,* лат. *assimilation* ұқсастыру) – 1. Әсері жағынан (*Этностық ассимиляциямен, Аккультурациямен* қатар) *Ассимиляция* түрлерінің бірі. 2. Бір *Этнос* өкілдерінің басқа *Этнос* тілін меңгеру және Ана тілінен басқа тілге ауысу үдерісі мен соның нәтижесі. 3. Көптілділік саясатының түрі, мұндайда жекелеген этностар басқа басым тілдің және/немесе *Мәдениеттің* пайдасы үшін өз тілінен және/немесе *Мәдениетінен* ерікті я мәжбүрлі түрде бас тартады. Тіл тілдік шовинизмнің, сегрегацияның, рухани-мәдени және *Тілдік экспансияның* қысымымен ерікті немесе мәжбүрлі түрде ассимиляциялануы мүмкін, бұл, әрине, шиеленіссіз (*Конфликт*) болмайды. Т.а., әдеттегідей, *Билингвизмнің* ұзақ кезеңінен кейін болады, салдарынан *Этностық бірегейліктің* жоғалуы (ауысуы), *Тілдің ауысуы, Тілдің өлуі* мүмкін (қар. *Саны аз халықтар, Тұрғылықты этнос, Этностық фузия, Этнотілдік ахуал, Тілдік идеология, Тілдік саясат, Тілдік ахуал, Тілдік құқық*).

ТІЛДІК АХУАЛ (лат. *situacio* положение, ор. *языковая ситуация,* ағыл. *language situation*) - қоғамда тілді/тілдерді шынайы пайдаланатын ортаның жағдайы; белгілі бір тарихи кезеңде сол бір әкімшілік-аумақтық бірлестікте (этностық қауымдастықта) қолданылатын тілдердің жиынтығы, тілдің, аумақтық және әлеуметтік диалектілердің, койненің, жаргондардың тірлігінің формасы. Т.а. бірнеше шендес түрлерге бөлінеді: эндоглостық (бір тілдің ішкі жүйесінің жиынтығына тән) және экзоглостық (әр түрлі тілдердің жиынтығына тән), теңдестірілген (коммуникативтік қуаты бірдей, жұмсалымдық мәні әр түрлі тілдердің/тіл нұсқаларының жиынтығына тән) және теңдестірілмеген (коммуникативтік қуаты әр түрлі, жұмсалымдық жағынан беделді және беделсіз тілдер мен олардың нұсқаларының жиынтығына тән), демографиялық жағынан теңдес (демографиялық қуаты бірдей тілдердің жиынтығына

тән) және демографиялық жағынан тең емес (демографиялық қуаты әр түрлі тілдердің жиынтығына тән), диглосты және диглостық емес Т.а. Мыс., Венгриядағы Т.а. эндоглосты, теңдестірілмеген және диглосты болып саналады (мажар тілінде жұрттың 99,4%-ы сөйлейді, 8 диалектісі және кодификатталған әдеби тілі бар) (қар. *Автохтондар, Тіл саясаты, Қазақстандағы тілдік ахуал, Тілдік заңнама, Тілді жоспарлау, Тілді реттеу*).

ТІЛДІҢ АУЫСУЫ (ор. *смена языка*, ағыл. *language shift*) – *Этностық қоғамдастықтың Ана тілінен, Этностық тілінен* басқа, беделділеу немесе басымырақ тілге көшуі. Т.а. дара түрде (егер белгілі бір тілдің нақты бір иесі ана тілін басқа тілге ауыстырса) және ұжымдық түрде (егер белгілі бір *Тілдік қоғамдастық* этностық тілін басқа тілмен ауыстырса) болуы мүмкін. Т.а. жол бастайтын негізгі шарт – бұқаралық *Қостілділік*. Т.а. үдерісінің еркін түрде жүруі өте сирек кездеседі, бұл көбінесе саяси, экономикалық, мәдени т.с.с. қысымдардың салдарынан болады. Т.а. себептері: тілді пайдалану аясының (әуелі қалада, сонан соң ауылда) тарылуы мен жоғалуы; тілдердің түйісуінің қарқындылығы; біртілді адамдардың азаюы/жойылуы және қостілділер (әсіресе, балалар арасында) санының молаюы; *Этностық миграция*, жаһандану, индустрияландыру, урбандану, демографиялық өзгерістер, білім саласындағы *Тілдік саясат* т.б. Мәселен, Цин әулеті биліктен тайған соң (1911 ж.), қытайлықтардың Манчжурияға жаппай көшуі мәнжүрлердің ана тілін ханзу тіліне ауыстыруына алып келді; прусс тілінің (батыс Балтық тобына жатады) иелері XVIII ғасырдың басына қарай неміс тіліне көшті. 1989 ж. халық санағының мәліметтері бойынша, Т.а. жоғары пайызы еврейлерден (86,62%), ителмендерден (81,26%), нивхылардан (80,32%) байқалды. Орыс тіліне көшу қазіргі уақытта Қазақстан және ТМД корейлерінде байқалады (қар. *Аккультурация, Ассимиляция, Демография, Этностық фузия, Тілдік ассимиляция, Тілдік экспансия, Тілді жоспарлау*).

ТІЛДІ ЖОСПАРЛАУ (фр. *planer* біртегістеу, ор. *языковое планирование,* ағыл. *language planning*) - осымен бірдей: *Тілдік құрылыс*; Т.ж. белгілі бір субъектілерінің тіл иелерінің (*Т.ж. нысандарының*) тілдік іс-әрекеттеріне ықпал етуі үшін жасалатын саналы да нақты іс-шаралар (талпыныстар). Мұндағы мақсаттар – тіл қолданысын өзгерту (*Тілді мәртебе тұрғысынан жоспарлау*), тіл құрылымын реттеу (*Тілді корпустық жоспарлау*), тілді игеруге жағдай туғызу (*Тілді игеруді жоспарлау*) және/немесе саяси, біліми, экономикалық, қоғамдық, лингвистикалық институттар арқылы тілді мемлекет ішінде және мемлекеттік шекарадан тыс жерлерге тарату (*Тілді таратуды жоспарлау*). Т.ж. мынадай істерді қамтиды: *Тіл* мен *Тілдің дамуына* осы үшін құрылған, осыған орай өкілеттігі бар саяси, біліми, лингвистикалық және басқа ұйымдар жоспарлаған өзгерістерді саналы түрде енгізу (Мыс., КСРО-дағы 20-30-жылдардағы Алфавит комитеттері); тиісті *Тілдік қауымдастықтың* мүдделері,

орынды әлеуметтік, экономикалық, саяси, демографиялық және психологиялық өзгермелі шамаларды ескеріп тілді қарастыру және реформалау. Т.ж. мынадай жолмен жүзеге асады: а) қабылданған тиісті саяси шешімдерді қоса отырып *Тілдік идеология* мен *Тілдік саясатты* қалыптастыру; ә) іс-әрекеттің егжей-тегжейлі бағдарламасын түзу (*Тілді қолдану салаларын* ұлғайту, *Әліпби* реформасы, еміле реформасы, *Тілді нормалау, Тілді кодификаттау, Тілді стандарттау* т.с. сияқты нақты істерді қамтиды); б) белгіленген бағдарламалардың тиімділігін бағалау, аралық және аяққы кезеңдерде істер мен мақсаттарға түзету жасау (қар. *Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, Кириллица, Тілді кодификаттау, Тілдік реформа, Тілдік ахуал, Тілдік заңнама*).

ТІЛ ЖӘНЕ ДІН (ор. *язык и религия*, ағыл. *language and religion*) –«адам феноменінің» өзіндегі психология мен мәдениеттің ықпалды механизмдері ретіндегі тіл мен діннің үлкен рөлімен байланысты қазіргі тіл білімінің негізгі проблемаларының бірі. Тіл мен дін, семиотика тұрғысынан қарағанда, өзіндік мазмұны және осы мазмұнды жеткізетін тәсілдері бар таңбалық екі бөлек жүйе; философиялық тұрғыдан, қоғамдық сананың екі түрлі формасы (тіл – қарым-қатынастың әмбебап құралы, техникасы, ал дін – қарым-қатынас үстінде жеткізілетін әмбебап мәністер, адам мен қоғам үшін ең маңызды да көкейтесті мәністер). Бұл тұрғыдан келгенде діни салт жораларын жүргізу барысында қолданылатын (мысалы, мұсылман мешітінде – араб тілі, православие шіркеуінде – көне славян (шіркеулік славян) тілі) *дін тілі* және *діни тіл* термин тіркестері қарастырылады (қар. *Тіл, Қазақстан тілдері*).

ТІЛ ЖӘНЕ ЖАЗУ (ор. *язык и письменность*, ағыл. *language and written language*) – таңбалық жүйе ретіндегі жазу адам *Тілінің* тірлік формаларының бірі болып табылады. Жазу сөздік ақпаратты, мәністік басқа да элементтерді пішіндеу мен тіркеуге және тілдік пішініне қарамастан қашықтықтан жеткізуге арналған. Қазіргі жазу қалыптасудың ұзақ кезеңінен өтті, соған орай мынадай маңызды белгілері орныққан: ұзақ уақыттық сипат; тұрақты шартты таңбаларды пайдаланатындығы; *Мәтіндерді* тіркейтіндігі, көрнекілігі (қабылдаудың терімен (тактильдік) сезіну арқылы қабылданатын Брайль әліппесін т.с.с. есептемегенде). Жазу дамуының бірнеше кезеңі бар, олар – пиктографиялық жазу, идеографиялық жазу, буындық жазу, әріптік-дыбыстық жазу кезеңдері. Жазу туралы ғылым грамматология деп аталады. Қай тілдің болсын дамуындағы маңызды кезең жазба тілдің шығуымен байланысты, яғни, жазуы бар, жазба дәстүрі бар *Тіл* дамыған тіл болып саналады. Жазба тіл *Тілдің* сөз бен оралымдарының жазба тілге тән арнайы ерекшеліктері бар түрі. Жазба тіл мемлекет дамуының белгілі бір кезеңінде пайда болады да ресми функция түгелдей соған көшеді. Мыс., Орта ғасырлардың ерте кезеңінде латын сызбалық таңбаларының арқасында уақыт пен кеңістікке бел-

гіленіп, қашықтықтан ақпар жеткізу үшін роман тілдері атаулыға жазба тіл қызметін атқарды. XI ғасырдан бастап славян халықтары үшін ескі славян тілі шығып, кең таралады да көне славяндар үшін жазбы тіл қызметін атқарады. 1917 жылдан бастап КСРО аумағында бұрынғы *Жазусыз тіл* болған 50 тіл жазба тілге айналды (қар. *Тіл, Тілді жоспарлау, Қазақстан тілдері*).

ТІЛ ЖӘНЕ ЗАҢ (ор. *язык и закон;* ағыл. *language and law*) - қар. *Тілдік заңнама*.

ТІЛДІК ЗАҢНАМА (ор. *языковое законодательство*, ағыл. *language legislation*) - тіл саясатын білдіретін заңдық форма; жеке бір мемлекет шегінде тілдің/тілдердің/тіл нұсқаларының қолданылуын реттейтін заңдар, конституциялардың жекелеген баптары т.с.с. Конституциялар белгілі бір тілдің қолданылуына кепілдіктер мен жалпы нұсқаулар берсе, заңнамалық кесімдер /актілер/ бұларды егежей-тегежейлеп жүзеге асыруға ықпал етеді. Парламенттер мен үкіметтердің жанынан арнаулы комиссиялар құрылып Т.з. жүзеге асуына қызмет етеді, мыс., Түрік тіл қоғамы, Индия парламентінің жанындағы ресми тіл мәселелері бойынша комиссия, ГФР сыртқы істер министрлігі жанындағы неміс тілі мәселелері бойынша жұмыс тобы, Франциядағы француз тілі мәселелері бойынша жоғарғы комитет, Ресей Федерациясы Президенті жанындағы орыс тілі жөніндегі кеңес т.б. Т.з. деструктивті түрі (бір тілден басқасын қолдануға тыйым салу, мыс., Францияда Ұлы революция кезінде «ұлт бірілігі» үшін өңірлік тілдер мен диалектілерді толықтай жою идеясы болған) және сындарлы түрі (тілдердің қатар өмір сүруін қамтамассыз ету) болады. Қазақстанда заң жолымен (Конституция, Тіл саясаты туралы тұжырымдама, Тіл туралы заңдар т.б.) мемлекеттік тіл қазақ тілінің қолданылу аясын кеңітетін жаңа тілдік ахуал жасалуда, сонымен қатар тілді нормалау мен заманауиландыру шаралары жүргізілуде. Қазақстанның тіл туралы және тіл саясатын реттейтін заңдарының және басқа мемлекеттік құжаттарының ұстанымдық ерекшелігі көпсубъектілі сипатында: бұл заңдарда титулды ұлттың тілінің ғана емес, орыс тілінің, Қазақстанның басқа тілдерінің жағдайын реттеудің тәртібі белгіленген. Елде қолданыста жүрген «Қазақстан Республикасы тілдік саясатының тұжырымдамасы» (1996 ж., 4 қараша) және соған сәйкес Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламалары Республикадағы лингвистикалық өрісті қалыптастырудың функционалдық қағидаттарына сәйкес әзірленіп, тілді жоспарлауды жүзге асырудың мынадай стратегиялық үш бағытын көздеген: а) мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік қызметтерінің аясын кеңейту және нығайту; ә) орыс тілінің жалпымәдени функцияларын сақтау; б) Қазақстанның басқа этностарының тілдерін дамыту. Сонымен бірге Қазақстан заңнамасында Тіл туралы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілікке тарту жайы да қарастырылған: «Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңының бұзылуына кінәлі мемлекеттік орган-

дардың бірінші басшылары не жауапты хатшылары немесе Қазақстан Республикасының Президенті айқындайтын өзге де лауазымды адамдары, кез келген меншік нысанындағы ұйымдардың бірінші басшылары, сондай-ақ заңды және жеке тұлғалар Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауапты болады. Лауазымды адамның мемлекеттік тілді білмеу желеуімен азаматтардың өтініштерін қабылдаудан бас тартуы, сондай-ақ мемлекеттік тілде және басқа тілдерде қызмет атқарылатын салада олардың қолданылуына кез келген кедергі келтіру Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жауаптылыққа әкеліп соғады» (Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңы, 24-бап) (қар. *Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, Тіл саясаты, Тілдік ахуал, Тілді реттеу)*.

ТІЛДІК ИДЕОЛОГИЯ (грек. *idea* ұғым + *logos* ілім, ғылым, ор. *языковая идеология*, ағыл. *language ideology*) – әлеуметтік топтың тілге деген қатынасын, тіл мен қоғам, ұлт, этностың арасындағы, ұлт пен мемлекеттің арасындағы қатынастарды анықтайтын көзқарастар мен идеялардың жүйесі, тілді сақтау я тілдік ахуалды өзгерту мақсаттарынан тұратын жүйе. *Вернакулизация,* орыстандыру идеологиясы Т.и. үлгісі бола алады (қар. *Вернакулизация, Идеология, Тіл және дін, Тілдік саясат, Тілді жоспарлау, Тілдік конфликт*).

ТІЛДІҢ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРЫЛУЫ (ор. *возрождение языка*, ағыл. *Language revival*) – мемлекеттің, *Тілдік саясат* субъектілерінің, жұртшылықтың өміршеңдігін күшейтуге мұқтаж өлі, жоғалып бара жатқан тілді я тілдерді қалпына келтіруге бағытталған шараларының жиынтығы. Т.қ.ж-дың ең белгілі мысалдарына бұрынғы өлі иврит (Израиль), мэн және корн (Ұлыбритания); жоғалып бара жатқан окситан және гаскон (Франция) тілдері жатады. Қандай да бір *Тіл* қоғамдық-саяси өмірдің, ғылым, техника, өнер және өзгенің тілі бола алмайды, өйткені оның жеткілікті түрде сөздігі және грамматикалық құрылымы жоқ деген пікір «лингвистикалық ырымшылдық» (Т.Скутнабб-Кангас) болып саналады. «Тілдің ішкі құрылымы оның функционалдық мүмкіндігін анықтамайды, керісінше, функциясының кеңеюі тілдік құрылымның күрделенуіне әсер етеді. Бұрын қолданыста болмаған салаларда қолданысы пайда бола бастаған қандай да бір тілде осы салаға қажет сөздер пайда бола бастайды, грамматикалық құрылымы күрделене түседі (қар. *Тілдің ауысуы, Тілдік саясат, Тілді жоспарлау*).

ТІЛДІК ҚАУЫМДАСТЫҚ (ор. *языковая общность*, ағыл. *language community*) – 1. Тілдік ортақ белгілеріне қарай бірлескен адамдардың тұрақты жиынтығы. Т.қ. мынадай белгілерге ие тұлғалардың санына қарай өзгешеленеді, мыс., Тіл иелерінің Т.қ., Диаспора тілі, *Этностық тіл* т.с.с. болып бөлінеді. 2. Өздерін Тіл иесіміз, Диаспора тілінің иесіміз, *Этностық тіл* иесіміз т.с.с. деп санайтын адамдардың тұрақты жиынтығы (қар. *Этностық сәйкестілік, Этностық қауымдастық, Тілдік бірдейлестік*).

ТІЛДІК ҚҰҚЫҚ (ор. *языковое право*, ағыл. *language right*)- жеке өмірде және қоғамдық өмірде белгілі бір тілді/тіл нұсқасын таңдау, үйрену және пайдалану құқығы. Т.қ. әзірлеуге адам құқығы туралы халықаралық құжаттар тірек болады. Ол құжаттарда Т.қ. БҰҰ Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында (1948 ж.), Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде (1966 ж. Пактіде «әр адам туған тілін пайдалануға құқылы» екендігі көрсетілген /27-бап/), «Баршаға білім беру жөніндегі бүкіләлемдік декларацияда» (1990 ж.), «Ұлттық азшылықты қорғау туралы шектік конвенцияда» (1996 ж.), «Адамның тілдік құқығының жалпыға ортақ декларациясында» (1992 ж.) т.б. мазмұндалған қағидалардың табиғи дамуы ретінде қарастырылады. Өңірлік тілдер мен азшылықтың тілдері жөніндегі еуропалық Хартияда (1992 ж.) кейбірінің біржола жоғалу қаупі бар өңірлік тілдер мен миноритарлық тілдерді қорғау Еуропаның мәдени байлығы мен дәстүрлерін сақтап, дамытуға септесетіні атап көрсетілген. Т.қ. жөніндегі соңғы құжаттардың бірі – Ұлттық және этностық, діни және тілдік азшылыққа жататын адамдардың құқығы туралы декларация (1992 ж.). Мұның 1-бабында «тиісті аумақтарда ұлттық не этностық, мәдени, діни және тілдік азшылықтың тіршілік етуі мен дербестігін мемлекет қорғайды және осы дербестіктің дамуына жағдай туғызуға ынталандырады» деген нұсқау бар (қар. *Автохтондар, Мемлекеттік тіл, Ұлттық азшылық, Ана тілі, Адам құқықтары, Тілдік ахуал, Тілдік заңнама, Тілдік конфликт*).

ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫС (ор. *языковое строительство,* ағыл. *language construction*) – *Тілді жоспарлаумен* бірдей (қар. *Тілдік ахуал, Тілдік заңнама, Тілді жоспарлау*).

ТІЛ ЖӘНЕ ҚОҒАМ (ор. *язык и общество,* ағыл. *languge and society* - қазіргі тіл білімінің негізгі проблемаларының бірі. Тілдің шығуының, дамуының, қолданылуының қоғаммен себептестігін, тілдің әлеуметтік стратификациясын, қоғам мен қоғамдық институттардың тілдің құрылымы мен функциясына т.б. саналы ықпалын зерттеумен байланысты проблемалардың шешімі ізделеді (қар. *Билингвизм, Мультилингвизм, Әлеуметтену, Тілді жоспарлау, Тілді реттеу*).

ТІЛ САЯСАТЫ (грек. *politike* мемлекет басқару өнері, ор. *языковая политика,* ағыл. *language policy, language politics*) - мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі; тілді жоспарлаудың белгілі бір субъектілерінің (мемлекеттік билік, әлеуметтік топтар, элиталар, халықаралық ұйымдар, партиялар, таптар т.б.) тіл қызметіне, тіл дамуына саналы әрі мақсатты түрде ықпал етуінің теориясы мен тәжірибесі; қолданыстағы тілдердің қызмет етуіне мақсатты және ғылыми негізде басшылық ету және тілдік қатынас құралдарының жаңа түрлерін жасау және жетілдіру. Т.с. елдегі тілдік ахуалдың дамуындағы стра-

тегиялық бағытты белгілейді, жүзеге асатын тілдік жоспарларды реттейді, тілдік заңнамада және тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламарында бекітіледі. Т.с. көмескі болуы да (мыс., АҚШ-тағыдай, жарияланатын құжаттарсыз, акцияларсыз және іс жүзінде көрсетілмей), заңдармен, кесімдермен, мемлекеттік бағдарламалармен бекіп көрінеу жүргізілуі де мүмкін. Канадада «мәдени және тілдік мозаика» саясаты бар, ол бойынша орталықтандырылған Т.с. (Оттаваның федералды үкіметі тарапынан) және тілдік федерализмнің өңірлік Т.с. (провинциялық үкімет, соның ішінде Квебек үкіметі тарапынан) қатар жүргізіледі. Вестерндік тіл саясаты еуропалық тілдердің қолданылу аясын кеңейтуге бағдарланады (мыс., әліпбиді латыннандырып, бір кездерде сөздік құрамның 90%-ына дейін жеткен араб пен парсы сөздерінен тазартылған түрік тілдік үлгісі). «Истерндік» тіл саясаты Ирандағы «Ұлы дәстүрден» толық байқалады, онда араб тілі мен жазуы киелі болып саналады, батыс өркениетінің жетістіктері қабылданбайды, мұны Орта Азияның кейбір мұсылман елдерінен де байқауға болады, олар араб жазуын оқытады, халықаралық сөздер мен терминдерді араб және парсы баламаларымен ауыстырады т.с.с. Демократиялық тіл саясаты тіл мәртебесіне қарамай тілдердің бәрінің құқығын қорғайды.

Қазақстандағы Т.с. мемлекеттің тілдік тірліктің мәселелеріне деген қатынасының шоғырланған көрінісі болып табылады. Қазақстандағы Т.с. сипаттарын былайша бағалауға болады: орталықтандырылған (өйткені бұл саясатты мемлекет жүргізеді және міндетті іс-шаралардың жүйесін қарастырады), келешекті (өйткені Қазақстандағы қазіргі тілдік ахуалдың өзгеруіне бағытталған), демократиялық (өйткені қалың бұқараның мүддесін ескереді), интернационалдық (өйткені негізгі стратегиялық бағыт ретінде қазақ тілін, орыс тілін және басқа этностық топтардың тілдерін дамыту таңдалған), сындарлы (өйткені тіл қызметінің аясын кеңейтуге, қазақ тілінің қолданылу аясын, әлеуметтік-коммуникативтік рөлін және өміршеңдігін молайтуға, орыс тілінің, сондай-ақ басқа тілдердің қолданылуы мен дамуын қолдауға бағытталған) (қар. *Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, Мемлекеттік тіл, Тілдік заңнама, Тілді жоспарлау*).

ТІЛДІК СӘЙКЕСТЕНДІРУ (ор. *идентификация языковая,* ағыл. *language identification*) – индивидтің өзін белгілі бір тілдің иесі екенін анықтауының үдерісі (қар. *Сәйкестендіру*). Тіл өзінің иелерінің ұлттық сипатының ерекшеліктерін белгілей отырып, ойлау мен қабылдаудың түрлі тәсілдерін қалыптастыратындықтан Т.с. *Этностық сәйкестендірудің* құрамдас бөлігі болып саналады. Т.с. тілдесім тілі, тілдік сана және нақты лингвомәдени ортақтықтың көрініу белгілері арқылы танылады. Тіл бір мезгілде әрі этносты ажырататын, әрі этносты біріктіретін фактор болып табылады. Бұған тілдің құрылысының (фонетика, лексика, грамматика және синтаксис) өзі де, сондай-ақ осы этностық қауымдастыққа тән мәдени құбылыстардың тілдегі көріністері де сеп болады.

ТІЛДІК СӘЙКЕСТІЛІК (БІРДЕЙЛЕСТІК, БІРЕГЕЙЛІК) *(*ор. *языковая идентичность*, ағыл. *language identity,* лат. *identicus* теңдес) – жеке тұлғаның өзінің бір тілге тиесілігін ұғынуы (өзін-өзі сол тілмен бірдейлеуі, теңдестіруі, белгілеуі)*;* индивидтің немесе топтың тілді/тілдерді білу мен қолданудан келіп құралатын тілдік сипаттамаларының жиынтығы (қар. *Мемлекеттік сәйкестілік, Еуразиялық сәйкестілік, Ана тілі, Этностық сәйкестілік, Тіл*).

ТІЛДІҢ СІҢУІ /АССИМИЛЯЦИЯ/ (ор. *ассимиляция языковая*, ағыл. *assimilation*) – *Этностық ассимиляцияның* кезеңі, басқа тілдік ортада қандай да бір этностың тілдесу құралы ретінде, сонымен қатар этнос ішіндегі коммуникация саласында, өз ана тілінен айырылу үдерісі және ана тілін басқа тілмен ауыстырып, соңғысын ана тілі ретінде мойындау (қар. *Ассимиляция*). Т.с. бір халықтың басқа халықты жаулап алғанында, отарлау кезінде және басқа да жағдайларда болады. Айтарлықтай ұзақ қостілділік кезеңінен кейін, сырттан келгендердің тілі осы аумақта жеңіліп, жоғалған ұлттық тілдің әсерінен азды-көпті өзгерістерге ұшырағанымен, жалпыға бірдей және жалғыз тіл болып қалады. Т.с. тілдік шовинизммен жан-жақты байланысты және басқа халықты *Мәдени* және *Этностық ассимиляциялаудың* тиімді құралының бірі болып саналады. Сырттан келгендердің тілі немесе діни-мәдени экспансияның тілі ассимиляцияға ұшырайтын халықтың тілдесіміне сауда, әкімшілік коммуникация, құжаттама, білім және басқа арналар арқылы енеді, сонымен қатар сол бір ауданда белгілі бір тілді талап ету немесе саяси элитаның қыспағы арқылы Т.с. мәжбүрлі түрде жүруі мүмкін.

ТІЛДІК РЕТТЕУ (лат. *regula* норма, ереже, ор. *языковое регулирование*, ағыл. *language regulation*) – тілдік қауымдастықта тілдердің теңгерімін сақтау, тіл иелерінің қалауына орай тілдің дамуын қамтамасыз ету үдерісі. Т.р. *Тіл саясатының* ерекшеліктерімен тікелей үйлесімде жүреді. Т.р. плюралды болуы да (*Миноритарлық тілдерді* дамыту мен қолдауға септесу арқылы), тілдерді қайта жаңғырту үдерістерімен қабысуы да, *Тілді жоспарлау* ісінің бөлігіне айналуы да мүмкін. Мәселен, «Ресей Федерациясы халықтарының тілдері туралы» Заңда Ресей Федерациясы халықтарының тілдері түгелдей «Ресей мемлекетінің ұлттық игілігі» ретінде белгіленген, осы Заңның 3-бабында «Ресей Федерациясы халықтарының барлық тілдерінің тең құқықтығы» туралы тұжырым қолданылады, демек, тілге құқық субъектісі құқығы берілу мүмкіндігі көрсетілген. Ал «Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңының» 6-бабында «Қазақстан Республикасының әр азаматының ана тілін қолдануына, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдауына құқығы бар» екендігі айтылады. Осы заңның «Тілдердің қолданылуына кедергі келтіруге жол бермеу» деп аталатын 7-бабында: «Қазақстан Республикасында тілдік белгісі бойынша азаматтардың құқықтарын кемсітуге жол

берілмейді. Қазақстанда мемлекеттік тілдің және басқа да тілдердің қолданылуына және оларды үйренуге кедергі келтіретін лауазымды адамдардың іс-әрекеттері Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауаптылыққа әкеп соқтыратындығы» ескертіледі (қар. *Ана тілі, Тілдік идеология, Тіл саясаты, Тілдік заңнама, Тілді жоспарлау, Тілдік құқық*).

ТІЛДІК РЕФОРМА (ор. *языковая реформа*, ағыл. *language reform,* лат. *reformare* өзгерту, қайта құру) - тілді жетілдіру мен дамыту жолындағы мақсатпен әлеуметтік-тілдік шаралар жасау (жаңалықтар енгізу), мыс., емлені реформалау, жазуды реформалау т.с.с. (қар. Тіл саясаты, *Тілді жоспарлау, Тілдік ахуал*).

ТҰРҒЫЛЫҚТЫ ТІЛ (ор. *коренной язык*, ағыл. *native language*) – дәстүрлі тұрғылықты аумағымен мызғымас тарихи байланысы бар, өсіп келе жатқан ұрпақ үшін *Мәдениетін, Салт-дәстүрін, Тілін* сақтап қалуға, дамытуға, қалдыруға талпынатын Тұрғылықты этностың тілі. Т.т. – *Тұрғылықты этностардың* этностық бірдейлестігі мен Тілдік бірдейлестігінің негізгі белгісі болып табылатын, Халық санағында негізгі тіл ретінде көрсетілетін тіл. Т.т. ұғымы *Титулды этнос* тілі ұғымынан гөрі танымал. Финляндияда фин және швед тілдері – *Ресми тілдер*, ал саам (3000 сөйлеушісі бар), цыган тілдері (10000 сөйлеуші бар), сонымен бірге ым тілі (керең адамдардың тілі, 10000 адам) Т.т. болып жарияланған, бірақ орыс тілі (31000 адам) мұндай мәртебе алған жоқ (А.Мустайоки). Т.т. құқықтарын тұрғылықты халықтікі сияқты Тұрғылықты халықтардың құқықтары туралы декларация, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және т.б., қорғайды (қар. *Автохтонды тіл, Жергілікті тіл, Халық, Этностық тіл, Тіл, Диаспора тілі, Қазақстан тілдері, Тілдік құқық*).

«ТІЛДЕРДІҢ ҮШТҰҒЫРЛЫЛЫҒЫ» МӘДЕНИ ЖОБАСЫ (ор. *Культурный проект* «*Триединство языков*», ағыл. *cultural project «trinity of languages»)*– Қазақстан Республикасының ішкі саясаты бағыттарының бірі, оның негізі үш тілдің басымдылықпен даму идеясынан тұрады: қазақ тілі – *Мемлекеттік тіл*, орыс тілі – *Әлем тілдерінің* бірі және ұлтаралық қатынас тілі, ағылшын тілі – әлем тілдерінің бірі және жаһанданған экономикаға ойдағыдай қосатын тіл. Т.ү.м.ж. идеясы мынадай қысқаша тұжырымнан келіп шыққан: «мемлекеттік тілді дамытамыз, орыс тілін қолдаймыз және ағылшын тілін меңгереміз». Тілдер мен мәдениеттердің алуан түрлілігі жағдайында өзге тілдер мен мәдениетке қысымшылық жасамай және қоғамдық келісімді күшейте отырып, Т.ү.м.ж. барлық Қазақстан халықтарының *Тілдік құқығын* сақтауын, қарым-қатынас, оқу және өнер тілін еркін таңдауды қамтамасыз етеді. Елімізде жексенбілік мектептер мен этноағартушылық орталықтардың ауқымды торабы құрылып, табысты қызмет етіп жатыр.

Қазақстан азаматтарының үш тілді меңгеруі – аса маңызды қажеттілік әрі елдің бәсекеге қабілеттелігін растайтын жетістік. Алғаш рет Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында, кейін «Жаңа Қазақстан жаңа әлемде» (2007) Жолдауында жарияланған Т.ұ.м.ж. идеясы кезең-кезеңмен жүзеге аса бастады және Қазақстан Республикасының тілдерді қолдау және дамытудың жаңа мемлекеттік бағдарламасына ажырамас бөлік ретінде енгізілді (қар. *Қазақстан тілдері, Тілдік идеология, Тілдік саясат, Тілдік құқық*).

ТІЛДІК ЭКСПАНСИЯ (лат. *expansio* кеңейту, тарату, ор. *языковая экспансия*, ағыл. *language expansion*) - *Тілдің мәртебесін өзгерту* жолымен бір *Тілді* басқа *Тілдік қауымдастыққа* тарату. Мыс., орыс тілінің экспансиясы Кеңес Одағында мақсатты және дәйекті түрде жүзеге асырылды (Т.э., әсіресе, КСРО ұлттық тілдерінің ортақ лексикалық қорын жасау идеясынан айқын көрінді), бұл экспансияның идеологиялық негіздемесі мемлекеттік және тілдік *Бірдейлестік* болды. Диахрониялық әлеуметтік тілтануда Т.э. субстраттардың түзілуіне әкеп тірейтін үдерістер ретінде ұғындырылады, мыс. Еуропаға Рим империясының тілі латынды тарату – осының бір көрінісі (қар. *Мемлекеттік тіл, Этнос, Тілдік саясат, Тілді жоспарлау*).

ТҰРҒЫЛЫҚТЫ ЭТНОС (ор. *коренной этнос*, ағыл. *native, indigenous ethnos*) – осымен бірдей: дәстүрлі жолмен қоныстанған аумақта мекен ететін (қазіргі мемлекеттік шекараның қалыптасуына дейін) және сол жермен ажырағысыз тарихи байланыстағы тұрғылықты *Халық*, *Этнос*, жұрт. Т.э. түсінігінің бұлдырлығы сонда, «дәстүрлі қоныстанудың» хронологиялық шек-межелерін әр жағдайға орайластырып анықтайтын мүмкіндік жоқ. Бұрынғы КСРО-да Т.э-қа көбінесе *Титулды этностар* жатқызылды. Т.э., тұрғылықты халық, *Тұрғылықты тіл* ұғымдарынан гөрі БҰҰ мен басқа халықаралық ұйымдардың құжаттарында *Автохтон, Автохтонды тіл, Миноритарлық тіл* деген терминдер қолданылады *(*қар. *Ассимиляция, Диаспора, Конфликт, Халық, Титулды этнос, Этностық топ, Этностық фузия, Тілдік ассимиляция).*

- Ұ -

ҰЛТТЫҚ АЗШЫЛЫҚ немесе «этностық азшылық», (ор. *национальные (этнические) меньшинства*, ағыл. *ethnic minorities*) – халықаралық тәжірибеде қолданылатын термин Қазақстанда ресми түрде қолданылмайды. 1. Қандай да бір мемлекеттің аумағында тұратын, бірақ жергілікті ұлтқа жатпайтын және өздерін ұлттық қауымдастық деп танитын этностық топтардың өкілдері; 2. Бөтен ұлт ортасында өзінің негізгі мекенінен бөлек тұратын, бірақ өз этносымен туыстығын және атауы, тілі, мәдениеті мен этностық ерекшеліктерінің

кейбір басқа да сипаттары жағынан байланысын сезетін этностың бір бөлігі. Ұлттық азшылықтың құқықтары туралы БҰҰ Декларациясының (1992 жыл) 1-бабында Ұ.а. өзіндік ұлттық немесе этностық, мәдени, діни және тілдік топтар ретінде сипатталып, оларды қорғау жауапкершілігі мемлекетке жүктелетіні көрсетілген. Ұ.а. болуы – фактілік жағдай, оның объективті (этностық, тілдік немесе діни қауымдастықтың болуы) және субъективті (индивидтердің өздерін бірдейлестіруі) факторлары бар.

Қай топтың Ұ.а.-ға жататынын анықтайтын халықаралық деңгейде келісілген анықтама жоқ. Әдетте, азшылық деп азаматтардың елдің басқа халқымен салыстырғанда саны жағынан аз және басым орны жоқ кез келген тобын атайды. Егер мемлекеттегі/өңірдегі саны жағынан басым топтың саяси немесе мәдени құқықтарына қысым жасалса, олар да азшылық жағдайына душар болуы мүмкін, яғни «азшылық» ұғымының статистикалық та, саяси да мағынасы бар. Азшылыққа жатқызудың критерийлері: азшылықтың саны, объективті айырықша белгілері, қоғамдағы орны басым емес екендігі, топтық айырмашылығын сақтауға ұмтылуы және тиісті елдің азаматтығының болуы. Алайда ұсынылған белгілердің негізінде Ұ.а. топтарын анықтауда да жетіспеушіліктер бар: Ұ.а. әлеуметтік санатына түрлі мағынада түсіндірме берілуі мүмкін. Дегенмен Ұ.а. бетпе-бет келетін проблемаларының ішінде теңсіздік пен кемсітушілік және өзіндік ерекшелігін сақтау құқығын жүзеге асыру негізгі проблемалар болып саналады. Ұ.а. топтарының көбі мәдени (этностық, нәсілдік, діни) азшылықтарға жатады. Халықаралық құқықта Ұ.а. құқықтарын қорғау жүйесі Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін қызмет еткен Ұлттар лигасы аясында пайда болды, ал 1948 жылы БҰҰ Геноцид қылмысының алдын алу және ол үшін жазалау туралы конвенциясын қабылдағанда рәсімделді. Конвенция, бірінші кезекте «ұлттық, этностық, нәсілдік немесе діни топтардың» болу құқығын қамтамасыз етуге бағытталды. Кейін Азаматтық және саяси құқықтар жөніндегі халықаралық пактіге Ұ.а. туралы ерекше бап енгізілді. Кейінгі жылдары Ұ.а. проблемасы бірқатар халықаралық құқықтық құжаттардан көрініс тапты. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – 1994 жылы қабылданған Ұлттық азшылықтарды қорғау жөніндегі еуропалық шекті конвенция (қар. *Ұлттық азшылықтар істері жөніндегі жоғарғы комиссар, Ұлттық азшылықтардың құқықтары*).

ҰЛТТЫҚ АЗШЫЛЫҚ ІСТЕРІ БОЙЫНША ЖОҒАРҒЫ КОМИССАР (ор. *Верховный комиссар по делам национальных меньшинств,* ағыл. *OSCE Supreme Commissioner for National Minorities*) – ЕҚЫҰ-ның лауазымды тұлғасы, 1992 ж. Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық кеңесінің (СБСЕ) Хельсинки саммитінде бекітілген.

Аз ұлттар істері бойынша жоғарғы комиссар қызметінің негізгі бағыттарына мыналар жатады: этносаралық себептен туындайтын шиеленістерді

ескерту және резолюция әзірлеу, шиеленістердің алдын алу үшін білімнің ықпалын арттыру, аз ұлттар мен үлкен этностар тілінің қатар өмір сүруіне септесу, аз ұлттардың қоғамдық өмірге етене араласуына қолдау жасау, олардың БАҚ-пен өзара ықпалдастығын кеңейту, көпэтносты қоғамдағы қоғамдық тәртіпті полициямен қорғау, мемлекетішілік қатынастарда аз ұлттардың белсенділігін арттыру, сондай-ақ аз ұлттарды қоғаммен ықпалдастыру.

Аз ұлттар істері бойынша жоғарғы комиссардың кеңсесі – шиеленістерден мүмкіндігінше ертерек сақтану үшін әзірленудің және олардың алдын алуға қатысты шұғыл әрекет етудің құралы. Оның мандатына ЕҚЫҰ өңірлеріндегі аз ұлттарды тартуға қатысты шиеленісті мониторингілеу, сондай-ақ жағдайдың одан әрі ушығып, шиеленіске ұласуы мүмкін жерде ертерек ескертуді және жылдам әрекет етуді ұйымдастыру кіреді. Жоғарғы комиссар құпия түрде және орын алған жайтқа қатысы бар тараптарға тәуелсіз әрекет етеді. Оның ұйымдасқан лаңкестік актілер сияқты дербес оқиғалармен және жағдайлармен ісі болмайды және лаңкестік, зорлықпен айналысатын немесе соған ашықтан-ашық жол беретін адамдармен немесе ұйымдармен бірлесіп әрекет етпейді.

Аз ұлттар істері бойынша жоғарғы комиссариат басқармасы Гаагада орналасқан.

ҰЛТТЫҚ (ЭТНОСТЫҚ) АККУЛЬТУРАЦИЯ (лат. *ac + cultura – өңдеу*, ор.– *аккультурация национальная*, ағыл. – *acculturation*) – мәдени бейімделу, адамның, әлеуметтік топтың немесе этностың басқа мәдени ортаға сол мәдениеттің кейбір ерекшеліктерін (нормаларын, құндылықтары мен дәстүрлерін) алу арқылы бейімделу үдерісі мен нәтижесі; этностық мәдениеттер мен тілдердің бірінің (әдетте азырақ дамығанының) басқа мәдениет элементтерін қабылдау кезіндегі өзара ықпалдасуынан болатын үдеріс пен шығатын нәтиже; саяси құндылықтардың байланысатын жүйелерінің өзара әрекеттестігі мен сіңісуі (диффузия).

Сонымен бірге бірінші мәдениет өз мәдени моделін сақтап қалады, бірақ онымен қоса, әдетте кеңірек таралған және анағұрлым дамыған басқа мәдениеттің нормаларын да азды-көпті меңгеріп алады.

Алғаш рет терминді XIX ғасырдың аяғында У.Хоумз қолданған, 1936 жылы Р.Редфилд, М.Херсковиц және Р.Линтон түрлі мәдениеттер арасындағы байланыс түрлерінің бірін көрсету үшін диффузия мен ассимиляция ұғымдарына қарама-қарсы қою мақсатында ғылыми қолданысқа енгізген. Бір мәдениеттің басқа мәдениетпен (мәдениеттермен) байланысы нәтижесінде мәдениетте болатын өзгерістерді аккультурация деп атай бастаған, мысалы, жаңа елдің жағдайларына эмигранттардың аккультурациясы.

Ассимиляциямен салыстырғанда аккультурация адамның, әлеуметтік топтың немесе этностың дәстүрлі мәдениетін толығымен жоғалтуына әкеліп

соқтырмайды, алайда қос мәдени-тілдік сананың қалыптасуын тудыруы, қос тілділік, бикультурализмның дамуына жағдай жасауы мүмкін.

Сонымен қатар аккультурация мемлекеттің бағытталған саясатының нәтижесі деп те түсіндіріледі, осы саясатқа сай азаматтық алу үшін мемлекеттік тілді немесе халықтың басым бөлігі сөйлейтін тілді меңгеру, қоғамның мінез-құлық нормалары мен мәдени стереотиптерін қабылдау қажет.

Этностың тұрмысына, қандай да бір жаңалығына кірісу, яғни инновацияның дәстүрге айналуы бірден жүрмейді. Этностар арасындағы мәдени ақпарат алмасу мен оларды тұрмысқа енгізу формалары алуан түрлі болады. Мәдени үдеріс нәсілдік, тілдік және этностық тәнділігі мен әлеуметтік-экономикалық деңгейіне қарамастан ғаламшарымыздың барлық халықтарын қандай да бір дәрежеде қамтып жатады. Әсіресе бұл үдеріс Азия, Африка, Океания, Латын Америкасы халықтарында қарқынды жүріп жатыр. Қолда бар ғылыми зерттеулердің негізінде этнографтар даму жағынан артта қалған халықтар мен резервация тұрғындарының еуропалық мәдениетті меңгеруін жеңілдету бағдарламаларын жасап жатыр.

Аккультурация – мәдени құбылыстардың кең таралуына жағдай жасайтын мәдениеттер арасындағы байланыстардың салдары. Әдетте жартылай немесе толық ассимиляцияға әкеледі (қар. *Аккультурация, Инкультурация, Этностық ассимиляция, Мультикультурализм*).

ҰЛТТЫҚ (ЭТНОСТЫҚ) АНТАГОНИЗМ (ор. *антагонизм национальный (этнический),* ағыл. *national (ethnic) antagonism*) – ұлттардың, этностық қоғамдар мен топтардың арасындағы бітіспес күреспен, өшпенділікпен сипатталатын қарым-қатынас күйі. Мұндай күй әдетте тарихи, әлеуметтік-экономикалық, діни, геосаяси және басқа да факторлар себепші болатын ұлттық (этностық) мүдделердің қарама-қарсылығынан пайда болады.

Ұлттық антагонизм (*әрі қарай – Ұ.А.*) басқа этностың мәдениетіне, тіліне, дәстүрлеріне, дініне деген өшпенділік, басқа ұлттың өкілдерімен қарым-қатынасты шектеу немесе толығымен тыю түрінде нақты көрініс табады. Ұ.А.-нің төтенше бастырмалатылған формасы – қандай да бір бөтен халыққа жүргізілетін геноцид. Басқа халыққа деген теріс көзқарасты идеологиялық тұрғыдан негіздеу мақсатында осы этностың бұрмаланған, жағымсыз бейнесін қалыптастыратын мифтер, этностық стереотиптер, нұсқаулар жүйелері жасалады. Нәсілшілдік және ұлтшылдық «теорияларының» негізінде басқа этноска немесе оның өкілдеріне жүргізілетін Ұ.А.-ның «негіздемесі» болып табылатын осындай ұғымдар (мыс., нәсілшілдік, антисемитизм, русофобия және басқалар) жатыр.

Ұлттар арасындағы өшпенділік ахуалын тудыруға Ұ.А.-ды өз саяси немесе экономикалық мақсаттарында пайдалануға ұмтылатын белгілі бір әлеуметтік күштер мүдделі болады. Ұлттық-этностық ырымшылдық, теріс ұғымдар аса тұрақтылығымен ерекшеленеді. Ұлтаралық, этносаралық қай-

шылықтар кезінде «бөтен» этносқа өшпенділікті күшейту мақсатында белсенді түрде өршітіледі. Осылайша, Карабах қақтығысы шиеленіскен кезде Әзірбайжан мен Арменияда антиармяндық және антиәзірбайжандық насихаттар күрт күшейді. Әр тарап басқа тарапты «қас жау» бейнесінде көрсетуге барын салды. Грузин-абхаз, осетин-ингуш, Украинадағы және басқа да жақын және алыс шетелдердегі қақтығыстар кезінде дәл осындай жағдайлар болды. Ұ.А. жиі түрлі көлемдегі ұлтаралық қанды қақтығыстарға ұласатын өшпенділік пен жек көрініштің ашық, төтенше формасында байқалуы мүмкін. Соңғы онжылдықтар ішінде қан төгілген ұлтаралық қақтығыстар саны артты. Сөйтіп, соғыстан кейінгі 250 әскери қақтығыстардың шамамен жартысын қандай да бір этностық астары бар соғыстар құрайды. Оған қоса «қырғи қабақ» соғыс түрінде жасырын формадағы Ұ.А. жиірек болады. Ол тұрғылықты емес ұлт өкілдерін елден аластау, олардың азаматтық және саяси құқықтарына қысым жасау, мәдениеті мен ана тілін қыспаққа алу, ұлттық намысын қорлау сипатында көрініс табады. «Туа біткен», мәңгілік Ұ.А. болмайтынын атап айтқан жөн. Ертеректе жауласқан елдер уақыт өте келе мәмілеге келіп, жақындасып, тіпті олардың арасында достық қарым-қатынастар орныққаны туралы тарихта мысалдар аз емес. Мәселен, немістер мен ресейліктер XX ғасырда бір-біріне қарама-қарсы екі рет соғысқа қатысқан. Алайда олардың арасында осы күнге дейін ұлттық-дұшпандық қарым-қатынастар сақталды деп айтуға негіз жоқ (қар. *Антисемитизм, Дискриминация, Ксенофобия, Ұлтаралық қақтығыстар, Нәсілшілдік, Этностық стереотиптер*).

ҰЛТТЫҚ-АУМАҚТЫҚ АВТОНОМИЯ (ор. *Национально-территориальная автономия,* ағыл. *national and territorial autonomy)* – Ұ-АА – бір жерде жинақы тұратын ұлттың (этностық топтың) өз бетінше ұйымдасу формасы, мұнда жекелеген ұлттық топтардың өзіндік мүдделері ескерілу үшін ұлттық мемлекеттер, ұлттық-мемлекеттік құрылымдар немесе ұлттық әкімшілік-аумақтық бірліктер құрылады.

Мыс., Ресейде осыған сәйкес автономиялы республикалар, автономиялы облыстар немесе округтер, сондай-ақ ұлттық аудандар, уездер т.б. бар. Бұлардың арасындағы шегара тым шартты болғанмен, оларға мемлекеттік биліктің көлеміне қарай саяси (заң шығарушы) немесе әкімшілік автономия беріледі.

Билікті орталықсыздандырудың түрі болумен қатар автономия ұлттық ерекшеліктің ғана емес, географиялық, тарихи және басқа ерекшеліктердің де нәтижесі ретінде қалыптасуы мүмкін.

Саяси автономия Солтүстік Ирландияда (Ұлыбритания), Корсикада (Франция), Аланд аралдарында (Финляндия), Азор аралдарында (Португалия), Гренландияда және Фарер аралдарында (Дания) бар, Күрдістанда (Ирак), Филиппинде, Шри-Ланкада және кейбір басқа елдерде жарияланған.

Облыстық саяси автономия Италияда бар, бұл бір жағынан, жекелеген өңірлердің (Сицилия, Сардиния) дәстүрлі тірлігіндегі тарихи ерекшеліктен болса, екіншіден, аумақтардағы (Трентино-Альто-Адидже, Фриули-Венция-Джулия) жұрттың ұлттық құрамына орай қалыптасқан. Испания конституциясында ұлттық-аумақтық принцип бойынша автономиялар құру құқығы көрсетілген. Соған орай ол елде төрт «ұлттық провинция» құрылған: Андалусия мен Галиция, Каталония, Баскілер елі, бұларға 13 «тарихи» аумақтық облысқа қарағанда көп құқық берілген.

Жалпымемлекеттік заң негізінде әрі конституциядағы тікелей ұйғарымдарға сүйеніп бұл елде автономияны жүргізу нысандары белгіленеді, жергілікті өкіметті жасақтайтын жергілікті парламент сайланады. Орталық биліктің өкілі сол билік тағайындаған губернатор (немесе басқа лауазымды тұлға) болады, ол жергілікті мемлекеттік органдардың қызметін қадағалайды, оның жергілікті парламент қабылдаған заңдарға тыйым салуға құқы болады. Елдердің қайсысында болмасын оның ортақ сипаттарымен қатар әлеуметтік-экономикалық даму һәм өзін-өзі басқару жүйесінің тиімділігі деңгейіне байланысты өзіндік ерекшеліктері бар және бұлар ескеріледі.

Әкімшілік автономия саяси автономиядан гөрі сирек кездеседі. Әкімшілік автономияға Қытайда кең орын берілген. Онда жинақы тұратын аз ұлттар (ұйғырлар, тибеттіктер, чжуандар т.б.) ұлттық аудандық автономия туралы 1984 жылғы 31 мамырдағы заңға сәйкес автономиялы құрылымның үш түрін құрған: автономиялы аудан, автономиялы округ, автономиялы уезд. Автономиялық құрылымдарда әдепкі әкімшілік-аумақтық құрылымдарда болатын органдар қызмет етеді, сонымен қатар бұларға қосымша өкілеттіктер берілген.

Постсоветтік кеңістікте Ресейден басқа Молдовада, Әзірбайжанда, Грузияда, Тәжікстан мен Өзбекстанда автономияның түрлі формалары бар.

Ұ-АА ұлттық қатынастар саласындағы қайшылықтарды шешудің, жағымды үрдістерді ынталандырудың бірден-бір тәсілі болып саналмайды. Жекелеген елдерде бұл жікшілдікке ұласып, автономиялы құрылымдардың жаңа мемлекет болып бөлініп шығуына дейін жеткізіп отыр (мыс., Испаниядан Каталония мен Баскілер елінің, Ұлыбританиядан Солтүстік Ирландия мен Шотландияның жіктелуі, т.б.).

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясының 2-бабына сәйкес, «Қазақстан Республикасы – президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет». 1996 жылдың мамыр айында ҚР Президенті мақұлдаған Қазақстан Республикасының мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру тұжырымдамасында: «Біртұтас мемлекеттің сипаттарының бастысы – оның ішінде ұлттық-мемлекеттік және автономиялы құрылымдар болмайтындығы», - деп жазылған.

Қазақстанда ұлттық-мемлекеттік және автономды құрылымдардың болуына жол бермеудің принципті маңызы бар. Біріншіден, тәуелсіздік алған-

нан бергі уақытта этностардың тіл, дәстүр, тұрмыс, білім мен мәдениет, БАҚ салаларындағы ерекше мүдделерін барынша қанағаттандыруға бағытталған саясат жүргізіліп келеді; екіншіден, ұлттық топтардың ұжымдық және жеке мүдделерін институционалдау ҚХА, өңірлік ассамблеялар мен ұлттық-мәдени орталықтар арқылы жүзеге асырылып келеді; үшіншіден, Қазақстанның барлық этностық топтары өздерінің стратегиясы ретінде бірегей азаматтық социумға – ортақ тарихи тағдыр, ортақ құндылықтар, мақсаттар мен нысаналар біріктірген Қазақстан халқына – бірігуді таңдады; ал бұл қоғамдық келісім мен ұлттық бірліктің қазақстандық моделін қалыптастырудың алғышарты болды.

ҰЛТТЫҚ БІРЛІК (ор. *национальное единство*, ағыл. *national unity*) – этностық қауымдастықтардың ұлт құрамындағы тірлігінің тұтастығын білдіретін ұғым мен қарекет. Ұлттық бірлік табиғи, әлеуметтік, ішкі және сыртқы факторлармен шарттас, этностық субъектілердің экономика, техника, ғылым, саясат, өнер, спорт, дін т.с.с. түрлі салаларда әрекеттес болуымен байланысты. Дара бір адам деңгейінен қарағанда, ұлттық бірлікке ұлттық сезімдер, психология, адамдардың бірлесіп өмір сүруі мен еңбек етуі себепші болады (қар. *Этнос, Ұлт, ҚХА*).

ҰЛТТЫҚ ЖАНДАНУ (ор. *национальное возрождение*, ағыл. *national renaissance*) – ұлттың жаңғыруы, оның қазіргі өмір реалиялары жүйесіндегі, жалпы адамзаттық өркениеттің үдемелі қозғалысындағы жаңаруы. Ұлттық жандану өткен тарихтың жай ғана жаңаруы емес; ескіге, шаруашылық пен мәдениеттің, саяси және басқа да құрылымдардың ескі формаларына жай ғана қайтып оралу емес; ұлттық жандану дегеніміз - өткен мен қазіргінің қосылуының көп қырлы үдерісі. Бұл – тарихи даму үшін халықтың, оның институттары мен құндылықтарының жасампаздық мүмкіндіктерін ашу үдерісі. Зиялылар, әсіресе ұлттық өзіндік сананың тасымалдаушысы ретіндегі гуманитарлық арнадағы зиялылар, ұлттық жандану үдерісінде айырықша орын алады. Ұлттық жандану үдерісі кезінде мәдени орталық ретінде қалалардың рөлі артады.

Қазір, бір жағынан, этностардың жақындасу үдерісі жүріп жатса, екінші жағынан, ұлтының ешкімге ұқсамайтын дербестігін, ерекшелігін саналап тану үдерісі жүріп жатыр, «этностық парадоксты» мәні де осында. Мұны белгілі бір шамада ғаламдастыруға қарсы әрекет ететін, қоғам өмірінің сыртқы айналасын жайлы ететін үрдіс деп түсінген жөн.

Ұлттық және әлеуметтік азаттық үшін күресіп жатқан қоғамның саяси істері ұлттық жандануды мақсат тұтады. Бұл – ұлттарды бірыңғайлауды көздейтін тоталитарлық саясатқа, яғни әкімшілік әдістермен «ұлттарды жақындастыру» үрдісін жеделдету әрекеттеріне қарсы реакция (қар. *Этнос, Этностық топ, Этноағарту мектептері*).

ҰЛТТЫҚ КЕЛІСІМ (ор. *национальное согласие*, ағыл. *national accord*) – 1. Өзара түсіністікке, сыйластыққа, төзімділікке, жауапкершілікке негізделген қоғамдық және мемлекеттік құрылыс қағидаты; 2. Қоғамда туындайтын тартысты жағдайларды, қарама-қайшылықтарды, проблемаларды реттеу. 3. Дауды шешу барысында қол жеткен белгілі бір нәтиже.

Ұ.к. Конституция қағидаларының, азаматтар құқықтарының теңдігін қамтамасыз етудің мүмкіндіктер теңдігінің негізінде қалыптасады. Қазақстанда қоғамдық келісім қоғамдық және мемлекеттік құрылыстың конституциялық қағидаты ретінде бекітілген.

Ұ.к. қол жеткізу үшін қоғамдағы түрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін, ұмтылыстарын, талаптарын түсінудің жалпы ыңғайларын қолданудың күрделі үдерісінен өтіп, өзара қанағаттандыратын нәтижеге жету қажет. Мемлекеттік құрылымдардың, түрлі қоғамдық, ұлттық, саяси ұйымдардың, қозғалыстардың өкілдерінің, бастамашылардың қатысуымен, түгелдей қоғам консенсусына сүйеніп Ұ.к. қол жеткізуге болады. Әлеуметтік, саяси, экономикалық, ұлттық және басқа да айырмашылықтар айқын көрінетін демократиялық қоғамда, ашық типті қоғамда, Ұ.к. түрлі қоғамдар, қауымдастықтар, сонымен қатар этностық топтардың да арасындағы қарым-қатынасты реттеуге арналған құрал болып табылады. Ұ.к. қоғамда шиеленіскен қайшылықтардың бүлдіргіш (деструктивті), күйреткіш дауларға ұласып кетуінің алдын алуды қарастырады. Кез келген әркелкі жүйенің табиғи факторы болғандықтан әлеуметтік қақтығыстар мүдделердің тоғысуының жоқтығына немесе бұзылуына байланысты шығады. Ұ.к. осындай әркелкіліктерді үйлестірудің, мүдделерді ықпалдастырудың әдісі ретінде әлеуметтік тұрғыдан түзету қызметін атқарады. Ұ.к. сындарлы келіссөздер, үнқатысу арқылы қол жеткізуге болады. Ұ.к. ұлтаралық қатынастар тәжірибесі ретінде де, қоғамдық сананың қағидаты ретінде де қарастырылады (қар. *ҚХА, Этносаралық келіссөздер*).

ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК (ор. *национальная безопасность*, ағыл. *national Security*) – елдің еркіндігін, тәуелсіздігін, тұтастығын, ұлттық мүдделерін қамтамасыз ететін және ішкі тұрақсыздық пен сыртқы шабуыл қаупін болдырмайтын, адамның, қоғамның және мемлекеттің тірліктің түрлі салаларындағы өмірлік маңызы бар мүдделерін сыртқы және ішкі қауіп-қатерлерден қорғауды, елдің тұрақты дамуын қамтамасыз ететін елдегі ішкі ахуал мен халықаралық жағдай. Тағы бір анықтама бойынша, бұл – қолда бар ресурстар мен мүмкіндіктерді ескеріп, саяси, экономикалық, әлеуметтік, соғыс, техногенді, экологиялық, ақпараттық және басқа да сипаттағы ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мақсаттар мен мемлекеттік стратегия ретінде ресми түрде қабылданған пікірлердің жиынтығы.

Ұлттық қауіпсіздіктің нысандары: тұлға, оның құқықтары мен еркіндіктері; қоғам, ондағы материалдық және рухани құндылықтар; мемлекет, оның конституциялық құрылымы, егемендігі мен аумақтық тұтастығы.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі принциптері: заңдылық, тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделерінің теңгерілімін сақтау, қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін тұлғаның қоғам мен мемлекеттің өзара жауапкершілігі, қауіпсіздіктің халықаралық жүйелерімен ықпалдасу.

Ұлттық қауіпсіздіктің түрлері: қоғамдық, әскери, саяси, экономикалық, ақпараттық, экологиялық қауіпсіздік. Қазақстанда 2012 жылғы 6 қаңтарда №527-IV «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды, онда қауіпсіздіктің принциптері, қауіп-қатерлер, қызметтері, оны қамтамасыз ету жүйелері, мемлекеттік органдардың өкілеттіктері т.б. көрсетілген (қар. *Мемлекет, Қазақстан халқы Ассамблеясы, ҚР Конституциясы*).

ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ АВТОНОМИЯ (ор. *Автономия национально-культурная,* ағыл. *Autonomy national and cultural*) – ұлттың өз өмірін өзі ұйымдастыру формасы, мұнда тұрмыс, дәстүр, мәдениет, тіл, білім т.б. мәселелерін этнос өзі дербес әрі ұлттық-аумақтық бірліктер (автономиялық құрылымдар) құрмай-ақ шешеді.

Өзін-өзі басқару және тіл ортақтығы негізінде этностық топ өз мектебін, газетін, радиохабарларын, қоғамдық бірлестіктерін т.б. ұйымдастырады. Финляндияда, Швецияда және Норвегияда саамдардың парламенттері бар, сондай-ақ үш елдің – Норвегия, Швеция және Финляндия саамдарының скандинавтық кеңесі жұмыс істейді. Түрлі аз ұлттардың кеңестері Австрия мен Венгрия үкіметтерінің жанында да бар. Македонияда парламенттің жұмыс органы Ұлтаралық қатынастар жөніндегі кеңес болып табылады, оған македондықтардан, албандықтардан, түріктерден, влахтардан, сығандардан екі-екі өкілден кіреді. Кеңесті парламент төрағасы басқарады.

Кей жағдайда бытыраңқы аз этностар үшін парламенттерде өкілдік етудің бекітілген нормалары белгіленуі, мемлекеттік басқа да органдардан алар орындардың үлесі сақталуы, ал мұндай аудандарда жұмыс істейтін мемлекеттік қызметшілер жергілікті жұрттың тілін білуге міндетті.

Ұ-МА тұрпатын өзгертіп бірте-бірте ұлттық-аумақтық автономияға айналатын немесе бірегей мемлекеттік құрылысты федеративтік құрылысқа ауыстыратын (мысалы, Бельгия, Судан – бұл елде 2011 жылы жаңа тәуелсіз Оңтүстік Судан мемлекеті бөлініп шықты) жайттар аз емес.

Қазақстан Республикасындағы ұлттық қатынастардың ұйымдастырылуы Ұ-МА-мен жекелеген ұқсастықтары (мыс., аумақтық негіздің болмауы) бола тұра одан едәуір өзгеше, ең алдымен, Қазақстанда этностың өз ішіндегі және

этносаралық қатынастардың институционалдық деңгейінің, бағытының, жүйелілігі мен көлемділігінің жөні бөлек.

Қазақстандық қоғамды біріктіретін және шоғырландыратын, тұтастай Қазақстанның көпэтносты халқының жалпысына ортақ құндылықтар мен жекелеген әрбір этностық топтың өзіне тән мәдени-тілдік мүдделері жөніндегі жеке құндылықтар арасындағы айқын теңгерім табылып, белгіленген және бұл барынша сақталады. Бұл жерде жалпы мен жеке ажырағысыз байланыста және бірін-бірі өзара толықтырып, байытып отырады. Мемлекеттік саясатқа сондай-ақ этносаралық қатынастарды үйлестіру, қауіптер мен қатерлерді залалсыздандыру және алдын алу шараларының кешені кіреді. Бүкіл мемлекеттік аппараттың осынау тұрақты да алуан түрлі жұмысы Қазақстан Республикасының 1995 жылы қабылданған қазіргі Конституциясына және заңнамалық актілеріне негізделіп, мемлекеттің басты қызметіне айналған. Бұл осы тақырыпқа байланысты барлық ықтимал саяси пайдакүнемдік атаулыны болдырмайтын этносаралық қатынастарды принципті түрде саясатсыздандыру. Бұл – 1995 жылы «төменнен көтерілген бастама бойынша» конституциялық мәртебесі бар бірегей арнаулы институт Қазақстан халқы ассамблеясының құрылуы. ҚХА-дан ҚР Парламент Мәжілісіне сайланған депутаттардың белсенділігінің, ҚХА құрамына өңірлік ассамблеяларды басқаратын әкімдерді, барлық салалық министрліктер мен ведомстволардың басшыларын біріктірудің арқасында да мемлекеттік және қоғамдық негіздердің жалпыұлттық үнқатысу алаңы тұрпатындағы өзара әрекеттестігі нығайды.

Осы айтылған және басқа да факторлар жинақтала келе кез келген автономияға тән этностар мен этностық топтардың өз этнокеңістіктерінде этномәдени және тілдік ерекшелену, өз ерекшеліктерін абсолюттеу сияқты құбылыстардың көп жағдайда сепаратизм мен экстремизмге айналу үрдісіне Қазақстанда жол бермеудің кепілі болып табылады.

ҰЛТТЫҚ МИФОЛОГИЯ (грек. *rnythos* – аңыз, әфсана, logos – ілім, ор. *мифология национальная*, ағыл. *ethnic mythology*) – болмыстың бұрмаланған, жалған, қияли бейнесі. Қазіргі саяси лексиконда этноұлттық аядағы көрінеу жалған пайымдау, тұжырым мен түсініктерді ақтауға арналған дәлелдер мен қағидалар жүйесі. Бұл жерде мифологияның терминдік мағынасын әдеби формаға келіп тоғысатын аңыздар, хикаялар, әфсана мен эпостардан айыра қарау керек.

Рәміздік мифтерге қарағанда, әрекетке шақыратын әлеуметтік мифтерді әйтеуір миф деп сөзбе-сөз түсіну адамды тікелей шатастырады. Мифтің күштілігі сонда, сезімдік түсініктердің сипаты мол болады, адамның жергілікті түсініктерін саяси өмірге араластырады. Ұлттық мифология қасиетті құпияны қолданып, асыл арманды іске асыратын ғажаптығымен тартымды болады, сондықтан да мифологияның ұлттық мәдениетте тамыры тереңге жайылған.

Түрлі тақырыпты қамтитын мифтер көп, солардың негізгісі тілегеніңді тірлікке көшіруді көздейді. Фашизм теорияшыларының «үшінші рейхтің мыңжылдық патшалығы» туралы постулаттарының, нәсілшілдік туралы «жиырмасыншы ғасыр мифі», яғни неміс халқының орны туралы нәсілшілдік мифтің т.с.с. осындай сипаты бар.

Ұлттық өмірде болмыстан алшақ я оған жақындатылған басқа да мифтер көп: мәселен, «жоғарғы» және «төменгі» нәсіл туралы, халықтар мен мемлекеттер тағыдырында ұлттық сипаттың ықпалының мүлтіксіз болатыны туралы, американдық ұлттың айрықшылығы туралы, «батыс өркениетінің» ерекше рөлі, еврей халқының «құдай таңдаған» халық екендігі туралы, мешеулік тұтастай бір халықтың пешенесіне жазылатындығы туралы мифтер бар. Ұлттық ділге сүйеніп бұқара санасын бұлдыратындардың ұлттың қандай да бір сезімін саудаға салып ұлтшылдық ауандарды отқа салып адамдарды орынсыз әрекеттер жасауға арандататын кездері аз болмайды (қар. *Этностың ділділігі, Қоғамдық сана, Этностық стереотиптер, Идеология).*

ҰЛТТАР ТЕОРИЯСЫ – (ор. *теория наций*, лат. «natio» – тұқым, тек, тайпа, шығу тегі, тумысы, ағыл. *theory of nations*). Цицерон сөздерінде «natio» қияндағы және «варвар» халықтар деген ұғымда қолданылған. Бұл сөз ортағасырлық университеттерде кеңінен қолданылған екен. Париж университетінде 1220 жылдың өзінде-ақ «Франция ұлты», «Пикардия ұлты», «Нормандия ұлты» деген «ұлттар» болған.

Ұлттар проблемасы бойынша теориялар көп. Оларды негізгі деген бірнеше бағыттарға ажыратуға болады. Ал жалпы алғанда, қазіргі Ұ.т. идеалистік және тарихи-материалистік деп екі жікке бөлуге болады.

Ұ.т. идеалистік маңызды бастауын «халық рухы» ұғымынан бажайлауға болады. Бұл ұғымды әзірлеген алдымен Гегель, сонан соң И.Г.Гердер болатын. Гегельдің түсіндіруінше, әр ұлт халық рухы дамуының ерекше сатысында тұрады. Ал «халық рухының» өзі бар болғаны «әлемдік рухтың» көрінісі ғана. Халық, ұлт рухани индивид ретінде «бір тұтастық» мемлекетке бірігеді де, халық рухының жалпыға ортақтығы мемлекетте өзінің болмысы мен пәрменділігіне ие болады.

Этностың болуы ұлттың шығуының қажетті алғышарты болып табылады. Этнолог ғалым Михаил Тиводар ұлт – этнос дамуының мемлекеттілік, ұлттық-мемлекеттік атрибуттар, ұлттық сана мен мәдениетті жасаумен байланысты айрықша жағдайы, ұлт – саясиланған этностық деп түсіндіреді. Мұның пікірінше, Н.А.Бердяев ұлтты тарихи тағдыр бірлігі деп берген анықтамасы – басқаларына қарағанда анағұрлым айқын анықтама.

Ұлттар туралы объективті теория деп аталатын теориялардың арасынан ұлт, ең алдымен, мәдениет ортақтығы, бұл ортақтық анағұрлым кең немесе анағұрлым тар ауқымды сипатта болуы мүмкін дейтін көзқарас кең тараған. Мұндай ұғымның негізін салушы деп Ф.И.Нейманды айтуға болады. Ол «Ұлт

41 халық» (1888 ж.) атты еңбегінде ұлтқа ел-жұрттың мәдени жетістіктер нәтижесінде ортақ өзіндік табиғатқа ие болатын үлкен топ ретінде анықтама береді.

Мысалы, Армстронг: «Миф, рәміз, қатысым тәсілі мен мінез-құлық нормаларының белгілі бір жиыны материалдық факторлардан гөрі едәуір өміршең факторлар болып табылады», - деп жазады. Тілтанушылар мен антропологтардың еңбектеріне сүйенсек этностық топтың шекаралары «айрықшалау» немесе қарама-қарсы қою ұстанымы бойынша анықталады. Этностық топ өз шекараларын, ішкі өзара байланыстарын өздерінің ішкі қасиеттеріне сүйеніп қана емес, қайта, айрықшалау, «біз» жалпыланған бейнесін «біз емес», «басқалар», «олар» деген бейнемен қарама-қарсы қою әдісі арқылы анықтауға ұмтылады.

Армстронг ұлттардың заманауилығын абсолюттендіруді теріске шығарады. Қазіргі ұлттардың жасақталу үдерісін этностық эволюцияның едәуір ұзақ үдерісін толайым білу арқылы ғана түсінуге болады, бұл үдерісте этностардың, этностық топтардың пайда болуы, құлауы мен қайта көтерілуі сияқты өткелектер мол. Бұл тұста ол этностықты (этностық сәйкестікті) қоғамдық ұйымның өзегі дегеннен гөрі, түрлі әрекеттестіктердің жиынтығы деп санауға болатынын атап көрсетеді. Этностық сәйкестік, өзіндік сана-сезім құрамының көбі өзгеруі мүмкін, ал миф пен рәміз-нышандар өзімен-өзі болып қала береді де, нақ осылар кейін ұлттық бірдейлестік пен ұлттың қалыптасуына себепші болады. Солай бола тұра, этностық эволюцияны қоғамның басқа факторларынан оқшау үдеріс ретінде қарауға болмайтыны - айқын жайт.

Оның пікірінше, элиталық топтарда ғана таптық және тиісті этностық кедергілерді заңдастыруға қажетті коммуникативтік және іскерлік сапалар болады. Мәселен, өткен дәуірде үстем элита ғана тұтастай қоғамға ортақ мифтер мен рәміздерді қалыптастыруға әрі қорғауға қабілетті болған, бекзаттардың (элитаның) христиандық және мұсылмандық өркениеттегі қызметі осындай болды.

Ұлттардың этнологиялық үш теориясын Энтони Смит пішімдеді. Ол ұлттың мынадай белгілерін ажыратады: «өзім» мен «бөтенді» айыруға мүмкіндік беретін ерекше мәдени сипаттар; тарихи мұра болып қалған ортақ аумақтың болуы; салыстырмалы түрде алғанда, жұрт санының көп болуы; басқа қоғамдастықтармен сыртқы саяси қатынастардың болуы; ортақ ұжымдық сезімнің болуы; түрлі азаматтық құқығы бар топқа барлығының тікелеймүше болуы; еңбек бөлінісінің ортақ жүйесі бар тік экономикалық ықпалдастықтың болуы.

Ұлттар жөніндегі қазіргі теориялардағы белгілі бір шамадағы өзгерістер жоғарыда көрсетілген тұғырлар мен көзқарастардың шеңберінен алшақ кетпейді (қар. *Ұлт, Этнос, Ұлттық мемлекеттілік*).

ҰЛТШЫЛДЫҚ (фр. *nathionalifime*. лат. тілінен *natio*, ор. *национализм*, ағыл. *nationalism*). – түп бастауында адамдардың өз ұлтының (этносының) құндылықтарына берілгендігін, өз этносының мүдделерінің басқа этнос мүдделерінен бірінші тұратындығы туралы түсінікті тірек ететін идеология мен топтық мінез-құлықты білдіретін ұғым. Ұлтшылдықтың психологиялық негізін этноцентризм құрайды.

Негізінде, ұлтшылдық өз ұлтына берілу мен адалдықты, саяси тәуелсіздік пен өз халқының игілігіне қызмет етуді, мәдени және рухани дамуды, ұлттың өмір сүру жағдайын, мекен ететін аумағын, экономикалық қорлары мен рухани құндылықтарын іс жүзінде қорғау үшін ұлттық сананы біріктіруді насихаттайды. Ол патриотизм тектес ұлттық сезімге сүйенеді. Бұл идеология қоғамның түрлі топтарын біріктіруге ұмтылып, топтық қарама-қайшы мүдделерге қарамастан экономиканың, саясаттың, мәдениеттің қазіргі заманғы формаларына өту кезеңінде ортақ саяси мақсаттар үшін түрлі этностардан тұратын халықты жұмылдыра алды.

«Ұлтшылдық» термині Франциядағы Ұлы революция дәуірінде өз ұлтына қатыстылық сезімін білдіру үшін пайда болды. Алғашқыда Ұ. идеологиясы ұлтты біріктіріп нығайтуға бағытталғандықтан, ұнамды мәнге ие болған. XIX ғасырда Еуропада Ұ. өркендеуінен Италия мен Германия сияқты ұлт-мемлекеттер пайда болды. Бұл елдердің халқын итальяндық не немістер деп бөліп қарамай, қандай да бір патшаның, монархтың құзырындағы халық деп қараған көнбейінше бұлардың бірігуі де мүмкін емес еді. Оның үстіне, мемлекеттердің саяси заңдылығын ұлтшылдық «отандастар» іске асыратын өзін-өзі басқарумен ғана байланыстырды.

Бірақ XIX ғасырдың аяғында-ақ көптеген теоретиктер Ұ. құлдырауға бет алып келе жатқанын және оның орнына интернационализм мен космополитизм идеологияларының келетіндігі туралы айтқан болатын. Бұл болжамдарды Ұ. қағидатына сай жүргізілген бірінші дүниежүзілік соғыс жоққа шығарды. Нәтижесінде Ұ. үшінші әлем елдерінің өзін-өзі билеуі жолында күресетін антиимпериалистік қозғалысқа қосылды.

Ұ. тәуелсіздік үшін, өз мемлекеті жоқ халықтың ұлттық өзін-өзі басқаруы үшін күрес барысында немесе халықты мемлекетінен айыру, оны жаулап алуға қауіп төндірген сыртқы жаумен күрес барысында дамиды. Осы себептен ұлттық идеялар мен сезімдер ұнамды рөл атқарып, алда тұрған міндеттерді шешуге қоғамдық күштерді жұмылдыратын патриотизмнің бір түрі ретінде ықпал ететіндіктен, тарих мұны ақтап шығады.

Өзінің этностық қасиеттерін «ең үздік», «күмәнсіз артықшылық» деп тану – сол ұлттанмын дейтіндердің санасындағы ауытқушылық. Жеке тұлғалар арасындағы және топ деңгейіндегі Ұ. этностық ұнатушылық пен жаратпаушылық, артық көрушілік ұлттық психологияның басқа көріністерінен байқалады. Саяси доктрина ретіндегі Ұ. идеологтары қоғамдық байланыстардың басты түрі – ұлттық байланыстар, ал тарихтың басты субъектісі адамдардың

тірлік үшін бір-бірімен айқасатын я бірлесе қимылдайтын ұлттық (этностық) қауымдастықтары деп санайды.

Ұ. стихиялы түрде пайда болады, сондай-ақ белгілі бір мақсатқа жету үшін қоғамдық санамен «ойнаушылардың» әрекетінің арқасында әдейі болуы да мүмкін. Ұ. белгілі бір ұлт өкілдерінің әлеуметтік басымдықты тартып алуға, басқа ұлттық топтардан артықшылығын нықтауға ұмтылған қозғалысқа ұласуға бейім болып келеді. Бірақ қандай жағдайда болсын ол иррационалды психикалық үдерістердің себебінен келіп шығады, ал мұндай үдерістерге өзінің этностық қауымдастығын сынамай күмәнсіз қабылдау тән екендігі белгілі.

Мұндайда Ұ. сол қоғамның жетекші идеясы ұлттық идея деп танып, осы идеяның нақты мазмұнына қарай кейде шовинизм мен нәсілшілдікке ұласып кетеді. Радикалды қозғалыстардың көбі өзінің ұлттық бейнесін алға тарта беруі себепті Ұ. көбінесе этностық, мәдени және діни төзімсіздікпен немесе басқа ұлттарды жек көрудің кез келген көрінісімен астасып кетеді.

Қандай да бір қоғамдастықта бірыңғай тұрса да этностардың шовинистік және нәсілшілдік көзқарастарды сөзсіз қолдауы – іс жүзінде сирек болатын жағдай. Алайда мұның бәрі нақты саяси ахуалдың әуеніне қарай болады. Мұндай төзімсіздік Ұ. ұстамды ағымды жақтаушылар тарапынан көбінесе айыпталып жатады.

XX ғасырдың екінші жартысында дүние жүзі елдерінің көбінде Ұ. пайда болды. Әрине, бәрі бірдей болған жоқ, алуан түрлі сипатта болды. Бір жағдайда, Батыс Еуропадағы сияқты, интеграциялық үдерістерге, мемлекеттер арасындағы шекараларды өшіруге қарсылық ретінде пайда болды; өйткені өңірлердегі халықтардың ұлттық дербестігінің, мәдениетінің, дәстүрлерінің сақталуына қауіп төнуінен қорғанды.

Теріс мазмұндағы ұлтшылдық өзінің ұлттық өзгешелігін басқа ұлттардың ерекшелігімен субъективті түрді қарама-қарсы қою мен жасанды түрде ұлғайтудан басталады. Мұндайда, әдетте, өз ұлтына тарихи ерекше артықшылық таңылады, жұртты осындай өзгеше қасиет үшін қызмет етуге шақырады, басқа ұлттың мүдделері бұл жерде еленбейді, оларды, тіпті, түрлі жолмен кемсітуге дейін жол беріледі. Басқыншы Ұ. ұлттық дүрдараздықты қоздырудан, бір ел ішіндегі ұлттар арасына дұшпандық енгізуден, бір елдің халқын келесі бір елдің халқымен арандатудан көрінеді. Және әдеттегідей, біреулердің ұлтшылдығы екінші біреулердің ұлтшылдығын оятады. Мұндайда Ұ. қарсы жауап ретіндегі әрекет болады, мұндай әрекет «сақтану» ұлтшылдығы немесе «қорғанысты» ұлтшылдық деп аталады.

БАҚ-та көбінесе этноұлтшылдықты, әсіресе бір ұлттың басқа ұлттан артықшылығына ден қоятын шектен тыс түрлерін (шовинизм, ксенофобия т.б.), «ұлтшылдық» деп атап жүр. Барып тұрған Ұ. көптеген көріністері, ұлтаралық дүрдараздықты қоздыру мен этностық кемсітушілік халықаралық құқықты бұзғандық болып есептеледі.

Ұ. отанға деген, отандастарға деген сүйіспеншілік патриотизмді шатыстыруға болмайды. Кімде-кім өз елін сүйсе, бұл міндетті түрде оны Тәңірге балап, мемлекет басшылары мен билеуші элитаға табыну деген сөз емес. Азамат басқа елді, басқа халықты жек көруге, тіпті елемеуге тиісті емес. Ол, ұлтшылдықта талап етілетіндей, ұлтты «ең жоғарғы құндылық» деп санауға тіптен міндетті емес (қар. *Қақтығыс, Ксенофобия, Патриотизм, Нәсілшілдік, Шовинизм).*

ҰЛТТЫҚ ЭГОИЗМ (ор. *национальный эгоизм*, ағыл. *ethnical egoism*)– басқа ұлттардың (халықтардың) мүдделерін елемей өз ұлтының мүддесін бәрінен бұрын қанағаттандыруды ақтау, негіздеу. Бұл сөз неміс көсемсөзшісі әрі сыншысы Карл Людвиг Берненің есімімен байланысты, бұл сөзді 1845 жылы ол алғашқы болып қолданған.

Әдебиеттерде мұны ұлттық айырықшылықтың бұқара санасындағы деңгейі және ұлттық қатыныстардың іс жүзінде шектеулілігі көрінісінің бір формасын білдіретін құбылыс ретінде де, әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан алғанда, жершілдік, этноцентризм түрінде көрінетін құбылыс ретінде тұжырымдайтын анықтамалар кездеседі.

- Ф -

ФЕДЕРАЛИЗМ (ор. *федерализм,* ағыл. *federalism*) – 1) мемлекеттің саяси-аумақтық ұйымының құрылу қағидатының бірі, бұл жеке бір мемлекеттің ішінде елеулі дәрежеде саяси дербестігі бар аумақтық түзілістердің болуынан көрінеді; 2) мемлекеттің ішкі құрылымының сипаты, аумақтың орталығы мен бөлігінің өзара қарым-қатынасы.

Нақты дербестіктің федерация субъектілері органдарының өкілеттіліктерінің кешенді сипаты болып табылатын деңгейі саяси-құқықтық, құқықтық, бюджеттік-қаражаттық, ұйымдық және басқа кепілдіктерден көрінеді. Бұл кепілдіктердің іске асуына қарай мемлекеттің құрылысын федеративті деп санауға болады.

Бірегей мемлекеттегі Ф. саясаты билікті қайта бөлу, елді басқаруда аумақтық (өңірлік) түзілістердің мүмкіндіктерін оларға өз конституциясын қабылдауға, мемлекеттік органдар жасақтауға, өз азаматтығын, федерацияның басқа да атрибуттарын тағайындауға дейін кеңейтуге бағытталады. Федеративті мемлекеттегі Ф. саясаты федерация субъектілерінің құқығын оларға сыртқы қатынастарын дербес жасауға мүмкіндік және сецессияға (федерация құрамынан шығып тәуелсіз мемлекет құруға) құқық беруге дейін құқықтарын кеңейтуге ұмтылыс жасаудан көрінеді.

Орталықсыздандыру дәрежесі жағынан Ф. саясаты автономия саясатынан өзгеше болады, жекелеген елдердің мысалы етіп бұлардың арасынан айқын шегара сызу тым қиын.

- Х -

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТІЛ (ор. *международный язык*, ағыл. *international language*) – әр басқа мемлекеттің *Халықтарының* өкілдері үшін қарым-қатынас құралы қызметін атқаратын *Тіл*. Х.т. екі түрге бөлуге болады: табиғи Х.т. – бір мезгілде белгілі бір халықтың қарым-қатынас құралы қызметін және халықтар арасында қарым-қатынас құралы қызметін атқарады; жасанды Х.т. – халықтар арасында қарым-қатынас үшін арнайы жасалған тіл, табиғи тілдің орнына жүреді, мыс., волапюк, идо, эсперанто (қар. *Мемлекеттік тіл, Ұлтаралық қатынас тілі, Әлем тілдері, Ресми тіл, Тіл*).

ХАЛЫҚ САНАҒЫ (этностық құрамы, динамикасы) (ор. *перепись населения*, ағыл. *population census*) – елдің ұлттық статистикалық жүйесінің бөлінбес бөлігі; жұрт пен оның тұрғын жағдайлары туралы мәліметтердің негізгі көзі, демографиялық, әлеуметтік және экономикалық мәселелер бойынша өңірлік, ұлттық және халықаралық деңгейде статистикалық мәліметтерді пайдаланушылардың ақпараттық сұранысын қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Х.с. – арнайы ұйымдастырылатын іс-шара, мақсаты – саны мен орналасуы, белгілі бір сипаттардың барлығы я жоқтығы, ол сипаттардың көрінуі мен даму шамасы жөнінде демографиялық мағлұмат алу үшін ел тұрғындарының баршасы туралы мәліметтер жинау. Х.с. дұрыс парықталса, инсандардың (индивидумдардың) *Тілдік өзіндік санасы* туралы пайымдауға мүмкіндік береді. Х.с. ретті түрде шамамен он жылда бер рет, ел тұрғындарын түгелдей сауалдау жолымен және белгіленген мерзім ішінде өткізіледі және Біріккен Ұлттар Ұйымының кеңестеріне сәйкес дүниежүзілік санақтың кезекті уақытына орайластырылады. Қазақстан Республикасында тәуелсіз мемлекеттің халық санағы бірінші рет 1999 жылы өткізілді.

Қазақстан Республикасындағы 2009 жылғы ұлттық санақтың қорытындылары ҚР Статистика жөніндегі агенттігінің сайтына орналастырылған, сондай-ақ «Қазақстан Республикасының 2009 жылғы халық санағы. Қысқаша қорытындылар» атты статистикалық жинақ жарияланды. Онда санақ жүргізілген жылдар бойынша (1959, 1970, 1979, 1999, 2009 жылдар) Қазақстан Республикасындағы тұрақты жұрттың санындағы өзгерістер туралы мәліметтер берілген. Х.с. тұрақты жұрттың саны Қазақстан аумағының бәрін қамти беріледі: өңірлерді қалалық және ауылдық жұртқа қарай, жынысына қарай жіктеп көрсетеді; 1999 жылғы санақ пен 2009 жылғы санақ арасындағы кезең бойынша жекелеген этностық топтарға жататын жұрттың саны туралы ақпарат беріледі; ана тілі туралы, жұрттың жекелеген тілдерді меңгеру дәрежесі туралы мәліметтер келтіріледі; жұрттың діни сенімі туралы мағлұматтар жария етіледі. 2009 жылғы санақ қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасы халқының саны 16.004,8 мың адам болды, адам саны 1999 жылғы санақпен салыстырғанда 1.022,9 мыңға (6,8 %-ға) өскен. Бұл санақ Қазақстан

тұрғындары санының төмендеуден көтеріліп, өсуге бет алғанын көрсетіп берді. Мұның себептері – еуропалық этностар эмиграциясының азаюы; қазақтардың санының өсуі (1989ж. – 1999 ж. +22,9 %-дан 1999ж. – 2009 ж. +26,2 %-ға дейін), мұның ішінде оралман қазақтардың есебінен өсу де бар; орыстардың (-15,3 % 1999 – 2009 жж.) және немістердің (-49,6 %) елден кетуінің азаюы. Бұрынғыдай, елдегі саны ең көп ұлттар – қазақтар (10,1 млн.) мен орыстар (3,8 млн.). Ел халқының ішіндегі қазақтардың үлесі – 63,1% (1999 жылы 53,4 %), орыстардың үлесі – 23,7 %, (1999 жылы 30,0%), өзбектердің үлесі – 2,8% (1999 жылы 2,5%), украиндардың үлесі – 2,1 % (1999 жылы 3,6 %), ұйғырлардың үлесі — 1,4 % (1999 жылы 1,4 %), татарлардың үлесі — 1,3 % (1999 жылы 1,7 %), немістердің үлесі — 1,1 % (1999 жылы 2,4 %), басқа этностар — 4,5 % (1999 жылы 5,0 %) *(*қар. *Демография, Қазақстан тілдері, миграция, Тілдік ахуал, Тілді жоспарлау).*

ХАЛЫҚТАР МЕН ҰЛТТАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ БИЛЕУ ҚАҒИДАТЫ (ор. *Принцип самоопределения народов и наций,* ағыл. *Principle of self-determination of the people, ethnoses and nations*) – халықаралық әріптестік және адам, халық пен ұлттардың құқығын қорғау саласындағы халықаралық құқықтың негізгі қағидаттарының бірі.

БҰҰ-ның 1945 ж. Жарғысында, БҰҰ-ның 1970 ж. Жарғысына сәйкес мемлекеттер арасындағы достық қарым-қатынас пен әріптестікке қатысты халықаралық құқық қағидаттары туралы Декларацияда, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде (1966 ж.), 1966 ж. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіде, 1975 ж. Еуропадағы қауіпсіздік пен әріптестік жөніндегі кеңестің Қорытынды актісінде, 1992 ж. Ұлттық немесе этностық, діни және тілдік азшылыққа жататын адамдардың құқықтары туралы Декларацияда жарияланған, сондай-ақ БҰҰ, ЕҚЫҰ-ның өзге де құжаттарында, конвенциялар мен келісімдерде көрініс береді.

Барлық халықтар мен ұлттар өзін-өзі еркін билеуге құқылы, яғни ішкі саяси ұйымдасуын сырттан ешкімнің араласуынсыз белгілеуге және өзінің экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуын жүзеге асыруға, болашақта өзінің ұлттық, діни, мәдени және басқа да ерекшеліктері мен дәстүрлеріне барынша сәйкес келетін жолды таңдап алуына мүмкіндігі бар.

Әр мемлекет өзінің басқа мемлекеттермен қарым-қатынасын барлық халық тең құқылы деген талап негізінде құруға міндетті және өз тағдырына өзінше өкім жүргізу жөнінде табиғи құқығы олардың әрбіреуіне әу бастан-ақ тиесілі.

Соншалық маңызды бола тұра этностардың өзін-өзі билеуге ұжымдық құқықтылығы мемлекетішілік өлшем тұрғысынан абсолютті және шексіз болуы мүмкін емес. Оны жүзеге асыру кезінде тарихи факторларды, өзге ұлттар мен этностық топтардың құқықтарын біртұтас қоғамды құрап тұрған

тұтас халық пен мемлекеттің мүддесі ретінде ескеру қажет. Керісінше болған жағдайда оның сепаратизмге айналып кетуі, яғни жергілікті саяси немесе ұлттық элитаның белгілі бір топтарының өз мүддесіне деген ынтасы мен әрекеті аумақтық автономия құру немесе мемлекеттен аумақтың (федерация субъектісі) бір бөлігін бөліп алу арқылы мемлекеттің аумақтық тұтастығын бұзуға дейін апаруы және мемлекеттік жаңа құрылымның пайда болуына соқтыруы мүмкін. Сепаратизм өзін-өзі билеу құқығын теріс пайдалану болып табылады.

Өзін-өзі билеуде халықтар құқығын бұзудың келесі бір түрі – жекелеген мемлекеттер (мемлекеттер тобы) немесе халықаралық ұйымдар өткізетін, яғни егеменді ұлттар қауымдастығында өркениетті қатынас болуының бірден-бір тетігі саналатын тұтас халықаралық құқыққа айтарлықтай нұқсан келтіретін қос стандартты саясат. Қос стандарт – егеменді мемлекеттердің қоғамына қабылданбайтын өмір үлгілерін таңуға талпыну немесе нақты бір үкіметке субъективті түрде артықшылық беріп, әр түрлі елдегі бірдей оқиғалар мен құбылыстарға берілетін оң немесе теріс баға немесе өз мемлекетіне басқа мемлекеттер үшін жол берілмейтін әрекеттерді істеуге құқық беріп, халықаралық құқықтық нормалардың т.с.с. талаптарына қарсы келу.

ҚР Конституциясы халықаралық құқық қағидаттары мен нормаларына құрметпен қарауды жария ете отырып олардың жоғары заңды күшін және Республиканың бүкіл аумағына тікелей ықпал ететінін заңдастырған. ҚР Конституциялық Кеңесінің бірқатар шешімдерінде халықаралық қатынастар саласында да Негізгі Заңның үстемдігі бекітілген. Бұл – Қазақстан Республикасында қазақстандық Конституцияға қайшы келетін халықаралық келісімшарттардың, халықаралық ұйымдардың актілері қолданылмайтынын және олардың заңды күші жоқ екендігін көрсетеді.

- І -

ІШКІ ІСКЕ АРАЛАСПАУ ҚАҒИДАТЫ (ор. *Принцип невмешательства во внутренние дела*, ағыл. *Principle of non-intervention in domestic affairs*) – мемлекеттердің халықаралық әріптестігі саласындағы халықаралық құқықтың негізгі қағидатының бірі.

Бұл қағидат 1945 жылы БҰҰ Жарғысында жарияланған, БҰҰ-ның 1970 жылғы Жарғысына сәйкес мемлекеттер арасындағы достық қарым-қатынас пен әріптестікке қатысты Халықаралық құқық қағидаттары туралы декларацияда және 1975 жылы Еуропадағы қауіпсіздік пен әріптестік жөніндегі кеңестің Қорытынды актісінде, сондай-ақ БҰҰ, ЕҚЫҰ-ның басқа құжаттарында, конвенциялар мен келісімдерде жарияланған.

Ешбір мемлекеттің я мемлекеттер тобының тікелей я болмаса жанама түрде күштеу арқылы басқа мемлекеттің өзінің ішкі немесе сыртқы істерін жүр-

гізуге қысым жасауға; сондай-ақ қандай да бір мемлекеттің конституциялық құрылысын күшпен өзгертуге бағытталған қарулы, лаңкестік, бүлдіру қарекеттерін қоздыру мен қолдауға, қаржыландыруға, ықпал етуге; ішкі саяси күреске араласуға құқығы жоқ.

Қазақстан Республикасы ҚР Конституциясының 8-бабына сәйкес, халықаралық құқықтың қағидаты мен нормаларын, мемлекеттердің теңдігін құрметтейді, мемлекеттер арасындағы әріптестік пен тату көршілік қатынастар, бірбірінің ішкі істеріне араласпау саясатын жүргізеді.

Ұлттық құқықтық жүйелердің дамуындағы қазіргі үрдістердің бірі – оларға халықаралық ережелер мен нормалардың, ең алдымен, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары саласындағы қағидалар мен нормалардың енгізілуі. Алайда жекелеген саяси сыртқы ойыншылар тарапынан халықаралық кесімдерді реттейтін жайттарының шегін жасанды түрде кеңітуге, оларға субъективті түсіндірме беруге ұмтылу оқиғалары аз кездеспейді. Мұның өзі егемен мемлекеттің ішкі істеріне араласпау қағидатын бұзуға әкеп соқтырмай қоймайды.

Мұндай әрекеттерге жауап ретінде мемлекеттер конституциялық бақылау органдарының шешімдеріне, ұлттық Негізгі Заңдарының үстемдігіне сүйеніп егемендігін қорғайды.

- Э -

ЭКСТРЕМИЗМ (лат. *extremus – шектен шыққан*, ор. *экстремизм*, ағыл. *extremism*) - саясат пен идеяларда шектен шыққан көзқарастар мен әрекеттерді жақтау). Э. түпнегізінде, әдетте, белгілі бір идеология жатады. Э. сипатында әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни немесе тілдік тиесілігіне қарай я дінге қатысына қарай адамның ерекшелігін, басымдығын немесе кемшілігін мақұлдатуға негізделген идеология, сондай-ақ әлдебір әлеуметтік топқа қатысты саяси және идеологиялық, нәсілдік және ұлттық немесе діни өшпенділікке я жек көрушілікке негізделген идеялар болады. Э. әлеуметтік те, биологиялық та табиғаты бар, бұл адамның (топтың) жалпы жұрт қабылдаған нормалар шегінен шығып кетуінен білінеді. Э. адамның өмір қарекетінің әртүрлі салаларынан байқалады. Оны этностық, саяси, діни, экономикалық, жыныстық, жеке адамаралық Э. деп және жеке адам, топ, мемлекет (қоғам) деңгейінде байқалуы мүмкін өзге де түрлерге бөледі. Қазіргі замандағы діни Э. қоғам үшін дәстүрлі діни құндылықтар мен догматикалық қалыптар жүйесін теріске шығарады, сондай-ақ оларға қайшы келетін идеяларды агрессивті түрде насихаттайды (қар. *Радикализм, Лаңкестік).*

ЭМИГРАНТ (лат. *emigrans, emigrantis – қоныс аударған*, ор. *эмигрант*, ағыл. *emigrant*) - өзінің азаматтығы тіркелген елді немесе тұрақты тұратын

елін тастап, басқа мемлекетке тұрақтап тұруға көшіп кеткен адам. 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактісінде өз елін қоса алғанда кез келген елді тастап кету жөніндегі әрбір адамның құқығы (яғни, *Эмиграцияға* құқығын) қарастырылады.

Эмигранттардың жаңа әлеуметтік, мәдени ортада қалыптасуының, бейімделу барысының негізгі кезеңдері мынадай: а) эйфориялық, б) туристік, в) бағдарлаушылық, г) депрессиялық, д) іскерлік кезеңдер. Осы кезеңдердің әрқайсысы жеке адамның ерекшеліктеріне (типология, әлеуметтік мәртебе, білім деңгейі мен сипаты, біліктілігі, мамандығы, туыстық байланыстары, сана-сезімінің ерекшеліктері) орайлас болады. Э. жеке санасы жеке адамның жағдайы мен өзіндік санасын айқындайтын объективті факторлардың (*Эмиграция* елі, тіл, экономикалық және құқықтық қорғалу деңгейі, мәдениет сипаты, эмигранттық ортаның этностық құрамы, жергілікті халықтың көзқарасы сияқты) белгілі бір жиынтығынан көрінетін әлеуметтік жағдайларға байланысты қалыптасады. Бұл объективті факторлар біркелкі әрі өзінен-өзі (автоматты түрде) әсер ете бермейді. Бұл әсер субъективті факторлардың әсер ету дәрежесіне байланысты болады, ондай факторлар қатарына мыналар кіреді: Э. жаңа ортаға қосылу ниеті, осы үдерістің белсенділік дәрежесі, жаңа мәдени феномендерді игеру, ақпараттық оқшауланудан шығу, жаңа ортамен коммуникативтік байланыстар орнатуға ұмтылу және маргиналдық күйді еңсеру (қар. *Көші-қон, Мигрант, Этностық көші-қон, Оралман, Репатриант).*

ЭМИГРАЦИЯ (лат. *emigro - қоныс аударамын*, ор. *эмиграция*, ағыл. *emigration*) - әртүрлі себептерге (экономикалық, саяси, діни және басқалар) байланысты халықтың тұрақты тұратын елден басқа елдерге өз еркімен немесе күшпен қоныс аударуы. Э. қоныс аударып отырған елге байланысты көрсетіледі. Э. күшпен қоныс аударудан – елден шығарудан немесе *Депортациядан* айырмашылығы сол – мұнда адам немесе отбасы қоныс аудару туралы дербес шешім қабылдайды. Аудан ішіндегі немесе ел аудандары арасындағы *қоныс аударудан* айырмашылығы сол – Э. елден кетумен байланысты, яғни ел шекарасыннан сыртқы кетуді білдіреді. Сондай-ақ жеке және іскерлік мақсаттар мен қысқа мерзімді сапарларға шығудан немесе туристік саяхаттардан өзгешелігі – Э. тұрақты тұрғылықты жерін ауыстырумен міндетті түрде байланысты болады. Қалай іске асатынына қарай Э. мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың ұйымдық-экономикалық жағынан қолдауымен жүзеге асырылса, қоғамдық тұрғыдан ұйымдастырылған Э. деп, ал сырттан материалдық және ұйымдық қолдау болмай эмигранттардың өз күшімен тікелей өздерінің есебінен іске асырылса, ұйымдастырылмаған Э. болып бөлінеді.

Э. салдарлары әртүрлі тұрғыдан бағаланады. Мәселен, бір жағынан, жұмыс орындары босайды, мұның қазіргі жұмыссыздық жағдайында тигізер пайдасы бар. Солай бола тұра Э. залалы да бар, өйткені эмигранттар өздерінің

жасампаздық әлеуетін шетелде іске асырады, оның үстіне, демографиялық жосықтағы проблемалар туындайды (қар. *Иммиграция, Миграция, Мигрант, Этностық көші-қон, Репатриант, Оралман, Эмигрант).*

ЭТНОС (грек. *ethnos* халық, тайпа, ор. *этнос,* ағыл. *ethnos*) – ортақ сипаттары бар, *Мәдениеті, Тілі, Өзіндік сана-сезімі,* тарихының тұрақты ерекшеліктері ортақ адамдардың белгілі бір аумақта тарихи қалыптасқан тұрақты қауымдастығы.

Осы уақытқа дейін «этнос» терминінің бір мағыналы ұғымы әлі жоқ. Дегенмен, жалпылай келгенде этнос топтық мәдени ұқсастық құбылысы ретінде, мәдени қауымдастыққа тиесілікке негізделген сезімдер кешені ретінде, ортақ сәйкестілік қалыптасу нәтижесіндегі ұжымдық түйсік ретінде қарастырылады. Сана-сезім (сәйкестілік) саласынан тыс этностық деп аталатын қауымдастықтарға тән бірқатар сипаттамалар бар. Оларға жататындар: ортақ тарихи тегіне байланысты топ мүшелері мойындайтын ұғымдар, бір тіл, материалдық және рухани мәдениеттің ортақ қырлары; отан және ерекше институттар ретінде саяси ресімделген ұғымдар, мысалы, «халық» ұғымына кіретін мемлекеттілік; ерекшелік сезімі, яғни, топ мүшелерінің сол топқа қатыстылығын сезіну және осыған негізделген ынтымақтастық түрлері мен бірлескен іс-әрекеттер.

Э. негізгі және қосымша белгілері: тіл, халықтық өнер, әдет-ғұрып, дәстүр, рәсімдер, мінез-құлық нормалары, әдеттер, дін, нәсілдік жақындық, генезис, яғни, мәдениеттің ұрпақтан ұрпаққа жетіп этностық мәдениет дегенді жасайтын және сабақтасатын сипаттары (қар. *Этностық топ, Этностық сәйкестілік, Этностық сана-сезім, Этнос, Этноәлеуметтану, Тіл, Тілдік бірдейлестік*).

ЭТНО-АҒАРТУШЫЛЫҚ КЕШЕНДЕР (жексенбілік мектептер**)** (ор. *этно-просветительские комплексы,* ағыл. *ethnic elucidative complexes*) – негізгі міндеті балаларға тіл арқылы өз этносының тарихын, әдет-ғұрпын және мәдениетін оқытып-үйрету болып табылатын ерікті ұйым. Қазақстанда жүзеге асып отырған этносаралық келісімнің бірегей үлгісінің арқасында этностардың өкілдері туған тілі мен мәдениетін оқып-үйрену арқылы өз дербестігін сақтап отыр. Бұған Қазақстан халқы Ассамблеясына кіретін этномәдени бірлестіктер ықпал етеді. Ассамблея қызметінің, сондай-ақ жексенбілік мектептер қызметінің басым жағы – өсіп келе жатқан ұрпақты толеранттық пен этносаралық келісім рухында тәрбиелеу. Қазақстанда әзірбайжан, армян, корей, поляк, неміс, татар-башқұрт, қырғыз, тәжік, украин, шешен-ұңғыш жексенбілік мектептері жұмыс істейді (қар. *ҚХА, Тілді жоспарлау, Тілдік ахуал, Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы).*

ЭТНОӘЛЕУМЕТТАНУ (грек. *ethnos* халық, тайпа + *societas* қоғам + *logos* ғылым, ілім, ор. *этносоциология*, ағыл. *ethnosociology*) - *Әлеуметтанудың* этносаралық қатынастарды (бұған тіл де жатады), этностардың дамуының жалпы заңдылықтарын, генезисін, мәнін, функцияларын зерттейтін саласы. Э. әлеуметтанудың, этнография мен тарихтың түйісуінен қалыптасқандықтан мынадай күрделі кешенді мәселелерді нысан етеді: ұлттық факторлардың әлеуметтік жұмылыс пен көші-қонға әсері; этностық тиесілікті ескере отырып еңбек ресурстарын тиімді пайдалану және ұтымды бөлу проблемалары; халықтардың тілі мен мәдениеттеріндегі өзгерістердің әлеуметтікпен шарттастығы; ұлттық сана-сезімнің, ұлтаралық қатынастардың (бұған тілдік шиеленістер де кіреді) әлеуметтік тұрғыдан анықталуы; *Әлеуметтік топтардағы* құндылық бағдарларының, мінез-құлықтың қасаң қалыптарының, мәдени мүдделер мен қажеттіліктердің ұлттық ерекшеліктері; этнотілдік үдерістердің әлеуметтік қырлары т.б. (қар. *Көші-қон (Миграция), Этнография, Этнолингвистика, Этнология, Стереотиптер, Конфликт (тілдік)*).

ЭТНОГРАФИЯ (грек. *ethnos* тайпа, халық + *grapho* жазамын, ор. *этнография,* ағыл. *ethnography*) - 1. Осымен бірдей: *Этнология*; халықтардың тұрмыстық және мәдени ерекшеліктерін, олардың шығу тегін, қоныстануын, өзара мәдени-тарихи қарым-қатынасын зерттейтін ғылым. Э. – Этностар туралы кешенді ғылым: археология, тарих, демография, тілтану және басқа ғылымдармен тығыз байланыста қаралады. Э. білу әлеуметтік қызметтердің жұмысының тиімділігін арттырады, әсіресе, *Этностық топтармен* әлеуметтік-тілтанулық жұмыстар жүргізгенде пайдасы мол. 2. Белгілі бір қоғамдастықтың немесе *Әлеуметтік топтың* көзқарастары мен тәжірибесін (мұның ішінде тілдік көзқарас пен тәжірибе де бар) жүйелі түрде зерттеу. Бұл мәнінде Э. *Әдістану* ретінде танылады, өйткені: а) топтарды табиғи жағдаят үстінде ұзақ уақыт зерттеу нұсқалады; ә) талдау санаттарын алдын ала белгілеп қоюға болмайды, олар талдау барысында пайда болады; б) зерттеуші ахуалды оқиғаларға қатысушылардың көзімен іштен көруге талпынады; в) түрлі дереккөздердің (құжаттар, тарихи және статистикалық мағлұматтар т.б.) мәліметтері пайдаланылады; г) міндетті түрде *Қосыла бақылау* жүргізіледі. Әлеуметтік тілтануда Э. көбінесе солайымен емес, кейбір этнографиялық әдістер мен амалдарды пайдаланылып әдістанулық ыңғай ретінде қолданылады (қар. *Этностық топ, Этноним, Этнос*).

ЭТНОДЕМОГРАФИЯ (грек. *etnos demos* - халық және *grapho – жазып жатырмын*, ор. *этнодемография*, ағыл. *ethnodemography*) – этностардың құрылымын, санының өзгеруін, қоныстануын және қоныс аударуын зерттейтін пәнаралық ғылыми бағыт. Э. экономикалық, әлеуметтік, биологиялық және географиялық факторлардың негізінде халықтың құрылымында,

орналасуында, орын ауыстыруында және өсіп көбеюінде болып жататын үдерістер мен құбылыстардың заңдылығын зерттейді. Э. әртүрлі қоғамдық ғылымдармен, ең алдымен әлеуметтанумен тығыз байланысты, екеуінің де нысанасы қоғам болып табылады. Әлеуметтануда да Э. бастапқы бірлік адам болып табылады. Олардың арасындағы айырмашылық сонда, әлеуметтану адамды индивид, жеке тұлға, даралық (адамның үш белгісі) және қоғам мүшесі ретінде қарастырады, ал Э. адамды қауымдастық элементі, әлеуметтік «дененің» – халықтың молекуласы ретінде қарайды. Кез келген басқа ғылым секілді, Э. тәсілдердің белгілі бір кешенін пайдаланады. Бұған Э. әдістері, онымен шектес кейбір ғылымдардың жалпы ғылыми (талдау, саралау, салыстыру, жинақтау және басқалар) әдістері де, арнайы әдістер де кіреді. Негізінен, этностық статистика, яғни этностық тегін (ұлтын) ескеретін халық санағы мен жаппай зерттеулердің материалдарын, сондай-ақ әртүрлі этностық топтардың демографиялық тәртібінің ерекшеліктерін түсіндіретін басқа да материалдар пайдаланылады (қар. *Демография*, *Этноәлеуметтану, Халық санағы)*.

ЭТНОКОНФЕССИЯЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚ (нем. тілінен *Ethnokonfessionalle Gemeinschaft*, ор. *этноконфессиональная общность*, ағыл. *ethno confessional unity*) – этностың немесе оның жеке бөліктерінің дінмен тығыз байланысынан түзілетін құрылым. Этнос пен діннің септесуінің негізгі екі түрі бар: 1) этностың кейбір бөлігінің қандай да бір конфессиямен бірігуі және сол бірігудің нәтижесінде этноста ерекше мәдени қасиеттердің пайда болуы (субэтноконфессиялық топ); 2) мәдениеті жағынан жақын және ықшам қоныстанған бірнеше этностардың бір конфессиямен қосылуы және сол этностарда ортақ сананың пайда болуы (метаэтноконфессиялық топ).

Субэтноконфессиялық топты этностың ішіндегі қарапайым конфессиялық топпен бірдей деп санауға болмайды. Мысалы, лютеран-немістерді, реформатор-немістерді және католик-немістерді неміс этносының субэтноконфессиялық топтары деп санауға болмайды, өйткені конфессиялық айырмашылықтар бар демесеңіз, бұл топтарда оларды бір-бірінен ажыратарлықтай бір өзгеше мәдени сипаттар пайда болған жоқ. Орыс баптистерін де ерекше субэтноконфессиялық топ деп атауға болмайды. Алайда православ болгарлардан тек дін жағынан ғана емес, мәдениетінің көптеген ерекше сипаттарымен де өзгешеленетін мұсылман болгарларды ешқандай күмәнсіз субэтноконфессиялық топ деп атауға болады. Сонымен қатар, субэтноконфессиялық топтарға Латвиядағы латгалдар, Италиядағы вальденстер, Ирактағы араб-мандейлер, Ирактағы, Түркиядағы, Ирандағы және Сириядағы курд-йезидтер (йазидтер), Ирандағы гебрлер (парсы-зороастрийлер), Индиядағы панджаб-сикхтер мен малаяли-христиандар, Бирмадағы аракандар, Мысырдағы араб-коптар, АҚШ-дағы меннониттер мен мормондар, орыс ескі дәстүршілері және басқалар жатады.

Этноконфессиялық топтар құрылғанда конфессиялық және этностық ерекшеліктер тығыз байланысып жатады. Ұзақ уақыт өзара әрекеттескен соң этностық құбылыстар мен қасиеттер діни құндылықтармен астасып кетеді, яғни «конфессияланады» және керісінше, құндылықтар кешенінің жекелеген құрамдас бөліктері этностық құбылыстар сипатын қабылдайды, этностық өң алып «этностанады». Метаэтноконфессиялық топтардың анағұрлым айқын мысалы ретінде Филиппин халықтарының діни жағынан айырмашылығы бар үш тобын алуға болады: христиан халықтары (тагалдар, илоктар, пангасинандар, пампангандар, биколдар және басқалар); мұсылман халықтары, әдеттегі атауы – моро (магинданаолар, маранаолар, сулулар және басқалар); негізінен тайпалық діндер ұстанатын тау халықтары (канканаилар, ифугаолар және басқалар).

Этноконфессиялық топтар уақыт өте келе дербес этностарға айналып кетуі мүмкін, осындай жағдай кезінде бір тілде сөйлеген, бірақ түрлі конфессияларды ұстанатын оңтүстік славян халықтарында – сербтер, хорваттар және мұсылман славяндар да – болған. Дербес этностарға айналудың айқын үрдісін осы күні аракандықтардан, йезидтер мен кейбір басқа да этноконфессиялық топтардан байқауға болады.

Қазақстанда толық дербес этноконфессиялық топқа қытай тілді мұсылмандар – дүнгендерді жатқызуға болады. РФ-ның Челябі облысында тұратын шоқынған татарлар тобы – нағайбақтар дербес этносқа айналды деуге болады. 1989 жылы жүргізілген санақ кезінде бұл қауымдастықтың түгелге дерлік өкілдері өздерін татар емес, нағайбақ деп атаған (қар. *Этностық топ, Саны аз халықтар, Бөлінген халықтар, Субэтнос.)*

ЭТНОЛОГИЯ (грек. *ethnos* халық, тайпа + *logos* ғылым, ілім, ор. *этнология*, ағыл. *ethnology*) – осымен бірдей: *Этнография.* Батыстың қазіргі әдебиеттерінде Э. термині «этнография» терминімен қатар қолданылады (қар. *Этностық топ, Этностық сана-сезім*).

ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛЕСТІКТЕР - (ethnos деген грек сөзі – *халық, тайпа,* ор. *этнокультурные объединения*, ағыл. *ethnic groups*) – этностық мәдениетті, тілді дамытуға, этностық топтардың солардың тұратын елдерінде салт-дәстүрлерін сақтауға бағытталған қоғамдық бірлестіктер түріндегі ұйымдар.

Әрбір елде «этномәдени бірлестіктер» мазмұнын «этнос» сөзінің мәніне байланысты заңнамалық тұрғыдан толықтырудың өзіндік ерекшеліктері бар. Мәселен, посткеңестік ғылыми дәстүрде «этнос» бір тіл, бір аумақ, бірегей мәдени дәстүрлер мен психологиялық мінез біріктіретін, сол себепті өздерінің тұтастығын және басқа мәдени қоғамдастықтардан өзгешелігін сезінетін адамдар қауымдастығы ретінде түсіндіріледі. Этнос объективті шындық, биологиялық табиғаты да, әлеуметтік табиғаты да бар өзінше бір «ұжымдық

дене» деп есептеліп келді. Шетелдік ғылым «этнос» терминін қолданбайды, Батыстың әлеуметтік мәдени антропологиясы этностарды емес, мәдениеттерді зерттеумен айналысады.

Э.б. Қазақстанда алғаш рет 1989-1990 жылдары құрылды. Қазақстан халқы Ассамблеясының, сондай-ақ өңірлерде Ассамблеялардың құрылуы Э.б. қызметін және әртүрлі этностардың рухани-мәдени дамуын жандандыруға, саяси-мәдениетті қалыптастыруға игі ықпал етті. Бүгінгі таңда Қазақстанда 800-ден астам Э.б. жұмыс істейді және бұл үдеріс серпінді түрде дамып келеді.

Ассамблеяның басты ерекшеліктерінің бірі ең жоғарғы заң шығару органында – ел Парламентінде Э.б.-дің кепілді өкілдік алып этностық топтар мүдделеріне өкілдік ету болып табылады.

Этностық қатынастар бойынша заңнамалық нормалар Қазақстан Республикасының бірқатар заңнамалық актілерінен, оның ішінде қоғамдық бірлестіктер, сайлау заңнамасы туралы актілерден, саяси партиялар туралы заңнамадан орын алған.

Дүниежүзілік тәжірибеде «ұлттық азшылықтар» термині кеңінен пайдаланылады. Негізгі қоныстанған жерінде я тиісті әкімшілік-аумақтық шегаралар айналасындағы өзге этностық жұрттан саны едәуір аз бір этносқа жататын адамдардың тобы осылай аталады.

Қазақстанда «ұлттық азшылық» терминінің орнына «этностық топ» термині пайдаланылады. Ұлттық азшылықтарға өздері қоныстанған негізгі аудандардағы эмигранттар топтары да жатқызылуы мүмкін.

Өздерінің айтарлықтай аз болуы және билік органдарында өкілдікке ие болмауы салдарынан ұлттық азшылықтар мәжбүрлі түрде сіңіп кетуге (ассимиляцияға) ұшырауы мүмкін, сондықтан халықаралық құқықта олардың этностық, тілдік, мәдени өзіндік ерекшелігін сақтау жөніндегі мүдделерін қорғау көзделген.

ЕҚЫҰ Ұлттық азшылық істері жөніндегі Жоғарғы комиссарының бастамасымен Лунд ұсыныстары әзірленді, бұл ұсыныстарда ұлттық азшылықтардың қоғамдық-саяси өмірге тиімді қатысуы қарастырылды. Мұның «Лунд ұсыныстары» деп аталуы, Швецияны осы аттас қаласында ұсыныс-кеңестердің түпкілікті мәтініне келісу үшін сарапшылардың қорытынды кездесуі өткен. Құжатта қоғамдық саяси өмірге, шешімдер қабылдауға, сайлауға, кеңестік және консультативтік органдарға, өзін-өзі басқаруға ұлттық азшылықтардың қатысуының ортақ қағидаттары бойынша, сондай-ақ конституциялық және құқықтық кепілдіктер туралы ұсыныстар қамтылады (қар. *ҚХА, Қазақстан этносаяси қағидаттары, Этносаралық қатынастар саласындағы заңнама*).

ЭТНОНИМ (грек. *ethnos* халық, тайпа + *onima* атау, ор. *этноним*, ағыл. *ethnonym*) — этностық қауымдастық түрлерінің (*Этностардың, Этностық топтардың*, рулардың, тайпалардың, халықтардың, ұлыстардың, *Ұлттардың* т.с.с.) атауы, мыс.: қазақ, ағылшын, грек, карел, өзбек. Э. этностардың бірдей-

лесуіне қызмет етеді. Э-дер эндоэтнонимдер (автоэтнонимдер, этностардың өзіндік атауы) және экзоэтнонимдер (аллоэтнонимдер, бір этноска басқа этнос берген атаулар) болып бөлінеді (қар. *Титулды этнос, этнография, Этнос*).

ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС ТІЛІ (ор. *язык межэтнического общения*, ағыл. *language of interethnic communication*) – дәнекер тіл*;* көпұлтты бір мемлекет шегіндегі түрлі этностық топтардың өкілдерінің қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланылатын тіл. Э.қ.т. халықаралық немесе әлемдік тілден айырмашылығы – оның бір мемлекет ішінде қолданылуында. Ағылшын тілі АҚШ-та, неміс тілі Германияда, орыс тілі Ресей Федерациясы мен ТМД аумағында Э.қ.т. болып саналады. Кейбір елдерде, мыс. Әзірбайжанда, Тәжікстанда, Түркіменстанда, Э.қ.т. мәртебесі заңнамамен бекітілген (қар. *Автохтондық тіл, Мемлекеттік тіл, Тіл, Тілді жоспарлау*).

ЭТНОСАЯСАТТАНУ (ор. *этнополитология*, ағыл. *ethnopolitics*) – этносаясаттанудың пәндік ауқымы атаудың өзінен келіп шығады: этностану мен саясаттанудың түйісінен түзіледі де, осы ғылымдарға тән әдістерді, әсіресе талдау әдістерін, пайдаланатын шекаралық ғылым болып саналады.

Э. – этностық құбылыстар мен үдерістердің саяси шарт-жағдайларын зерттейтін пән. Этносаясаттанудың негізгі санаттарының бірі этнос пен этностық болып табылады. Ал негізгі проблемалары билік туралы, этностық элиталардың билікке ұмтылысы туралы мәселеден құрылады. Зерттейтін нәрсесі мен нысаны бір арнаулы өзіндік ерекшелігі бар сала болып саналады. Осыдан келіп, Э. дегеніміз саясаттанудың пәндік саласы болып шығады: саласы болғанда да, елдің жұртын құрайтын этностар мен этностық топтардың мүдделері мен құқықтарын қамтамасыз ету жолындағы мемлекеттік саясатты зерттеумен, жұрттың этносаяси бағдарларынан, ұлттық ұйымдар мен қозғалыстардың, саяси партиялар мен жекелеген саясаткерлердің іс-әрекетінен көрінетін этностық өңірлік, халықаралық деңгейлердегі үдерістердегі рөлін зерттеумен байланысты саласы болып шығады.

Э. пәні ұлттық саясатты қалыптастырудың дереккөздерін, қозғаушы уәждері мен заңдылықтарын, осы саясатты жүзеге асырудың тетіктерін, ұлттық қозғалыстардың идеологиясы мен тәжірибесін, жұрттың этносаяси бағдарлары мен олардың іс жүзіндегі көріністерін, этностыққа деген теориялық көзқарастар мен олардың саясатпен байланысын қамтиды.

Әлеуметтік-саяси үдерістер, институттар жүйесіндегі этностық, этносаралық, этномәдени қатынастардың генезисі, этностық және этноұлттық факторлардың саяси билікке, идеяларға, саяси-құқықтық нормаларға, билік қатынасына ықпалы, этноұлттық қатынастар саласындағы саяси мекемелер, партиялар мен қозғалыстардың жұмысына ықпалы да Э. пәніне жатады.

Э. зерттеудің мынадай әдістерін пайдаланады: этнологиялық, этнографиялық, әлеуметтанулық, нормативтік-құндылық, функционалдық, жүйелік әдіс-

тер, анализ бен синтезді сабақтастыру, тарихи және логикалық модельдеу әдістері т.с.с.

Э. философиялық, жалпы әлеуметтанулық, біріккен және таза этносаясаттанулық санаттарға (категорияларға) сүйенеді. Ондай санаттарға этнос; этнос ретіндегі ұлт және мемлекет ретіндегі ұлт; этностық үдерістер; этнократия; этноұлттық институттар мен этносаяси мекемелер; этноұлттық саясат; қоғамның, мемлекеттің көпэтностығы; этностардың, халықтардың құқығы; саны аз ұлттар; ұлттық азшылық; ұлттардың өзін-өзі билеуі; жеке тұлғаның, этностың өзін-өзі билеуінің этносаяси және этномәдени формалары т.б. жатады (қар. *Мемлекет, Сәйкестілік, Демократия, Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімінің қазақстандық үлгісі*).

ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР (ор. *межэтнические отношения*, ағыл. *Interethnic relations*) – қоғамдық қатынастардың бір түрі, этностардың өзара қарым-қатынастары барысында, сондай-ақ көпэтносты мемлекет ішінде этностар өкілдерінің арасында жеке адамдық деңгейде қалыптасады. Э.А.Қ. достық, бейтарап және даулы сипатта болуы мүмкін. Э.А.Қ. сипаты мен мазмұны саяси режим мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларға орайлас болады, өйткені бұл қатынастар да саяси режим мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты дамиды. Солай бола тұра, Э.А.Қ. салыстырмалы түрде дербестік болады, ол дербестік бұл қатынастардың өзіндік ерекшеліктерінен келіп шығады. Жалпы Э.А.Қ. кешенді сипаты бар, ол экономикалық, әлеуметтік-саяси, рухани және мәдени қатынастарды қамтиды. Көпэтносты қоғамдағы жалпы саяси ахуал Э.А.Қ. күйіне байланысты болады. Этностар арасында татулық пен бейбітшілік жағдайында көпэтносты қоғамдағы саяси ахуал тұрақты болады. Ал Э.А.Қ. шиеленіскен немесе даулы болса, ол жалпы саяси ахуалды тікелей әлсіретеді, қоғамдық дамуды тұрақсыздандырады. Көпэтносты мемлекетте Э.А.Қ. шиеленісі барлық қоғамдық-саяси ахуалды айқындайтындықтан көбінесе бірінші орынға қойылады.

Бұған қатысты жағымды бір іс – соңғы жылдары этностар арасындағы және конфессиялар арасындағы қатынастар академиялық, жоғары оқу орындары ғылымдарының: философтардың, саясаттанушылардың, тарихшылардың, құқықтанушылардың, филологтар мен басқа да шектес мамандықтағы зерттеушілердің зерттеу нысанына айналды. Бұл қадамның зерттеудің тақырыбын анықтаудың, оны ұйымдастыру мен жүргізудің кешенді тәсілдеріне қойылатын талаптарға лайық болып отырғанын айта кеткен жөн. Мұндай ғылыми ізденістердің кейбірі ҚХА Ғылыми-сараптау кеңесінің (әрі қарай – ҒСК) қамқорлығымен жүргізіледі, олардың нәтижелері ғылыми айналымға енгізіліп, өңірлердегі зерттеушілердің назарына ілігіп келеді. Бұл мемлекеттік этносаясатта қабылданған императивтер негізінде бірыңғай әдістер жасауға, ұсынылатын зерттеушілік қызметтер үшін мемлекеттік органдардың жауапкершілігін арттыруға, ғылыми әрекеттестікті кеңейтуге жағдай жасайды. Сонымен бірге бұл

іс теорияның даму үдерісіне талдау әдістемесін меңгеру үдерісіне этносаралық, конфессияаралық, мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды зерттейтін практиктердің жалпы қорытындыларын қосуға және мемлекеттік этносаясаттың тиімділігін арттыруға, бағытын айқындауға көмектеседі.

Қоғамда басқа адамдармен бірге өмір сүргенде әр адам мен барлық әлеуметтік топ басқа адамдардың мүдделерін, құқықтар мен еркіндіктерін ескеруі және қоғамдық адамгершілікті құрметтеуі керек. Бұл конституциялық норма заңнамада жазылған құқықтар мен еркіндіктерді жүзеге асыру барысында адамгершіліктің қажет екендігіне бағдар береді, құқық пен адамгершіліктің түпкі байланысын бекітеді. Әлеуметтік қарым-қатынастардың басты нормативтік реттеушісі ретіндегі қоғамдық адамгершілік құқықтық салаға, әсіресе заңнамада жазылған құқықтарды, еркіндіктер мен міндеттерді жүзеге асыруға бағыт беруі тиіс. Конституцияның бұл нормасы – заң қайшылықтарын шешуде және нормативтік құқықтық актілерді қолдану үдерісінде таптырмайтын құрал. Ол мемлекеттік органдардың заң шығару және заң қолдану қызметтерінде, сонымен бірге заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерді дайындау, шығару және қолдану кездерінде ұстанатын бағдарлардың бірі болуы керек.

Қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық үдерістерді заманауиландыру кезеңінде, «жаңаша жаңғырту» тұжырымдамалары пайда болған кезеңде этностық және этносаралық қатынастарды тиісті ғылыми-теориялық негізде этноұлттық саясатты жаңаша жаңғырту үдерістері аясында оң тәжірибені қолданып, сабақтастық пен дамуды сақтай отырып, заңды түрде қарастырған жөн. Сонда ғана қоғамның нақты салаларын реформалау саясатының тәсілдерін, принциптерін, мақсаттары мен міндеттерін анықтауға болады. Тек осылай ғана этносаралық дамудың күрделі құбылыстары мен үдерістерінің шынайы көрінісін көруге болады. Мұндайда адам мен қауымдастықтар, этностар мен қоғам, ұлт ретіндегі этностар мен азаматтық қауымдастық ретіндегі ұлт-мемлекеттер туралы білімдер сабақтастырылады.

Қазақстанда этносаралық қатынастар принципті түрде саясатсыздандырылған. Қазақстан Республикасының «Саяси партиялар туралы» заңының 5-бабына сәйкес, мақсаттары немесе іс-әрекеттері әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты тұтатуға бағытталған саяси партияларды құруға, олардың қызметіне тыйым салынады. Нәсілдік, этностық және діни белгілері бойынша партиялар құруға жол берілмейді.

Қазақстанда этносаралық қатынастарды Қазақстан Республикасы Конституциясынан басқа Қазақстан Республикасының мынадай нормативтік құқықтық актілері мен заңдары реттейді: «Қоғамдық бірлестіктер туралы», «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы», «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы», «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы», «Медиация туралы» және т.б.

Қазақстан халқы Ассамблеясының даму тұжырымдамасын (2020 жылға дейінгі) бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 18 сәуірдегі №552 Жарлығында этносаралық қатынастардың ахуалына ықпал

ететін мынадай сыртқы факторлар көрсетілген: Орталық Азия өңіріндегі жетекші халықаралық субъектілердің геосаяси мүдделері; өңірде, оның ішінде Қазақстан шекарасына тікелей жақын жерлерде, әскери-саяси және этностық тұрақсыздық факторларының болуы; діни идеяларды жамылған экстремистік, лаңкестік және радикалды топтардың құқықбұзушылық әрекеттерінің өрістеуі; әлемнің әр түкпірінде дәстүрлі құндылықтар жүйелері мен өскелең ұлттық және мәдени-тарихи қауымдастықтар арасындағы жанжалды жағдайдың өршуі; көшіп-қонушыларға деген төзімділік шегінің және бұқаралық сана-сезім толеранттылығының төмендеуі; қазақстандық идеалдар мен құндылықтарға, дүниетанымға, ділге ықпал ете алатын шетелдік ақпараттық ағымдардың өсуі; елдің заңнамасын сақтамайтын діни бірлестіктер мен ағымдардың қызметі; шет мемлекеттердің диаспоралық саясаты; трансұлттық қылмыстың өсуі; конфессиялар мен этносқа бағытталған ұйымдардың саясилануы.

Аталмыш факторлар Қазақстан Республикасындағы этносаралық қатынастардың жай-күйіне, этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімге, ұлттық бірлікті қалыптастыру үдерісіне ықпалын тигізуі мүмкін (қар. *Ұлттық келісім, Этностық үдерістер, Этносаясат қағидаттары, Этностық қақтығыс, Адам құқығының жалпыға ортақ декларациясы*).

ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢНАМА (ор. *Законодательство в сфере межэтнических отношений,* ағыл. *The legislation in the sphere of the interethnic relations*). Э.Қ.С.З. – Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 24 наурыздағы №213 «Нормативті құқықтық актілер туралы» Заңында белгіленген тәртіппен (осы Заңның 3-4-баптары) қабылданған және этносаралық саладағы қатынастарды реттейтін нормативті құқықтық актілердің жиынтығы. Осы заңнаманың қатарына ҚР Конституциясы да кіреді. Онда елдің конституциялық құрылысының, адам мен азаматтың құқықтық жағдайының, мемлекеттік органдарды қалыптастыру реті мен жүйесінің тіректік негіздері, тұтастай алғанда, мемлекеттік ұлттық саясаттың бастау негіздері орын алған (кіріспе, 1-10-, 12-14-, 19-, 20-, 22-, 23-, 26-, 30-, 33-, 34-, 36-39- және басқа баптар).

Осы саланың ережелері мен нормалары ҚР конституциялық заңдарынан – 1995 жылғы 28 қыркүйектегі №2464 «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы», 2007 жылғы 4 маусымдағы №258 «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туралы» заңдарынан, сондай-ақ 2008 жылғы 20 қазандағы № 70-IV «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы», 1997 жылғы 11 шілдедегі №151 «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы», 1999 жылғы 23 шілдедегі №451-I «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы», 1996 жылғы 31 мамырдағы №3 «Қоғамдық бірлестіктер туралы», 2011 жылғы 22 шілдедегі №477-IV «Көші-қон туралы», 2007 жылғы 27 шілдедегі №319-III «Білім туралы» т.б. заңдарынан орын алған.

Ұлттық қатынастар саласындағы құқықтық ұйғарымдарды бұзғаны үшін жауаптылық ҚР Конституциясында, ҚР Қылмыстық кодексінде және ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде белгіленген.

Заңдармен қатар ҚР Президентінің, ҚР Үкіметінің, атқарушы биліктің басқа да орталық және жергілікті органдарының, сондай-ақ мәслихаттардың актілері қолданылады. Бұлар арқылы мемлекеттік ұлттық саясатты іс жүзіне асыруға бағытталған тиісті мемлекеттік стратегиялар, тұжырымдамалар мен бағдарламалар, басқа да нормативті құқықтық кесімдер бекітіліп, жүзеге асырылады.

Мұндай құжаттардың қатарында ерекше орын 2013 жылғы 18 сәуірде ҚР Президентінің №552 Жарлығымен бекітілген Қазақстан халқының бірлігі президенттік доктринасына (2010 жыл), ҚХА дамуының тұжырымдамасына (2020 жылға дейін), «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына т.б. тиесілі.

ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ (ор. *культура межэтнического общения*, ағыл. *culture of interethnical communication*) – этносаралық қатынастар аясында өзара түсінушілік, келісім, тұрақтылық, ынтымақтастықты қамтамасыз ететін жеке идеялық және моральдық бағдар, әлеуметтік-өнегелі құндылықтар, нормалар мен талаптар, ережелер, білім, әрекет, әдеттер жиынтығы. Э.қ.м. – қоғамның рухани өмірі мен адами қарым-қатынас мәдениетінің бөлінбестей табиғи негізгі бөлігі. Э.қ.м. мазмұны әр түрлі *Этностық қоғамдастық* өкілдерінің қарым-қатынасын реттейтін халықаралық деңгейдегі нормалар мен ережелерді білуден ғана емес, сонымен бірге осы нормалар мен ережелерді сақтай білуден, басқа *Этностар* мен *Этностық топ* өкілдерінің әдет-ғұрыптарының ерекшеліктеріне лайықты реакциясынан, тәжірибеде қақтығыссыз өзара түсінушілік пен ынтымақтастықтың келісілген принциптерін бекітуден, ұлттық өресіздік пен тұйықтыққа, ұлттық ағат пікірлілік пен алауыздыққа, ұлттық сенбеушілік пен жатсынушылыққа, ұлттық өзімшілдік пен *Этноцентризмге* қарама-қарсы тұрудан құралады (қар. *Тіл, Ұлтаралық қатынас тілі, Тіл құқығы*).

ЭТНОСАРАЛЫҚ НЕКЕ (ор. *межэтнический брак,* ағыл. *interethnic marriage*) – әр түрлі этностық топтарға жататын ер адам мен әйел адамның арасындағы тарихи негізді, әлеуметтік, ал кейде заңмен расталған одақ (қар. *Ассимиляция*, *Аккультурация*). Адам қоғамының дамуымен бірге Ұ.н. саны да артады. Алайда бірқатар әлеуметтік жағдайлармен шектелген Ұ.н. моноұлттық некелерге қарағанда анағұрлым аз болады. Бұл түрлі себептермен осылай қалыптасқан әрі жалғасып келеді. Ұ.н. санын азайтатын объективті факторлар – этностардың орын тебу ерекшеліктері, олардың белгілі бір тілде сөйлеуі және белгілі бір кәсіпке бейімділігі, әр халықтың өмір салты мен ойлау ерекшеліктері, мәдени, діни және әлеуметтік заңдары мен ұйғарымдарының айырмашылығы, салт-дәстүрлері, тарихи өткені мен басқа да бірқатар

жағдайлар. Этностар жағынан аралас отбасылардың құрылуы халықтың этностық құрамын өзгерту үдерісінде маңызды рөл атқарады. Ұлтаралық неке әлеуметтік әрекеттестіктің күрделі жүйесіне жатады, оның динамикасы көптеген әлеуметтік шарттарға тәуелді. Ұлтаралық некелердің оң динамикасы этносаралық қатынастың тұрақтылығын, оның қолайлы ахуалда дамып келе жатқанын растайды, сонымен қатар жалпы әлеуметтік-экономикалық ахуалдың тұрақтылығының оң көрсеткіші болып табылады.

ЭТНОСАРАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ПЕН ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ (ор. – *казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия*, ағыл. – *Kazakhstan's model of interethnical tolerance and social harmony*) – Қазақстанның көпэтносты қоғамындағы этностар арасындағы қатынастардың дамуының теориялық тұрғыдан негізделген, тәжірибемен қорытындыланған Қазақстан Республикасы саясатында жүзеге асқан үлгісі (моделі).

Әлемдік тәжірибеде этносаясаттың бірнеше үлгісі бар. Ассимиляция – этностық топ мүшелері басқа этностық я ұлттық қоғамдастықтың мәдени және құрылымдық сипаттарын қабылдап алады. Соның салдарынан өздерінің ұлттық я этностық сәйкестігін ауыстырады. Әдет-әдеп, құндылық пен арман-тілектері басқа этноска ұқсап шыға келеді, рәміздер мен әлеуметтік кедергілердің теңгерімі ортаға бағытталады. «Балқыту қазаны» «түрлі халықтар мен олардың ұлттық мәдениеттері тоғысады, осындай тоғысудың нәтижесінде тұтас американдық ұлт қалыптасты. Бұл аталым алуан түрлі парадигмалар сақталатын «ыдыс» мағынасында қолданылады). «Мәдени бостандық» тұжырымдамасы (жеңілдіктер мен санкциялардың арқасында иммигранттардың қабылдаған қоғамдастықпен бірігіп кетуі). Этностық иерархия, «басым этнотоп» - саяси я мәдени/онтологиялық жақтан басым этностық топ. Сондай-ақ, саяси я мәдени жақтардан ғана емес, экономикалық жақтан да басымдық болатын жайттар болады. Кең таралған әрі даулы үлгілердің бірі көпмәдениеттілік (мультикультурализм) тұжырымдамасы («тарихи эпизод», «қысқа мерзімді «кері толқынның» көрінісі» сияқты түрлерге жіктеледі).

Қазақстан Президенті алғашқылардың бірі болып этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің үлгісін жасаудың қажеттігіне алғашқылардың бірі болып назар аударды: қазіргі проблемаларды әділдікпен көрсете отырып, түрлі этностар мен конфессиялардың өзара ықпалдасуы жолындағы қазақстандық тәжірибені ашық әйгіледі. Қазақстан халқы Ассамблеясының (мұнан ары - ҚХА) 2003 жылдың желтоқсан айындағы X сессиясында Президент аталмыш модельдің құрамы мен мәнінің, оны түсінудің ыңғайларын белгілеп берді.

ҚХА Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылдың 1 наурызындағы Жарлығымен құрылды, оны Мемлекет басшысы басқарады. ҚХА этно-

саралық қатынастар мен қоғамдық келісімді жарастыратын институт, мемлекеттің ұлттық саясатын жүзеге асырудың шешуші құралы болып табылады.

Бұл үлгіге Қазақстанды мекен ететін барлық этнос өкілдерінің өзара түсіністігі мен толеранттылығын, патриотизм мен ел тағдыры үшін азаматтық жауапкершілігін қалыптастыратын бес негізгі ұстаным тірек, негіз болып отыр.

Әлемдік тәжірибеде жұрттың 95%-нан кем емес бөлігі бір этностық дәстүрдің өкілінен құралатын мемлекет моноэтносты деп танылады. Ондай мемлекеттер бірнешеу ғана: Исландия, Норвегия, Португалия, Албания, Армения, Мальта, Ямайка, Йемен, Венгрия т.б.

Қазақстан үлгісін кейде Азия үлгісімен немесе Канада тәжірибесімен салыстырып жатады. Азиядағы басқа модельдер сияқты, Қытайға күшті мемлекетке сүйену, көрінеу идеология, ұстамды консерватизм мен азаматтық ұлтшылдықты сабақтастыру, титулсыз этностарға жалпыұлттық құндылықтарды телу тән. Ал Канадада Қазақстанмен ұқсас бірқатар географиялық және саяси сипаттар бар. Алайда Канада алуан түрлілікті бір тұтастыққа салуға ұмтылса, Қазақстан көп түрлі бола отырып бірігу саясатын ұстанып отыр.

Сонымен қатар қазақстандық үлгінің қағидаттық маңызы бар бірқатар ерекшеліктері бар.

Біріншісі. Ел басшыларының саяси ерік-жігерінің нәтижесінде қандай этнос пен қандай дінге қатыстылығына қарамастан азаматтардың тең құқылығын жүзеге асырудың ықпалды тетіктері жасалып, жетілдірілуде. ҚХА Төрағасы – ел Президенті, ал Президент – Конституция кепілі, осының өзі-ақ ҚХА мәртебесінің жоғарылығын білдіреді.

Екіншісі. Қазақстандық үлгі азаматтардың бастамасымен, азаматтық қоғам мен мемлекет институттарының сындарлы үнқатысудың, елдің тұтастай қоғамдық-саяси жүйесі қатыстырылған үнқатысудың нәтижесінде, «төменнен» қалыптасып шықты. Қоғам мен мемлекетті қатыстырған, бұл күнде осы екі институтты бірлестіруші алаңға айналған ҚХА болды.

Үшіншісі. Қазақстанның бірегей ерекшелігі сол, этностық топтар азаматтық-құқықтық және қоғамдық тұрғыдан бірдей, айрықша жоғары мәртебеге ие. Этнос өкілдері ұлттық азшылық өкілдері ретінде емес, Қазақстанның тұтас халқының азаматтары ретінде құқықтардың бәріне де толықтай ие бола алады. Ел Конституциясының он бір нормасы этносаралық қатынастар саласындағы стандарттарды белгілеген, ал «ұлттық азшылық» дейтін ұғым іс жүзінде қолданылмайды. Санының аз-көптігіне қарамастан Қазақстан халқының құрамындағы этностар тең құқықпен және мемлекеттің қорғауымен қамтамасыз етілген.

Төртіншісі. Қоғамдық келісім ең бір маңызды саяси-идеологиялық құндылық болып саналады. Негізгі Заңның бұл қағидаты Қазақстан Республикасы Конституциясының сарқылмас мүмкіндігін ашады. Онда қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықты, азаматтардың қоғамдық-саяси өмірге толық араласу мүмкіндіктерінің бірдейлігін қамтамасыз етуде және шешімдер

қабылдауда мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының атқаратын рөлі белгіленген.

Бесінші. ҚР Парламент Мәжілісінің ҚХА сайлаған 9 депутаты Парламентте барлық этностың кепілді өкілдігін қамтамасыз етеді. ҚР Парламент Мәжілісіндегі 107 депутаттың, ҚХА сайлаған 9 депутатты қоскқанда, 31 депутаты түрлі этностық топтардың өкілдері. Жалпы алғанда, ҚР Парламентіндегі түрлі этностарға жататын депутаттар саны – 41, этностық топтардың саны – 14. Мәжілістегі ҚХА депутаттық тобының форматы қоғамдық-саяси тұрғыдан жаңаша толықтырылды. Қазір ол топқа Парламенттегі үш партияның және Азаматтық альянстың өкілдері кіреді, мұның өзі заң шығаратын қосымша мүмкіндік туғызып отыр. Мемлекет басшысының ҚХА XIX сессиясында берген тапсырмасы бойынша ҚХА-мен партиялар арасындағы әрекеттестіктер өңірлік деңгейде де қолданылады.

Алтыншы. Мәдениеттің көпалуандығын сақтау мен ұлғайтуға мемлекеттің этностық тілдер мен мәдениеттерді қолдайтын өзгермес саясаты сеп болып отыр. Кез келген этнос құрмет пен сенімге ие, кез келген этностың заңнамада бекітілген ретпен өзінің жасампаз әлеуетін арттыруға мүмкіндігі бар.

Жетінші. Қазақстандағы этносаралық қатынастар саясатсыздандырылған және бұл заңмен бекітілген: ҚР Конституциясының 39-бабының 2-тармағы бойынша, «Ұлтаралық татулықты бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады».

Сегізінші. Этносаралық қатынастар үлгісінде ҚХА шешуші орын алады. Ассамблеяға Қазақстанды мекендейтін барлық этностық топтардың 600-дей өкілі енеді. Оның жоғарғы органы – сессия, ҚХА Төрағасы ел Президентінің төрағалық етуімен өтеді. Сессия шешімдерін мемлекеттік органдар қарастыруға міндетті.

Тоғызыншы. Этносаралық толеранттылық пен конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету жолындағы Қазақстанның қарекеті еліміздің гуманитарлық өлшемдегі ең маңызды жетістіктерінің бірі ретінде әлемдік деңгейде мойындалып отыр.

Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі шеңберінде этносаясат ғылыми тұрғыдан талданып, сараптамамен қосталуда, этносаясатты халықаралық және отандық тәжірибе негізінде одан ары дамытудың стратегиялық ыңғайлары жасалуда (қар. *Қазақстанның ел бірлігі доктринасы, Толеранттылық, «Қазақстан 2050» Стратегиясы тұрғысынан заманауиландыру*).

ЭТНОСАЯСАТ ИНДИКАТОРЫ (ор. *индикатор этнополитики*, ағыл. *ethnopolitical indicator*)– этносаралық қатынастарды болжау мен ахуалды бағалау кезінде тиімді қолдану үшін пайдаланылатын әлеуметтік түрлендірме (вариация) ретінде бағаланады. Мұндайда Э.и. ахуалдар мен шындықтарды ескере отырып мақсатты түрде дами түсуінің маңызы зор.

Э.и. тілдік және этностық өзгерістердің бастапқы сатыларындағы белгілер немесе тіл мен этностың өзгермейтін сипаттары ретіндегі тұрақты вариативтіліктің белгілері жатады.

Этносаралық ахуалдың индикаторлары қоғамдағы этносаралық қатынастардың даму үрдісі мен жай-күйін анықтайтын айнымалы шамалардың жүйесі болып табылады. Этносаралық саланы бағалау үшін, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қолдануына ыңғайлы болу қажет типтік индикаторлар ретінде мыналар қарастырылғаны жөн: этносаралық келісімді қамтамасыз ету ісіне жұрттың беретін бағасы; ҚХА-ның этноұлттық саясатты жүзеге асыру жолындағы іс-шараларына тартылған орталық және жергілікті атқарушы органдардың үлесі; этноұлттық саясат саласындағы іс-шараларына орталық және өңірлік деңгейде этномәдени бірлестіктердің қамтылуы; этносаралық қатынастар саласында Конституция нормаларына сәйкестігі сараптамадан өткізілген заң жобаларының үлесі; Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісін түсіндіру жөніндегі ақпараттық жұмыспен қамтылған жұрттың үлесі; этносаралық қатынастардың жайын оң бағалайтын жұрттың үлесі; қоғамның жалпы ұлттық құндылықтарды қолдау деңгейі; ұлттық-мемлекеттік бірегейлік белгілерімен өзін бірдейлестіретін жұрттың үлесі; мемлекеттік тілге оқытып-үйретудің барлық түрімен қамтылған этностардың және тілін, дәстүрі мен мәдениетін сақтау жолында жұмыс жүргізіп жатқан этностардың үлесі; этносаралық қатынас пен қоғамдық келісім мәселелері бойынша іргелі және қолданбалы зерттеулердің деңгейі; Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясында оқыған тыңдаушылардың даярлық сапалық құрамы мен деңгейі.

Этносаралық қатынастардың түрлі деңгейлерге тән, көп бағытты және көп компонентті сипаттары мол. Сондықтан бағалау межелеуіштерінің ішінде мыналар ескерілуі қажет: әлеуметтік-экономикалық ахуал; әлеуметтік-саяси ахуал; тілдік ахуал; азаматтардың өзін-өзі сәйкестендіруі мәселелері; этностық қоғамдастықтар мен топтардың қоғамдық үдеріске қосылғандығы *(*қар. *Этноәлеуметтану, Этносаясаттану).*

ЭТНОССЫЗДАНДЫРУ /ДЕЭТНИЗАЦИЯ/ (ор. *деэтнизация*, ағыл. *deethnicization*) – этнос мәдениетінің, тілінің және тұрмысының ұлттық ерекшелігінің жоғалуы; қоғамдық өмірдің ұлттық формаларын тұқырту және ығыстыру.

Д. этностың жүйелі тұтастық ретінде жоғалуына әкеліп соқтырады, алайда осы этносты құраған адамдар басқа этностың құрамында солардың дәстүрлерін қабылдап тіршілік ете береді. Халықтың немесе оның жеке өкілдерінің өз этностық ерекшеліктерін жоғалту үдерісі ана тілінен айырылуынан басталады, кейін этностық сана-сезім мен этностық бірегейлік те жоғала береді. Д. этностық антижүйені жаңа мүшелермен толықтырудың міндетті шарты болып табылады. Д. бір этностың басқа этносты сіңісуге мәжбүрлеуінің (ал

табиғи ассимиляция этностық дәстүрлердің бірігуіне алып келеді) немесе абстрактілі түрде «адамның жаңа типін» немесе «жаңа адамдар қауымдастығын» жасау қажеттілігін талап ететін кейбір идеологиялық немесе философиялық тұжырымдаманы жүзеге асыру әрекеттерінің нәтижесі болуы мүмкін. Бірқатар жағдайларда дисфункциялы Д. үдерісі мен этностық дәстүрлерді модернизациялау үдерісін ажырата қараған жөн.

Бұл термин П.М.Корявцевтің «Антижүйелер философиясы» кітабы жарық көргеннен кейін (1994 ж.) кең таралды.

ЭТНОСТЫҚ АНКЛАВ (франц. *enklave* лат. *inklavare – құлыптау*, ор. *анклав этнический*, ағыл. *ethnic(al) enclave*)– басқа ұлт ортасында этностық топтың ықшам бөлігі мекен ететін территория. Э.а. визуалды және әлеуметтік-экономикалық сипаты жағынан қаладағы көршілес аудандардан өзгеше болады. Э.а. жұртына осы ауданның ерекшелігін айқындайтын қандай да бір этностың басым өкілі болуы (30%-дан кем емес) тән. Э.а.-қа тән сипаттар – тұйықтық, ішкі экономикасының болуы, этностық көсемдердің бақылау жасауы, өз этномәдени ерекшеліктерін жаңғыртуға талпынысы. Э.а. бірқатар себептерге байланысты пайда болады. Мұндай құрылымдар тұтас этностық қауымдастықтың *Миграциясы*, этностық топтың бөтен ортада ықшам қоныс тебуге ұмтылысы, белгілі бір халықтың мәжбүрлі түрде бір аумаққа шоғырландырылуы салдарынан пайда болады. Э.а. өздерінің дәстүрлі мәдени ортасына тән әлеуметтік жүйесін жаңғыртатын «буферлік ортаны» жасауға итермелейді. Бұл - дәстүрлері, мәдениеті, қалыптасқан мінез-құлық нормалары жергілікті халықтікінен айтарлықтай өзгеше этностық *Мигранттар* осындай қадамдарға жиі барады. Анклавтың ниеті, *Мигранттар* өзгеруге тиіс емес деп санайтын негізгі ұстанымдары өздерінің дәстүрлі мәдени құндылықтарына бағдарланса, іске асырыла бастайды. Мұндай жағдайда анклавты қабылдайтын орта көбінесе анклавтың мәдени дәстүрінің жайлы дамуының әлеуметтік-экономикалық ресурсы ретінде қарастырылады.

ЭТНОСТЫҚ АНТРОПОЛОГИЯ (грек. anthropos – адам + logos – ұғым, ілім, ор. *антропология этническая*, ағыл. *Ethnic anthropology*) – адам мен оның нәсілінің физикалық бітімінің пайда болуы мен эволюциясы туралы ғылым. Этнография (этнология) мен антропологияның түйісіндегі пән, негізінен, этностың пайда болу проблемасын нәсіл генезисі үдерісімен септестіре зерттеумен, нәсілдік белгілердің уақытқа байланысты өзгеруін, дүние жүзінің әр түрлі өңірлеріндегі алмасу - нәсіларалық метисацияны (будандасуды) зерттеумен айналысады. Этностық антропология (*мұнан былай – Э.А.*) сондай-ақ нәсілдік ырымдардың пайда болуы мен көріністерін нәсіларалық және этносаралық түйістердегі арнаулы құбылыстар ретінде де қарастырады.

Дербес ғылым ретінде XIX ғ. орта шенінде қалыптасып шықты. Антропологияның негізгі бөлімдері – антропогенез, адам морфологиясы (өсу заңдылықтары және дене құрылысының адамзат атаулыға ортақ өзгермелері туралы ілім), *Э.А.*, сонымен қатар нәсілтану. АҚШ пен Ұлыбританияда антропология кеңірек ұғымда қаралады: физикалық ұғыммен қоса пәні мен мазмұны жағынан этнологиямен теңесетін әлеуметтік және мәдени қырлары да қамтылады.

Антропологиялық белгілердің этностық межелерді ажыратуға белгілі бір ықпалы бар. Егер негізгі нәсілдерді айқындауда пайдаланылатын маңызды антропологиялық ерекшеліктерге сүйенсек, әлем халықтарының басым көпшілігінің өзі нәсілдік жағынан салыстырмалы түрде алғанда біртектес болып келеді. Үндіеуропа халықтарына жататын адамдардың 90%-дайы, Орал тілдік тобына жататын тілдерде сөйлейтіндердің 95%-ы еуропалық нәсілге тән сипатта, қытай-тибет тілдерінде сөйлейтіндердің 100%-ы моңғолдық нәсілге жатады. Негізгі нәсілдік типтердің әртүрлілігі африкалық немесе семит-хамит тілдерінде сөйлейтіндерден (70%-ы – еуропоидтер, 20%-ы моңғолоидтар, қалғандары – аралас нәсілдер) байқалады, алайда тілдердің бұл екі тобы жиынтығында адамзаттың 4%-ын ғана құрайды. Сондай-ақ дүние жүзі жұртының 30%-ы нәсілдік жағынан аралас және аралық топтарға жататынын да ескерген жөн. Мұның бәрі, әдетте, антропологиялық (нәсілдік) көрсеткіштерді бір этносты келесі бір этностан айрықшалайтын белгілер ретінде пайдалануға қиындық келтіреді. Этностардың елеулі бөлігі әр түрлі негізгі (үлкен) нәсілдерге тиесілі адамдардан тұратынын да ескермей болмайды (мысалы, латынамерикалық халықтардың көбі осындай). Сондықтан нәсілдік бірлік кез келген этностық қауымдастықтың, кез келген халықтың міндетті белгісі деп пайымдау тіптен дұрыс емес.

Ірі этностар, әдетте, түрлі антропологиялық типтердің немесе кіші нәсілдер деп аталатын типтердің өкілдерін қамтиды (мысалы, Италияның күнгейі мен теріскейі тұрғындарының арасында түрлі антропологиялық типтер басым). Бұл – адамзаттың нәсілге және этносқа қарай бөлінуінің сәйкеспейтінін растай түседі. Жоғарыда айтылғандарға орай, адамдарды тек сыртқы антропологиялық көрсеткіштеріне сүйеніп этносқа тиесілілігін анықтауға талпыныстардың күнделікті тәжірибесінің шындығынан гөрі оған жуықтап шамалауы тым көп. Бұл, әсіресе, көршілері басқа нәсілге жататын этностарға тән. Бұл сияқты типтік жайттардан алшақ жататын жағдай үлкен нәсілдердің негізгі ареалдарының шегараларында қалыпты жайт болып саналады. Мұнан да аз кездесетін жағдайлар, оқшауланудың нәтижесінде этнос түгелдей басқа нәсілдік типтегі халықтардың қоршауында қалғанда болады. Нәсілдік айырмашылықтар қашан да тұқым қуалайды: бірнеше ұрпақ жалғастығына созылып ата-анадан балаларға беріліп отырады.

Осы айырмашылықтарды зерттеуде тек туралы ғылым генетиканың, ең алдымен, адам генетикасы немесе атропогенетика мағлұматтарының маңызы

зор.Түрлі адамдардың я олардың тұтастай топтарының тегіндегі физикалық белгілер ұқсастығының көп болуы олардың шығу тегінің немесе генетикалық туыстығының ортақтығына салмақты дәлел болады. *Э.А*. зерттеулерінің негізгі бірліктері – нәсілдік белгілеріне қарай ажыратылатын адамдардың (популяцияның) ареалдық қауымдастығы. *Э.А*. геногеографиямен тығыз байланысты: тектері жақсы зерттелген белгілер популяциялардың және осылардың негізінде қалыптасқан нәсілдің будандасуы мен орналасуының, қалыптасуының тарихын көрсететін белгілер (маркерлер) ретінде көп қызмет етеді. Адамзат қоғамында популяциялар әлеуметтік қауымдастықтардағы, олардың бөліктері және полиэтностық топтарындағы адамдар үшін айрықша жүйемен септес болады. Этностар мен нәсілдердің әр түрлі елдегі және әр түрлі тарихи кезеңдердегі өзара қарым-қатынастарын талдау *Э.А*. мәліметтерін биологиялық тірлік иесі ретіндегі адам эволюциясының, популяциялық генетиканың, нәсіл түзілісінің, этногенездің көптеген проблемаларын және антропологиялық этнографияның, тарихи географияның басқа да маңызды мәселелерін алға тартуға мүмкіндік береді (қар. *Нәсілтану*).

ЭТНОСТЫҚ БЕЙІМДЕЛУ (лат. – *adaptare* бейімдеу, ор. – *адаптация*, ағыл. – *adaptation*) – адамның немесе әлеуметтік, этностық топтардың басқа бір әлеуметтік, мәдени, тілдік ортаға белсенді түрде бейімделу үдерісі.

Кең мағынасында алғанда, бейімделу адамның немесе топтың қоғамдық, тілдік, мәдени ортаның жаңа жағдайларына әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени-адамгершілік, психологиялық, лингвистикалық жағынан белсенді және үздіксіз бейімделуінің үдерісі мен нәтижесін білдіреді.

Кең мағынасында алғанда, өмірдің кез келген саласында әлеуметтік бейімделу мыналардан көрініс табады: а) дәстүрлер мен әлеуметтік нормаларға толығымен бағыну және оларды ұстану; ә) ортаны жаңарту, мұндайда тұлға немесе топ көпшілік мақұлдап қостайтын мақсаттарға жету үшін қалыпта жоқ, жақтырмайтын немесе бұған дейін белгісіз болған әдістерді қолданады; б) жеке адамның немесе топтың көпшілік мақұлдамайтын мақсаттарға жету үшін салт-дәстүрлерді қатаң ұстана отырып көпшілік мақұлдап қостайтын әдістерді қолдануы; в) көпшілік мақұлдайтын мақсаттардан бас тарту және дәстүрде жоқ тұрғыдан қимыл көрсетіп, алға жаңа мақсаттар қойып, оларға жетудің жаңа әдістерін қолдану (мысалы, көтеріліс жасау). Егер жеке адамның немесе топтың мақсаттары тұтас қоғамның мақсаттарымен үйлеспесе, сәтті бейімделу қиынға соғып, тіпті мүмкін болмауы ықтимал, бұл жалпы саяси үдеріске жағымсыз әсер тигізе алады.

Тар мағынасында алғанда, Э.б. – этностық мәдениет пен этностық тілді тасымалдаушының немесе оның ұжымының, әдетте, мекен ететін жерін өзгертуіне байланысты басқа әлеуметтік, этностық, мәдени және тілдік ортаға бейімделуі (тілдік бейімделу, мәдени бейімделу, әлеуметтік бейімделу).

Э.б. жаңа әлеуметтік-этностық ортаның нормалары мен құндылықтарын (мәдени-тілдік, шаруашылық-мәдени, саяси, адамгершілік, тұрмыстық және т.б.), этностар арасында қалыптасқан ықпалдастықты (ресми және бейресми қатынастар, мінез-құлық стилі, отбасылық және көршілермен қарым-қатынас және т.с.с.), сонымен қатар нақты іс-әрекет формаларын (мысалы, жұмыстар мен отбасылық міндеттерді кәсіби орындау әдістері) қабылдау болып табылады. Э.б.-дің екі формасы бар: белсенді, бұл түрінде этностық топ ортаны өзгерту мақсатында (сонымен бірге меңгеруі тиіс нормаларды, құндылықтарды, өзара қарым-қатынас және қызмет формаларын) оған ықпал етуге ұмтылады және пассивті, бұл түрінде ол ықпал етуге және өзгертуге ұмтылмайды. Сәтті Э.б.-дің көрсеткіштері – берілген ортаға сіңісіп кетудің жоғары деңгейі, оған қоса жалпы осы ортаға және берілген этностық топ үшін аса маңызды элементтеріне (мысалы, нәсілдік және ұлттық кемсітушіліктің болмауы, жұмысқа орналасуға тең мүмкіндіктер мен шарттар, оқу және қолдану тілін еркін таңдау және т.с.с.) психологиялық қанағаттылығы. Төмен Э.б.-дің көрсеткіші эмиграция, әлеуметтік-этностық ортаның құндылықтық-нормалық жүйесіндегі түрлі бұзушылықтар және басқалар.

Э.б.-дің дамуы кемсітушілік, бөлектеу (сегрегация) т.с.с. түріндегі ұлтшылдық және радикализмнің әсерінен қиындауы әрі тежелуі мүмкін. Э.б. тілдік-мәдени және шаруашылық-мәдени жағынан жақын этностар арасында жылдам өтеді. Әдетте бұған көп уақыт қажет, адам басқа этностық ортада ұзақ уақыт өмір сүріп, осы этностың салттарына, әдет-ғұрыптарына, дәстүрлеріне, өмір салтына бірте-бірте бейімделеді. Қандай да бір дәрежеде тілді, ұлттық мәдениетті меңгереді.

Э.б.-ді этностық ассимиляциядан ажырата қараған жөн (қар. *Аккультурация, Инкультурация, Этностың сіңуі*).

ЭТНОСТЫҚ ДИСПЕРСИЗАЦИЯ – (ор. *дисперсизация этническая*, ағыл. *ethnic dispersal*). Бастапқы этностан оған қарағанда шағын этностық топтардың бөлініп шығып, этнос мекен ететін аумағынан тыс қоныстануы. Бұл үрдістің негізгі факторы – көші-қон. Бұл санатқа бөтен аумаққа көшіп бармаған, бірақ өз этносының негізгі аумағынан тыс жерде ежелден тұратын ирредентализм топтар жатпайды.

Әр халық өз тарихында жер ауыстыруды бастан өткерген, мұның объективті және субъективті сипаттағы әртүрлі себептері болады. Бұл табиғи-климаттық жағдайдың нашарлауына, халықтың көптігі кезінде табиғи ресурстар мен нәтижелі шаруашылық жүргізуге мүмкіндіктердің жеткіліксіз болуы, ғаламшарда қоныстанатын бос аумақтардың пайда болуы, мемлекеттің тиімсіз басқаруы нәтижесінде өмір сүру жағдайының төмендеуі, экономикалық дағдарыс, жұмыссыздық, діни алауыздық, елдер арасындағы соғыс пен азаматтық қақтығыстар, ойрандау, кемсітушілік пен геноцид, өздерінікіне қарағанда дамыған елдерде табыс көзін іздеу болуы мүмкін және тізімді жалғастыра беруге болады.

Этносты бөлуші үдерістерде дисперсизацияны парциация мен сепарациядан айыра білу қажет. Этностық парциация кезінде бұрынғы бір этнос біршама тең бөліктерге бөлінеді, оның үстіне бөлініп шыққан жаңа этностардың ешқайсысы өздерін бұрынғы этноска жатқызбайды. Этностық сепарация дегеніміз – кез келген шағын халық құрамынан оның бір бөлігі бөлініп шығып (әдетте салыстырмалы түрде шағын), уақыт өте келе дербес этноска айналуы. Егер этностық парциация кезінде бастапқы этнос өмір сүруін тоқтатса, этностық сепарация кезінде ол сақталып қалады. Парциация мен сепарацияға қарағанда, этностық дисперсизация кезінде этнос емес, тек этностық топтарды құрайтын бөліктер бөлінеді.

Этностық дисперсизация әлем халықтарының көбіне тән. Бұл ретте еврейлердің екімыңжылдық көшіп-қонуын еске алса да жеткілікті. Олар – әлемде ең бытыраңқы орналасқан халықтардың бірі. 20 млн. еврейдің тек 5 млн. Израильде тұрады, ал бұл олардың ширегі ғана. Сондай-ақ еріксіз миграция мен күштеп көшіру нәтижесінде армяндардың жартысы тарихи отандарынан тысқары жердегі әртүрлі елдерде тұрады.

КСРО құлағаннан кейін бұрынғы Кеңес Одағының көптеген халықтары әртүрлі мемлекеттерге шашырап кетті. Олардың ішінде алдымен айта кететіні әзірбайжандықтар, грузиндер, молдавандар, украиндар, өзбектер, тәжіктер және т.б. 1991 жылы КСРО құлағаннан кейін орыстардың 18%-ы Ресейден тыс жерде қалды. Ресейлік халықтар ішінен ең дисперстік түрде тұратындар орыстар, татарлар, басқа Еділ бойы халықтары, шешендер, ұңғыштар және Дағыстанның кейбір халықтары.

Қазақстандағы жағдай біршама басқаша. Мұнда бірнеше жүз мың қазақтар қайтып келді. Ұжымдастыру жылдары олар жандарын сақтау үшін көптеген шетелдерге дисперстік түрде бытырап кетуге мәжбүр болды. Сонымен қатар, Қазақстанда жер аударылған кәрістердің, немістердің, күрділердің және басқа халықтардың үлкен топтары жайыла орналасқан (қар. *Бөлінген халықтар, Ұлттық-территориялық автономиялар, Этностық анклав, Босқындар, Депортация, Иммиграция, Мигрант, Ұлттық азшылық, Эмиграция).*

ЭТНОСТЫҢ ДІЛДІЛІГІ / МЕНТАЛДЫЛЫҒЫ / (фр. *mentalite,* лат. *Mentalis* – ақыл-ойға тән, рухани, ор. *ментальность этноса*, англ. *ethnic mentality*) – қандай да бір этностық тұтастыққа кіретін адамдардың психикалық бітімі мен дүниеге көзқарасының ерекшеліктері, тарихи дамуы барысында этностың ойлауы, сезімі мен дүниені түйсінуінің ғасырлар бойы жасалған, тарихи қалыптасқан бейнесі. Этностық дәстүрдің маңызды бөлігі болғандықтан этнос ділі әлем туралы идеялардың, көзқарастардың, түсініктердің, бағалаудың, талғамның, мәдени канондардың, ойды жеткізу тәсілдерінің иерархиясы түрінде көрінеді.

Әлемнің этностық суреті адамның әлем туралы белгілі бір мәдени-құндылықты басымдықтар негізінде қалыптасқан түсініктерімен жасалады. Бұл

түсініктердің кейбірі саналы, кейбірі санасыз түрде орныгады. Ділділік адам ұжымының (этностың) өзін қоршаған табиғи-әлеуметтік ортаға бейімделу барысында қалыптасатын кешенді қасиеттердің жиынтығы ретінде көрінеді. Және этностық мәдениетте негізгі механизмнің қызметін атқарады, осының арқасында адам психологиясы қоршаған ортаға бейімделеді.

Адамның әлемдегі әрекеттерінің сипаты әр этностық мәдениетте әр басқа, өзіндік арнайы ерекшеліктері болады. Осы өзіндік ерекшеліктің дәл өзі ғылыми ізденісте нақты бір этностың ділділігінің бейнесін жасауға сүйеніш болатын индикатор болып есептеледі. Мұндайда көршілес этностың немесе этностар тобының шаблондық қасаң, орташалындырылған бітімдерін тірек етеді.

Белгілі бір типтегі ділді түсіну үшін мәдени контексті бар мүмкіндігінше кең қамтып талдау қажет: бұған мәтіндер мен материалдық мәдениет дүниелері, әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынастар, тұрмыс пен тарих, күнделікті тірлік – бәрі де кіреді. Социум идеологиясын ұғыну онда болып жатқан үдерістердің бәрін дұрыс бағалауға, оның мүшелерінің мінез-құлықтарын лайықты қабылдауға және олар шығарған мәдени феномендерді тереңірек ұғуға көмектеседі, ал қоғам мен өркениеттің дамуының қазіргі кезеңінде мұның маңызы баға жеткісіз (қар. *Ұлттық идея, Ұлттық психология, Тарихи сана, Патриотизм, Этностық стереотиптер, Толеранттылық, Этностық сезімдер, Этнопсихология).*

ЭТНОСТЫҚ КӘСІПКЕРЛІК (ор. *Предпринимательство этническое,* ағыл. *ethnic enterprise*) – этностық қағидат негізінде кәсіпорын құрушы этностық Диаспоралардың өкілдері іске асыратын, бизнес жүргізудің ұлттық дәстүрлерін ұстанатын кәсіпкерлік қарекет (қар. *Этностық көші-қон*). Жаңа әлеуметтік-мәдени ортаға түскенде этностық азшылық бұрын өзіне етене болмаған экономикалық орын табады да, тірлік етудің тіптен бөтен жолдарын меңгере бастайды. Этностық мигранттардың кәсіби ұтқырлығының соншалық жоғары болуы мен Э.к. дамуының басты себептерінің бірі – этностық азшылықтың әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан маргиналдығы. Этностық *Мигранттар* оқшау орта болып саналатын мейлінше берік қауым құрады, осы қауым жаңадан қосылғандарға қолдау жасап оқытады, тәжірибесі мен біліктілігін үйретеді. Уақыт өткен сайын бастапқы қажетті капитал қорланып, тіл меңгеріледі де экономикалық кеңістікке барлау жасалады, сөйтіп барып *Иммигрант* өз бизнесін ашады. Осылайша кешегі қоныскерлер жаңа жерде қажетті, еңбектің осы нарығына қажетті біліктілік пен кәсіп иесі болып шығады. Э.к. *Мигранттың* әлеуметтік-экономикалық жағынан бейімделуінің ажырамас бөлігі болып табылады (қар. *Диаспора, Мигранттар*).

ЭТНОСТЫҚ КӨШІ-ҚОН (лат. *migratio – қоныс аудару*, ор. *миграция этническая,* ағыл. *ethnic migration*) – түрлі себептермен қабылдаушы мемле-

кеттің аумағында уақытша жұмысқа орналасу немесе жаңа жерде орнығып қалу және азаматтық алу мақсатында өз мемлекетінен кетіп жатқан түрлі этностық қауымдастықтар өкілдерінің жер ауыстыруы (қар. *Көші-қон/Миграция, Мигрант*). Э.к. себебі халықтардың әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының біркелкі болмауы, ұлттық езгі немесе құқық теңсіздігі, жеке халықтардың арасындағы әскери қақтығыстар, діни қуғындар (егер дін этностық қатыстылықпен сай келсе) және басқалар болуы мүмкін. Э.к. жағымды әсерімен қатар, аймақтық қабылдаушы қоғамдарға қарама-қайшы әсері көбінесе этностық сипаттағы әлеуметтік жаңа проблемалардың алға тартылуымен байланысты болады. Бұл салада жаңа проблемалардың пайда болуынан көші-қон үдерістері мен олардың реттелу дәрежесін арттыру және басқаруды жақсартуға қатысты қоғамдық қажеттіліктер күшейе түседі. Э.к. басты проблемаларының бірі бейімделу мен *Мигранттардың Интеграциясы* болып табылады. Мұның шешімін әсіресе, шекаралық аймақтардың, мегаполистердің анклавтануын, осыдан туындайтын әлеуметтік-мәдени, саяси және қылмыстық тәуекелдерді барынша азайтудан (дұрысы – болдырмаудан) және *Мигранттардың* бейімделуімен айналысатын механизмдер мен құрылымдарды құрудан табуға болады (қар. *Көші-қон/Миграция, Иммиграция)*

ЭТНОСТЫҚ ҚАҚТЫҒЫС (ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫС) (лат. *conflictus* – қақтығыс; ор. – *этнический* (межэтнический) *конфликт*; ағыл. *ethnic conflict*) – қарама-қарсы мүдделердің қақтығысы; қақтығыстағы тараптардың бірі я бірнешесі этностық негізде немесе этнос атынан ұйымдасып, әрекет етсе, мемлекет ішіндегі немесе мемлекетаралық деңгейдегі азаматтық қарсылық. Э.қ., әдетте, қоғамдағы әлеуметтік шиеленістің және шекаралық мәселелердің шешілмеуінің нәтижесінен шығады. Жергілікті элита өкілдерінің жауапкершіліксіз мәлімдемелері мен әрекеттерінің кесірінен, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарындағы, youtube, интернеттегі сөздердің кесірінен де жиі болады.

Э.қ. себептері әр түрлі болуы (саяси, аумақтық, әлеуметтік-экономикалық, ресурстық, тарихи-мәдени) және көмескі түрде де, зорлықты қақтығыс түрінде де өтіп жатуы мүмкін. Э.қ.-тың кең тараған түрлері – жікшілдік қақтығыстар. Мұндайда этностық азшылық өзі өмір сүретін мемлекеттен бөлініп, өз мемлекеттерін құруға әрекет етеді. Қақтығыстардың мұндай түрлерінен (топ мемлекетке қарсы тұратын) басқа тағы бір көрінісі – екі я одан көп этностық топтардың арасында болатын, көбінесе айналып келіп отырып озбырлыққа апарар, тым қатыгездікке айналатын түрі. Э.қ. трансформациясын болдырмаудың тәсілдері мен механизмдері этносаясаттанудың ішкі пәні деп санауға болатын қақтығыстанудың (конфликтологияның) негізін түзеді.

Этностық топтың санасында өзінің экономикалық және әлеуметтік амандығы үшін қауіптену, ұлттық құқықтарға келетін нұқсаннан, өзіндік, мәдениет пен тілдік қасиеттерден айрылудан қорқу тоғысса, Э.қ. этностықты ба-

рынша саясиландырудан туатын бейқұқықтық шиеленіс ахуалына айналады.

Қақтығыс алдындағы ахуал, әдетте, мынадай кезеңдерден өтеді: этностық топтың негізгі көпшілігін жұмылдыру, сонан соң саясиландыру. Э.қ. көбінесе форма жағынан ғана «ұлттық» болып шығады, шын мәнінде, оның негізінде түрлі «көсемдер» бас пайдасына немесе саяси мақсатына пайдаланатын шешілмеген экономикалық және әлеуметтік түйткілдер жатады.

Э.қ. «таза күйде» сирек болады. Әдетте, экономикалық, әлеуметтік-саяси, этностан тыс басқа да себептермен шығып, қақтығыс егер мәселе, әрине, түрлі ұлттық-мемлекеттік түзілімдердің қарсы тұруы немесе жұрттың түрлі этностық топтарының мемлекет ішіндегі қақтығыстары туралы болса, кейінгі сатыларында қақтығыс этностық сипат алады. Бұл дегеніміз адамдар топтарының арасындағы әлеуметтік, саяси, экономикалық қақтығыстарда олар бір-бірімен этностық белгілер бойынша бірегейленеді дегенді білдіреді.

Шамасы жағынан, әлеуметтік маңызы, тегі, «жасы», шиеленістілігі жақтарынан әр басқа болғанмен, Э.қ. этносты жұмылдыруға жәрдемдесетін «қорытынды табиғатына» келіп саяды. Мұның тамыры тереңде, қандай да бір ұлттың я этностық топтың құқығының, ұлтаралық қатынастағы әділет пен теңдіктің бұзылуында жатыр. Э.қ. көпұлтты, полиэтностық мемлекетте шеткері этностық топтардың құр мақрұм қалуының, «орталық» пен этноұлттық «шеткеріліктің» бірдей дамымауы мен бірдей заманауиланбауының нәтижесі де болуы мүмкін. Мұндай жағдайда түрлі этностық топтар арасында ұжымдық этноұлттық қысымшылық ретінде ұғынылатын экономикалық теңсіздік этностық ынтымақтың қалыптасуы мен бой көрсетуінің себебіне айналады.

Э.қ. өз динамикасы болады. Оған анағұрлым тән болып келетін тұстар:

Біріншіден, неғұрлым белсенді күштердің қосылуы, күрес тәжірибесінің жинала түсуі есебінен қақтығыстың бірте-бірте күшеюі;

Екіншіден, түйткілді ахуалдардың көбеюі мен бастапқы түйткілді ахуалдың тереңдеуі. Қақтығыстың күшейе түсуіне қарай жаңа талаптарды алға тарту, кінә қою да көбейеді, бастапқы проблема дәлел, айғақтармен күшейе түседі;

Үшіншіден, қатысушылардың белсенділігінің артуы, қақтығыстың сипатын қатайту, қақтығысқа жаңа адамдарды тарту;

Төртіншіден, қақтығыстағы әрекеттесумен қатар жүретін эмоционалдық ширығыстың үдей түсуі, бұл – қақтығысқа қатысушылардың мінез-құлығына жұмылдырғыш та, іріткіш те ықпал жасайды. Э.қ. күшейген сайын антипатия мен дұшпандық сезім күшейе түседі. Бұған сылтау мен себеп әрдайым табылады;

Бесіншіден, ымыра қарсыластың тізе бүгуі ретінде қабылданса, қақтығысқа қатысушы тараптардың әрқайсысы «жеңіске жетуге» ұмтылса, Э.қ. «сыртқы жаудың» тұрақты бейнесін жасау тән болып келеді.

Алтыншыдан, Э.қ., әдетте, интернационалдандыру, яғни қақтығысқа үшінші бір тарапты немесе халықаралық ұйымдарды тарту немесе олардың

қақтығысты реттеуі, тән болып келеді. Қақтығыстың көпқырлы сипатына байланысты оқиғаға ықпал етуге мүмкіндік беретін реттеудің құқықтық жолынан бастап әлеуметтік-психологиялық жолына дейінгі түрлі тәсілдер қолдану қажет болады. Алайда ең маңызды нәрсе қақтығыстың алдын алу, оның тұтануына, жасырын түрден ашық түрге ауысуына жол бермеу. Бұған қарамастан қақтығыс басталып кетсе, оны кең ауқымды сипат алып кетпей тұрған бастапқы кезінде өшіру оңай екенін дәйім есте ұстаған жөн. Егер қақтығыстың өршуіне жол берілсе, ол ұзақ кезеңге созылады да, шешім табу қиынға соғады, оңалмас салдарға тап қылады. Әлеуметтік-экономикалық кемелдіктің кез келген сатысында тұрған ел Э.қ. душар болуы мүмкін. Бұған Канада, Испания, Югославия, Ауғанстан, Шри Ланка, Руанда, Уганда және басқа елдердегі оқиғалар мысал бола алады. Сарапшылардың бірнеше рет жасаған болжамдары бойынша, Э.қ. бұдан ары да әлемдік тәртіп пен халықаралық қатынастарға ықпалы арта түспек. Этнологтардың мағлұматтары бойынша, дүние жүзінде өздерін өздері билеу мен өз мемлекеттерін құруды алға тартуы мүмкін 5 мыңнан астам этностық топ бар. Мұндай қозғалыстардың көбі жасырын түрде немесе зорлықпен жүріп жатыр. Ал 260 ұлттық азшылық белсенді түрде БҰҰ-дан тәуелсіздікті немесе бөлініп танылуды талап етіп отыр. Бұл ұлттық қақтығыстардың 70-90-дайы күш жұмсауға соқтырған. Мысалы, 1994 жылдан 1996 жылға шейін БҰҰ бітімгер әскерлері 17 ірі қақтығысқа қатысты.

Әлемдік тәртіпті зерттеушілердің мәліметтері бойынша, XIX ғасырдың ортасына дейінгі 286 соғыстың 8-і ғана, ал Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі 150 қарулы қақтығыстың 127-сі этностық себептен болған. 1990 жылдан бері қақтығыстардың, бәрінің десе болады, ұлттық сипаты бар. XXI ғасырда этносаралық қатынастарды тиімді басқара алатын, мекен ететін түрлі этностардың келісімі мен бейбітшілігін қамтамасыз еткен мемлекет қана табысқа жете алады (қар. *Кемсіту /Дискриминация/, Жихад, Этносішілік және этносаралық шоғырлану /консолидация/, Лаңкестік, Көпмәдениеттілік /Мультикуртурализм/, Ұлттық өзімшілдік, Радикализм, Нәсілшілдік, Саясатты этностандыру*).

ЭТНОСТЫҚ МӘДЕНИЕТ: ДӘСТҮРЛЕР МЕН ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР (ор. *этническая культура: традиции и обычаи,* ағыл. *ethnic culture: traditions and customs*)– этностық арнайы ерекшеліктері бар, ажыратушылық қызмет атқаратын құрылымдардың мәдени элементтерінің жиынтығы. Этностық мәдениет адамзат мәдениетінің алуан түрлілігінің негізгі формасы болып табылады, тірліктің биологиялық формадан тыс алуан түрін, адамның қоршаған ортаға бейімделуге бағытталған қарекетін бейнелейді. Э.м. – этнос мәдениетінің ең маңызды сипаты, сол этносқа жекелеген өкілдері арқылы, орнықты топтары арқылы тән болып келетін мәдени игіліктің жиынтығы. Мұнда осы игіліктің құрылымының түрлі элементтерінің арнайы, этностық бояуы бар ма

немесе бұлар этностық тұрғыдан бейтарап болып келе ме, - ол ескерілмейді. Бұған Э.м. тыс өзгеэтностық және этносаралық элементтер де енеді. Э.м. этнос мәдениетіндегі салыстырмалы рөлі кеңістік пен уақыт жағынан динамикалы, сондай-ақ мәдениеттің басқа ішкі жүйелерінде өзгеше болып келеді.

Э.м. дәстүрлері мен әдеттері – кешенді мәселе, мұны тілтанушылар ғана емес, тарихшылар да, философтар да, психологтар да, этнографтар да, әдебиеттанушылар да қарастырады. Көбінесе тіл мен мәдениеттің өзара тәуелділігі (екіжақты өзара детерминизм) мақұлданады (қар. *Аккультурация, Мультикультурализм*). Дәстүрлер – (ғылымда) (лат. traditio – жеткізу, ауысу) – ғылыми және мәдени тәжірибені, адамның арнаулы нормалары мен құндылықтарын, мәселені қою мен шешу үлгілерін жинау, сақтау мен жеткізу механизмі. «Дәстүрлер» деген ұғым ғылым философиясында шыққан және дамыған ғылыми бағыттар мен контексті біріктіре қарау үшін, ғылым дамуын әлеуметтік-мәдени құндылықтардың тарихы ретінде жаңғырту үшін пайдаланылады. Әдет-ғұрып – мінез-құлықтың белгілі бір қоғамда (немесе мекенде) тарихи қалыптасқан ережесі, мемлекеттің қорғауындағы әрі оның мәжбүрлеу күшімен қамтамассыз етілген құбылыс (қар. *Аккультурация, Мультикультурализм*).

ЭТНОСТЫҚ РӘМІЗ (СИМВОЛИКА) (ор. *символика этническая,* ағыл. *ethnic symbolism*). Этносты айырып-танытушы ретінде, иелерінің этносқа жататындығын білдіріп айрықшалаушы белгі ретінде қызмет атқаратын материалдық және рухани мәдениеттің құбылыстары мен элементтерінің кешені. Мысалы, жапондықтардың киіміндегі этностық нышан – кимоно, өзбектерде – сырылған шапан, кавказдықтарда – папаха, т.б. Ресейдің рәміз-нышаны – Еділ мен қайың, Жапонияның рәмізі – сакура (шие ағашы), Монғолияның (монғолдардың) символы – дала т.б. Чукчалардың символдары морж сүйектеріне қашап, ойып, бояп жасалған ою-өрнектер, аң терісіне салынған кестелер, чумдар (күрке) және ярангілер болып саналады. Күнделікті үйреншікті өмірде «өзімдікі» және «бөтендікі» деп белгілейтін элементтер қатарына тамақтың кейбір түрлері де кіруі мүмкін (орыстарда – щи мен ботқа, украиндықтарда – борщ, палау өзбектердікі, гуляш венгрлердікі және т.б.).

Этностық символика халықтардың даму барысында өзгеріске түспей қоймайды немесе сол этностың барлық өкілдеріне бірдей міндетті болмауы мүмкін. Мысалы, Еуропа елдерінің қалалық тұрғындары киім киюде этностық жағынан тіптен ерекшеленбейді. Тамақтары да едәуір шамада бірыңғайланып жатыр. Жаңа дәуірде және қазіргі заманда алдымен индустриялдық, материалдық, сонан соң рухани мәдениеттің урбанизациялануы этностық символика аясын едәуір тарылтып барады. Қазіргі кездегі этностық рәміздің нышандары, негізінен, рухани мәдениетте, оның ішінде құндылығы бар автостереотиптерде, материалдық мәдениеттің жеке элементтерінде, мәдени-

ленген фольклорда, ұлттық-мемлекеттік және жергілікті геральдикада т.с.с. шоғырланған (қар. *Этностық топ, Ұлттық сезімдер, Патриотизм, Этномәдени бірлестіктер*).

ЭТНОСТЫҚ СӘЙКЕСТЕНДІРУ (ор. *идентификация этническая,* ағыл. *identification ethnic(al)*) – индивидтің өзінің этностық топқа жататындығын санамен сезінуі (қар. *Сәйкестендіру*). Э.с. адамның белгілі бір этностық топқа жататынын көрсететін және адамды осы топпен теңдестіретін өзгеше бір маркер болып табылады. Адамның өз этносына байланысты түсініктері, сезімдері, ниеттері, қажеттіліктерінің бүкіл жиынын қамтиды. Э.с. арнаулы мәдени ақпарат алмасудың нәтижесінен келіп шығады, табиғаты жағынан құрастырмалы болып келеді. Бұл – этностық топ мүшелерінің әлденеден бас тарта білу, әрі өзінің этностық бірегейлігін сақтау үшін басқа этнос мәдениетінен бір нәрсені қабылдай алу қабілетінің болу керектігін білдіреді. Э.с. белгілеріне тіл, тарих, салттармен қоса, құндылықтар мен нормалар, тарихи жад, дін, туған жер туралы түсінік, ортақ ата-баба туралы миф, ұлттық мінез де жатады. Э.с. – динамикалық түзіліс, уақытпен бірге өзгеріп отырады, соған орай адам этносқа тиесілігін өмір бойы қайта ойластыра алады.

ЭТНОСТЫҚ СӘЙКЕСТІК /БІРДЕЙЛЕСТІК/ (ор. *этническаая идентичность*, ағыл. *ethnic identity*, грек. *ethnos* халық, тайпа + лат. *identicus* теңдес) – индивидтің белгілі бір *Этностық топпен, Этноспен, Халықпен* өзінөзі теңестіруі, тиесілі етуі (қар. *Мемлекеттік бірдейлестік, Еуразиялық бірдейлестік, Тілдік бірдейлестік*).

ЭТНОСТЫҚ СТЕРЕОТИПТЕР (грек. stereos – қатты + typos – із, таңба, ор. *этнические стереотипы*, анг. *ethnic stereotypes*) – түрлі этностық қауымдастықтардың өкілдеріне тән адамгершілік, ақыл-ой, физикалық сапалар туралы салыстырмалы түрде алғанда тұрақты түсініктер. Э.С. – қасаң сұлбаланған, эмоциялық бояуы күшті және айрықша тұрақты пішім. Мұндай пішімі адамның өз ұлтының да, басқа ұлттың да өкілдерінің психологиялық және мінез-құлықтық ерекшеліктерін бірыңғай қарапайым деңгейде ғана білуінен, кей тұстарда дәл білмей, бұрмаланған күйде білуінен көрінеді.

Қарабайыр санада, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында да Э.С. теріс құбылыс екендігі жөнінде пікір көбірек тараған. Бұл, біріншіден, кез келген стереотип сияқты, Э.С. да болмыстың адамдар санасындағы қасаң бейнесін көрсететіндігімен, стереотип мазмұнындағы түсініктер ырықсыз, тиянақсыз болып келетіндігімен, оны өзгертудің, қайтадан ойластырудың, әсіресе терістеудің қиындығымен байланысты. Екіншіден, теріс көзқарастың болуының себебі сонда, дүние жүзі ғылымында кемсітуішілікке ұшыраған этностық азшылыққа қатысты жағымсыз стереотиптер басқасынан гөрі көп зерттелген. Үшіншіден, Э.С. негізінде екінші бір қайталама дереккөздерден

алынған жанама түсініктер, бұрынғы этносаралық байланыстар тарихынан жиналған тәжірибесін кейінгі ұрпақтың субъективті тұрғыдан парықтауынан алынған жанама түсініктер жатады.

Стереотипте этнос жөнінде әуестіктен туған әділетсіз, теріс я жақсы түсініктер ғана емес, ұлттың этномәдени келбетінің күшті және әлсіз жақтары туралы ақпарат та сақталады. Бұлар қандай да бір топ өкілдерінің ықпалдасуының мүмкіндіктері мен өзіндік ерекшелігі ретінде қаралады, белгілі бір ұлттың адамдарына қатысты нақты әрекет етуге болатыны жөнінде ұйғарым жасатады, жөн-жобасын нұсқайды.

Стереотиптенуде ретке салынған, қасаң, бірыңғай жеңілдетіп қабылдауға келіп саятын негізгі психологиялық функциялардың бірі қолданылады. Екіншісі, құндылық-қорғаныс функциясы, дара адамның құндылықтарын, тұғырлы құқықтарын сақтауға сеп болады. Әлеуметтік-психологиялық функциялардың ішінен топаралық жіктеу функциясы мен топтың жағымды бірегейлігін қолдау функциясын бөліп қарайды. Әлеуметтік функциялардың ішінде қазіргі топаралық қатынастарды ақтау мен түсіндіру функциясы, сондай-ақ қазіргі қатынастарды сақтау функциясы ерекше. Э.С. аталған функциялары ішкі және сыртқы этномәдени белсенділікпен өзара тығыз байланысты болады да қазіргі этносаралық қатынастар төңірегінде іске асады.

Э.С. берік тұрақтылығы қанша дегенмен абсолютті емес, мызғымай қоймайды. Қасаңданатын нысанның бітіміндегі елеулі өзгерістердің соңын ала мұның да мазмұны уақыт өте келе трансформацияланады, сыныктық пайда болады. Сондай-ақ Э.С. этносаралық қатынастар сипатының өзгеруіне немесе этносаралық байланыстар қарқынының күшеюіне қарай да өзгеруі мүмкін. Арасындағы айырмашылықтарды жеткілікті шамада зерделемей-ақ тұтастай топтың өкілдеріне ортақ, ұқсас сипаттарды таңу да стереотиптендірудің өзіндік бір ерекшелігі болып табылады. Бұл қазір топаралық қабылдаудың әмбебап механизміне айналмақ тетік ретінде кең тараған. Э.С. мазмұнынан сол халықтың өкілдерінің сыртқы келбеті, өткен тарихы, өмір салты мен еңбек дағдысының өзгешеліктері туралы түсініктердің кешені ретіндегі берік негіз айқын байқалады. Сөйте тұра сол халықтың коммуникативтік және моральдық сапаларына қатысты құбылмалы пікірлер де аз емес. Бұл сапаларды бағалаудағы құбылмалылық ұлтаралық және мемлекетаралық қатынастардың өзгермелі жағдайларымен тығыз байланысты: бұл қатынастар достық пен ынтымақтан бастап әскери қақтығысқа дейін жетіп құбылып отыруы мүмкін.

Стереотиптерді, әдетте, автостереотиптер және гетеростереотиптер деп бөледі.

Автостереотиптер халықта, ұлтта, этноста қалыптасқан эмоционалдық әсері бар, бекем бейнесі болуы себебінен оң бағалардың кешенінен тұрады. Өзін таныған халық өзі мен өзінің қажеттіліктерін, мүдделерін артық көруге, күмәнсіз, заңды әрі табиғи деп санауға бейім болады. Бүкіл топқа қатысты ұшқары қорытындылар сол топтың жекелеген өкілдері туралы шектеу-

лі ақпаратқа сүйеніп немесе тарихта қалыптасып қалған ырым-нанымдарға жете түсінбей сенген соң жасалады. Мұндайда мәселе өз этносының мәдениетін, мінез-құлығын сын көзбен қарамай дәстүр бойынша қабылдаудан келіп шығады.

Алайда, өзіндікі өзгенікінен әрқашан жоғары бағалана бермейді. Этносаралық алмасулар өрістеп, ықпалдасу кеңістігі ақпаратпен қанығып, этнофорлардың білімі артып, толеранттылық қағидаларын насихаттау табысқа жетіп тұрған қазіргі кездегі жағдайда бағаны жіктеп қою жүйесі басым болады: өз этностық тобының мәдениетінің бір сипаттарын топтың бір өкілдері оң бағаласа, екіншілері теріс бағалап жатады. Мұндай сыншылдық болмай өздерін өздері әсіре бағалау, күмәнсіз оң баға беру этноцентризмнің негізіне айналып келеді, шовинизмге негіз болатын тұстары аз емес. Осының салдарынан өз халқының асыра дәріптелген, түрлі жетістіктер мен кемелдіктер шоғырланған ұлы бейнесі жасалады. Осындай көзқарастар, басқаларға қатысты қасаң бағдар ұстану, әдетте, ұлттар арасында араздық, жек көрушілік туғызады, кейде тіпті қарулы беттесуге әкеп соғады. Бір кереғар жайт сол, саны аз халықтармен салыстырғанда, саны көп, демократиялық жақтан анағұрлым дамыған ұлттарда өз беделін өзі бағалауда сыншылдық сипат жиі байқалатынын сеніммен айтуға болады. Мұндай халықтарда оң автостереотиптерді зорайту кейде этностың саяси бірлігін нығайтудың, өз халқын басқа ұлттар мен мемлекеттер алдында ұлықтаудың бірден-бір тәсілі болады.

Мұндай функцияны көбінесе басқа халықтарды бағалайтын пайымдаулардың жиынтығы ретінде, бірақ басқа этностарға, ұлттарға, халықтарға деген теріс көзқарастар есебінен гетеростереотиптер де атқара алады. Адам өзіне бөтен, жат нәрсемен кездескенде білгісі келіп қызығуымен қатар сақтығы да келе қалатыны белгілі. Сол сияқты бір ұлт я оның өкілі басқа бөтен ұлтпен я оның өкілімен кездескенде де осындай жайт болады, осыған орай, даму деңгейі мен әрекеттесуге қабілетін бағалағанда басқа этностық қауымдастықтар жөнінде жаңсақ түсінікке келуге де мүмкіндік туады. Бұл үдеріс қарсы жақтың жауабымен күшейе түсуі де мүмкін. Өзін белгілі бір қауымдастықтардан ерекшелеуге ұмтылысты көрсете отырып, басқа этностар туралы таптаурын түсініктер көбінесе сол басқа этнос лайық емес деп есептейтін және өздерінің ар-намыс, адамгершілік пен әсемдік, этностық пен мәдениеттің басқа да көріністері туралы түсінігіне қарама-қарсы сипаттамалардан құралады. Сондықтан басқа халықтарды бағалайтын пайымдаулардың жиынтығы ретіндегі гетеростереотиптер негізінде елеусіз болса да оң сипаттан гөрі көбінесе теріс сипатты болады, бірақ автостереотиптегідей өзін-өзі оң бағалауға сыншылдықпен қарамау гетеростереотиптерде басым болмайды. Оң гетеростереотиптер ұлтаралық және мемлекетаралық қатынастардағы, саяси үдерістердегі, мәдени алмасудағы оң өзгерістерді қабылдағыш болады. Бұлар (гетеростереотиптер) жайпап келе жатқан жаһандану жағдайында эт-

ностар мен мәдениеттердің аман қалуы үшін әріптес болудың пайдалы екенін түсінумен байланысты.

Ұлттық сананың элементі ретінде Э.С. бұрынғы этностық қасиеттердің кейбірін абсолюттендірп, мәнін әсірелеп қана қоймай, өз этносында да, өзге этноста да жоқ сипаттарды таңуға да бейім болады.

Э.С. саналы түрде жасалып, тұтастай бір елдердің, этномемлекеттік қоғамдастықтардың азаматтарының санасын «ойнатудың» құралына айналатын кездері аз емес. Мұндайда олар ұлтшыл ырым-жырымдар мен жалған сенімдердің, ұлттар арасындағы араздық пен дұшпандықтың тірегіне айналады. Әрекеттестіктің халықаралық кеңістігінде де, ел ішінде де бұған қарсы күресу қажет: оқу-ағартудың, тәрбиенің өзара түсіністік, әріптестік ахуалын туғызуға, мәдениетті дамытуға, ырым, нанымдарға қарсы иммунитет жасауға, ұлтаралық қатынастар мен мәдени ауыс-түйіске бүлдіргіш идеологияларды қолдануға қарсы тұруға қажетті барлық құрал-тәсілдерін пайдалану керек *(*қар. *Ұлттық психология, Ұлттық эгоизм, Этнопсихология, Қоғамдық сана, Қоғамдық пікір).*

ЭТНОСТЫҢ СІҢУІ /АССИМИЛЯЦИЯ/ (ор. *ассимиляция этническая*, ағыл. *assimilation ethnic(al)*) – бір халықтың басқа халықпен тоғысып, олардың бірінің өз тілін, мәдениетін, ұлттық санасын жоғалтуы нәтижесінде ұлттық-психологиялық ерекшеліктерінің белгілі бір дәрежеде (көбінесе түбегейлі) трансформациялануы (қар. *Ассимиляция*). Э.с-н этносы әр текті жұрт топтарының түйісуінен, *Этносаралық некелер* т.с.с. байланыстардан туатын табиғи Э.с. және ұлттардың құқықтары тең емес елдерге тән зорлықпен жүргізілетін Э.с. деп бөледі. Қосылып жатқан этномәдени топ біртіндеп басым мәдениеттің салттарына, құндылықтарына, өмір салттарына және көбінесе тіліне бейімделгенде (немесе бейімделуге мәжбүр болғанда), Э.с. жүреді. Э.с.-ны көбінесе *Аккультурациямен* теңестіреді, бұл негізгі қоғамның мәдениетінің пайдасына қарай этностық мәдениеттің жартылай немесе толығымен жоғалуын меңзейді. Егер *Мәдени ассимиляцияның* нәтижесінде осы топтың *Сәйкестенуі*, яғни этностық санасы ауысса, онда оның Э.с. бар деп айтуға болады. Дегенмен, жаңа мәдениетті меңгергеннен кейін де, *Отан* туралы есте қалған бұрынғы этностық өзіндік сана жаңасымен әлі де ұзақ уақыт қатар жүре алады. Мигранттардың ұрпақтарының өз сәйкестігін ауыстыруы, басқаша айтқанда, толықтай Э.с. оларды қоғамның лайықты қабылдағанда ғана мүмкін болады.

ЭТНОСТЫҚ ТОП (ор. *этническая группа,* ағыл. *ethnic group*, *ethnicity*) – бірқатар себептермен этностың өзегінен ажырап, одан тыс тірлік ететін, халықтың немесе ұлттың тілінің, мәдениетінің, дінінің, тұрмысының кейбір ең маңызды ерекшеліктерін сақтаған айрықша бөлігі. Ұлттық-этностық, діни-қауымдастық, тілдік, мәдени-тұрмыстық белгілер бойынша ерекшеленіп, Э.т. субэтностық, этноконфессионалдық, этнолингвистикалық қауымдас-

тықтар түзейді, бұлар уақыт өте келе белгілі бір этносаяси мәртебе талап ете бастайды.

Э.т. шоғырланған және бытыраңқы күйде болуы мүмкін. Біріншісін этноареалдық, екіншісін – этношашыраңқы топ деп атайды. Э.т. әдетте өзіндік мемлекеттік құрылым болмайды. Этностық қауымдастықтары мол көптеген мемлекеттерде Э.т. теңсіздігі немесе «этностық страфикация» орын алады.

Э.т. көптеген себептердің нәтижесінде құралады. Біріншіден, бұл кезінде тарихи отанын тастап шыққан және түрлі елдер мен өңірлерде этномәдени ареалдар құрған адамдар болуы мүмкін. Екіншіден, бұл көші-қонның, эмиграцияның, депортацияның, шегаралардың өзгеруінің салдарынан өз этносынан бөлініп кеткен адамдар қауымдастығы. Мәселен, Қазақстандағы Э.т. орыстардан, месхеттік түріктерден, украиндардан, татарлардан және көптеген басқалардан тұрады.

Э.т. көбіне оны қоршаған басқа ұлттық титулды жұртшылықтың арасындағы азшылық болып шығады. Мұндайда Э.т. өз этносымен байланысы әлсіреп, негізінен тұрақсыз, тіпті кездейсоқ сипат алады. Ұрпақтан ұрпаққа ауысқан сайын олар тұрақты түрде экономикалық, әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-психологиялық, этномәдени қарым-қатынаста бірге өмір сүретін ұлттарға сіңісіп кетеді. Әдетте жыл өткен сайын өздері ажыраған этноспен салыстырғанда ділдегі елеулі айырмашылықтар ұлғая береді. Мұның мысалын мынадан көруге болады: байырғы қазақстандық орыстар өздерінің тарихи отанына көшкенде оларды көбіне толыққанды орыстар ретінде қабылдамайды да, олардың жаңа болмысқа бейімделуі тым қиынға соғып жатады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткеніндей, этностық азшылықтардың ахуалы, мәртебесі олардың әлеуметтік-саяси болмысының беріктігіне байланысты. Тұрақсыздық жағдайында ең жанға бататын ыңғайсыздықты Э.т. сезінеді, олар өздерінің құқықтарының кемсітушіліксіз және нұқсансыз, өзіндік дербес мәдениетті жоғалту қауіпінсіз біршама қамтамасыз етілетіндігіне сенім болуына аса мұқтаж (қар. *Этносытқ анклав, Ұлттық-мәдени автономия, Ұлттық-аумақтық автономия, Саны аз халықтар, Халық, Ұлттық азшылық, Халық санағы*).

ЭТНОСТЫҚ ТІЛ (ор. *этнический язык*, ағыл. *ethnic language*) – *Этностық топтың Тілі,* сол топпен (өзін-өзі) бірдейлестіретін тіл (қар. *Автохтондық тіл, Жергілікті тіл, Тұрғылықты тіл, Миноритарлық тіл, Халық, Титулды тіл, Этнос, Тіл, Диаспора тілі, Ұлтаралық қатынас тілі*).

ЭТНОТІЛДІК АХУАЛ (грек. *ethnos* халық, тайпа + тіл және лат. *situacio* жағдай, хал, ахуал, ор. *этноязыковая ситуация*, ағыл. *ethnolinguistic situation*) – мемлекеттің, әкімшілік-саяси құрылымның, аумақтық бірлестіктің, өңірдің шегіндегі этностар мен тілдердің жағдайы мен иерархиясы. Э.а. объективті талдау үшін тілдердің функциясын талдау аздық етеді. Тілдерге деген қаты-

нас, азаматтық, этностық және тілдік тұрғылардан өзін-өзі сәйкестендіру, этносаралық қатынастардың шиеленісу дәрежесі, конфессиялық ықпалдың дәрежесі, тілдік шиеленістердің болып қалу мүмкіндігі, тілді меңгеру деңгейі тағы басқа көптеген жайттар ескерілуге тиіс (қар. *Сәйкестілік (Идентификация), Этностық топ, Этностық бірдейлесу, Этнолингвистика, Этнос, Тілдік ахуал, Тілдік сана, Шиеленіс (Конфликт)* (тілдік).

ЭТНОСТЫҚ ҰТҚЫРЛЫҚ /МОБИЛЬДІЛІК/ (лат. *mobilis – жылжымалы*, ор. *мобильность этническая,* ағыл. *ethnic mobility*) – 1. Этнос өкілдері жағдайларының этностық жұмылдыруға байланысты өзгеруі. 2. Тұрғындардың *Миграциясы* мен адамдардың әлеуметтік мәртебесінің өзгеруіне байланысты этноәлеуметтік үдерістер (қар. *Этностық көші-қон*). Қазіргі қоғамда жалпы үш стратификациялық деңгейді – жоғарғы, орташа және төменгі деңгейлерді – бөліп көрсетуге болады. Ал әр деңгейдің ішінде өз кезегіне қарай түрлі әлеуметтік топтардың сатылап реттелген жиынтығы болады. Бұл құрылымнан қандай да бір орын алатын этностық топтың өз әлеуметтік мәртебесін өсіріп не төмендетіп, я болмаса тігінен орын ауыстырып, бір деңгейден басқа деңгейге өтуге мүмкіндігі бар. Э.ұ. кейде кейбір этностардың кейбір әлеуметтік топтардың түйіскен жерінде қалып айтарлықтай психологиялық қиыншылықтарға ұшырауына әкеліп соғады. Бұлардың әрі-сәрі күйге түсуі көбінесе қандай да бір себептермен ықпалдас әлеуметтік топтардың біріне бейімделуге қабілетсіздігінен немесе оны қаламауынан болады. Екі мәдениеттің арасында тұрғандай күйдегі бұл феномен, әлеуметтік кеңістікте орын ауыстырумен байланысты бұл құбылыс этностық маргиналдылық деп аталады (қар. *Этнос, Этностық топтар*).

ЭТНОФОР (ор. *этнофор*, ағыл. *ethnofore,* грек. *ethnos* – халық, тайпа + италиян. *fora* – тысқары, сырт, алда) – этностық мәдениет пен ұлттық психиканың дара иесі, мысалы, қазақ, орыс, беларус және т.б. Ю.Платонов бойынша, этнос өкілі, этностық сана иесі ретіндегі индивид (қар. *Этностық топ, Этнолингвистика*).

ЭТНОСТЫҚ ФУЗИЯ (фр. *Fusion*, лат. fusio балқытып қосу, ор. *этническая фузия,* ағыл. *ethnic fusion*) – тілі мен мәдениеті жағынан тектес бірнеше этностық дербес топтардың жаңа, анағұрлым үлкен бір этнос болып бірігуі. Мыс., шығыс славян тайпаларының (поляндықтар, древляндықтар, дреговичтер, вятичтер т.б.) көне орыс халқы болып тоғысуы. Э.ф. – этностық өзіндік сананың ауысуына алып келетін этнотрансформациялық үдеріс. Өзіндік сананы өзгертпейтін, этноэволюциялық үдеріс этностық шоғырланумен қарама-қарсы қойылып қаралады. Алайда Э.ф. мен этностық шоғырлану – бір-бірімен тығыз байланысты үдерістер. Э.ф. уақыт өте келе этностық шоғырлануға ұласады, сондықтан нақты бір этностық үдерісті зерттегенде, бұл үдерістің Э.ф-ның соңғы сатысы әлде этностық шоғырланудың бастапқы

сатысы екенін тауып типологиялық сипаттама беру қиындық келтіруі мүмкін (қар. *Аккультурация, Ассимиляция, Этнос*).

ЭТНОТІЛТАНУ /ЭТНОЛИНГВИСТИКА/ (грек. *ethnos* халық, тайпа + *linguistique* < *lingua* тіл, ор. *этнолигвистика*, ағыл. *ethnolinguistics*) - ұлттық *Мәдениеттің, Ділдің* және халық психологиясын бейнелеудің тілдік пішіндері мен тәсілдерін зерттейтін тілтанулық бағыт. Э. үшін тіл – ұлттық Әлемнің тілдік бейнесін, *Тіл мен мәдениеттің* қатынасын, сондай-ақ *Тілдің дамуы* мен қолданылуындағы лингвистикалық және этностық факторлардың ықпалдастығын көрнектеуші құрал. Э. «мәдени антропологиядан» (XIX-XX ғасырлар, АҚШ) келіп шығады, сондықтан: а) Э-ны кейде *Антропологиялық лингвистика* немесе *Лингвистикалық антропология* деп те атайды; ә) Э. бастапқыда Еуропа халқынан айрықша халықтардың тілі мен мәдениетін зерттеуге бағдарланды; б) *Тілдік қабілетке* деген қызығушылық Э. байланысты; в) Э. проблемалары мен Сепир-Уорф гипотезасының, Неогумбольдтшілдіктің араларында тығыз байланыс бар; г) Э. түрлі Эксперименттерге, Ақпарат берушілермен жұмысқа, сан-мөлшерлік талдауға сүйеніп Түздік зерттеулер жүргізіледі (қар. *Этностық топ, Этнология, Этнография, Сөйлеу этнографиясы, Этносоциология, Тілді жоспарлау, Тілдік ахуал*).

ЭТНОҰЛТТЫҚ САЯСАТ (ЭТНОСАЯСАТ) (ор. *этнонациональная политика (этнополитика),* ағыл. *ethnic-national politics (ethnopolitics)*) – мемлекеттің ұлттық саясатының этносаралық қатынастарды реттеуге, үйлестіруге ұйғарылған бөлігі. Қоғамдық ғылымдар лексикасында «этносаясат» (мұнан ары – Э.) термині шектеулі аяда ғана қолданылады. Мысалы, Ресей Федерациясында мұның орнына «ұлттық саясат» ұғымы қолданылады да, мынадай мағыналарды қамтиды: ұжымдық және дара деңгейлердегі этностық әртүрлілікке байланысты істі басқарудың мемлекеттік саясаты, этностық қауымдастықтар арасындағы қатынастарды реттеу саясаты, ел аумағында я елдің жекелеген өңірінде қоныстанған өкілдері бар мәдениет пен тілдерді қолдау мен дамыту саясаты. Ресейдегі Э.с. қозғалыстарының саясаткерлері мен белсенділерінің арасында «ұлттық саясатты» этностық азшылыққа мемлекеттің қамқорлық жасауы деп түсінетіндер аз кездеспейді. Мұның дұрыс түсінік емес екенін «ұлттық саясат» терминінің мән-мағыналық мазмұны жағынан «мемлекеттік саясат» терминімен мәндес екендігінен-ақ байқауға болады. Сондықтан ұлттық саясат дегенде мұны мемлекеттің ұлттық, яғни, мемлекеттік мүдделерді іске асыруға арналған сыртқы және ішкі саясаты деп ұғамыз. Міне, осы себептен де мемлекеттің ішкі саясатының этностық қауымдастықтарының араларындағы, олар мен мемлекеттің арасындағы қатынастарды реттейтін саласын анықтауға «этносаясат» немесе «этноұлттық саясат» термині анағұрлым дәл келеді. Бұл аталым қазіргі қоғамдық ғылымдарда да кеңінен қолданыла бастады.

Этноұлттық саясат (этносаясат) – ғылымдағы жаңа ұғым, бір жағынан, қазіргі этностарды ішкі саясатқа және халықаралық үдерістерге тартуды білдірсе, екінші жағынан, мемлекет, саяси институттар мен партиялар өздерінің жұмыстарында этностық ерекшеліктердің факторын ескеру, пайдаланудың тәсілі әрі қажеттілік болып табылады.

Этносаясат – этностар, этностық топтар арасындағы қарым-қатынасты реттеу жолындағы қарекет. Бұл саясат тиісті саяси құжаттармен және мемлекеттің құқықтық кесімдерімен бекітіледі.

Қазақстандық ғалымдар мен сарапшылардың пікірінше, бұл саясат мемлекет пен басқа да саяси институттардың этносаралық қатынастарды реттейтін және соған байланысты шешімдер қабылдайтын, этностық үдерістерді басқаратын жұмыс екенін көрсетіп отыр. Осыған орай, біріншіден, ұлттық саясаттың жүзеге асуын қамтамасыз ететін субъектілердің құрамы кеңейтілген: бұған мемлекет қана емес, басқа да саяси институттар (партиялар, мемлекеттік емес ұйымдар, жергілікіті басқару орындары, діни бірлестіктер т.с.с.) тартылған. Екіншіден, этносаясаттың функционалдық (қолданылатын) аспектілері нақты айқындалып қойған. Сөйтсе де, қоғамтанушы бірқатар ғалымдар, әсіресе этнологтар, этносаясатты мемлекеттің, оның барлық азаматының ұлттық мүдделерін қамтамасыз ететін саясат, сол мемлекеттің ішінде де, халықаралық деңгейде де іске асырылатын саясат деп есептейді. Яғни, бұл тұста ғалымдар екі ұғымды – «мемлекет» пен «ұлт» ұғымдарын – сабақтастырады. Ғалымдар осыған орай «ұлттық» деген терминдік анықтауыш пен оған анықталғыш болатын құбылыстарды мемлекеттің этносаралық қатынастар саласындағы саясатын белгілеуге лайықсыз термин деп түсінеді.

Мемлекеттіліктің тиімді жұмсалымы үшін этносаясат адамзат қоғамында шығып қалатын қақтығыстардың шешімін табудың жолы мен тәсілін анықтаудың стратегиясы ретіндегі саясатты белгілеуге, қоғамдастықтың барлық мүшелерінің арасында қақтығысқан тараптарды бітімдестіру мүмкіндігін табуға септесуге тиіс. Өйткені этносаясат – мемлекеттің бүтін саясатының, саяси партиялардың, ұйымдар мен бірлестіктердің саясатының бөлігі. Осы саясат этностық (ұлттық) мәселенің, этносаралық қатынастардың дамуының, этностардың (яғни, мемлекеттің барлық ұлтының) тілі мен мәдениетінің дамуының стратегиялық бағытын көрсетеді. Бұл бағыттың арнаулы ұлттық бағдарламалармен және мемлекет конституциясының тиісті тарауларымен бекітілуі бұлжымас қағидаға айналған.

Егер саясат дегеніміз мемлекет істеріне қатысу, саяси қарекеттің түрлерін, міндеттерін, типтері мен бағыттарын, сондай-ақ жүзеге асыруға септесетін амалдар мен әдістерді, технологиялар мен тетіктерді анықтау дейтін болсақ, онда этносаясат – этностар мен этностық топтардың мемлекет істеріне қатысуы, соған орай, мемлекеттің этностардың ісіне қатысуы, этностардың тірлігінің тұрақтылығы мен табысты дамуына, олардың мүдделері мен құқықтарының сақталуына мемлекеттік кепілдік беруге жағдай жасау (қар. *Мемлекет, Сәйкестілік, Демократия, Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімінің қазақстандық үлгісі*).

ҚАЗАҚСТАН ЭТНОСТАРЫ
(қысқаша анықтамалық мәліметтер)

(Сүлейменова Э.Д., Садуақасова А.К.,
Шаймерденова Н.Ж., Калмыков С.К.,)

АБАЗИНДЕР, өз атауы – *абаза.*

Қазақстандағы абазиндер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 64 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 27 адам.

Абазин тілі – Қарашай-Черкес Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан абазиндері этностық тобының экзогенді тілі.

Абазин тілі иберий-кавказ тілдері семьясының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобының абхаз-абазин ішкі тобына жатады.

Дінге сенетіндері – сүннит мұсылмандар.

АБХАЗДАР, өз атауы – *апсуа.*

Қазақстандағы абхаздар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 185 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 76 адам.

Абхаз тілі – Абхазия Республикасының мемлекеттік тілі, Қазақстан абхаздары этностық тобының экзогенді тілі.

Абхаз тілі иберий-кавказ тілдері семьясының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобына жатады.

Абхаз топтарының діни санасында христиандықтың, исламның және жергілікті дәстүрдегі көне нанымның сипаттары бар, елеулі бөлігі дінге бейтарап қарайды.

АВАРЛАР, өз атауы – *маарулал.*

Қазақстандағы аварлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1407 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1228 адам.

Авар тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан аварлары этностық тобының экзогенді тілі.

Авар тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының авар-цез тобының авар-анд ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін аварлардың басым көпшілігі – шафиқ мазхабындағы сүннит мұсылмандар.

АВСТРИЯЛЫҚТАР: өз атауы – *остеррайхер*.

Қазақстандағы австриялықтар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 45 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 61 адам.

Неміс тілі (неміс тілінің жоғарғы неміс және төменгі неміс диалектілері) – Қазақстан австриялықтары этностық тобының экзогенді тілі.

Неміс тілі – Германияның ресми тілі, Австрияның, Швейцария конфедерациясының, Люксембург ұлы княздігінің, Бельгия Корольдігінің, Бельгия князьдігінің, Лихтенштейін князьдігінің ресми тілдері; Еуропалық Одақтың 25 ресми тілінің бірі; әлемдік тілдердің қатарына кіреді және БҰҰ ресми жұмыс тілінің бірі; туған тілі әр түрлі адамдардың тілдесуі үшін lingua franca.

Неміс тілі үндіеуропа тілдік семьясы герман тобының батыс германдық ішкі тобына жатады.

Діни санасы жағынан австриялықтар, Қазақстанның немістері сияқты, католик, лютеран, қазіргі протестанттық және басқа бағыттарды ұстанады.

АҒҰЛДАР, өз атауы– *ағъул шуй, ағъул*.

Қазақстандағы ағұлдар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 126 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 94 адам.

Ағұл тілі – Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан ағұлдары этностық тобының экзогенді тілі.

Ағұл тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін ағұлдар – шафих мазхабындағы сүннит мұсылмандар.

АДЫГЕЙЛІКЕР, өз атауы – *адыге.*

Қазақстандағы адыгейлер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 130 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 87 адам.

Адыгей тілі – Адыгей Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан адыгейлері этностық тобының экзогенді тілі.

Адыгей (кях) тілі иберий-кавказ тілдері семьясының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобына жатады.

Қазіргі адыгейліктердің көбі, тарап кеткен басқа да адыгтар сияқты, өздерін мұсылманға жатқызады.

ӘЗІРБАЙЖАНДАР, өз атауы – *азербайджанлы, азери*.

Қазақстандағы әзірбайжандар саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 78 295 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 96 179 адам.

Әзірбайжан тілі – Әзірбайжан Республикасының мемлекеттік тілі; Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан әзірбайжандары этностық тобының экзогенді тілі.

Әзірбайжан тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының оңтүстік-батыс оғыз тармағына кіреді.

Этностық топтың шағын қоныстануы Оңтүстік Қазақстанда 33,04%, Алматы облысында 17,42%, Жамбыл облысында 12,1%. Қазақстан аумағында

әзірбайжан ұлттық-мәдени бірлестіктері және олардың бөлімшелері қалалар мен аудандарда жұмыс істейді.

Барлық әзірбайжанның тоқсан пайыздайы шейіт мұсылмандарға жатады, ал сүннит мұсылмандығындағы аздаған әзірбайжандар ханафи мазхабын ұстанады.

АЛБАНДАР, өз атауы – *шкиптар*.

Қазақстандағы албандардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 46 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 459 адам. Соңғы жылдары құрылыс жұмысшылары мен олардың отбасыларының есебінен он есе көбейді.

Албан тілі – Албан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан албандары этностық тобының экзогенді тілі.

Албан тілі үндіеуропа тілдері семьясының оқшауланған тіліне жатады.

Діни сенімі жағынан алғанда, Албаниядан келген албандықтар христиандықты (православие, католик) ұстанады, едәуір бөлігі – мұсылмандар. Сербияның Косово автономиясынан шыққан албандықтардың басым көпшілігі – сүннит мұсылмандар.

АЛЕУТТЕР, өз атауы – *алеут*.

Қазақстандағы алеуттердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 8 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 4 адам.

Алеут тілі – Қазақстан алеуттерінің эндогенді тілі.

Алеут тілі палеоазиаттық тілдері семьясының эскимос-алеут тобына жатады.

Дінге сенетін алеуттер православиені ұстанады.

АЛТАЙЛЫҚТАР, өз атауы – *алтай кижи*, еск. *ойрот*.

Қазақстандағы алтайлықтардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 462 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 210 адам.

Алтай тілі – Алтай Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан алтайлықтары этностық тобының экзогенді тілі.

Алтай тілі – алтай тілдері семьясының түркі тобы шығыс-ұң тармағының қырғыз-қыпшақ тобына жатады.

Алтайлықтардың дәстүрлі діні – шамандықты. XIX ғасырдың соңында Алтайға православие миссионерлері келді. XX ғасырда алтайлықтардың арасында ламаизмнің бір түрі ретінде бұрқандық кең тарайды. Солай бола тұра шамандық жолын ұстануға ден қойылады.

АРАБТАР, өз атауы – *әл-араб*.

Қазақстандағы арабтардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 533 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 717 адам.

Араб тілі – барлық араб елдерінің, Сомали Демократиялық Республикасының, Джубити Республикасының ресми тілі. БҰҰ-ның ресми және жұмыс тілдерінің бірі; Қазақстан арабтары этностық тобының экзогенді тілі.

Араб тілі афразиялық немесе семит-хамит ірі тілдер семьясының семит тармағына жатады.

Қазақстанда өмір сүретін арабтардың көбі сүннит мұсылмандар, шейіттікті ұстанатындары да бар.

АРМЯНДАР, өз атауы – *хай*.

Қазақстандағы армяндар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 14 758 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 14705 адам.

Армян тілі – Армения Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан армяндары этностық тобының экзогенді тілі.

Армян тілі – үндіеуропалық тілдер семьясының оқшауланған тілі.

2014 жылғы мәлімет бойынша ұйыса қоныстануы – Алматы қаласында – 2069 адам, Астанада – 1119 адам, Қостанай облысында – 1695 адам, Солтүстік Қазақстанда – 1353 адам. Қазақстан Республикасының барлық қалаларында армяндардың өз мәдени орталықтары бар.

Армяндардың көбі христиандықтың ең бір көне бағыты миофизит апостол шіркеуінің бағытын ұстайды. Армяндардың аздаған бөлігі православие мен католиктік бағыттарға сенеді.

АССИРИЯЛЫҚТАР (АЙСОРЫ, АСОРИ), өз атауы – *сураи, халдеи*.

Қазақстандағы ассириялықтардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 371 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 186 адам. Көне заманда ассириялықтар әуелі Месопотамияны мекен етіп, арамей тілінде сөйлеген. Қазіргі уақытта дүние жүзіне ең көп шашыраған халықтың бірі болып есептеледі.

Ассирия тілі – Қазақстан ассириялықтары этностық тобының эндогенді тілі.

Ассирия (жаңа ассириялық, айсорлық) тілі семит-хамит тілдері семьясының арамей тобының солтүстік-орталық ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін ассириялықтардың көбі – христиандар. Қазақстандағы ассириялықтар Шығыстың ассириялық шіркеуіне, Халдей католиктік шіркеуіне немесе православиеге жатуы мүмкін.

АУҒАНДЫҚТАР, өз атауы – *пуштун, паштан, пахтан.*

Қазақстандағы ауғандықтардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 491 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 943 адам.

Пушту – Ауғанстанның ресми тілі (дари тілімен қатар); Қазақстан ауғандары этностық тобының экзогенді тілі.

Пушту (пашто, ауған тілі) үндіеуропалық тілдер семьясы иран тармағының шығыс-иран тобына жатады.

Кейбір облыстарда Ауған ұлттық-мәдени бірлестіктері бар (Солтүстік Қазақстан, Алматы облысы).

Үстем діні – сүнниттік ислам, оған жұртының 90%-ы берілген. Ауғандықтар арасында будданы, зороастризмді ұстанатындар, шетелдік діндестермен байланысы бар синкретикалық нанымдарға сенетіндер де (йезидтер) бар.

БАЛҚАРЛАР, өз атауы – *таулула* – «горцы», *малкъар халкъ, маллкъарлы.*

Қазақстандағы саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 2079 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1847 адам.

Қарашай-балқар тілі қолданылады, Кабарда-Балқар Республикасының мемлекеттік тілі болып саналады, Қазақстан балқарлары этностық тобының экзогенді тілі.

Қарашай-балқар тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс ғұн бұтағындағы қыпшақ тобының қыпшақ-половец ішкі тобына жатады.

Қазіргі уақытта балқарлардың басым көпшілігі – сүннит мұсылмандар. Күнделікті санада жарылқаушы құдайларға, сиқыршылыққа, табиғаттың киелі құбылыстарына деген сенім де сақталып қалған.

БАШҚҰРТТАР, өз атауы – *башқұрт*.

Қазақстандағы башқұрттардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 23 247 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 17 006 адам.

Башқұрт тілі – Башқұртстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан башқұрттары этностық тобының экзогенді тілі.

Башқұрт тілі алтай тілдері семьясының түркі тобы батыс ғұн тармағының қыпшақ-бұлғар ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін башқұрттар, әдетте, сүннит мұсылмандар.

2014 жылғы мәлімет бойынша башқұрттардың шоғырланып ықшам қоныстануы Қарағанды облысында (23,94%), Қостанай облысында (22,67%), Ақмола облысында (11,28%) байқалады. Қазақстанның барлық ірі қалаларында башқұрттардың мәдени орталықтары бар.

БЕЛОРУСТАР, өз атауы – *беларус*.

Қазақстандағы белорустардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 111 927 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 61 449 адам.

Белорус тілі – Беларусь Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан белорустары этностық тобының экзогенді тілі.

Белорус тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының шығыс славян ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін белорустар, негізінен, православиені ұстанады.

2014 жылғы мәлімет бойынша белорустардың шоғырланып ықшам қоныстануы Қостанай облысында (23,18%), Қарағанды облысында (19,87%), Ақмола облысында (17,97%), Солтүстік Қазақстан облысында (10,02%) байқа-

лады. 90-жылдың соңында белорус ұлттық-мәдени орталықтары Павлодар, Өскемен, Астана, Қостанай, Қарағанды, Көкшетау, Петропавл қалаларында пайда болды. 2013 жылы Қазақстанда 12 белорус ұйымы тіркелді.

БЕЛУДЖДЕР, өз атауы – *балуи, балои*.

Дәстүрлі көшпелі мәдениеті және дамыған тайпалық бөлінуі бар иран халқы.

Қазақстандағы белудждердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 33 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 137 адам.

Белудж (балочи) тілі – Қазақстан белудждері этностық тобының эндогенді тілі.

Белудж (балочи) тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының солтүстік-батыс тобына жатады.

Діни сенімі жағынан белудждер – ханафи мазхабындағы сүннит мұсылмандар.

БОЛГАРЛАР, өз атауы – *болгар*.

Қазақстандағы болгарлардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 6195 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 4487 адам.

Болгар тілі – Болгария Республикасының ресми тілі; Еуропа Одағындағы 25 ресми тілдің бірі; Қазақстан болгарлары этностық тобының экзогенді тілі.

Болгар тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының оңтүстік славян ішкі тобына жатады.

Болгарлардың көбі (80%-ы) – христиандар, көбі православиені ұстанады.

2014 жылғы мәлімет бойынша ұлттың шоғырланып ықшам қоныстануы Павлодар облысында (911 адам), Ақтөбе облысында (687 адам) байқалады. Қазақстанның барлық ірі қалаларында болгарлардың мәдени орталықтары бар.

БУРЯТТАР, өз атауы – *бурят, буряад*.

Қазақстандағы буряттардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 553 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 341 адам.

Бурят тілі – Бурят Республикасының мемлекеттік тілі, Қазақстан буряттары этностық тобының экзогенді тілі.

Бурят тілі алтай тілдері семьясының монғол тобының ерін үндестігі бар агглютинативті типтегі тілдеріне жатады.

16 ғасырдан бастап буряттарда гэлуг немесе «шара шажан» (сары дін) мектебінің тибеттік буддизмі кең тарады, бұл наным-сенім тәжірибесінде осы уақытқа дейін сақталған буддизмге дейінгі шамандықпен араласып кеткен.

ВЕНГРЛЕР, өз атауы – *мадияр, мажар*.

Қазақстандағы венгрлердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 440 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 363 адам.

Венгр тілі – Венгрия Республикасының ресми тілі; Еуропалық Одақтағы 25 ресми тілдердің бірі; Қазақстан венгрлері этностық тобының экзогенді тілі.

Венгр тілі оралдық тілдер семьясының угор тармағының фин-угор тобына жатады.

Діни сенімі бойынша венгрлер – католиктер, простестанттар мен православиеліктердің саны да едәуір.

Кейбір облыстарда (Алматы облысы) венгр ұлттық-мәдени орталықтары бар.

ВЕПСТЕР, өз атауы – *вепса, бепса, лудиникад, тягалажет*.

Қазақстандағы вепстердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 30 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 1 адам.

Вепс тілі – Қазақстан вепстері этностық тобының эндогенді тілі. Вепс тілі фин-угор тілдері семьясының фин-балтық тармағының солтүстік тобына жатады.

Дінге сенетін вепстер 12 ғасырдан бері православиені ұстанады.

ГАГАУЗДАР, өз атауы – *гагауз.*

Қазақстандағы гагауздардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 678 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 490 адам.

Гагауз тілі – Гагаузияның мемлекеттік тілі (молдаван және орыс тілдерімен қатар); Қазақстан гагауздары этностық тобының экзогенді тілі.

Гагауз тілі алтай тілдері семьясының түрік тобының оңтүстік батыс ішкі тобына (оғыз ішкі тобына) кіреді.

Дінге сенетін гагауздардың көбі – православиеліктер.

ГРЕКТЕР, өз атауы – *эллин.*

Қазақстан гректерінің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 12703 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 8819 адам. Қазақстандағы грек тобы Краснодар аймағынан (1942 ж.), Қырымнан (1944 ж.), Грузиядан (1949 ж.) зорлықпен жер аударылған гректерден құралады, өздерін тек Түркияның солтүстік батысындағы понтийлік гректермен ғана емес, сонымен қатар Балқан гректерімен де теңестіреді.

Грек тілі – Грекияның ресми тілі; Кипр Республикасының (түрік тілімен қатар) ресми тілі; Еуропалық Одақтың 25 ресми тілінің бірі. Қазақстан гректерінің экзогенді тілі. Грек тілі үндіеуропалық тілдер семьясының оқшауланған тілі болып есептеледі.

Соңғы жүзжылдықта понтийлік гректердің көбі шашырау мен күштеп жер аудару барысында ескі грек тілінің диалектісі ретіндегі понтий тілінен айрылды. Қазақстан гректерінің бір бөлігі қазіргі грек тілін меңгерген, алайда көбі орыс тілінде сөйлеуге көшкен.

Қазіргі гректердің бәрі – христиандар, басым көбі православиені, кейбірі католиктікті ұстанады. Осман басқыншылығы кезеңінде исламды қабылдаған мұсылмандары да бар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша этностық топтың шоғырланып ықшам қоныстануы Қарағанды облысында (1819 адам), Жамбыл облысында (1035 адам), Оңтүстік Қазақстан облысында (1033 адам) байқалады.

Қазақстанның ірі қалаларының бәрінде гректердің мәдени орталықтары бар.

ГРУЗИНДЕР, өз атауы – *картвел.*

Қазақстандағы грузиндердің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 5361 адам, 2013 жылғы мәліметтер бойынша 5358 адам.

Грузин тілі – Грузияның мемлекеттік тілі; Қазақстан грузиндері этностық тобының экзогенді тілі.

Грузин тілі иберий-кавказ тілдері семьясының картвелтобына жатады.

Дінге сенетін грузиндердің көбі – Грузин Апостолдық автокефалды (дербес) православие шіркеуіне біріктірілген православиеліктер. Грузиндердің ішінде саны жағынан мұсылман қауымдастығы (Аджария) екінші орын алады (400 мың адам). Грузияда католиктер көп емес (100 мың адам).

Кейбір облыстарда (Оңтүстік Қазақстан, Павлодар облыстарында) грузин этномәдени орталықтары бар.

ГРУЗИЯЛЫҚ ЕВРЕЙЛЕР, өз атауы – *картвел эбраел* (қазақ тіліндегі сөзбе-сөз аудармасы «грузиялық еврейлер») – бабалары біздің дәуірімізге дейінгі заманда Грузия жеріне келген, осы күнге дейін еврейлердің иудаизм дінін ұстайтын этноконфессиялық топ.

Грузиялық еврейлердің Қазақстандағы саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 18 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 23 адам.

Қазіргі грузиялық еврейлер грузин тілін ана тілім деп санайды да, осы тілде сөйлейді.

Грузин тілі – Грузияның мемлекеттік тілі; Қазақстан грузиндері этностық тобының экзогенді тілі, иберий-кавказ тілдері семьясының картвелтобына жатады.

Грузиялық еврейлер жазуда да грузин әліпбиін қолданады. Иврит элементтерінен кейде іскери тілдесімде, саудада киврули жаргоны пайдаланылады, бұл жаргонды пайдалануды отбасылық дәстүрмен кейбір әлеуметтік-кәсіби топтар жалғастырып отыр.

Өзін-өзі діни сәйкестендіру грузиялық еврейлердің санасынан нық орын алған. Иудаизм бір құдайға сенетін ибрахимдік деп аталатын үш діннің ішіндегі ең көнесі болып саналады, ибрахимдік діндерден, христиандық, буддашылдық пен ислам сияқты әлемдік діндерден өзгешелігі – бірұлттық (еврейлік) дін ретінде бағаланады.

ДАРҒЫНДАР, өз атауы – *даргын, дарганти.*

Қазақстан дарғындарының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 879 адам, 2013 жылғы мәліметтер бойынша 826 адам.

Дарғын тілі – Дағыстанның мемлекеттік тілдерінің бірі; Қазақстан дарғындары этностық тобының экзогенді тілі.

Дарғын тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лак-дарғын ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін дарғындар сүнниттік исламның шафиқ мазхабын ұстанады.

ДОЛҒАНДАР, өз атауы – *долган (дулган), тыа-кихи, саха,* ертеректе *донгот, адян (эдигэн), карын-туо* ру-тайпа аттарымен белгілі болған.

Қазақстандағы долғандар саны: 1999 ж. мәліметтер бойынша 25 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 3 адам.

Долған тілі – Саха (Якутия) Республикасының жергілікті ресми тілдерінің бірі; Қазақстан долғандары этностық тобының экзогенді тілі.

Долған тілі алтай тілдері семьясының түркі тіліне жатады.

Дінге сенетін долғандар православиені ұстанады.

ДҮНГЕНДЕР, өз атауы – *лохуэй, хуэй, хуэйцзу.*

Қазақстан дүнгендерінің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 36945адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 59898 адам.

Дүнген тілі –Қазақстан дүнгендері этностық тобының экзогенді тілі.

Хуэйлар, яғни дүнгендер – ханафи мазхабындағы сүннит мұсылмандар.

2013 жылғы мәлімет бойынша халықтың шоғырланып ықшам қоныстануы Жамбыл облысында (82,81%), Алматы облысында (2,98%), Алматы қаласында (12,10%) байқалады. Қазақстанның ірі қалаларының бәрінде дүнгендердің ұлттық-мәдени орталықтары бар.

ЕВРЕЙЛЕР, өз атауы – *иегудим; айд, айид*.

Қазақстандағы еврейлердің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 6745 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 3262 адам.

Көне тіл иврит семит-хамит тілдері семьясының семит тобына жатады. Қайта қалпына келтіріліп қазір қолданылып жүрген иврит тілі Израильдің (араб тілімен қатар) ресми тілі; Қазақстан еврейлерінің экзогенді тілі.

Еврейлердің тағы бір тілі – идиш – үндіеуропалық тілдер семьясының герман тобының басты германдық ішкі тобына жатады, мұны ашкеназдық еврейлер қолдайды. Идиш тілі Қазақстандағы еврей диаспорасының эндогенді тілі.

Еврейлердің дәстүрлі діні – иудаизм. Дүние жүзіне кең тараған еврейлердің көбі діни ортодокстар болып саналмайды, алайда кейбір рәсім-салттар мен ұсынылған өмір ережелерін ұлттық дәстүр ретінде сақтайды.

Қазақстанның аумағында еврей этномәдени облыстық бірлестіктері, ал қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ИЖОРЛЫҚТАР, өз атауы – *ингры, инкерикот, харьяляйн, изури*.

Қазақстандағы ижорлықлар саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 1 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 1 адам.

Ижор тілі – Қазақстан ижорлықтары этностық тобының эндогенді тілі.

Ижор тілі – оралдық тілдер семьясының фин-угор тобының балтық-фин бұтағының солтүстік тобына жатады.

Ижорлықлар негізінен православиеліктер.

ИНГУШТАР, өз атауы – *галгай.*

Қазақстандағы ингуштардың саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 16900 адам, 2013 жылғы мәліметтер бойынша 15607 адам.

Ингуш тілі – Ингуш Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан ингуштары этностық тобының экзогенді тілі.

Ингуш тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах ішкі тобына жатады. Жазуы кириллицаға негізделген.

Діни сенімі бойынша ингуштардың басым көбі – сүннит мұсылмандар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша, бұлардың үлкен қоныстары Ақмола облысында – 4769 адам, Павлодар облысында – 1747 адам, Солтүстік Қазақстан облысында – 762 адам, Алматы қаласында – 2487 адам, Астана қаласында – 2427 адам.

Қазақстан аумағында ингуштардың облыстық ұлттық-мәдени бірлестіктері және қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ИТЕЛМЕНДЕР, – *ителмен, итэнми*.

Қазақстандағы ителмендердің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 2 адам.

Ителмен тілі – Қазақстан ителмендері этностық тобының эндогенді тілі.

Ителмен (камчадал) тілі палеоазиялық тілдер семьясының чукот-камчат тобына жатады.

КАРЕЛДЕР, өз атауы – *карьяла, карьелайне*.

Негізінен Ресейдің Карелия Республикасында, Ленинград, Тверь облыстарында, Финляндияның шығысында мекен ететін фин-угор халқы.

Қазақстан карелдерінің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 411 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 518 адам.

Карел тілі – Қазақстан карелдері этностық тобының экзогенді тілі.

Карел тілі оралдық тілдер семьясының фин-угор тілдерінің балтық-фин тармағының солтүстік тобына жатады.

Дінге сенетін карелдердің көбі – православиеліктер, ал Финляндиядағылар лютерандық пен православиені ұстанады.

КЕТТЕР, өз атауы – *кет, кето*; еск. – *остяктар, енисейліктер (Енисей остяктары)*.

Сібірдің тұрғылықты саны аз халқы, Краснояр өлкесінің солтүстігін мекен етеді.

Қазақстан кеттерінің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 5 адам.

Кет тілі – Қазақстан кеттері этностық тобының эндогенді тілі.

Кет тілі палеоазиялық тілдер семьясының енисейлік (кет-асан) тілдерінің біріне жатады.

Кеттердің діни түсініктерінің негізінде анимизм жатады, қазір көбі православиені қабылдаған, дәстүрлі діни түсініктерінің де ізі сақталған.

КОМИ (ескі. *орысша атауы*)**, ЗЫРЯНДАР**, өз атауы – *коми-морт (коми-адам), коми-отар (коми адамдар), коми-войтыр (коми-халық), зырян* (еск.).

Фин-угор халқы, Коми Республикасының тұрғылықты жұрты.

Қазақстандағы коми-зырян этностық тобының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 387 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 15 адам.

Коми-зырян тілі – Коми Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстанда коми және зырян этностық топтарының экзогенді тілі.

Коми-зырян тілі фин-угор тілдері семьясының фин-пермь тармағының пермь тобына жатады.

Коми-зыряндар арасында бұрын үстем болған дәстүрлі көпқұдайлықтың орнын православиелік басып келеді, тұрмысы мен табынушылықтарында жаңалықтар көп.

КОМИ-ПЕРМЯКТАР, ПЕРМДІКТЕР, өз атауы – *пермяк*.

Ресейдің теріскей батысын мекен ететін фин-угор халқы. 2002 жылы олардың саны 125 мыңға жетті.

Қазақстандағы коми-пермяк диаспорасының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 935 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 530 адам.

Коми-пермяк тілі – Коми-Пермяк автономиялы округы тілдерінің бірі; Қазақстан коми-пермяк этностық тобының экзогенді тілі.

Коми-пермяк тілі фин-угор тілдері семьясының фин-пермь тармағының пермь тобына жатады.

Дінге сенетін пермьдіктер православиені ұстанады, ескі салтшылдар (старообрядцы) да бар.

КОРЕЙЛЕР, өз атауы – *госом сарам, коре сарам, хунчук сарам* (Чосон елінің адамдары, Коре елінің адамдары, Ханик елінің адамдары).

Қазақстандағы корейлердің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 99944 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 104 406 адам.

Корей тілі – Солтүстік Кореяның ресми (мемлекеттік) тілі; Оңтүстік Кореяның ресми тілі; корей тілі (коре мар – корей тілінің юкчин және менчхон

диалектілерінен тұратын корей тілінің көнеленген нұсқасы) – Қазақстан корейлері этностық тобының экзогенді тілі.

Корей тілі (коре мар, юкчин, менчхон) – генетикалық байланысы болжаммен ғана белгіленіп жүрген оқшау тіл.

Бүгінде Қазақстандағы корей діни ұйымдарының пресвитериандық, баптистік, православиелік және вон-буддалық сияқты ағымдар бар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша корей этносы Алматы қаласында (27,18%,) Алматы облысында (15,8%), Қарағанды облысында (12,67%), Жамбыл облысында (8,95%), Оңтүстік Қазақстан облысында (8,71%) қоныстанған.

Қазақстанның аумағында корейлердің республикалық және облыстық ұлттық-мәдени бірлестіктері және қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс жасайды.

КОРЯКТАР жағалауда қоныстанған коряктардың өз атауы – *нымылгын*, бұғы шаруашылығымен айналысатын коряктардың өз атауы – *чавиын*. Камчатка түбегінің солтүстік бөлігінің тұрғылықты жұрты.

Қазақстандағы коряктардың саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 48 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 121 адам.

Коряк тілі – Қазақстан коряктары этностық тобының эндогенді тілі.

Коряк тілі палеоазиялық тілдер семьясының чукот-камчат тармағына жатады.

Коряктар арасында орыс православиелігі кең тараған, алайда дәстүрлі наным-сенімдері (шамандық) күшін сақтауда.

КҮРДТЕР, өз атауы – *күрд*. Негізінен Түркия, Сирия, Иран мен Ирак елдері шекараларының түйісіндегі Күрдістанда орналасқан көптеген тайпалық топтардың жиынтығы.

Қазақстандағы күрдтердің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 32 764 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 41 431 адам.

Күрд тілі – Иран Республикасының күрд өңірінің ресми тілі, Қазақстандағы күрдтер этностық тобының экзогенді тілі.

Күрд тілі үндіевропалық тілдер семьясының иран тармағының солтүстік-батыс тобына жатады.

Күрдтердің көбі (85%) сүнниттік исламды, бір бөлігі (5%) шиіттік исламды, бір бөлігі (2%) алевистік исламды, бір бөлігі (8%) езидизмді, бір бөлігі (2%) христиандықты ұстанады.

2014 жылғы мәліметтер бойынша бұл этностың шоғырланып орналасуы Алматы облысында – 34,96%, Жамбыл облысында – 34,26%, Оңтүстік Қазақстан облысында – 21,17%.

ҚАБАРДА, өз атауы – *адыге*.

Қазақстандағы қабарда диаспорасының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 23 адам, 2013 жылғы мәліметтер бойынша 230 адам.

Қабардалықтар қолданатын қабарда-черкес тілі – Қабарда-Балқар Республикасының мемлекеттік тілі, Қазақстандағы қабарда мен черкестер этностық топтарының экзогенді тілі.

Қабарда-черкес (черкес) тілі иберий-кавказ тілдері семьясының абхаз-адыгей тобына жатады.

Діни сенімі жағынан қабардалықтар – сүннит мұсылмандар.

ҚАЗАҚТАР, өз атауы – *қазақ.*

Қазақстанның тұрғылықты жұрты. Қазақтар сондай-ақ ерте заманнан бері Қазақстанмен шектес Қытайда, Ресейде, Өзбекстанда, Түркіменстанда, Монғолияның батысында өмір сүреді, басқа да елдерде мекендейді.

Қазақстан қазақтарының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 7 млн 985 мың адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 11 млн 2868 адам.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының титулдық этносының тілі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Алтай тілдері семьясының түркі тілдерінің батыс ұун бұтағының қыпшақ тобының қыпшақ-ноғай ішкі тобына жатады.

Қазақтардың дәстүрлі діні – ханафи мазхабындағы ислам.

Қазақстанның аумағында көптеген қазақ облыстық және аудандық мәдени бірлестіктер, ал қалалар мен аудандарда олардың филиалдары жұмыс істейді.

ҚАЛМАҚТАР, өз атауы – *хальмыг.*

Қазақстан қалмақтарының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 731 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 442 адам.

Қалмақ тілі – Қалмақ Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан қалмақтары этностық тобының экзогенді тілі.

Қалмақ тілі алтай тілдері семьясының батыс-моңғол тобына жатады.

Қалмақтардың негізгі діні – буддизм, бірақ олар бұған тәңіршілдік, көкке, тауға, ағашқа, суға, жерге табыну сияқты дәстүрлі наным-сенімдерді қосып алған.

ҚАРАЙЫМДАР, өз атауы – *қарайлар.*

Шығыс Еуропадағы қарайымшылдықтың жолын қуушы түркі тілдес, саны аз этностық топ. Дәстүрлі мекендері – Қырым, Батыс Украина мен Литвадағы кейбір қалалар.

Қазақстан қарайымдарының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 28 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 231 адам.

Қарайым тілі – Қазақстан қарайымдары этникалық тобының эндогенді тілі.

Қарайым тілі алтай тілдері семьясының түркі тілдері батыс ұн бұтағындағы қыпшақ тобының қыпшақ-оғыз ішкі тобына жатады (*Баскаковтың топтастыруы бойынша*).

Діни сенімі – иудаизмнің Талмудқа дейінгі өте көне нұсқасы, қарайымшылдық, мұны оларға, қарайымдықтардың өздерінің пікірінше, хазарлар енгізген.

ҚАРАҚАЛПАҚТАР, өз атауы – *қарақалпайын.*

Қазақстан қарақалпақтарының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 1497 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 5890 адам.

Қарақалпақ тілі – Қарақалпақстан Республикасының мемлекеттік тілі, Қазақстан қарақалпақтары этностық тобының экзогенді тілі.

Қарақалпақ тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс тармағының қыпшақ-ноғай ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін қарақалпақтар – сүннит мұсылмандар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша топтың шоғырланып ықшам қоныстануы Маңғыстау облысында (1788 адам), Атырау облысында (553 адам) байқалады.

Кейбір облыстарда (Маңғыстау, Алматы, Оңтүстік Қазақстан) қарақалпақтардың ұлттық-мәдени орталықтары бар.

ҚАРАШАЙЛАР, өз атауы – *қарашайлы, тауʹлула*.

Қазақстан қарашайларының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1400 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1030 адам.

Қарашай-балқар тілі – Қарашай-Черкес Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан қарашайлары этностық тобының экзогенді тілі.

Қарашай-балқар тілі алтай тілдері семьясының түркі тілдері батыс ұн бұтағындағы қыпшақ тобының қыпшақ-половец ішкі тобына жатады.

Қазіргі уақытта қарашайлардың басым көпшілігі сүнниттік исламның ханафи мазхабын ұстанады.

ҚЫРЫМ ТАТАРЛАРЫ, өз атауы – *қырымтатар*. Қырымда тарихи қалыптасқан халық.

Қазақстандағы қырым татарларының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 1007 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1541 адам.

Қырым татарларының тілі – Қазақстандағы екі этностық топтың – қырым-татар және қырым еврейлерінің (қырымшақтардың) эндогенді тілі.

Қырым татарларының тілі – түркі тілдерінің бірі.

Қырым татарларының басым көпшілігі – ханафи мазхабындағы сүннит мұсылмандар, бұл мұсылмандардың үлкен бөлігі Қырым мұсылмандарының діни басқармасына қарайды.

ҚЫРЫМШАҚТАР (ҚЫРЫМ ЕВРЕЙЛЕРІ), өз атауы – *қырымчақлар*, 1917 жылға дейін өздерін *еуди* – «иудеи» және *срэль балалары* – «Израиль балалары» деп атады. Өкілдері дәстүр бойынша талмудтық иудаизмды ұстанған, саны аз этноконфессиялық, этнотілдік топ, Қырымда мекен етіп, қырымшақ тілінде (қырым татарлары тілінің нұсқасы) сөйлеген. Көп бөлігі шашыраңқы мекендейді.

Қазақстандағы қырымшақтардың (қырым еврейлерінің) саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 20 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 35 адам.

Қырым татарларының тілі – алтай тілдері семьясындағы түркі тілдерінің бірі.

ҚҰМЫҚТАР, өз атауы – *құмық.*

Қазақстандағы құмықтардың саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 643 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 507 адам.

Құмық тілі – Дағыстанның 14 мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан құмықтары этностық тобының экзогенді тілі.

Құмық тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының шығыс хун тармағының қыпшақ-половец ішкі тобына жатады, алайда жекелеген ерекшеліктеріне қарай оғыз тобымен жақындасады.

Дінге сенетін құмықтар сүннит түсінігіндегі исламды ұстанады. Құмықтардың көбі шафиқ мазхабында, бір бөлігі ханафи мазхабының жолында.

Қазақстан аумағында күрдтердің облыстық этномәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың филиалдары жұмыс істейді.

ҚЫРҒЫЗДАР, өз атауы – *қырғыз.*

Қазақстандағы қырғыздардың саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 10 897 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 29 803 адам.

Қырғыз тілі – Қырғызстанның мемлекеттік тілі, Қазақстан қырғыздары этностық тобының экзогенді тілі.

Қырғыз тілі алтай тілдері семьясының түркі тілдерінің шығыс бұтағындағы қырғыз-қыпшақ тобына жатады.

Қырғыздардың көбі – сүннит мұсылмандар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша қырғыздар Жамбыл облысында – 9259 адам, Оңтүстік Қазақстан облысында – 2796 адам, Маңғыстау облысында – 588 адам, Шығыс Қазақстан обылысында – 542 адам, Алматы қаласында – 6688 адам, Астана қаласында – 3889 адам шоғырланып орналасқан.

Қазақстан аумағында қырғыздардың облыстық ұлттық-мәдени бірлестіктері және қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ЛАКТАР, өз атауы – *лак.* Бұрын *казикумух* атымен белгілі болған.

Қазақстандағы лактар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 590 адам, 2013 жылғы мәліметтер бойынша 392 адам.

Лак тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан лактары этностық тобының экзогенді тілі.

Лак тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лакдарғын тобына жатады.

Дінге сенетіндер сүннит түсінігіндегі исламның шафиқ мазхабын ұстанады.

Халықтың шоғырланып ықшам орналасқан жері Атырау облысында (136 адам).

ЛАТЫШТАР, өз атауы – *латвиеши.*

Қазақстандағы латыштар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1816 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1163 адам.

Латыш тілі – Латвия Республикасының ресми тілі, Еуропалық Одақтың 25 ресми тілдерінің бірі. Қазақстан латыштары этностық тобының экзогенді тілі.

Латын тілі үндіеуропалық тілдер семьясының балтық тармағына кіреді.

Дінге сенетін латыштар көбінесе лютерандар мен католиктер болып келеді.

ЛЕЗГИНДЕР, өз атауы – *лезги, лезгияр*.

Қазақстандағы лезгиндер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 4619 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 3675 адам.

Лезгин тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан лезгиндері этностық тобының экзогенді тілі.

Лезгин тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады. Кейбір облыстарда (Маңғыстау облысы) лезгин ұлттық-мәдени орталықтары бар.

Дінге сенетін лезгиндердің көбі сүннит мұсылмандар. Лезгиндердің арасында шииттер және христиандар да бар.

ЛИВТЕР, өз атауы – *ливли, каламиез, рандалист*. Балтық жағалауындағы саны аз фин халқы.

Қазақстандағы ливтер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 3 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 49 адам.

Лив тілі – Қазақстан ливтері этностық тобының экзогенді тілі.

Лив тілі фин-угор тілдері семьясының балтық-фин оңтүстік тобына жатады.

Дінге сенетіндері – христиандар (лютерандар).

ЛИТВАЛЫҚТАР, өз атауы – *лиетувяй.*

Қазақстандағы литвалықтар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 7070 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 4844 адам .

Литва тілі – Литва Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан литвалықтары этностық тобының экзогенді тілі.

Литва тілі үндіеуропалық тілдер семьясының балтық тармағына кіреді.

Қазіргі кезеңде діншіл литвандар негізінен католиктікті ұстанады.

2014 жылғы мәліметтер бойынша халықтың шоғырланып ықшам қоныстануы Қарағанды облысында (1693 адам), Солтүстік Қазақстан облысында (667 адам) байқалады.

Кейбір облыстарда (Қарағанды, Маңғыстау) литвалықтардың ұлттық-мәдени орталықтары бар.

МАНСИ, өз атауы – *манси (*еск. – *вогул).* Ресейдегі саны аз халық, Ханты-Манси автономиялық округінің тұрғылықты жұрты.

Қазақстандағы мансилер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 8 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 32 адам.

Манси тілі – Қазақстан мансилері этностық тобының экзогенді тілі. Мансилердің 60%-дайы күнделікті өмірде орыс тілін пайдаланады.

Манси тілі фин-угор тілдері семьясының обь-угор тармағына кіреді.

Мансилер ресми түрде православиелікке айналдырылғанымен христиандыққа дейінгі наным-сенімдерін елеулі шамада сақтап қалған. Айналадағы әлем мен этностық топтың этногенезі туралы мифологиялық түсініктердің кешеніне зор мән береді.

МАРИЙЛЕР, өз атауы – *мари;* еск. – *черемистер.*

Қазақстандағы марийлер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 6495 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 4340 адам.

Марий таулық тілі және марий алқап тілі – Марий Эл Республикасының ресми және мемлекеттік тілдері, Қазақстан марийлері (таулық және алқаптық) этностық тобының экзогенді тілі.

Марий таулық тілі және Марий алқап тілі фин-угор тілдері семьясының еділдік тармағына жатады.

Марийлердің дәстүрлі халықтық діні марий мифологиясына негізделеді, христиандық пен исламдағы монотеистік түсініктердің ықпалымен енген түрлік өзгерістері бар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша бұл этностың көп қоныстанған жері Ақмола облысында – 800 адам, Ақтөбе облысында – 241 адам.

МОЛДАВАНДАР, өз атауы – *молдовень.*

Қазақстандағы молдавандар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 19462 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 14083 адам.

Молдаван тілі – Молдова Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан молдавандары этностық тобының экзогенді тілі.

Молдаван тілі үндіеуропалық тілдер семьясының роман тармағының балқан-роман ішкі тобына жатады.

Молдовада анағұрлым кең тараған дін – православие, ел жұртының 98%-ы осы дінде. Мұның қатарына ескі ғұрыпшылдар (старообрядцы), рухи молоқандар, Шетелдегі орыс православие шіркеуінің шынайы православиеліктері, армян-григориандар, католиктер мен протестанттар да кіреді.

2014 жылғы мәліметтер бойынша халқының ең көп қоныстанған жері Қарағанды облысында (2447 адам), Қостанай облысында (2392 адам), Ақмола облысында (1623 адам), Ақтөбе облысында (1425 адам).

Қазақстан аумағында молдаван облыстық мәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

МОРДВА, өз атауы –*мордва, эрзя.*

Қазақстандағы мордва этностық тобының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 16145 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 6855 адам.

Мордва мокшасы және мордва эрзясы – Мордовия Республикасының мемлекеттік тілдері; Қазақстан мордвалары этностық тобының экзогенді тілдері. Мордва мокшасы және мордва эрзясыфин-угор тілдері семьясының фин-еділ тармағының мордва ішкі тобын құрайды.

Дінге сенетіндер негізінен православиені ұстанады, сондай-ақ халықтық дінге берілгендер де (мокшандардың дәстүрлі діні – «мокшень кой»), лютерандар да, молоқандар да бар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша бұл этностың шоғырланып қоныстанған жерлері Қарағанды облысында – 2447 адам, Қостанай облысында – 2392 адам, Ақмола облысында – 1623 адам, Ақтөбе облысында – 1425 адам.

Қазақстан аумағында мордва облыстық мәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

НАНАЙЛАР, өз атауы – *нанай (*еск. *гольдтар*); бір тобы *самагир* деп аталған. Ресей Федерациясының Қиыр шығысындағы саны аз халық.

Қазақстандағы нанайлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 19 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 14 адам.

Нанай тілі – Қазақстан нанайлары этностық тобының экзогенді тілі. Нанай тілі тұңғыс-манчжур тілдер семьясына кіреді.

Дінге сенетіндері православиені ұстанады, бір бөлігі дәстүрлі наным-сенімдердің жолында.

НГАНАСАНДАР, өз атауы – *ня (а).* (еск.*самоед-тавгийлер*). Сібірдегі тұрғылықты самодийлік халық.

Қазақстандағы нганасандар тобының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 6 адам.

Нганасан тілі – Қазақстан нганасандары этностық тобының экзогенді тілі.

Нганасан тілі оралдық тілдер семьясының самодий тобына жатады.

Православие дінін ұстанады, бір бөлігі дәстүрлі наным-сенімдердің жолында.

НЕГИДАЛДАР, өз атауы – *элькан бэйэнин, набэйэненин*. Амур бойындағы тұңғыс-мәнжүрлік аз халық.

Қазақстандағы негидальдар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 6 адам.

Негидал тілі – Қазақстан негидалдары этностық тобының экзогенді тілі.

Негидал тілі тұңғыс-манчжур тілдер семьясына жатады.

Діни көзқарасы жағынан негидалдар – шаманизм түріндегі анимистер.

НЕМІСТЕР, өз атауы – *дойче*; австриялықтар *остеррайхер* деп аталады.

Қазақстандағы немістер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 353462 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 181348 адам.

Неміс тілі – Германияның ресми тілі; Австрияның, Швейцария конфедерациясының, Люксембург ұлы герцогтығының, Лихтенштейн князьдығының ресми тілі; Еуропалық Одақтың 25 ресми тілінің бірі; әлем тілдері қатарына кіреді және БҰҰ-ның ресми жұмыс тілі, әртүрлі тілді адамдардың қарым-қатынасы үшін lingua franca.

Неміс тілі (жоғарғы неміс тілі және төменгі неміс тілі диалектілері) – Қазақстандағы неміс этностық тобының экзогенді тілі.

Неміс тілі үндіеуропалық тілдер семьясының герман тобының батысгерман ішкі тобына жатады.

Дінге қатысы жағынан Қазақстандағы немістер, Германиядағы сияқты біртұтас емес; лютерандық, католик, меннонит, баптист, пятидесятник, адвентист, Иегово куәлары т.б. бағыттарды ұстанады. Жекелеген оқиғалар болмаса, ислам мен православиені қабылдаулары көрінбейді.

2014 жылғы мәліметтер бойынша бұл этностың шоғырланып қоныстанған жерлері Қарағанды облысында – 18,28%, Қостанай облысында – 15,51%, Ақмола облысында – 14,49%, Павлодар облысында – 11,65%, Солтүстік Қазақстан облысында – 11,23%.

Қазақстан аумағында неміс республикалық, облыстық мәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

НЕНЕЦТЕР, өз атауы – *ненець, ненэй, ненець* «нағыз адам» мағынасында (еск. *самоед, юрак*).

Қазақстандағы ненецтер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 83 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 7 адам.

Ненец тілі – Ямал-Ненец автономиялы округының мемлекеттік тілі (орыс тілімен қатар); Таймыр (Долган-Ненец) автономиялы округының мемлекет-

тік тілі (орыс тілімен қатар); Қазақстан ненецтері этностық тобының экзогенді тілі.

Ненец (юрак-самоед) тілі оралдық тілдер семьясының самодий тобына жатады.

Діни сенімі православие, дәстүрлі наным-сенімдерінің сипаттары сақталған.

НИВХТЕР, өз атауы *–нивхгу* (амур диалектісі), *нивгун* (Шығыс Сахалин диалектісі) *адам, адамдар* мағынасында; еск. *гиляктар.*

Қазақстандағы нивхтер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 8 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 4 адам.

Нивх тілі – Қазақстан нивхтері этностық тобының экзогенді тілі.

Нивх тілі (еск. *гиляк тілі*) палеоазиялық тілдер семьясының оқшауланған тілі.

Ресми түрде православиеліктер болып саналғанмен дәстүрлі наным-сенімдері (табиғатқа, аюға табыну, шамандық т.б.) сақталған.

НИДЕРЛАНДЫҚТАР, өз атауы – *холандерс.*

Қазақстандағы нидерландықтар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 21 адам.

Нидерланд тілі – француз тілімен қатар Нидерланд Корольдігінің мемлекеттік тілі; Бельгия Корольдігінің, Суринам және нидерландтық Антиль аралдарының ресми тілдерінің бірі; Еуропа Одағының 25 ресми тілінің бірі; Қазақстан нидерландықтары этностық тобының экзогенді тілі.

Нидерланд (голланд) тілі – үндіеуропалық тілдер семьясының герман тармағының батысгерман ішкі тобының төменгі неміс тармағына жатады.

Голландтықтардың шамамен жартысы өздерін христианға жатқызады: олар – католиктер мен протестанттар, негізінен, кальвинистер мен лютерандар. Осындай шамада (жартысына жуық) голландықтар өздерін дінге қатысты емеспіз деп санайды.

НОҒАЙЛАР, өз атауы – *ноғай.* Соңғы тарихи кезеңде Қырымды, Солтүстік Кавказды, Еділдің оңтүстігін мекен етіп келе жатқан халық.

Қазақстандағы ноғайлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 350 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 295 адам.

Ноғай тілі – Қарашай-Черкес Республикасының бес мемлекеттік тілінің бірі; Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан ноғайлары этностық тобының экзогенді тілі.

Ноғай тілі алтай тілдері семьясының түркі тілдерінің батыс ғұн бұтағындағы қыпшақ тобының қыпшық-ноғай ішкі тобына жатады.

Ноғайлардың дәстүрлі діні – ханафи мазхабындағы ислам.

Қазақстанның кейбір қалаларында (Астана қ.) ноғай мәдени орталығы жұмыс істейді.

ОРОКТАР, 1991 жылдан бастап *ульта* (орон «бұғы» сөзінен шығады) деп аталады.

Қазақстандағы ороктар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1 өкілі тіркелген, Қарағанды облысында өмір сүреді.

Орок тілі – Қазақстан ороктары этностық тобының экзогенді тілі.

Орок тілі алтай тілдері семьясының тұңғыс-манчжур тобының оңтүстік ішкі тобына жатады.

ОРОЧИЛЕР, өз атауы – *нани, орочиян, орочисел*.

Қазақстандағы орочи этностық тобының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 4 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 3 адам.

Орочи тілі – Қазақстан орочилері этностық тобының экзогенді тілі.

Орочи тілі алтай тілдері семьясының тұңғыс-манчжур тобының оңтүстік ішкі тобына жатады.

ОРЫСТАР, өз атауы – *русские.*

Қазақстандағы орыстар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 4480675 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 3701713 адам.

Орыс тілі – Ресей Федерациясының, сонымен қатар Ресей Федерациясының субъектісі болып саналатын республикалардың мемлекеттік тілі; Қырғызстан Республикасының қырғыз тілімен қатар, Беларусьтің белорус тілімен қатар ресми тілі; Молдованың бір бөлігінің, Қазақстанда ресми тіл ретінде қолданылады (мемлекеттік ұйымдар мен жергілікті басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады); 6 әлем тілдері қатарында; ағылшын, араб, испан, қытай, орыс, француз тілдерімен қатар БҰҰның ресми тілі; Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына, Еуразия экономикалық қауымдастығына, Кеден Одағына қатысушы-мемлекеттердің дәнекер тілі; әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да оқыту тілі, үйретілетін тіл (екінші тіл, шет тілі).

Орыс тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының шығыс славян ішкі тобына жатады.

Орыс православие шіркеуі Қазақстандағы ірі діни бағыттардың бірі: екі жүздей приходы бар, Мәскеу патриархатының құрылымдық бөлімшесі болып табылады. Орыстардың аздаған топтары протестант қауымына, дәстүрлі емес діни жаңа бірлестіктерге енген.

2014 жылғы мәліметтер бойынша шоғырланып қоныстанған жерлері Шығыс Қазақстан облысында – 14,36%, Қарағанды облысында – 13,92%, Қостанай облысында – 10,07%, Алматы облысында – 8,19%, Алматы қаласында – 12,14%.

Қазақстан аумағында облыстық орыс мәдени орталықтары және қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ӨЗБЕКТЕР, өз атауы – *өзбек.*

Қазақстандағы өзбектер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 370765 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 507 509 адам.

Негізінен оңтүстік шекаралық аймақтарда тұратын өзбек этностық тобы ежелден қалыптасқан.

Олардың саны тұрақты түрде өсу үстінде. Қазіргі уақытта өзбек тобы туудың ең жоғарғы көрсеткішіне ие, экономикалық себептерге байланысты өзбектердің (тіркелетін және тіркелмейтін) Қазақстанға көшуі жалғасуда. Бұл демографтарға алдағы уақытта Қазақстанда өзбектердің саны көбейе түсетінін болжауға мүмкіндік беріп отыр.

Өзбек тілі – Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан өзбектері этностық тобының экзогенді тілі.

Өзбек тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс ғұн тармағының қарлұқ тобына жатады.

Өзбектердің діні негізінен сүнниттік ислам.

2014 жылғы мәліметтер бойынша өзбектердің шоғырланып қоныстанған жері Оңтүстік Қазақстан облысында – 87,57%, Жамбыл облысында – 5,09% .

ОСЕТИНДЕР, өз атауы – *ирон, дигорон.*

Қазақстандағы осетиндер тобының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 2039 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1324 адам.

Осетин тілі –Солтүстік Осетия-Алания Республикасының орыс тілімен қатар мемлекеттік тілі; Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан осетиндері этностық тобының экзогенді тілі.

Осетин тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының солтүстік шығыс-иран тобына жатады.

Солтүстік осетиндердің жартысынан астамы православиеліктер болып саналады. Басқа аз бөлігі христиандыққа дейінгі діннен тамыр алатын дәстүрлі осетиндік наным-сенімдерге берілген. Бір бөлігі сүннит исламды ұстанады.

2014 жылғы мәліметтер бойынша бұл этнос Маңғыстау облысында (196 адам) шоғырланып қоныстанған.

Кейбір қалаларда (Ақтау) осетин мәдени орталықтары жұмыс істейді.

ПАРСЫЛАР, ФАРСЫЛАР өз атауы – *ирани*.

Қазақстандағы парсы диаспорасының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 2870 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 5231 адам.

Парсы тілі – Иран Ислам Республикасының ресми тілі, ұлтаралық қарым-қатынас тілі; Ауған ислам Республикасының ресми тілі (пушту тілімен қатар); Қазақстан парсылары этностық тобының экзогенді тілі.

Парсы (фарси) тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының оңтүстік батыс тобына жатады.

Қазіргі уақытта Иран мемлекеттік дінінің шиіттік түрін парсылардың 90%-ы, аздаған күрдтер ұстанады.

ПОЛЯКТАР, өз атауы – *поляк, полящ.*

Қазақстандағы поляктар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 47 302 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 32 963 адам.

Поляк тілі – Польша Республикасының ресми тілі; Еуропалық Одақтың 25 ресми тілінің бірі; Қазақстан поляктары этностық тобының экзогенді тілі.

Поляк тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының батыс славян ішкі тобына жатады.

Поляктардың басым көпшілігі дәстүр бойынша римдік католицизмді ұстанады және дін жағынан жоғары белсенділігін байқатады.

2014 жылғы мәліметтер бойынша халықтың шоғырланып қоныстануы Солтүстік Қазақстан облысында – 39,32%, Ақмола облысында – 24,66%, Қарағанды облысында – 11,69% байқалады.

Қазақстан аумағында облыстық поляк мәдени бірлестіктері және қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

РУМЫНДАР, өз атауы – *румын, ромынъ.*

Қазақстандағы румындар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 594 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 437 адам.

Румын тілі (дако-румын) – Румынияның ресми тілі; Сербия және Черногорияның бір бөлігінің ресми тілі; Воеводинаның ресми тілі (серб, хорват, венгр, словак, русин тілдерімен қатар); Еуропалық Одақтың 25 ресми тілінің бірі; Қазақстан румындары этностық тобының экзогенді тілі.

Румын тілі (дако-румын) үндіеуропалық тілдер семьясының роман тармағының балқан-роман (шығысроман) тобына жатады.

Румындар арасында кең тараған діни бағыт – православие.

РУТУЛДЫҚТАР, РУТУЛДАР, өз атауы – *мых абдыр, мыхадар*.

Қазақстандағы рутулдар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 113 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 82 адам.

Рутул тілі (дако-румын) – Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан рутулдарының экзогенді тілі.

Рутул тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін рутулдардың көбі – сүннит мұсылмандар.

РУШАНДАР, өз атауы – *рыхен, рухани*. Тәжікстанның Таулы Бадахшан облысында тұратын этностық топ.

Қазақстандағы рушандар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 20 адам.

Рушан тілі – Қазақстан рушандары этностық тобының экзогенді тілі.

Рушан тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран (памир) тармағының шығыс тобының шугнан-рушан ішкі тобына жатады.

Рушандар исламның шиіттік бағытының негізгі тармақтарының бірі исмаилшылдықты ұстанады.

СААМДАР, өз атауы – *саам; лопар.* Солтүстік Еуропаның фин-угор тектес тұрғылықты саны аз халқы.

Қазақстандағы саамдардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 2 адам.

Саам тілі – Қазақстан саамдары этностық тобының эндогенді тілі.

Саам тілі оралдық тілдер семьясының фин-угор тілдеріне жатады.

Дінге сенетін аз бөлігі православиелікті ұстанады.

СЕЛЬКУПТЕР, өз атауы – *селькуп* (еск. *остяктар,самоедтер*), Батыс Сібірдің теріскейін мекен ететін халық.

Қазақстандағы селькуптер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 3 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 2 адам.

Селькуп тілі – Қазақстан селькуптері этностық тобының эндогенді тілі.

Селькуп тілі оралдық тілдердің самодий тобына жатады.

Игеру уақытына қарай дәстүрлі наным-сенімдері анимизм, шамандық, православиелік.

СЕРБТЕР, өз атауы – *серб, срб.*

Қазақстандағы сербтер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 226 адам.

Серб тілі – Сербияның (Воеводина, Косово, Метохия провинциялары) және Черногорияның ресми тілі; Босния және Герцоговина Республикаларының (босния және хорват тілдерімен қатар) ресми тілі; Қазақстан сербтері этностық тобының эндогенді тілі.

Серб тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының оңтүстікславян ішкі тобына жатады.

Сербтердің негізгі діні – православие.

СЛОВАКТАР, өз атауы – *словак, словац.*

Қазақстандағы словактар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 48 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 115 адам.

Словак тілі – Словакия Республикасының ресми тілі; Сербия мен Черногорияның ресми тілі; Воеводинаның (серб, хорват, венгр, румын, русин тілдерімен қатар) ресми тілі; Еуропалық Одақтың 25 ресми тілінің бірі; Қазақстан словактары этностық тобының экзогенді тілі.

Словак тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының батыс славян ішкі тобына жатады.

Словакияда дінге сенетіндердің көбі (62%) – католиктер, Дінге сенетіндердің екінші тобы – протестант-лютерандар (10,2%), грекокатоликтер де бар (4,1%).

ТАБАСАРАНДАР, өз атауы – *табасаран.*

Қазақстандағы табасарандар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 298 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 238 адам.

Табасаран тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан табасарандары этностық тобының экзогенді тілі.

Табасаран тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады.

Табасарандар негізінен сүннит исламның шафиқ мазхабын, аздаған бөлігі ханафит мазхабын ұстанады. Бұлардың арасында сопылықтың нақышпандия тарихатының жолындағылар да бар.

ТАЛЫШТАР, өз атауы – *толыш.* Каспий теңізінің оңтүстік батысына жанасатын Талыш облысының таулы және тау алды аймағында тұрып жатқан Оңтүстік Кавказдың тарихи халықтарының бірі.

Қазақстандағы талыштар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 691 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 132 адам.

Талыш тілі – Қазақстан талыштары этностық тобының эндогенді тілі.

Талыш тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының солтүстік-батыс тобына жатады.

Дінге сенетіндердің көбі шиит түсінігіндегі исламды ұстанады.

ТАТАРЛАР, өз атауы – *татар.*

Қазақстандағы татарлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 248 954 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 203 111 адам.

Татар этностық тобы Қазақстанның батыс және солтүстік аймақтарында XVIII ғасырдың өзінде-ақ қалыптаса бастады; Қазақстанның Ресейге қосылу үдерісі тек орыстардың ғана емес, татарлардың да қоныстануымен қатар жүрді. Татарлар қалалар мен керуен жолының қиылысқан жерінде қоныстанып, татар слободаларын салды, тілмаштық, саудагерлік қызметтер атқарды; олардың көші-қон легі XX ғасырда да жалғасты. XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстандағы татарлар саны айтарлықтай көбейді; олар көлемі бойынша үшінші этностық топқа айналды.

Татар тілі – Татарстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан татарлары этностық тобының экзогенді тілі.

Татар тілі алтай тілдері семьясының түркі тегінің батысғұн бұтағындағы қыпшақ тобының қыпшақ-бұлғар ішкі тобына жатады.

Діни белгілері жағынан негізінен сүннит мұсылмандар, сондай-ақ бұлардың арасында православиеліктер де, атеистер де, басқалар да бар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша халықтың шоғырланып қоныстанған жерлері Қарағанды облысында – 15,68%, Оңтүстік Қазақстан облысында – 8,11%, Қостанай облысында – 8,11%, Алматы облысында – 10,74%.

Қазақстан аумағында татар облыстық мәдени орталықтары, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ТАТТАР, ТАУ ЕВРЕЙЛЕРІ, өз атауы – *тат.*

Қазақстандағы таттар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 51 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 93 адам.

Тат тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан таттары этностық тобының және тау еврейлерінің экзогенді тілі.

Тат тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының оңтүстік батыс тобына жатады.

Таттар мен тау еврейлерінің тілі іс жүзінде бір ғана тат тілі болғанмен, дінге қатысы жағынан бұлар бөлек. Таттар сүннит мұсылман болса, таттілді тау еврейлерінің иудаизмді ұстануының екі мыңжылдық тарихы бар, олар иуда дініне беріктігін әлі сақтауда.

ТӘЖІКТЕР, өз атауы – *тоджик*.

Қазақстандағы тәжіктер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 25673 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 40 868 адам.

Тәжік тілі – Тәжікстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан тәжіктері этностық тобының экзогенді тілі және Қазақстандағы ортаазиялық еврейлер этностық тобының эндогенді тілі.

Тәжік тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының оңтүстік-батыс тобына жатады.

Қазіргі уақытта тәжіктердің көбі – ханафи мазхабындағы сүнниттер. Шамалы шиит қауымдарын Орта Азияда «ирандықтар» деп атайды. Ауғанстанның батысында фарсивандар деп аталатын ерекше топтар бар, олар негізінен Памир халықтарының ізімен исмаилшылдықты уағыздайтын шииттер мен Памир тәжіктері.

2014 жылғы мәліметтер бойынша халықтың шоғырланып қоныстанған жерлері Оңтүстік Қазақстан облысында – 79,56%, Алматы қаласында – 5,96%.

Қазақстан аумағында облыстық тәжік мәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ТОФАЛАРЛАР, өз атауы – *тофа, тоха*; еск. *қарағас.* РФ Иркутск облысында тұратын жоғалуға жақын Сібір халқы.

Қазақстандағы тофаларлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 29 адам.

Тофалар тілі – Қазақстан тофаларлары этностық тобының эндогенді тілі.

Тофалар тілі алтай тілдері семьясының түркі тобына жатады.

Тофаларлар дінге мынадай ретпен басымдық береді: шамандық, анимизм, православие.

ТЫВАЛАР, өз атауы – *тыва,* бұрын *сойондар, сойоттар, урянхайлар, танну-тувиндер* деген атпен белгілі болған.

Қазақстандағы тывалар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 35 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 37 адам.

Тыва тілі – Тыва Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан тывалары этностық тобының экзогенді тілі.

Тыва тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының шығыс ұйғ бұтағындағы оғыз тобының ұйғыр-тыва ішкі тобына жатады.

Қазіргі уақытта Тывада буддашылдық пен шамандық жаңғыруда. Бұрынғы замандардағыдай, бұл екі дін симбиозды түрде қолданылып, бірін-бірі толықтырады әрі бұл мемлекет тарапынан қолдау тауып отыр.

ТҮРІКТЕР, өз атауы – *түрік, месхет түріктері,* өз атауы *ахыска тюрклери (ахалцих түріктері, Ахыска түріктері), түрік-джавахтар, Кавказ түріктері.*

Қазақстандағы түріктер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 78 711 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 103 049 адам.

Түрік тілі – Түркия Республикасының мемлекеттік тілі; Кипр Республикасының ресми тілі; Қазақстандағы месхет түріктері этностық тобының экзогенді тілі.

Түрік тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс ұйғ бұтағындағы оғыз тобының оғыз-селжұқ ішкі тобына жатады.

Қазақстандағы дінге сенетін түріктер – сүннит мұсылмандар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша бұл этностың шоғырланып қоныстанған жері Алматы облысында – 35,75%, Жамбыл облысында – 30,61%, Оңтүстік Қазақстан облысында – 21,3%, Алматы қаласында – 6,22%.

Қазақстан аумағында республикалық, облыстық түрік мәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ТҮРКІМЕНДЕР, өз атауы – *түркімен.*

Қазақстандағы түркімендер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1733 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 2401 адам.

Түркімен тілі – Түркіменстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан түркімендері этностық тобының экзогенді тілі.

Түркімен тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батысұйғ тармағының оғыз-түркімен ішкі тобына жатады.

Түркімендердің үлкен бөлігі – сүннит мұсылмандар.

Қазақстан аумағында (Астана) түркімен мәдени бірлестіктері бар.

УДИНДЕР, өз атауы – *уди, ути.* Шығыс Кавказдың көне халықтарының бірі.

Қазақстандағы удиндер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 294 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 267 адам.

Удин тілі – Қазақстан удиндері этностық тобының эндогенді тілі.

Удин тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады.

Қазіргі удиндер, бұрынғы жылдардағыдай, көне христиандықтың миофизиттік бағытын (Армян Апостолдық шіркеуі) ұстанады.

УДМУРТТАР, өз атауы – *удмурт*; еск. *вотяк.*

Қазақстандағы удмурттар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 9095 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 5458 адам.

Удмурт тілі – Удмурт Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан удмурттары этностық тобының экзогенді тілі.

Удмурт тілі фин-угор тілдері семьясының пермь тобына жатады.

Негізгі діні – православие, ауылдық жерлерде ол христиандыққа дейінгі қалдықтарды да қамтиды.

2014 жылғы мәліметтер бойынша халықтың шоғырланып қоныстанған жері Қостанай облысында – 1479 адам, Ақмола облысында – 1072 адам, Павлодар облысында – 571 адам, Шығыс Қазақстан облысында – 233 адам.

УДЭГЕЛЕР, өз атауы – *удээ, удихэ.* Қиыр Шығыстағы саны аз тұрғылықты халықтардың бірі.

Қазақстандағы угэделер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 47 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 2 адам.

Удэге тілі тұңғыс-манчжур тілдерінің семьясына жатады.

Удэге тілі – Қазақстан удэгелері этностық тобының эндогенді тілі.

Дінге сенетін удэгелер – православиеліктер.

ҰЙҒЫРЛАР, өз атауы – *ұйғыр.*

Қазақстандағы ұйғырлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 210 377 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 242 119 адам.

Ұйғыр этностық тобы Қазақстан аумағында Шығыс Түркістаннан (қазіргі ҚХР ШҰАА) шыққандар есебінен XX ғасырда қалыптасты.

Ұйғыр тілі – Қазақстан ұйғырлары этностық тобының эндогенді тілі.

Ұйғыр тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс ұйғын тармағының қарлұқ тобына жатады.

Діни сенімі жағынан ұйғырлар – сүннит мұсылмандар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша бұл этностың шоғырлана қоныстанған жерлері Алматы облысында – 63,22%, Оңтүстік Қазақстан облысында – 1,55%, Алматы қаласында – 32,56%.

Қазақстан аумағында республикалық, облыстық ұйғыр этномәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

УКРАИНДАР, өз атауы – *украиндық.*

Қазақстандағы украиндар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 547065 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 307089 адам.

Украин тілі – Украинаның мемлекеттік тілі; Днестр жағалауының ресми тілі (молдаван және орыс тілдерімен қатар); Қазақстан украиндары этностық тобының экзогенді тілі.

Украин тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының шығыс славян тобына жатады.

Украиндар негізінен православиеліктер, бірақ формальды түрде екі патриархат пен бір автокефалдық шіркеуге бөлінеді; сондай-ақ гректік католиктік және римдік католиктік шіркеулер, протестанттық христиан конфессиялары бар, дәстүрлі емес түрлі діндерді жақтайтындар да бар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша украиндардың шоғырлана қоныстанған жерлері Қостанай облысында – 26,03%, Қарағанды облысында – 14,99%, Ақмола облысында – 11,54%.

Қазақстан аумағында республикалық, облыстық украин этномәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

УЛЬЧТЕР, өз атауы – *нани.*

Қазақстандағы ульчтер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 3 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 1 адам.

Ульч тілі – Қазақстан ульчтері этностық тобының эндогенді тілі.

Ульч тілі – оралдық тілдер семьясының тұңғыс-манчжур тармағының амур ішкі тобына жатады.

Ульчтердің, Амур бойындағы басқа да халықтар сияқты, дәстүрлі діні шамандықтан көрінеді. Сонымен қатар ульчтердің қоғамдық өмірінде табыну жүйесі – кәсіпке, отбасына, ата-бабаға (анимизм) табыну үлкен орын алады.

ФИНДЕР, өз атауы – *суоми.*

Қазақстандағы финдердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 547 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 371 адам.

Фин тілі – Финляндия Республикасыныңресми тілі (швед тілімен қатар); Еуропалық Одақтың 25 ресми тілінің бірі; Қазақстан финдері этностық тобының экзогенді тілі.

Фин тілі – балтық-фин тілдерінің бірі (солтүстік тобы).

Финдердің діншілдігі Финляндияның Евангелиелік-лютерандық шіркеуінің шегінде іске асырылады (дінге сенетіндердің 78,3%-ы) және бұл – мемлекеттік діні. Православие бұл елде мемлекеттік екінші дін болып саналады. Католиктер де, аздаған мұсылман да, еврей қауымы да бар.

ХАҚАСТАР, өз атауы – *тадар, хоорай*; ескі. *минусин және абақан татарлары немесе түріктері.*

Қазақстандағы хақастар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 355 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 233 адам.

Хақас тілі – Хақасия Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстандағы хақастар этностық тобының экзогенді тілі.

Хақас тілі алтай тілдері семьясының түркі тегіне жатады.

Дәстүрлі діні – шамандық. XIX ғасырда көптеген хақас шоқындырылып, православиеге енгізілді.

ХАЛХА, өз атауы – *халха.*

Қазақстандағы монғол (халха) саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 602 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 426 адам.

Моңғол тілі – Моңғолия Республикасының ресми тілі; Қазақстандағы моңғол этностық тобының экзогенді тілі.

Моңғол (халха моңғол) тілі алтай тілдері семьясының моңғол тармағына жатады.

Діні – Тибет буддашылдығы, шамандық.

ХАНТЫЛАР, өз атауы – *хантэ*; ескі. *остяк.*

Қазақстандағы хантылар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 24 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 426 адам.

Ханты тілі – Қазақстандағы ханты этностық тобының эндогенді тілі.

Ханты (остяк) тілі орал тілдері семьясының фин-угор тобының обь-угор тармағына жатады.

Дәстүрлі діндері — шамандық пен православие.

ХОРВАТТАР, өз атауы – *хорват.*

Қазақстандағы хорваттар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 39 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 102 адам.

Хорват тілі – Хорватия Республикасының ресми тілі; Босния мен Герцеговинаның ресми тілі (босния және серб тілдерімен қатар); Қазақстандағы хорваттары этностық тобының экзогенді тілі.

Хорват тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының оңтүстік славян ішкі тобына жатады.

Негізгі діні – католиктік.

ЦАХУРЛАР, өз атауы – *цыхбы.*

Қазақстандағы цахурлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 17 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 2 адам.

Цахур тілі – Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстандағы цахурлардың эндогенді тілі.

Цахур тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағындағы лезгин ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін цахурлар сүнниттік исламның шафиқ мазхабын ұстанады.

СЫҒАНДАР, өз атауы – *рома.*

Қазақстандағы сығандар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 5130 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 4165 адам.

Сыған тілі – Қазақстандағы сыған этностық тобының эндогенді тілі.

Сыған тілі үндіеуропалық тілдер семьясының үнді (үндіарий) тобына жатады.

Сығандар, басқа да халықтар сияқты, көшіп-қонып жүрген, мекен еткен жерлеріндегі дінді ұстанады.

ЧЕРКЕСТЕР, өз атауы – *адыге*.

Қазақстандағы черкестер тобының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 182 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 11 адам.

Черкестер қолданатын қабарда-черкес тілі – Қарашай-Черкес Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан черкестерінің экзогенді тілі.

Қабарда-черкес (черкес) тілі иберий-кавказ тілдері семьясының абхаз-адыг тобына жатады.

Қазіргі уақытта черкестер арасында ислам нығайып, жұрт алдында беделі арту үстінде.

ШЕШЕНДЕР, өз атауы – *нохча*; VII ғасырдың жазба деректерінде *нахчаматьян* деген атаумен аталған.

Қазақстандағы шешендер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 31802 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 31974 адам.

Шешен тілі – Шешенстан Республикасының мемлекеттік тілі; Дағыстан Республикасының он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан шешендерінің экзогенді тілі.

Шешен тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағына жатады.

Шешендердің көбі сүнниттіктің шафиқ мазхабын ұстанады.

Сопылық ислам шешендер арасында екі тарихат – нақышпандия мен қадырия – жолдарында. Бұлар тағы да ұсақ діни топтарға – вирд бауырластықтарына бөлінеді, мұндай бауырластықтың саны отыз екіге дейін жетеді.

2014 жылғы мәліметтер бойынша, шешендер Алматы (18,58%), Қарағанды (16,51%), Қостанай (26,03%), Ақмола (18,58%) облыстарында шоғырлана қоныстанған.

Қазақстан аумағында шешен облыстық этномәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ЧЕХТАР, өз атауы – *чех*.

Қазақстандағы чехтар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 945 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 269 адам.

Чех тілі – Чех Республикасының ресми тілі; Еуропалық Одақтың 25 ресми тілінің бірі; Қазақстан чехтарының экзогенді тілі.

Чех тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының батыс славян ішкі тобына жатады.

Чехия Еуропада шіркеу мүлкі едәуір шамада мемлекетке қарайтын елдердің бірі ретінде белгілі. Дінге шынайы берілгендерге халқының 24%-ы жатқызылады.

ЧУВАНДАР, өз атауы – *этель, этал*. Чукоткадағы ұлыс.

Қазақстандағы чувандар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 375 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 25 адам.

Чуван тілі – Қазақстан чувандарының эндогенді тілі.

Чуван тілі (юкагир тіліне жақын тіл) палеоазиялық тілдер семьясындағы оқшауланған (юкагир-чуван тілдері) тілге жатады.

Чувандардың діні – православие.

ЧУВАШТАР, өз атауы – *чаваш.*

Қазақстандағы чуваштар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 11864 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 6741 адам.

Чуваш тілі – Чуваш Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстандағы чуваштардың экзогенді тілі.

Чуваш тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының бұлғар тармағына (бұлғар және хазар тілдерімен қатар) жатады. Екі диалектісі бар: төменгі («у» деп сөйлейтіндер) және жоғарғы («о» деп сөйлейтіндер) диалектілер, бұларға қарасты бірқатар говорлары бар.

Чуваштар – христиандыққа сенетіндерінің саны ең көп түркітілдес халық. Сонымен қатар сүннит исламы мен дәстүрлі наным-сенімдерді ұстанатын шамалы топтар бар.

Чуваштардың шоғырланып қоныстанған жерлері (2014 жылғы мәлімет бойынша) Қарағанды (1883 адам), Павлодар (675 адам), Ақтөбе (252 адам) облыстарында.

Қазақстан аумағында облыстық чуваш этномәдени бірлестіктері, ал қалалар мен аудандарда олардың филиалдары жұмыс істейді.

ЧУКЧАЛАР, өз атауы: бұғышы чукчалар – *чавчу* (бұғылық), жағалаудағылар – *ан-калын* (теңіздік) деп, жалпы атауы *луораветлан* (нағыз адам) ортақ этноним ретінде енбеген.

Қазақстандағы чукчалар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 19 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 5 адам.

Чукот тілі – Саха Республикасының жергілікті ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы чукча этностық тобының экзогенді тілі.

Чукот тілі (ескі. луораветлан) палеоазиялық тілдер семьясының ішінде чукот-камчат тілдеріне жатады.

Дінге қатысы жағынан чукчалардың көбі Орыс православие шіркеуінде шоқынған, алайда көшпелілерінің арасында дәстүрлі наным-сенімдерінің қалдықтары кездеседі.

ШВЕДТЕР, өз атауы – *свенскар.*

1999 жылға дейін Қазақстанды шведтердің мекен ететіні туралы айғақ тіркелмеген. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағы мәліметтері бойынша Қазақстанда 24 швед тұрады. Бұлар 1940 жылы Мурманск облысы мен Карел-Фин ССР-ынан жер аударылған «өзге ұлттық азаматтардың» (финдер, латыштар, эстондар, шведтер, литвандар, норвегтер т.б.) ұрпағы болуы мүмкін. 2009 жылғы халық санағы мәліметі бойынша Қазақстандағы саны 16 адам.

Швед тілі – Швед корольдігінің ресми тілі; Финляндия Республикасының екінші ресми тілі; Алан аралдарының (Финляндияның автономиялық провинциясы); Еуропалық Одақтың 25 ресми тілінің бірі; Қазақстандағы швед этностық тобының экзогенді тілі.

Швед тілі үндіеуропалық тілдер семьясының герман тармағындағы скандинав тобына жатады.

Елінде католик, лютеран, православие шіркеулері, синагогалар жұмыс істегенмен, шведтер Еуропаның ең бір дінсізденген халқы болып саналады.

ШОРЛАР, өз атауы – *шор, шоркижи*; ескі. *кузнецк, кондом и мрас татарлары*. Негізінен Кемер облысының (РФ) оңтүстігінде өмір сүретін түркітілді халық.

Қазақстандағы шорлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 212 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 96 адам.

Шор тілі – Қазақстандағы шор этностық тобының эндогенді тілі.

Шор тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс ғұн тармағындағы ұйғыр-оғыз тобының хақас ішкі тобына жатады.

Өткен уақыттарда шорлар формальды түрде православиелік болып есептелді, алайда олар шамандық пен анимизмді (ата-бабаға табыну, кәсіпке табыну және басқа наным-сенімдер) сақтап қалған.

ШУГНАНДАР, өз атауы – *хугни, хунуни*. Түпкі мекені Тәжікстанның Таулы-Бадахшан автономиясы мен Ауғанстанның терiскейінде.

Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағы бойынша бұл этностың 21 өкілі тіркелген, бұдан бұрынғы халық санақтарында бұл этностан өкіл белгіленбеген (бұл этностық сананың жаңғырып, өз ұлты туралы еркін мәлімдеу мүмкіндігі тууымен байланысты).

Шугнан тілі – Қазақстан шугнандарының эндогенді тілі.

Шугнан тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран (памир) тармағындағы шығыс тобының шугнан-рушан ішкі тобына жатады.

Діні жағынан шиит мұсылмандар (исмаилит).

ЭВЕНКІЛЕР, өз атауы – *эвэнк*; ескі. – *тұңғыс*.

Қазақстандағы эвенкілердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 30 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 2 адам.

Эвенк тілі – Саха Республикасының жергілікті ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы эвенкілердің экзогенді тілі.

Эвенк (тұңғыс) тілі – алтай тілдері семьясының тұңғыс-манчжур тармағына жатады.

XVII ғасырдың басынан православиеліктер болып саналады, бірақ христиандыққа дейінгі наным-сенімдерінің (шамандықтың) формаларын сақтаған.

ЭВЕНЫ, өз атауы – *эвэи, орогел, орочен*; ескі. – *ламут*.

Қазақстандағы эвендер саны: 1999 ж. мәлімет бойынша 28 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 11 адам.

Эвен тілі – Саха Республикасының жергілікті ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы эвендердің экзогенді тілі.

Эвен (ламут) тілі алтай тілдері семьясының тұңғыс-манчжур тармағына жатады.

Эвендер XIX ғасырда қабылдаған православие дәстүрін ұстанады

ЭНЕЦТЕР, өз атауы – *эннэчэ*; ескі. *самоед (хантылық, карасиндік, енисейлік)*.

Қазақстандағы энецтердің саны: 1999 ж. мәлімет бойынша 7 адам.

Энец тілі – Қазақстан энецтері этностық тобының эндогенді тілі.

Энец тілі оралдық тілдер семьясының самодийлік тобының солтүстік-самодийлік ішкі тобына жатады.

Діни сенімдері бойынша православиеліктер, дәстүрлі нанымдары да сақталған.

ЭСКИМОСТАР (АЗИЯЛЫҚ); өз атауы – *йупигыт, юпига, нывук□ам юпига* т.б.

Қазақстандағы азиялық эскимостардың саны: 1999 ж. мәлімет бойынша 8 адам.

Эскимос тілі – азиялық эскимостардың эндогенді тілі.

Эскимос тілі – палеоазиялық тілдер семьясының эскимос-алеут тілдерінің бірі.

Бүгінде эскимостардың негізгі діни жүйесі христиандық болғанына қарамастан, олардың көбі көне сенімдерін, өздерінің дәстүрлі мифологиясының кейбір элементтерін де сақтаған.

ЭСТОНДЫҚТАР, өз атауы – *эстласед.*

Қазақстандағы эстондар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1819 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 947 адам.

Эстон тілі – Эстон Республикасының мемлекеттік тілі; Еуропалық Одақтың 25 ресми тілінің бірі; Қазақстандағы эстондардың экзогенді тілі.

Эстон тілі оралдық тілдер семьясының фин-угор тілдерінің балтық-фин тармағының оңтүстік тобына жатады.

Эстондықтардың арасында негізінен лютерандыққа басым орын беріледі, аздаған православиеліктер да бар.

ЮКАГИРЛЕР, өз атауы – *одул, деткиль*.

Қазақстандағы юкагирлер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 6 адам.

Юкагир тілі – Саха Республикасының жергілікті ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы юкагирлердің экзогенді тілі.

Юкагир тілі (ескіше: одуль тілі) – палеоазиаялық тілдер семьясының юкагир-чуван тілдерінің жалғыз өкілі, оқшауланған тіл (юкагир тілінің орал тілдерімен одан ары алтай тілдерімен генетикалық байланысының болуы ықтимал).

Діндері – православие, шамандық, анимизм.

ЯКУТТАР, өз атауы – *саха*.

Қазақстандағы якуттар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 115 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 136 адам.

Якут тілі – Саха (Якутия) Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстандағы сахалардың экзогенді тілі.

Саха (якут) тілі алтай тілдері семьясының түркі тегінің ұйғыр-оғыз тобының якут ішкі тобына жатады.

Негізгі діні – православие, сондай-ақ айылға (табиғат перзенттері) ілімінің жолын қуушылар бар.

ЖАПОНДАР, өз атауы – *нихондзин*.

Қазақстандағы жапондар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 35 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 46 адам.

Жапон тілі – алтай тілдері семьясының арасындағы оқшауланған тіл болуы ықтимал.

Жапон тілі – Жапонияның ресми тілі; Қазақстан жапондарының экзогенді тілі.

Кейбір өлшемдер бойынша жұртының 84-96%-ын синтоистер мен буддашылар құрайды, екі дінді қатар ұстанып синкретизмге берілгендер де молшылық. Алайда мұндай бағалаулар жапондардың дінге сенетіндерінің санына емес, қандай да бір ғибадатханамен байланысына негізделген. Жапон жұртының 30%-ы ғана өздерін дінге сенетіндер қатарына жатқызатыны туралы болжам бар.

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ

Термины и понятия казахстанской политики и практики
в сфере общественного согласия и межэтнической толерантности

Астана, 2014

УДК 80/81:32 (038)
ББК 66.3 (5К)я2
Э 90

Издано по заказу Комитета по развитию языков и общественно-политической работы Министерства культуры и спорта Республики Казахстан в соответствии «Государственной программе развития и функционирования языков РК на 2011-2020 гг.»

Рекомендовано к изданию Научно-экспертным советом Ассамблеи народа Казахстана

Главный редактор: Е.Тугжанов, доктор политических наук

Редакционная коллегия: А.Садвокасова, С.Салемов, С.Калмыков, Э.Сулейменова, Л.Прокопенко, Н.Шанаи, Г.Тулегул

Рецензенты: Дронзина Т.А., профессор Софийского университета им. Святого Климента Орхидского, доктор политических наук (Болгария)
Джунусова Ж.Х., профессор Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, доктор политических наук, член НЭС АНК

Научный руководитель проекта:
А.Садвокасова, доктор социологических наук

Авторский коллектив: Тугжанов Ералы Лукпанович, доктор политических наук
Калашникова Наталья Павловна, доктор политических наук
Калмыков Сергей Константинович, кандидат философских наук
Малиновский Виктор Александрович, доктор юридических наук
Ракишева Ботагоз Ислямовна, кандидат социологических наук
Садвокасова Айгуль Какимбековна, доктор социологических наук
Сулейменова Элеонора Дюсеновна, доктор филологических наук, профессор
Жакупов Жантас Алтаевич, доктор филологических наук, профессор
Шаймерденова Нурсулу Жамалбековна, доктор филологических наук, профессор
Капалбек Бижомарт Сейсенбекович, кандидат филологических наук
Тулегул Госман Тулегулович, переводчик-эксперт

Э 90 **ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ:** Термины и понятия казахстанской политики и практики в сфере общественного согласия и межэтнической толерантности.- Астана: Республиканский координационно-методический центр развития языков имени Ш.Шаяхметова, 2014 - 400 стр.

ISBN: 978-601-7504-05-2

В предлагаемом словаре содержится более 400 слов, представленных на казахском и русском языке, наиболее полно раскрывающих смысл и значение терминов, активно применяемых в этнополитической сфере, в научных публикациях, средствах массовой информации, интернете, а также в изучении курсов этнологии, политологии, социологии, в преподавании исторических и культурологических дисциплин. В словарь включен также ряд терминов, которые разъясняют основные принципы казахстанской этнополитики, знакомят с созданной Президентом РК Н.Назарбаевым моделью межэтнической толерантности и общественного согласия.

Издание адресовано работающим в сфере этнополитики государственным служащим, специалистам гуманитарных наук и широкому кругу читателей, интересующихся современными этническими процессами в Казахстане.

УДК 80/81:32 (038)
ББК 66.3 (5К)я2

ISBN: 978-601-7504-05-2

© Комитет по развитию языков и общественно-политической работы, 2014
© Тугжанов Е., Садвокасова А., Калашникова Н., Калмыков С., Малиновский В., Ракишева Б., Сулейменова Э., Шаймерденова Н., Тулегул Г., 2014

ПРЕДИСЛОВИЕ

Система терминов этнополитики подвергается быстрым изменениям, что особенно заметно в эпоху глобализации и общественно-политических трансформаций. Данное обстоятельство объясняется целым рядом причин, в том числе междисциплинарным характером самой этнополитики, интегрированной природой терминов, употребляющихся в смежных областях – истории, философии, политологии, социолингвистике, зависимостью задач этнополитики как прикладной дисциплины от экстралингвистических обстоятельств, связанных, например, с геополитическими изменениями. Все это подтверждает необходимость оперативного дефинирования терминов по этнополитике, а также актуальность создания специальных терминологических словарей и справочников, которые могут быть использованы для отбора терминов по отдельным направлениям и включения их в раздел «Глоссарий» к законодательным документам, а также для включения их в учебники и различные учебные пособия.

Кроме того, поступательное движение этнополитики требует осознанного и критического отношения к концептуально-понятийному аппарату, который в настоящее время все еще переживает нелегкий период социально-политических и геополитических изменений и находится в стадии становления, трансформации, уточнения дефиниций и их различного понимания в зависимости от мировоззренческих и философских подходов.

Словарь задуман как справочная книга, содержащая важнейшие сведения об основных этнополитических терминах, и направлен на решение следующих задач: отразить современное состояние этнополитических исследований; по возможности представить обзор направлений этнополитики Казахстана; охарактеризовать методы этнополитики; определить основной корпус терминов этнополитики и, используя накопленный богатейший опыт, дать им словарные дефиниции; разработать дефиниции терминов, наиболее приемлемые для решения учебных, образовательных задач в повышении квалификации государственных служащих.

Основные результаты работы над словарем этнополитических терминов могут быть суммированы следующим образом:

- установлен корпус этнополитических терминов с учетом доступных лексикографических источников на казахском, русском и английском языках;
- осуществлено упорядочение и систематизация имеющегося терминологического корпуса этнополитики;
- осуществлена нормирующая и унифицирующая деятельность по формированию дефиниций отобранных терминов;

- выделены термины, ранее не получавшие определения - они введены в Словарь в качестве самостоятельных лемм и для них созданы словарные терминологические дефиниции (в целом дефинировано более 200 этнополитических терминов на казахском языке и 200 терминов на русском языке);
- приведены эквиваленты терминов на казахском / русском и английском языках;
- с помощью взаимных курсивных отсылок в самом тексте словарной статьи и в ее конце в виде справок уточнены системные отношения между терминами.

Этнополитические термины даны в Словаре в строго алфавитном порядке. В то же время корпус терминов внутренне четко структурирован по блокам: теоретические аспекты этнополитики, связи этнополитики с другими смежными и вспомогательными науками, например, этнологией, политологией, социолингвистикой и др., формирование направлений этнополитических исследований, методология и методика этнополитических исследований, основные понятия этнополитики.

Специфика Словаря связана с тем, что в нем нашли отражение особенности казахстанской этнополитической проблематики и представлено достаточно полное содержание и направление работы Ассамблеи народа Казахстана, правовые аспекты, международные стандарты, основы негосударственные и общественные институты, работающие в данной сфере, описание этноязыковой ситуации и языковой политики в Республике Казахстан и многое другое.

Авторы Словаря выражают свою искреннюю признательность рецензентам, а также всем коллегам, принявшим участие в обсуждении предложенных дефиниций этнополитических терминов.

Авторский коллектив выражает надежду на то, что Словарь будет полезен всем, кого интересуют проблемы этнополитики, и что предложенный в словаре корпус терминов станет предметом дальнейшего серьезного анализа, обсуждения и дополнений, учитывающих все изменения в обществе.

Как пользоваться Словарем:

Термины расположены в Словаре в алфавитном порядке. Если термин представляет собой словосочетание, он располагается по первому слову и в той форме, в которой обычно употребляется в этнополитических текстах (без инверсии), напр., ***Ассамблея народа Казахстана, Доктрина национального единства, Перепись населения, Диаспора, Языковая ситуация в Казахстане*** и т.п. В словарной статье термин не повторяется, а дается в сокращенном виде, напр., ***Научно-экспертный совет*** – *НЭС,* ***Ассамблея народа Казахстана – АНК.***

Заголовочный термин дается с заглавной буквы курсивом полужирным шрифтом. Следом за ним дается дублет (синоним) термина или его вариант, которые на своем месте имеют отсылку к основному термину «то же, что», напр., ***билингвизм*** - то же, что *двуязычие*.

К заголовочному термину даются английские и казахские или русские эквиваленты, кроме того каждый термин по возможности сопровождается краткой этимологической ссылкой, которая дается в круглых скобках, напр., ***Билингвизм*** (лат. *bi...* дву(х) + *lingua* язык); ***Диаспора*** (греч. *diaspora* рассеяние).

Затем после тире дается толкование термина. Если термин имеет несколько значений, то они приводятся без абзаца под арабскими цифрами с точкой, напр.: ***Второй язык*** - 1. По порядку усвоения в детстве (по времени индивидуального (онтогенетического) овладения языками *Билингва*) В.я. - это язык, усвоенный после *Первого языка*. В таком понимании В.я. может совпадать или не совпадать с *Родным языком.* 2. По уровню *Языковой компетенции* при *Двуязычии* В.я. - это дополнительный язык по отношению к *Доминирующему языку*. В таком понимании В.я. может также совпадать или не совпадать с родным языком. 3. По порядку изучения в учебных заведениях В.я. - это второй иностранный язык, *Язык-цель* при обучении (см. *Базовый язык*).

В случае, если внутри словарной статьи дается определение термина, то он выделяется подчеркиванием.

Взаимные отсылки как в самом тексте словарной статьи, так и в ее конце в виде справок, уточняющих системные отношения между терминами, даются курсивом с заглавной буквы. Дополнительная информация следует после дефиниции термина, напрямую связанного с характеристикой этноязыкового состояния, этноязыковой ситуации, этнополитикой в Республике Казахстан.

Словарь содержит также алфавитный русско-казахский указатель терминов, в котором указывается страница, на которой находится термин и словарная статья к нему.

Список наиболее часто встречающихся сокращений:

англ. - английский
белорусс. - белорусский
греч. - греческий
гл.обр. - главным образом
др. - другой
итал. - итальянский
каз. - казахский
кон. - конец
лат. - латинский
мн.др. - многое другое
напр. - например
нач. - начало
нем. - немецкий
перен.зн. - переносное значение
проч. - прочий
рус. - русский
см. - смотри
ср. - сравни
ст. - статья
в т.ч. - в том числе
фр. - французский

-А-

АВТОНОМИЯ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ (каз. *Ұлттық-мәдени автономия,* англ. *Autonomy national and cultural*) – форма самоорганизации жизни нации, при которой вопросы быта, традиций, культуры, языка, образования и др. этнос решает самостоятельно и без создания национально-территориальных единиц (автономных образований).

На основе самоуправления и общности языка этнической группой организуются свои школы, газеты, радиопередачи, общественные объединения и др. В Финляндии, Швеции и Норвегии есть саамские парламенты, действует также скандинавский совет саамов трех стран – Норвегии, Швеции и Финляндии. Советы различных *национальных меньшинств* существуют при правительствах Австрии и Венгрии. В Македонии рабочим органом парламента является Совет по межнациональным отношениям, в состав которого входят по два представителя от македонцев, албанцев, турок, влахов, цыган и других национальностей. Совет возглавляет председатель парламента.

Иногда для малых разрозненных этносов могут устанавливаться фиксированные нормы представительства в парламентах, резервироваться доли мест в иных госорганах, а госслужащие другой национальности, работающие в районах расселения первой, обязаны знать язык местного населения.

Национально-культурная автономия нередко меняет облик вплоть до постепенного перерождения в национально-территориальную автономию либо приводит к смене унитарного государственного устройства на федеративное (например, Бельгия, Судан, из которого в 2011 г. выделилось новое независимое государство Южный Судан).

Организация межэтнических отношений в Республике Казахстан, имея отдельные сходства с национально-культурной автономией (напр. отсутствие территориального начала), в значительной степени отличается от нее, в первую очередь, уровнем институционализации внутри- и межэтнических отношений, их направленностью, системностью и масштабностью.

Найден, установлен и максимально соблюдается четкий баланс общих для всего полиэтничного народа Казахстана интегрирующих и консолидирующих ценностей казахстанского общества – и частных – специфических культурно-языковых запросов каждой этнической группы. Причем общее и частное неразрывно связаны, взаимно дополняют и обогащают друг друга. Государственная политика включает также комплекс мер по гармонизации межэтнических отношений, предупреждению и профилактике вызов и угроз: 1) постоянная и многообразная работа всего государственного аппарата сформировалась в основную функцию государства, основанную на действующей Конституции РК 1995 г. и законодательных актах; 2) принципиальная неполитизация межэтнических отношений, исключающая всевозможные политические спекуляции на данную тему; 3) создание в 1995 г. «по инициативе

снизу» специального уникального института, имеющего конституционный статус – Ассамблеи народа Казахстана. Благодаря активности избранных АНК депутатов Мажилиса Парламента Республики Казахстан, интеграции в ее состав возглавляющих региональные ассамблеи акимов, руководителей всех профильных министерств и ведомств также укреплено взаимодействие государственного и общественных начал в формате общенациональной диалоговой площадки.

В своей совокупности перечисленные и другие факторы являются гарантией недопущения в Казахстане существующей общей для любых автономий тенденции к этнокультурной и языковой обособленности этносов и этнических групп в своих этнических пространствах, к абсолютизации своих особенностей, что нередко оборачивается сепаратизмом и экстремизмом.

АВТОНОМИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ (каз. *Ұлттық-аумақтық автономия,* англ. *Autonomy national and territorial*) – форма самоорганизации компактно проживающей национальности (этнической группы), при которой для учета специфических интересов отдельных национальных групп создаются национальные государства, национально-государственные образования или национальные административно-территориальные единицы. Напр., в России, - это соответственно автономные республики, автономные области или автономные округа, а также национальные районы, уезды и др.

В зависимости от объема государственной власти выделяется политическая (законодательная), либо административная автономия, хотя граница между ними весьма условна.

Являясь формой децентрализации власти, автономия может стать результатом не только национальных, но и географических, исторических и иных особенностей.

Политическая автономия существует в Северной Ирландии (Великобритания), на Корсике (Франция), Аландских островах (Финляндия), Азорских островах (Португалия), в Гренландии и на Фарерских островах (Дания), провозглашена в Курдистане (Ирак), на Филиппинах, в Шри-Ланке и некоторых других странах.

Областная политическая автономия существует в Италии, где она отражает, с одной стороны, исторические различия в традиционном укладе жизни отдельных регионов (Сицилия, Сардиния), а с другой – национальный состав населения территорий (Трентино-Альто-Адидже, Фриули-Венеция-Джулия). В Испании конституцией провозглашено право на создание автономий по национально-территориальному принципу. Соответственно в стране созданы четыре «национальные провинции»: Андалусия и Галиция, Каталония, Страна басков, которые наделяются большими правами, чем 13 «исторических» территориальных областей.

Как правило, исходя из прямого предписания в конституции, на основании общегосударственного статута (закона) определяются предметы ведения автономии, избирается местный парламент, который формирует местное правительство. Представителем центральной власти выступает назначаемый

ею губернатор (или другое должностное лицо), осуществляющее надзор за деятельностью местных госорганов, он обладает правом вето по отношению к законам, принимаемым местным парламентом. Наряду с общими чертами в каждой из стран имеются и учитываются свои особенности, связанные с уровнем социально-экономического развития и эффективности системы самоуправления.

Административная автономия встречается реже политической. Наиболее широко она представлена в Китае. Согласно закону о национальной районной автономии от 31 мая 1984 г., компактно проживающие национальные меньшинства (уйгуры, тибетцы, чжуаны и др.) создают три вида автономных образований: автономный район, автономный округ, автономный уезд. В автономных образованиях действуют такие же органы как и в обычных административно-территориальных единицах, однако с дополнительными полномочиями.

На постсоветском пространстве, кроме России, различные формы автономии также существуют в Молдавии, Азербайджане, Грузии, Таджикистане и Узбекистане.

Автономия национально-территориальная не выступает основным средством снятия противоречий и стимулирования позитивных тенденций в области национальных отношений. В отдельных странах она приводит к сепаратизму вплоть до отделения автономных образований и создания новых государств (напр., Каталонии от Испании, Баскских земель от Испании и Франции, Северной Ирландии и Шотландии от Великобритании и др.).

В соответствии со ст. 2 Конституции РК 1995 г., Республика Казахстан является унитарным государством. В Концепции формирования государственной идентичности Республики Казахстан, одобренной Президентом РК в мае 1996 г., записано, что «Главным в характеристике унитарного государства является то, что оно не имеет внутри себя иных национально-государственных и автономных образований».

Акцент на недопустимости присутствия в Казахстане национально-государственных и автономных образований имеет принципиальную значимость. Во-первых, за время государственной Независимости осуществляется политика, направленная на максимальное удовлетворение специфических интересов этносов в области языка, традиций, быта, образования и культуры, СМИ; во-вторых, институционализация коллективных и индивидуальных запросов этнических групп, их интеграция на основе гражданской идентичности осуществлена в форме АНК, региональных ассамблей и этнокультурных объединений; в-третьих, формирование казахстанской модели общественного согласия и национального единства обусловила тот непреложный факт, что все этнические группы Казахстана избрали своей стратегией интеграцию в единый гражданский социум – народ Казахстана, объединенный общей исторической судьбой, единством ценностей, целей и задач.

АВТОХТОН (каз. *байырғы* (*жергілікті*), англ. *Autochton* (греч. *autochthon* от *autos* сам + *chthon* земля, край) – коренной обитатель данной местности,

абориген, *Этногенез* которых проходил на данной территории, напр., коренное населения Северной и Южной Америки вакаш – квакиютль и нутка на о. Ванкувер; пама-нюнга на юге Австралии и не-пама-нюнга на севере и северо-западе Австралии (см. *Автохтонный язык, Ассимиляция, Коренной этнос, Этнические группы*).

АВТОХТОННЫЙ ЯЗЫК (каз. *байырғы тіл,* англ. *indigenous language* (греч. *autochthon* от *autos* сам + *chthon земля, край*) – *Язык* автохтонного, коренного, исконного населения страны, напр., казахский язык – А.я. Казахстана, монгольский язык – А.я. Монголии (см. *Коренной этнос, Коренной язык, Местный язык, Этнический язык, Язык, Язык диаспоры, Языки Казахстана*).

АДАПТАЦИЯ ЭТНИЧЕСКАЯ (лат. *adaptare приспособливать*, каз. *бейімделу*, англ. *adaptation*) – процесс активного приспособления человека или социальных, этнических групп к иной социальной, культурной, языковой среде обитания.

В широком смысле адаптация А.Э. – активный и непрерывный процесс и результат приспособления человека или группы к новым условиям общественной, языковой, культурной среды в ее социально-экономическом, политическом, культурно-нравственном, психологическом, лингвистическом аспектах.

В широком смысле всякая социальная адаптация в любой сфере жизни, может проявляться: а) в виде полного подчинения и следования традициям и социальным нормам; б) в виде обновления среды, при котором для достижения общепринятых и одобряемых целей личность или группа используют нешаблонные, неодобряемые или неизвестные ранее способы; в) в использовании индивидом или группой одобряемых и общепринятых способов для достижения необщепринятых целей, при этом строго соблюдаются традиции и ритуалы; г) в отказе от общепринятых целей и выступлении не с традиционных позиций, а с выдвижением новых целей и использованием новых способов их достижения (напр., восстание). Если цели индивида или группы не сочетаются с целями всего общества, успешная адаптация может быть затруднительна или невозможна, что может в целом отрицательно сказаться на политическом процессе.

В узком смысле А.Э. рассматривается как приспособление носителя или коллектива носителей этнической культуры и этнического языка к условиям иной социальной, этнической, культурной и языковой среды (языковая адаптация, культурная адаптация, социальная адаптация), связанное, как правило, с изменением места проживания.

А.Э. является принятие норм и ценностей новой социально-этнической среды (культурно-языковых, хозяйственно-культурных, политических, нравственных, бытовых и др.), сложившихся форм межэтнического взаимодействия (формальных и неформальных связей, стиля поведения, семейных и соседских отношений и т.п.), а также форм предметной деятельности (напр., способов профессионального выполнения работ или семейных обязаннос-

тей). А.Э. имеет две формы: активную, когда этническая группа стремится воздействовать на среду с тем, чтобы изменить ее (в том числе те нормы, ценности, формы взаимодействия и деятельности, которые она должна освоить), и пассивную, когда она не стремится к такому воздействию и изменению. Показатели успешной А.Э. – высокий уровень приживаемости в данной этнической среде, а также психологическая удовлетворенность этой средой в целом и ее наиболее важными для данной этнической группы элементами (напр., отсутствие расовой и национальной дискриминации, равные возможности и условия устройства на работу, свобода выбора языка обучения и пользования и т.п.). Показателями низкой А.Э. является эмиграция, различные виды нарушений в ценностно-нормативной системе социально-этнической среды и др.

Развитие А.Э. может быть сильно осложнено и сдержано проявлениями национализма и радикализма в виде дискриминации, сегрегации и т.п. А.Э. происходит быстрее у близких языково-культурных и хозяйственно-культурных этносов. Обычно же это требует длительного времени, долго проживая в иной этнической среде, человек постепенно приспосабливается к обычаям, нравам, традициям, образу жизни данного этноса. В той или иной мере усваиваются язык, национальная культура.

А.Э. следует отличать от этнической ассимиляции (см. *Адаптация этническая, Аккультурация, Инкультурация, Этническая ассимиляция*).

АККУЛЬТУРАЦИЯ (лат. *ad – к* и *cultura – образование, развитие,* каз. *аккультурация,* англ. *Acculturation*) – 1. Передача элементов культуры от одного поколения к другому в рамках одной культуры (см. *Социализация*). 2. Процесс изменения материальной культуры, обычаев и верований, происходящий при непосредственном контакте и взаимовлиянии различных социальных и культурных систем (см. *Ассимиляция*). В ходе А. контакты между различными этнокультурными группами приводят к приобретению новых образцов культуры одной из них или обеими с полным или частичным восприятием другой культуры. Процесс А. связан с двумя основными проблемами: поддержание собственной культуры и участие в межкультурных контактах. В зависимости от комбинации ответов на эти два важнейших вопроса выделяют четыре основных стратегии А.: *Ассимиляцию*, сепарацию, маргинализацию и *Интеграцию*. Конечный результат А. – достигнутая долговременная адаптация этнокультурной группы, которая характеризуется относительно стабильными изменениями в индивидуальном или групповом сознании в ответ на требования среды. Адаптация может и не привести к взаимному соответствию индивидов и среды, она может включать в себя не только приспособление, но и сопротивление и попытки изменить свою среду или измениться взаимно. В этом смысле адаптация – не обязательно позитивный результат; в современных подходах используется биполярный смысл понятия адаптации: она может быть крайне разнообразна и представляет собой определенный континуум от позитивных значений к негативным: от ситуации, в которой индивиды справляются со своей новой жизнью очень успешно, до той, в которой они не способны вписаться в новую культуру.

АККУЛЬТУРАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ (ЭТНИЧЕСКАЯ) (лат. *ac* + *cultura* – *возделывание*, каз. *аккультурация,* англ. *acculturation* – культурная адаптация) − процесс и результат приспособления человека, социальной группы или этноса к инокультурной среде путём приобретения тех или иных особенностей (норм, ценностей традиций) ее культуры; процесс и результат взаимовлияния этнических культур и языков, заключающийся в восприятии одной из них (обычно менее развитой) элементов другой культуры; взаимодействие и взаимопроникновение (диффузия) контактирующих систем политических ценностей.

При этом первая культура сохраняет свою собственную культурную модель, но одновременно более или менее полно овладевает нормами другой культуры, как правило, шире распространенной и более развитой.

Термин впервые употреблен в конце XIX века У. Хоумзом, введен в научный обиход в 1936 г. Р. Редфилдом, М. Херсковицем и Р. Линтоном в противовес понятиям диффузия и ассимиляция для обозначения одного из типов контакта между различными культурами. Аккультурацией стали называть изменения в культуре как результат контакта одной культуры с другой (другими), напр., аккультурация эмигрантов к условиям новой страны.

Аккультурация, в отличие от ассимиляции не приводит к полной утрате традиционной культуры человека, социальной группы или этноса, но может привести к формированию двойного культурно-языкового сознания, способствовать развитию двуязычия, бикультурализма.

Аккультурация трактуется также как результат направленной государственной политики, согласно которой для получения гражданства необходимо освоить государственный язык или язык, на котором говорит большая часть населения, и принять нормы поведения и культурные стереотипы общества.

Введение в быт этноса какого-либо культурного нововведения, т. е. превращение инновации в традицию, происходит не сразу. Формы обмена культурной информацией между этносами и внедрения ее в быт очень разнообразны. Культурный прогресс в той или иной степени захватывает все народы нашей планеты независимо от их расовой, языковой и этнической принадлежности или социально-экономического уровня. Особенно интенсивно этот процесс проходит у народов Азии, Африки, Океании, Латинской Америки. На основе имеющихся научных исследований этнографы составляют программы облегчения усвоения европейской культуры отсталыми народами и населением резерваций.

Аккультурация – следствие контактов между культурами, способствующими широкому распространению культурных явлений. Обычно ведет к частичной или полной ассимиляции (см. *Аккультурация, Инкультурация, Этническая ассимиляция, Мультикультурализм*).

АНКЛАВ ЭТНИЧЕСКИЙ (франц. *enklave* от лат. *inklavare – закрывать на ключ*, каз. *этникалық анклав*, англ. *enclave ethnic(al)* – территория, на которой проживает компактная часть этнической группы в инонациональном окру-

жении. А.э. по своим визуальным и социально-экономическим характеристикам отличается от соседних районов города. Для населения А.э. характерно доминирующее представительство (не менее 30%) какого-либо одного этноса, определяющего специфику данного района. Характерной чертой А.э. является закрытость, наличие внутренней экономики, контроль со стороны этнических лидеров, стремление к воспроизведению своей этнокультурной специфики. А.э. возникают по целому ряду причин. Такие образования становятся следствием *Миграции* целых этнических общностей, стремления к компактному поселению этнической группы в чуждом ей окружении, принудительного территориального сосредоточения определенной народности. А.э. провоцируют создание «буферной среды», воспроизводящей социальные системы самоорганизации традиционной для них культурной среды. Это наиболее характерно для тех этнических *Мигрантов*, традиции, культура, сложившиеся нормы поведения которых существенно отличаются от бытующих у местного населения. Анклавный сценарий задействуется в том случае, когда для *Мигрантов* базовой диспозицией, не подлежащей изменениям, является ориентация на ценности своей традиционной культуры. В этом случае принимающая среда рассматривается преимущественно как социально-экономический ресурс более комфортного существования в рамках своей культурной традиции.

АНТАГОНИЗМ НАЦИОНАЛЬНЫЙ (ЭТНИЧЕСКИЙ) (каз, *Ұлттық (этностық) антагонизм*, англ. *national (ethnic) antagonism*) − состояние отношений между нациями, этническими общностями и группами, характеризующееся непримиримой борьбой, враждебностью. Такое состояние возникает обычно из противоположности национальных (этнических) интересов, обусловленных историческими, социально-экономическими, религиозными, геополитическими и другими факторами.

Конкретно антагонизм национальный (*далее - А.Н.)* проявляется во враждебном отношении к культуре, языку, традициям, религии другого этноса, в ограничении или полном запрещении контактов с представителями иной национальности. Крайней, массированной формой А.Н. является геноцид того или иного чужого народа. В целях идеологического обоснования негативного отношения к другому народу создается система мифов, этнических стереотипов, установок, создающих искаженный, явно нелицеприятный образ этого этноса. Подобные представления лежат в основе расистских и националистических «теорий», являющихся «обоснованием» А.Н. к другому этносу или его представителям (напр. расизм, антисемитизм, русофобия и др.).

В создании атмосферы межнациональной вражды заинтересованы определенные социальные силы, стремящиеся использовать А.Н. в своих политических или экономических целях. Национально-этнические предрассудки, предубеждения отличаются большой устойчивостью. Они активно разжигаются, нагнетаются в периоды обострения межнациональных, межэтнических противоречий с целью усиления враждебности к «чужому» этносу. Так, в разгар карабахского конфликта в Азербайджане и в Армении резко усилилась антиармянская и антиазербайджанская пропаганда. Каждая сторона

пыталась всеми средствами представить другую сторону в облике «злейшего врага». То же самое происходило в грузино-абхазском, осетино-ингушском, конфликте в Украине и других конфликтах как в ближнем, так и в дальнем зарубежье. А.Н. может проявляться в открытой, крайней форме враждебности и неприязни, нередко переходящей в кровавый межнациональный конфликт различного масштаба. За последние десятилетия число межнациональных конфликтов с кровопролитием увеличилось. Так, из 250 военных конфликтов послевоенных лет около половины приходится на войны, имеющие в той или иной степени этническую подоплеку. Еще чаще имеют место А.Н. в скрытой форме, в виде «холодной» войны. Проявляется это в выталкивании из страны лиц некоренной национальности, в ущемлении их гражданских и политических прав, в притеснении культуры и родного языка, в унижении национального достоинства. Следует отметить, что А.Н. «врожденного», вечного нет. В истории немало примеров, когда некогда враждовавшие страны со временем примирялись, сближались и даже между ними складывались дружественные отношения. Так, немцы и россияне в XX столетии дважды участвовали в войнах друг против друга. Однако нет оснований утверждать, что до настоящего времени между ними сохранились национально-враждебные отношения (см. *Антисемитизм, Дискриминация, Ксенофобия, Конфликты межнациональные, Расизм, Стереотипы этнические*).

АНТИСЕМИТИЗМ (от нем. Antisemitismus, каз. *антисемитизм*, англ. *Anti-Semitism)*. Одна из форм национальной нетерпимости, выражающаяся во враждебном отношении к евреям как этнической или религиозной группе. Основывается на предрассудках и является одной из разновидностей ксенофобии. Термин обозначает враждебное отношение только к евреям и/или иудеям, а не ко всем народам семитской языковой групп. Отличие А. иных форм национализма, возвышающих «свой» народ и презирающих все «чужое», состоит только в том, что акцент он делает на разжигании нетерпимости и провоцирования гонений в сторону одного единственного «чужого» семитского народа евреев.

А. принимал в ходе истории различные формы – от религиозного и психологического предубеждения и сегрегации, проявлявшихся главным образом в сфере бытовых отношений, до проводимой государственными органами политики и насильственного выселения евреев и даже их физического истребления (*см. геноцид*).

История А. - это последовательность событий, связанных с враждебным отношением к евреям как этнической или религиозной группе. А. зародился ещё в античный период и был основан на целом ряде предрассудков. В последующей основе антисемитизма в христианском мире была религиозная мотивация. Антисемитизм проделал долгий исторический путь, прежде чем оформиться в конце 70-х годов 19 века в Германии в целостную идеологию и серьёзное политическое движение. В XX веке, с учётом эмансипации евреев, появился расовый антисемитизм, ставший основанием для массового уничтожения евреев в годы Холокоста.

В конце XX – начале XXI веков получил распространение так называемый «новый антисемитизм», тесно связанный с антисионизмом, который сводится к неприятию идеи создания еврейской государственности, осуждению мер, принимаемых в Израиле в ее защиту, а также к обвинениям в якобы непомерных требованиях сатисфакций и спекуляциях на теме холокоста. Многие эксперты отмечают, что в 2000-е годы антисемитизм в мире достиг максимального уровня со времени окончания второй мировой войны. Это касается как открытых выступлений антисемитского характера, так и завуалированных заявлений. В частности, критика Израиля, которая не учитывает, что те, кто стремится его уничтожить, делают это лишь потому, что Израиль – еврейское государство.

Исследователями отмечается резкий рост числа антисемитских акций в мире в 2009 году. Так, в Канаде количество инцидентов в 2009 году выросло на 11,4 процентов, по сравнению с предыдущим годом, и достигло самого высокого показателя из когда-либо зарегистрированных данной организацией, в течение 28 лет. Почти вдвое выросло количество антисемитских акций во Франции и на 55 % – в Великобритании. Но главный очаг современного антисемитизма находится на Ближнем Востоке, в арабском и мусульманском мире (см. *Апартеид, Антагонизм национальный, Гетто, Дискриминация, Дисперсизация этническая, Конфликт этнический, Ксенофобия, Мифология национальная. Этнические стереотипы*).

АНТРОПОЛОГИЯ ЭТНИЧЕСКАЯ (от греч. *anthropos – человек + logos – понятие, учение*, каз. *Этникалық антропология*, англ. *Ethnic anthropology*) – наука о происхождении и эволюции физической организации человека и его рас. Научная дисциплина, сформировавшаяся на стыке этнографии (этнологии) и антропологии, занимающаяся главным образом изучением проблем происхождения этносов в связи с процессом расогенеза, эволюции расовых признаков во времени, межрасовой метисации — смешения в различных регионах мира. Антропология этническая (*далее - А.Э.)* рассматривает также происхождение и проявление расовых предубеждений как специфические явления при межрасовых и межэтнических контактах.

В качестве самостоятельной науки А.Э. сформировалась в середине XIX века. Основные разделы антропологии: антропогенез, морфология человека (учение о закономерностях роста и общих для всего человечества вариациях в строении тела) и этническая, а также расоведение. В США и Великобритании антропология понимается более широко и кроме физической включает социальную и культурную, которые по своим предметам и содержанию адекватны этнологии.

Антропологические признаки играют определенную роль в этническом размежевании. Вместе с тем, если исходить из существенных антропологических отличий, используемых для выделения основных рас, то окажется, что подавляющее большинство народов мира и даже многие языковые семьи в расовом отношении сравнительно однородны. Почти 90% всех людей, вхо-

дящих в индоевропейские народы, и 95% – говорящих на языках уральской лингвистической семьи, принадлежат к европеоидной расе; почти 100% людей, говорящих на языках китайско-тибетской семьи, входят в монголоидную расу. Некоторое разнообразие основных расовых типов отмечено среди народов, говорящих на языках африканской или семито-хамитской семьи (70% – европеоиды и свыше 20% – эфиопская раса) и на языках алтайской семьи (60% – европеоиды, 20% – монголоиды, остальные – смешанные расы), но эти две языковые семьи в 27 сумме представляют менее 4% всего человечества. Следует учитывать также, что примерно 30% населения мира принадлежит к смешанным и промежуточным в расовом отношении группам. Все это, как правило, затрудняет использование антропологических (расовых) показателей в качестве признаков, отличающих один этнос от другого. Нельзя не учитывать и то, что значительная часть этносов состоит из людей, принадлежащих к различным основным (большим) расам (например, большинство латиноамериканских народов). Поэтому совершенно неправомерно утверждение, что расовое единство является обязательным признаком любой этнической общности, любого народа.

Крупные этносы обычно включают представителей разных антропологических типов, или так называемых малых рас (например, различные антропологические типы преобладают среди жителей южной и северной части Италии). Это свидетельствует о несовпадении расового и этнического деления человечества. В силу вышесказанного встречающиеся в повседневной практике попытки определения этнической принадлежности людей на основе одних только внешних антропологических показателей обычно имеют весьма приблизительный характер. Такие показатели выполняют этноотличительные функции лишь в тех случаях, когда сопоставляемые этносы обладают расовыми отличиями, которые резко бросаются в глаза при повседневном общении. Это свойственно преимущественно этносам, соседи которых принадлежат к другим расам. Подобная ситуация обычна на границах основных ареалов больших рас, т.е. в целом в условиях далеко не типичных. Еще менее типичны случаи, когда в результате изоляции этнос в целом оказывается в окружении народов другого расового типа. Расовые различия всегда наследственны: они передаются от родителей к детям на протяжении многих поколений.

Для изучения этих различий огромное значение имеют данные науки о наследственности – генетики (древнегреч. депоэ – род, происхождение), в первую очередь, генетики человека или антропогенетики. Сходство во многих наследственных физических признаках у разных людей или целых их групп служит веским доказательством общности их происхождения, или генетического родства. Основные единицы исследования А.Э. – ареальные общности людей (популяции), различающиеся по расовым признакам. А.Э. тесно связана с геногеографией, так как признаки с хорошо изученной наследственностью часто служат отметками (маркерами), отражающими историю формирования, расселения и метисации популяций и сложившихся на

их основе рас. В человеческом обществе популяции сопряжены с системой специфических для людей социальных общностей, их подразделений и полиэтнических групп. Анализ взаимоотношений между этносами и расами в различных странах и в различные периоды истории позволяет использовать данные А.Э. в качестве исторического источника при разработке многих проблем эволюции человека как биологического существа, популяционной генетики, расообразования, этногенеза и других важнейших вопросов антропологической этнографии, исторической географии (см. *Расы человека, Расизм*).

АПАРТЕИД (апартхейд на яз. африканс *apartheid - раздельное проживание*, каз. *апартеид*, англ. *Apartheid*). Политика жесткой расовой дискриминации, наиболее крайняя ее форма. Она означает лишение определенных групп населения в зависимости от их расовой принадлежности политических, социально-экономических и гражданских прав, вплоть до территориальной изоляции.

Наиболее полное воплощение практика А. нашла в ЮАР. Впервые это слово было использовано в южноафриканской печати в 1943 г. Основу апартеида составляет ряд законодательных актов, принятых после прихода к власти в стране в 1948 г. Националистической партии. Правящими кругами ЮАР политика сегрегации и угнетения проводилась до 90-х годов прошлого века.

Основными принципами А. в ЮАР были: сохранение в чистоте и неприкосновенности белой расы; представление о том, что южноафриканское население, состоящее из белого, чернокожего и цветного населения не может быть интегрировано в единое общество с равными для всех правами; разделение не есть дискриминация, а забота о «законном» праве на самоопределение для каждой этнорасовой группы; гарантия предотвращения трений и столкновений между белыми и не белыми.

В1959 году, согласно биллю о бантустанах, для более чем двадцатимиллионного африканского населения ЮАР была выделена территория, составляющая лишь 13% общей площади страны. В то же время остальная часть страны была закреплена менее чем за пятью миллионами белых жителей. Африканцев заставляли жить в резерватах (бантустаны), они получали более низкую, чем белые, заработную плату, были лишены права голоса и права быть избранными в парламент, который обладал законодательной властью на территории всей страны, включая земли и поселения африканцев.

Нарушение раздельного проживания преследовалось в уголовном порядке, а некоторые акты А. могут представлять собой геноцид, то есть умышленное создание для расовой группы жизненных условий, ведущих к полному или частичному физическому исчезновению. Современное международное право считает А. преступлением против человечества. В 1973 принята Международная конвенция о пресечении преступлений апартеида и наказании за него (см. *Антагонизм национальный, Геноцид, Гетто, Дискриминация, Расизм, Сегрегация*).

АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА (АНК) (каз. *Қазақстан халқы Ассамблеясы*, англ. *the Assembly of people of Kazakhstan*) – конституционный орган, образуемый и возглавляемый Президентом Республики Казахстан, является общественно-политическим институтом гармонизации межэтнических отношений и общественного согласия, ключевым инструментом реализации государственной этнополитики. Создан Указом Президента РК 1 марта 1995 года. До 2007 года имело название «Ассамблея народ**ов** Казахстана».

Правовой статус Ассамблеи определен специальным Законом РК «Об Ассамблее народа Казахстана», «Положением об Ассамблее народа Казахстана», Концепцией развития Ассамблеи народа Казахстана до 2020 г., где регламентированы порядок формирования, структура и органы управления, определены цели, основные задачи, направления деятельности полномочия АНК, а также особенности организации взаимодействия с государственными органами и общественными объединениями, механизмы участия в разработке и реализации государственной политики в сфере межэтнических отношений.

Высшим органом Ассамблеи является Сессия, который проходят один раз в год. В межсессионный период работает Совет АНК. Председателем АНК является Президент РК – Лидер Нации – Н.А.Назарбаев.

Одной из главных особенностей Ассамблеи является представительство в совокупности интересов всех этносов Казахстана в высшем законодательном органе – Парламенте страны как гарантированное представительство. Ассамблея избирает 9 депутатов Мажилиса Парламента.

Рабочим органом является Секретариат Ассамблеи народа Казахстана в структуре Администрации Президента в качестве самостоятельного отдела. В качестве общественных, социально значимых и консультативных органов в структуру в АНК входят: Научно-экспертный совет АНК; Клуб журналистов и экспертов по вопросам межэтнических отношений при АНК; Общественный фонд «Фонд АНК»; Методический центр инновационных технологий обучения языкам «Тілдарын»; Ассоциация предпринимателей АНК, Академия Мира и Дружбы.

Ассамблея народа Казахстана – институт, интегрированный и в систему государственной власти и гражданское общество. Причастность к государственной сфере проявляется через связь с Президентом, акимами, Администрацией Президента, аппаратами акимов в регионах, отраслевыми исполнительными органами. Общественный компонент выражен в этнокультурных объединениях и других общественно значимых структурах, институтах гражданского общества (см. *Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия, Принципы этнополитики в Казахстане, Председатель АНК, Секретариат АНК, Совет АНК, Научно-экспертный совет АНК*).

АССИМИЛЯЦИЯ (лат. *assimilation уподобление*, каз. *ассимиляция*, англ. *Assimilation*) – 1. Образование новой общности в результате утраты двумя и более *Этническими группами / Этносами / Народами* собственных ценностных (иногда религиозных) ориентаций, культурной, эт-

нической, языковой идентичности, традиционных форм деятельности. В зависимости от области действия различают: а) *Языковую ассимиляцию* – усвоение и дальнейший переход представителей одного этноса на Язык другого этноса; разновидность *Языковой политики* моноязычия, при которой отдельные этносы вынужденно или добровольно отказываются от своих языка и/или *Культуры* в пользу других доминантных языков и/или культур и др.; б) культурную А. – то же, что *Аккультурация*; в) этническую А. – слияние одного этноса/народа с другим. Как правило, этнической А. предшествует языковая А., культурная А. В результате этнической А. происходит частичная или полная трансформация национально-психологических особенностей, смена Этнической идентичности, растворение в другом этносе. 2. А. – разновидность национальной политики, направленной на стирание этнических и культурных различий и формирование моноэтнической общности (напр., натурализация *Мигрантов* в стране пребывания).

По способу протекания А. выделяют: а) естественную А., обусловленную объективными процессами удовлетворения потребностей совместной социальной, хозяйственно-экономической и культурной жизни и происходящую постепенно, в течение жизни нескольких поколений путём адаптации (аккультурации, интеграции), межэтнических браков; б) насильственную А. – принудительное (открытое или неявное, прямое или косвенное) ограничение или запрет на употребление этносом/народом собственного языка, принуждение к отказу от обычаев, традиций и навязывание ему языка и культуры доминирующей группы (насильственный характер А. отчетливо проявляется в школьном образовании, общественной жизни, ограничении сфер применения, характере *Этнополитики*). А. может привести к утрате ассимилирующимся народом *Этнонима, Этнорелигиозной общности и структуры, Смене языка* и др., в крайнем случае к образованию новой *Этнической общности* и др. Процессы А. усиливаются в периоды стабильной жизни государства (это заметно по числу межэтнических браков).

(см. *Двуязычие, Конфликт, Малочисленные народы, Этническая адаптация, Этническая гомогенность, Этническая фузия, Языковая идеология, Языковая общность, Языковая политика*).

АССИМИЛЯЦИЯ КУЛЬТУРНАЯ (каз. *мәдени ассимиляция*, англ. *assimilation cultural*) – освоение людьми, принадлежащими к разным культурам, новой для них культуры, характерной для сообщества (страны, организации, общины, социальной группы и т.п.), членами которой они стали на длительный срок (см. *Ассимиляция*). В отличие от *Аккультурации*, предполагающей изменение культуры в результате контакта с другими культурами, А.К. ведет к полному слиянию культурных различий. А.К. предполагает как изменение общекультурных традиций, так и всех других знаний, связанных с образом жизни и профессиональной деятельностью людей. Эффективная А.К. предполагает двусторонний процесс

взаимопроникновения культур и обязательно включает в себя помимо культурных факторов, также и определенные социокультурные изменения. А.К. приобретает большое значение в условиях модернизации общества, обеспечивая его темпы и формы.

АССИМИЛЯЦИЯ ЭТНИЧЕСКАЯ (каз. *этникалық ассимиляция*, англ. *assimilation ethnic(al)* – слияние одного народа с другим, связанное с утратой одним из них своего языка, культуры, национального самосознания, в результате чего происходит определенная (зачастую кардинальная) трансформация национально-психологических особенностей (см. *Ассимиляция*). Различают естественную А.Э., возникающую при контакте этнически разнородных групп населения, *Межэтнических браках* и т.п., и насильственную А.Э., характерную для стран, где национальности неравноправны. А.Э. происходит, когда входящая этнокультурная группа постепенно адаптируется (или вынуждается к адаптации) к обычаям, ценностям, жизненным стилям и часто языку доминирующей культуры. Нередко А.Э. отождествляют с *Аккультурацией*, подразумевая частичную либо полную утрату этнической культуры в пользу культуры базового общества. Если в результате *Культурной ассимиляции* происходит смена *Идентификации*, т.е. этнического самосознания данной группы, то можно говорить об ее А.Э. Тем не менее, и после усвоения новой культуры прежнее этническое самосознание, связанное с памятью о *Родине*, еще долгое время может сосуществовать с новым. Говорить о смене потомками *Мигрантов* своей *Идентификации*, т.е. о полной А.Э. можно лишь при адекватном восприятии их принимающим общество.

АССИМИЛЯЦИЯ ЯЗЫКОВАЯ (каз. *тіл ассимиляциясы*, англ. *language assimilation*) – этап *Этнической ассимиляции*, процесс утери тем или иным этносом в условиях иноязычной среды родного языка в качестве средства общения, в том числе – в сфере внутриэтничной коммуникации, и замену родного языка другим языком, признание последнего родным. А.Я. происходит при завоевании одним народом другого, при колонизации и в др. случаях. После достаточно длительного периода двуязычия язык пришельцев становится всеобщим и единственным, хотя и претерпевает большие или меньшие изменения под воздействием побежденного и исчезнувшего на данной территории национального языка. А.Я. во многом связана с языковым шовинизмом и является одним из эффективных средств *Культурной* и *Этнической ассимиляции* другого народа. Язык пришельцев или язык духовно-культурной экспансии проникает в общение ассимилируемого народа через торговлю, административную коммуникацию, документацию, образование и другие каналы, также А.Я. может проходить насильственным путем, путем востребованностью определенного языка в данном регионе или же под давлением политических элит (см. *Ассимиляция,Этнос, Язык)*.

-Б-

БЕЖЕНЦЫ (каз. *босқындар,* англ. *refugees*) – лица, покинувшие страну, в которой они постоянно проживали, в силу чрезвычайных обстоятельств. Согласно Конвенции 1951 года и Протоколу 1967 года, принятой ООН, Б. – это лицо, которое в силу обоснованных опасений может стать жертвой преследований по признаку расы, религии, гражданства, политических убеждений, принадлежности к определенной группе, находится вне страны своей гражданской принадлежности и не может пользоваться ее защитой или не желает пользоваться вследствие таких опасений. Либо, не имея определенного гражданства и находясь вне страны своего прежнего места жительства, в результате подобных событий, не может и не желает вернуться в нее вследствие таких опасений. Официальный статус беженца присваивается в соответствии с законодательством принимающей страны (см. *Депортация*).

БИЛИНГВИЗМ (каз. *билингвизм, қостілділік,* англ. *bilingualism,* лат. *bi* дву(х) + *lingua* язык) – то же, что *Двуязычие.*

БИПАТРИДЫ – (каз. *қос азаматтығы барлар,* англ. *Bipatrides*) – Б. лица, одновременно обладающие гражданством (состоящие в гражданстве) двух и более государств (многогражданство). Лица, не имеющие гражданства (подданства) именуются апатридами.

В соответствии с п. 3 ст. 10 Конституции РК, за гражданином Республики не признается гражданство другого государства.

В соответствии с Постановлением Конституционного Совета РК от 1 декабря 2003 г. № 12 «Об официальном толковании статей 10 и 12 Конституции Республики Казахстан**»,** норму пункта 3 статьи 10 Конституции РК – «за гражданином Республики не признается гражданство другого государства» – следует понимать как неприемлемость в Республике Казахстан множественного, в том числе двойного гражданства. Указанное означает, что иностранный гражданин не является одновременно гражданином Республики Казахстан. Конституционный принцип «за гражданином Республики не признается гражданство другого государства» обеспечивается следующим механизмом, вытекающим из смысла пункта 3 статьи 10 Конституции РК: если гражданин Республики Казахстан приобретает гражданство другого государства, то за ним с этого момента не сохраняется гражданство Республики Казахстан; гражданство Республики Казахстан считается недействительным, если его приобретает иностранец, не прекращая одновременно гражданства иного государства.

Подп. 5) ст. 21 ЗРК от 20 декабря 1991 г. № 1017-XII «О гражданстве Республики Казахстан» в числе оснований утраты казахстанского гражданства предусмотрено приобретение лицом гражданства другого государства.

-В-

ВЕРХОВНЫЙ КОМИССАР ПО ДЕЛАМ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ (ВКНМ) (каз. *Ұлттық Азшылық істері бойынша Жоғарғы комиссар*, англ. *OSCE Supreme Commissioner for National Minorities*) – должностное лицо ОБСЕ, учреждённое на Хельсинском саммите ОБСЕ в 1992 г.

Основными направлениями деятельности ВКНМ выступают предупреждение конфликтов на межэтнической почве и подготовка резолюций, повышение роли образования в предупреждении конфликтов, сосуществование языков нацменьшинств и этнического большинства, поддержка эффективного участия нацменьшинств в общественной жизни, расширение их взаимодействия со СМИ, полицейская охрана общественного порядка в полиэтнических обществах, активизация нацменьшинств во внутригосударственных отношениях, а также интеграция нацменьшинств в общество.

Офис ВКНМ – это инструмент разработки и проведения срочных действий во избежание предотвращения конфликтов по возможности на наиболее ранней стадии. Его мандат включает мониторинг напряженности, связанной с вовлечением национальных меньшинств в регионах ОБСЕ, а также организацию раннего предупреждения и быстрых действий там, где ситуация может перерасти в конфликт. Верховный комиссар действует в конфиденциальном порядке и независимо от сторон, которых касается ситуация. Он (она) не имеет дела с индивидуальными случаями и ситуациями, включающими организованные акты терроризма, и не взаимодействует с людьми или организациями, которые практикуют или открыто попустительствуют терроризму и насилию.

Управление ВКНМ располагается в Гааге.

ВОЗРОЖДЕНИЕ ЯЗЫКА (каз. *тілдің қайта жаңғырылуы*, англ. *Language revival*) – совокупность мер государства, общественности, субъектов *Языковой политики,* направленная на восстановление мертвых, исчезающих языков или языков, нуждающихся в усилении их витальности (жизнестойкости). Самыми известными примерами В.я. служат бывшие мертвые иврит (Израиль), мэнский и корнский (Великобритания), умирающие окситанский и гасконский (Франция) языки. «Лингвистическим предрассудком» (Т. Скутнабб-Кангас) считается утверждение о том, что какой-либо *Язык* не способен быть языком общественно-политической жизни, науки, техники, искусства и проч., поскольку он не обладает достаточным словарем и грамматической структурой. Не внутренняя структура языка определяет его функциональные возможности, напротив, расширение функций влияет на усложнение языковой структуры. Как только какой-либо язык начинает функционировать в сферах, в которых он ранее не функционировал, в нем быстро появляются новые необходимые для этой сферы слова, усложняется грамматический строй (см. *Смена языка, Языковая политика, Языковое планирование*).

ВСЕОБЩАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА (каз. *Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы*, англ. *Universal declaration of human rights*) – торжественное заявление, один из основополагающих документов ООН, главных источников международного права в области прав человека. Принятая резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. она носит рекомендательный характер. При этом содержит выработанные многолетним опытом мирового сообщества международные стандарты в области прав человека, в силу чего в настоящее время большинством государств признается в качестве обязательного правового документа.

Во Всеобщей декларации прав человека содержатся мировоззренческие начала о свободе и равенстве людей, которых они не могут быть лишены ни при каких обстоятельствах (статья 1), принцип равенства и недискриминации в отношении пользования правами (статья 2), генеральное начало всех прав человека – права человека на жизнь, на свободу и на личную неприкосновенность (ст. 3), перечень гражданских и политических прав (стст. 4-21), основное начало прав в области социальных отношений (ст. 22), перечень социальных, экономических и культурных прав человека (стст. 23-27), требования к социальному и международному порядку, как условии реализации прав и свобод человека (ст. 28), требования к условиям ограничения прав и об обязанностях человека перед обществом (ст. 29), положение о недопустимости истолкования чего-либо в Декларации как предоставление государству, группе лиц или отдельным лицам права заниматься какой-либо деятельностью или совершать действия, направленные на уничтожение прав и свобод, изложенных в Декларации (ст. 30).

В совокупности с Международным пактом об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 г., Международным пактом о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. составляет Международный Билль о правах человека. Впервые государства перед мировым сообществом приняли на себя юридические обязательства содействовать осуществлению прав своих граждан, наделили международные органы правом контроля за качественным исполнением данных обязательств. Жертвы нарушения прав человека получили возможность обращаться за защитой в органы наднациональной юрисдикции. Положения Международного Билля о правах человека получают развитие в иных многочисленных актах международного права.

Будучи признанными и ратифицированными Республикой Казахстан, согласно статье 4 Конституции РК, документы Международного Билля входят в систему действующего права страны, имеют приоритет перед ее законами и применяются непосредственно.

К настоящему времени Республика Казахстан присоединилась более чем к 160 международным актам в области прав человека, в числе которых наряду с Международными Пактами 1966 г. также конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации 1970 г.; о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин 1979 г.; против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания 1984 г.; о

правах ребенка 1989 г. и ряд других. Ответственно исполняя принятые на себя обязательства, Казахстан представляет в контрольные конвенционные органы национальные, сводные периодические доклады и иные документы, информирующие мировое сообщество о проводимой в стране деятельности. В их рассмотрении на заседаниях соответствующих комитетов принимают участие представители государственных органов и гражданского общества. По результатам предварительного анализа и публичного широкого обсуждения даются положительные оценки и вырабатываются рекомендации.

-Г-

ГЕТТО (от итал. *ghetto*, каз. *гетто,* англ. *ghetto*). Часть города, выделявшаяся в средние века для изолированного проживания или поселения людей, дискриминируемых по национальному, расовому или религиозному признакам.

Наиболее ранняя практика поселений в форме Г. была воплощена в Марокко в 1280 году. Число домов в этих кварталах ограничивалось в целях сдерживания роста еврейского населения. В 16 веке еврейские Г. широко распространяются в странах Западной и Центральной Европы. Надо заметить, что в средние века компактное поселение евреев было обычным для корпоративного духа той эпохи, когда каждая профессиональная или религиозная группа стремилась жить обособленно. Однако уже в 14-15 веках еврейские Г. создавались принудительно. В 1555 г. папа Павел IV издал буллу, согласно которой евреи всех папских земель должны были вселиться раз и навсегда в отведенных для этого местах, огражденных стеной, и не имели права покидать пределы гетто в ночное время и дни христианских праздников. Внутри поселения жизнь регулировалась раввинами. Подобный режим существования Г. утвердился в Италии, Германии, Чехии, Польше, Литве. Крупнейшие Г. были в Риме, Венеции, Франкфурте-на-Майне и Праге. Несмотря на рост населения, расширять территорию Г. не разрешалось, вследствие чего перенаселенные еврейские кварталы очень быстро приходили в антисанитарное состояние.

Система еврейских Г. в Европе была сокрушена в период наполеоновских войн. Император Франции утверждал в завоеванных странах систему гражданского права, которое не допускало возможность дискриминации человека по религиозному признаку. Последнее Гетто в Европе – римское – было упразднено только в 1870 году. В период Второй мировой войны 1939-45 годов фашисты создавали еврейские Гетто в оккупированных городах Восточной Европы. По существу это были своеобразные концентрационные лагеря, заключенные которых были почти поголовно уничтожены. В мусульманских странах компактные городские поселения евреев просуществовали до 20 века, до времени массовой эмиграции в Израиль.

В настоящее время название слово «гетто» иногда употребляется для обозначения районов города, где живут национальные меньшинства, но часто

также этим словом называют районы, населенные городской беднотой, где существуют невыносимые условия жизни без какой-либо существенной перспективы ее улучшения (см. *Апартеид, Антагонизм национальный, Дискриминация, Сегрегация, Ксенофобия*).

ГОСУДАРСТВО (каз. *Мемлекет*, англ. *State*) – 1) особый субъект политической системы, отличающийся конституционной ценностью, всеобщностью, универсальностью, территориальностью, легальностью, правосубъектностью, функциональностью, организованностью, институциональной сложностью, публичностью; 2) основной институт политической системы современного общества и важнейшая форма его организации; 3) система, совокупность государственных органов в конкретной стране; 4) нередко в более широком смысле слова – страна с обществом, территорией, природными ресурсами, системой государственного управления, культурой, традициями и инфраструктурой. Существует множество других определений.

Конкретное Гос-во характеризуется формой правления (системой высших государственных органов – вертикальным срезом Гос-ва), формой политико-территориального устройства (организацией территории – горизонтальным срезом государства), а также политическим, государственным режимом (способами осуществления государственной власти). Существуют и иные критерии.

По национальному составу населения и истории создания Гос-во может быть *этнонациональным (national state)* – образованное на территории исторического проживания одной нации (этноса или близких друг к другу этносов), отличающегося своими характерными особенностями и организацией жизни, что обусловливает соединение границ нации (этноса) и Гос-ва (напр., многие латиноамериканские страны, ФРГ, Франция, Польша и другие), а также *многонациональным (multinational State)* – образованное на территории, на которой исторически проживают различные этносы и создание Гос-ва явилось результатом их общего выбора (Российская Федерация, Китай, Австрия, Индия, Великобритания и др.).

По форме политико-территориальной организации – степени децентрализации – по общему правилу, Гос-ва подразделяются на *унитарные* (относительно централизованные и относительно децентрализованные) – характеризующиеся единой территорией, основными подразделениями которой выступают административно-территориальные единицы, общим для Гос-ва гражданством, одной конституцией, едиными правовой системой, бюджетом, высшими госорганами, осуществляющими внешние сношения; в *относительно централизованных государствах* позиции центральной власти на местах представляют специальные назначаемые из центра (в отдельных случаях избираемые) должностные лица (Франция, Германия, Польша и др.) и *относительно децентрализованные*, в которых центральная вертикаль отсутствует, а в некоторых странах имеются также и автономные образования (Великобритания, штаты в США и др.); присутствие территориальной (национально-территориальной) автономии дает основание для деления уни-

тарных государств на простые и сложные; *федеративные* характеризуются повышенной степенью децентрализации государственной власти между центром и отдельными частями государства – субъектами федерации (национально-территориальными или территориально-государственных), обладающими признаками Гос-ва: территория страны состоит из территорий субъектов федерации, установлено единое гражданство, при котором граждане субъекта федерации одновременно являются гражданами федерации, наряду с федеральной конституцией действуют конституции или специальные статуты субъекта федерации, в последних функционирует имеющая свои особенности правовая система, бюджеты, службы правоохраны, высшие государственные органы, наделенные соответствующими полномочиями вплоть до права внешних сношений; классификация федераций на отдельные разновидности проводится по отношению к этнической характеристике – основанные на национальном признаке и имеющие в качестве основы образования другие причины, по способу образования – договорные и конституционные, по составу – состоящие из однопорядковых субъектов – только Гос-ва и разнопорядковых субъектов – Гос-в, автономных единиц и территориальных единиц, по порядкам распределения компетенции и гарантиям самостоятельности между федерацией и ее субъектами и др.

Присутствие значительных особенностей приводит к появлению смешанных форм, напр., регионалистских Гос-в – унитарных Гос-в, территория которых состоит только из территорий автономий или «унитарных федераций» с жестко централизованной государственной властью.

По используемым *методам осуществления государственной власти* Гос-ва могут быть демократическими, авторитарными либо тоталитарными, главными критериями здесь выступают реальность конституционализма, прав и свобод человека и гражданина, функционирование политических партий, средств массовой информации, выборность представительных госорганов, местного самоуправления, наличие институтов оппозиции и возможностей реализации протестных отношений. Названные разновидности Гос-в могут идентифицироваться через использование таких форм и методов как стимулирование (поощрение), дозволение, охрана, требования и запреты. Нередко политический режим сужается до государственного режима, то есть до границ самого Гос-ва, включая принцип единства власти и разделенности властей, баланс между ее законодательной и исполнительной ветвями, роль Президента, Парламента и правительства, института конституционного контроля и судов, органов прокуратуры и Уполномоченного по правам человека, местного государственного управления и самоуправления: президентский, парламентский, министериальный, полицейский, дуалистический и пр.

По отношению к религии выделяются Гос-ва *светские (secular State),* в которых Гос-во отделено от религии и религиозных объединений, религиозные объединения и граждане независимо от отношения к религии равны перед законом, никакая религия не может устанавливаться в качестве государственной или обязательной, система образования и воспитания отделена от религии и религиозных объединений и носит светский характер,

нарушение гражданских прав физических лиц по мотивам отношения к религии или оскорбление их религиозных чувств, осквернение почитаемых последователями той или иной религии предметов, строений и мест не допускаются, каждый вправе придерживаться религиозных или иных убеждений, распространять их, участвовать в деятельности религиозных объединений и заниматься миссионерской деятельностью, никто не имеет права по мотивам своих религиозных убеждений отказываться от исполнения общегражданских обязанностей и *церковные (church State),* в которых конкретное вероисповедание (конфессия) официально признается в качестве государственной, а ее правовой статус и реальная роль колеблется от лишь формального признания религии (церкви) в качестве государственной без видимых ее привилегий, хотя главой государства может быть только лицо, исповедующее государственную религию, само государство материально поддерживает данную церковь, глава государства назначает высших духовных лиц (то есть близкое к светскому государству), *теократические,* в которых фактически, а иногда и юридически государственная власть принадлежит церковной иерархии, либо пребывает под ее полным контролем, включая религиозный контроль над конституцией (при ее наличии), текущим законодательством и иным правотворчеством, последнее допустимо лишь постольку, поскольку конкретные сферы и отношения не охватываются религиозными предписаниями.

С позиций значимости ценностей права и интересов человека Гос-ва бывают *правовыми (legal State)* и *социальным (social State)*. В правовом Гос-ве обеспечен реальный конституционализм, права и свободы человека, верховенство демократическим путем принятого права, функционирование форм непосредственной и представительной демократии, а также независимого и ответственного правосудия. В Гос-ве социальном деятельность направлена на смягчение социального неравенства путем создания условий для достойной жизни своим гражданам и свободного развития личности, адекватных возможностям Гос-ва, на обеспечение социальной справедливости и социальной защиты граждан посредством политики социально ориентированной экономики и социального партнерства.

В соответствии с п. 1 ст. 1 Конституции РК «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы». По мнению Конституционного Совета РК, примененный в данной норме оборот «утверждает себя», подчеркивает поступательность развития Казахстана как Гос-ва с перечисленными характеристиками, придает характер необратимости и направленности процессу наполнения их все более полным содержанием.

Республика Казахстан является унитарным Гос-вом с президентской формой правления (п. 1 ст. 2 Конституции РК). Стратегией развития государственности выступает постепенная децентрализация и деконцентрация государственной власти с повышением роли Парламента в президентской форме правления и расширением местного самоуправления.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ (от лат. *Identicus* – тождественный, каз. – *сәйкестілік*, англ. – *identity*) – осознание самоотождествление, самоопределение личности своей принадлежности к государству, этносу, языку, культуре, религии, социуму, полу, возрасту, профессии, классу и т.д. – соотнесение граждан с государством.

Идентичность динамична: человек не всегда способен четко ее определить (возможна «маргинальная идентичность»); одна идентичность меняется на другую (был гражданином СССР – стал гражданином Казахстана; был христианином – стал мусульманином); более того, можно манипулировать идентичностью для политических и иных целей (напр., при этнической мобилизации, интеграции гражданского общества), создавать и даже «продавать» новые идентичности и т.п.

Идентичность множественна, и все идентичности образуют в сознании человека суммарную идентичность (так называемую идентификационную матрицу): гражданская идентичность, государственная идентичность, этническая идентичность, языковая идентичность и др.

В структуре суммарной идентичности существуют ведущие базисные идентичности (чаще всего,- это языковые, этнические, половые, возрастные, семейные, социальные, профессиональные, гражданские идентичности), которые определяют параметры сравнения себя с «другими». Место тех или иных идентичностей в структуре суммарной идентичности меняется в зависимости от ситуации, поэтому базисными могут становиться то одни, то другие идентичности. Возможны несоответствия между идентичностью и самоидентификацией. В таком случае выработанные идентичности будут противоречивыми и неустойчивыми. Идентичность ранее рассматривалась как данная и фиксированная внеязыковая категория; в современном понимании идентичность трансформируется и конструируется в процессе языковой практики, в дискурсе. Замечено, что по мере того, как отношения внутри социальной группы (класса, коллектива, общества в целом и проч.) стабилизируются, идентичность ее членов становится деперсонализированной, индивидуальные свойства оказываются более важными, чем общие групповые признаки.

Политическая конструкция государственной идентичности, как фундаментальные основы нациестроительства, к примеру Казахстана, состоит из многих компонентов: поиска стержня национальной идеологии и эффективной политики этнокультурного плюрализма; дальнейшей институционализации принципа «единство в многообразии»; разрешения конфликтов через компромисс; воспитания казахстанского патриотизма; формирования межкультурного диалога и толерантной культуры межэтнического общения; обязательном овладении всеми гражданами страны государственным языком, являющимся консолидирующим фактором; знания и учета исторических особенностей развития этносов; выработке принципов общественного согласия и единения; внедрения в систему общественных отношений принципов солидарности и ответственности.

Вместе с тем государственность представляет собой особую политическую ценность и идеологию, общественную и культурную ориентацию, предполагающую теоретическую и практическую деятельность по созданию, развитию и защите государства, совершенствованию политической организации общества. Используется в составе термина «национальная государственность» (т.е. способность государственной власти в той или иной форме воплощать и защищать суверенитет нации) и объявляется фактором консолидации этносов и укрепления единства в полиэтничном обществе.

Выступая с Посланием «Стратегия «Казахстан-2050» Новый политический курс состоявшегося государства» в декабре 2012 года, Президент Казахстана Н.А.Назарбаев особо подчеркивал: «Интеллигенция может и должна играть ключевую роль в проектировании ментальной, мировоззренческой модели будущего страны на основе моего видения нового политического курса Казахстан-2050. Нам нужно продолжить работу по формированию исторического сознания нации. Всеказахстанская идентичность должна стать стержнем исторического сознания нашего народа» (см. *Государство, Государственность*).

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПРОГРАММА РАЗВИТИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН (каз. *Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламасы,* англ. *The government program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan*) – документ, принимаемый государством для целенаправленного и планового руководства функционированием и развитием языков в стране. В Республике Казахстан было принято три подобные программы: «Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан» (5 октября 1998 г.); «Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг.» (17 февраля 2001 г.); «Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 гг.» (29 июня 2011).

«Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг.» была долгосрочной программой, рассчитанной на десять лет, в ней определены стратегические цели и задачи языкового строительства, намечены основные механизмы и направления ее реализации; конкретные действия разработаны в виде краткосрочных двухгодичных планов мероприятий: а) обеспечение функционирования *Государственного языка* в государственном управлении (совершенствование нормативно-правовой базы, принятие мер для овладения государственными служащими государственным языком в необходимом для выполнения служебных обязанностей объеме, обеспечение функционирования государственного языка в качестве основного языка при разработке и принятии актов государственных органов, обеспечение ведения судопроизводства по делам об административных правонарушениях на государственном языке как основном, обеспечение мер для функционирования государственного языка в Воо-

руженных Силах Республики Казахстан, а также во всех видах воинских и военизированных формирований, в организациях государственного контроля и надзора, правовой защиты граждан и правоохранительных органах, обеспечение функционирования государственного языка в качестве основного языка делопроизводства во всех государственных органах, организациях и органах местного самоуправления с определением графика перехода делопроизводства на государственный язык, обеспечение функционирования государственного языка в международной деятельности); б) создание условий для овладения гражданами Республики Казахстан государственным языком; в) обеспечение унификации норм современного казахского литературного языка путем интенсификации научно-лингвистических исследований и практической реализации их результатов (упорядочение на научной основе словообразовательных процессов в современном литературном казахском языке, в т.ч. принципов терминотворчества, внедрение полноценной терминологической системы казахского языка, упорядочение общеязыковых литературных норм современного казахского языка, принятие мер по усовершенствованию казахского алфавита и орфографии с учетом фонологических особенностей казахского языка, научное обеспечение вопросов ономастики); г) обеспечение функционирования государственного языка в области культуры и средствах массовой информации (выпуск и прокат кино- и видеопродукции на государственном языке, в т.ч. анимационных фильмов, переводной продукции, обеспечение выпуска печатной продукции по различным отраслям культуры, науки, художественной литературы и искусства, организация культурно-массовых мероприятий на государственном языке, информационно-пропагандистская поддержка деятельности, направленной на развитие государственного языка и проч.

Третья Государственная программа развития и функционирования языков на 2011-2020 годы разработана в соответствии со статьями 7 и 93 Конституции Республики Казахстан, Законом Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» от 11 июля 1997 года, Концепцией языковой политики Республики Казахстан, Посланием Главы государства народу Казахстана «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана». Государственная программа развития и функционирования языков рассчитана на десять лет, разработана в соответствии с требованиями стратегических целей и задач по обеспечению условий полноценного функционирования государственного языка и учитывает реалии сложившейся языковой ситуации, подвергшейся значительному влиянию со стороны осуществляющегося в стране языкового строительства и ощутимых сдвигов в этноязыковой структуре населения. Государственная программа является организационной основой решения проблем функционирования и развития языков, создания условий для реализации принципов, основанных на понимании государственного языка как важнейшего консолидирующего элемента политической, экономической и культурной жизни страны и обеспечения государственной целостности и национальной безопасности Республики Казахстан.

Цель Государственной программы развития и функционирования языков на 2011-2020 гг. – «гармоничная языковая политика, обеспечивающая полномасштабное функционирование государственного языка как важнейшего фактора укрепления национального единства при сохранении языков всех этносов, живущих в Казахстане» представлена четырьмя программными целями: 1. Государственный язык – главный фактор национального единства. 2. Популяризация широкого применения государственного языка. 3. Развитая языковая культура – потенциал интеллектуальной нации. 4. Развитие лингвистического капитала казахстанцев. Впервые названы *целевые индикаторы* измерения успешности языковой политики в виде доли овладевших государственным, русским и английским языками, присутствия казахоязычного контента в СМИ, упорядоченности терминологического и ономастического фондов. Намеченные в Государственной программе цели и задачи реализуются через конкретные Планы мероприятий, разрабатываемые уполномоченным государственным органом на каждые три этапа, и утверждаются постановлениями Правительства Республики Казахстан. Все мероприятия, предусмотренные Государственной программой в соответствии с приоритетными задачами языковой политики, направлены на полноценное удовлетворение этноязыковых и культурных запросов и потребностей граждан, способствовать укреплению в стране межнационального гражданского согласия. Генеральное направление новой государственной программы – повышение эффективности функционирования государственного языка во всех сферах общественной жизни. Оно может быть обеспечено стратегической разработкой и планомерным руководством мероприятиями, направленными на максимальное обеспечение полноценного функционирования государственного языка как основы развития интеграционных процессов в стране. Важнейший приоритет среди них отдается кодификации казахского языка, которая, в свою очередь, обеспечивается нормированием системы и узуса, совершенствованием и унификацией отраслевых терминосистем, упорядочением и кодификацием ономастического пространства, ортологизацией средств визуальной информации и рекламы (см. *Языки Казахстана, Языковая политика, Языковая ситуация, Языковое планирование*).

ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ (каз. *Мемлекеттілік,* англ. *statehood, State system*) – ГОС-ТЬ. 1) уровень осуществления самоопределения (самоорганизации) народа (нации), создавшей свое государство; 2) совокупность критериев, которым отвечает организация общества, претендующая на государство.

История казахской государственности начинается в период первых государств на территории Казахстана. Начиная с первого тысячелетия до н.э., на территории Казахстана появляются ранние государственные образования (усуней, кангюев, хунну). В период раннего средневековья возникают Тюркский каганат (552-651 гг.), Тюргешский каганат (704-756 гг.). В 1227 году на территории Дешт-и-Кипчака было образовано протоказахское государство в составе Золотой Орды ─ Белая Орда (Улус Орда-Ежена). Казахское ханство возникает в 1465 году во главе с султанами Жанибеком и Кереем.

В начале XVIII в. Казахские жузы находятся в подданстве Российской империи. С 1917 по 1991 гг. Казахстан находится в составе СССР. В 1991 году Казахстан получает государственную независимость.

За период государственной независимости Республика Казахстан состоялось как государство со своей территорией, закрепленной на основании международных норм и международно-признанной государственной границей с сопредельными странами; полиэтничным народом – казахстанскими гражданами; Конституцией и системой действующего права; с высшими и местными государственными органами; финансовой системой и банковскими учреждениями, включая собственную национальную валюту – тенге; с правоохранительными органами и вооруженными силами, дипломатической службой. Сформировались современные рыночная экономическая и демократическая политическая системы, основанные на многообразии форм собственности и политическом плюрализме. Мировым сообществом признана международная правосубъектность Республики Казахстан, а многовекторная миролюбивая и ответственная политика и международные инициативы страны, получили признание, благодаря чему Казахстан пользуется уважением и доверием в ООН.

В Стратегии «Казахстан – 2050» Президентом Республики сделан совершенно обоснованный вывод о том, что ныне Республика Казахстан является состоявшимся, современным, сильным и успешным государством.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК (каз. *мемлекеттік тіл*, англ. *official, state language*) – 1. *Язык* наивысшего политико-правового (юридического) статуса, закрепленного в Конституции, Законе о языках, распространение и поддержка которого является обязанностью государства («Государственный и все другие языки в Республике Казахстан находятся под защитой государства. Государственные органы создают необходимые условия для развития и функционирования этих языков». Из «Закона Республики Казахстан о языках в Республике Казахстан», ст. 23). 2. Язык, наравне с флагом, гербом, гимном, являющийся символом *Государственности* и символом идентичности с государством. 3. Язык, выполняющий интеграционную функцию в политической, экономической, социальной, культурной жизни общества. 4. Язык максимальной общественной функции, выполняющий «наиболее важные функции в государственной и общественной жизни» («Концепция языковой политики Республики Казахстан»): государственного управления, законотворчества, судопроизводства и дипломатического представительства (внутри государства и за его пределами); язык административно-политического и социально-экономического взаимодействия в пределах государства; язык образования на всех ступенях обучения, независимо от этнического состава государства; язык средств массовой информации и новых информационных технологий.

По объему понятия Г.я. – то же, что и *Официальный язык,* однако, по правовому положению в некоторых странах отличается от него.

В Казахстане Г.я. является казахский язык, статус которого был установлен и подтвержден рядом документов: Конституцией Республики Казахстан («В

Республике Казахстан государственным языком является казахский язык» – ст. 7, пункт 1); законом «О языках в Казахской ССР» от 22 сентября 1989 г.; «Законом о языках в Республике Казахстан» от 11 июля 1997 г.; «Концепцией языковой политики» от 4 ноября 1996 г. Функционирование и распространение государственного языка в Казахстане регулируется «Государственными программами развития и функционирования языков в Республике Казахстан» на 1998-2000; 2001-2010; 2011-2020 годы, в которых сформулировано приоритетное направление – сознательное и целенаправленное создание благоприятных условий для выполнения казахским языком тех функций в общественно-значимых сферах, которые предписываются статусом Г.я. В соответствии со статусом казахский язык – это «язык государственного управления, законодательства, судопроизводства и делопроизводства, действующий во всех сферах общественных отношений на всей территории государства», и «долгом каждого гражданина Республики Казахстан является овладение государственным языком, являющимся важнейшим фактором консолидации народа Казахстана» (статья 4 Закона «О языках в Республике Казахстан» 1997).

В федеративных государствах, как показывает мировая практика, целесообразно существование двух и более Г.я. (или официальных языков), напр., в Швейцарии – четыре Г.я (немецкий, французский, итальянский, ретороманский); в Бельгии – два (французский и фламандский) и др. Российская Федерация включает 83 равноправных субъекта (21 республика, 9 краев, 46 областей, 2 города федерального значения, 1 автономная область и 4 автономных округа), и до сих пор окончательно не урегулированы отношения между русским языком – Г.я. на всей территории Российской Федерации (ст. 68 Конституции Российской Федерации) и *Титульными языками* – Г.я. субъектов Российской Федерации (см. *Автохтонный язык, Государственная идентичность, Местный язык, Миноритарный язык, Язык межнационального общения, Языки Казахстана, Языковая политика*).

ГРАЖДАНСТВО (каз. *азаматтық,* англ. *citizenship*) – конституционно-правовое состояние, устойчивая политико-правовая связь лица с государством, выражающая совокупность их взаимных прав и обязанностей. Наряду с термином «гражданство» применяется понятие «подданство», которое по общему правилу означает политико-правовую связь лица и государства с монархической формой правления. В международном праве и иностранном обиходе в качестве синонима «гражданство» применяется и «национальная принадлежность».

Институт гражданства является определяющим признаком суверенитета, независимости и конституционного строя Республики Казахстан. Конституционно-правовой статус граждан Казахстана предполагает обладание ими всем комплексом прав, свобод и обязанностей, установленных Конституцией, при равенстве их перед законом.

В соответствии с Конституцией РК гражданин Республики Казахстан ни при каких условиях не может быть лишен гражданства, права изменить свое гражданства, а также не может быть изгнан за пределы Казахстана. Граждан-

ство РК приобретается и прекращается в соответствии с Законом, является единым и равным независимо от оснований его приобретения (ст. 10).

Республика Казахстан в лице своих государственных органов и должностных лиц ответственна перед гражданами Республики, а гражданин Республики Казахстан ответствен перед Республикой Казахстан. Он обязан соблюдать Конституцию и законы РК, защищать ее интересы, территориальную целостность, уважительно относиться к обычаям, традициям, государственному языку и языкам представителей всех национальностей, проживающих на ее территории, способствовать укреплению могущества, суверенитета и независимости Республики Казахстан.

Специальным законом, регулирующим отношения гражданства, выступает ЗРК от 20 декабря 1991 г. № 1017-XII «О гражданстве Республики Казахстан».

Наряду с принципами гражданства данным Законом установлены основания и порядок приобретения гражданства РК, а также основания и порядок его утраты. При этом наряду с общими требованиями для иностранцев и лиц без гражданства определены условия приема в гражданство РК в упрощенном (регистрационном) порядке для оралманов, постоянно проживающих на территории Казахстана на законных основаниях не менее четырех лет либо состоящих в браке с гражданами РК не менее трех лет; для реабилитированных жертв массовых политических репрессий, а также их потомков, лишенных или утративших гражданство без их свободного волеизъявления, постоянно проживающих на территории Республики на законных основаниях, независимо от срока проживания. Также в упрощенном порядке в гражданство нашей страны могут быть приняты на основании международных договоров 1) граждане Беларуси, Кыргызстана и России в рамках Соглашения об упрощенном порядке приобретения гражданства от 26 февраля 1999 г.; 2) иностранки, состоящие в браке с кем-либо из граждан Казахстана в рамках Конвенции о гражданстве замужней женщины **о**т 20 февраля 1957 г.

Лица, ранее состоявшие в гражданстве Казахстана, могут быть восстановлены в гражданстве Республики в упрощенном порядке. Для этого необходимо, чтобы они постоянно проживали на территории нашей страны (независимо от срока проживания) и не состояли в гражданстве иностранного государства. Не могут быть восстановлены в гражданстве лица, в отношении которых ранее была зарегистрирована утрата казахстанского гражданства.

Предоставление права получения гражданства (восстановления в гражданства) в упрощенном порядке свидетельствует о повышенном внимании государства к своим соотечественникам и другим лицам, которые вынуждены были покинуть свою Родину либо лишились гражданства помимо своей воли под давлением жизненных обстоятельств, а также гражданам других стран, с которыми Казахстан поддерживает наиболее тесные отношения и стремится к дальнейшей интеграции.

ЗРК «О гражданстве Республики Казахстан» закреплена также компетенция государственных органов в решении вопросов гражданства. Указом Президента РК от 10 октября 2006 г. № 198 «О Комиссии по вопросам граждан-

ства» при Президенте Республики Казахстан» дополнительно детализированы отдельные вопросы.

Постановлением Правительства РК от 19 февраля 2014 г. № 111 утверждены стандарты государственных услуг «Выдача удостоверений лицам без гражданства и видов на жительство иностранцам, постоянно проживающим в Республике Казахстан», «Регистрация и выдача разрешений иностранцам и лицам без гражданства на постоянное жительство в Республике Казахстан», «Регистрация приема и выхода из гражданства Республики Казахстан» и «Присвоение и продление статуса беженца в Республике Казахстан».

Соответственно, Приказом Министра внутренних дел РК от 11 марта 2014 г. № 152 утверждены регламенты государственных услуг «Выдача удостоверений лицам без гражданства и видов на жительство иностранцам, постоянно проживающим в Республике Казахстан», «Регистрация и выдача разрешений иностранцам и лицам без гражданства на постоянное жительство в Республике Казахстан», «Регистрация приема и выхода из гражданства Республики Казахстан», «Присвоение и продление статуса беженца в Республике Казахстан».

-Д-

ДВУЯЗЫЧИЕ (каз. *қостілділік,* англ. *Bilingualism*) – то же, что *Билингвизм*; владение/использование индивидом или обществом двух и более языков. Различают индивидуальное Д. - знание и использование двух языков отдельными членами определенного *Этноса* и массовое Д.- знание и использование двух языков большинством этноса; региональное Д.- знание и использование двух языков жителями определенного района страны и национальное Д. - знание двух языков данным этносом страны; естественное Д.- знание и использование двух языков как следствие непосредственного взаимодействия носителей этих языков и искусственное Д.- знание и использование двух языков как следствие преднамеренных и специально создаваемых условий изучения второго языка и др. Различают также чистое Д. (Л.В. Щерба), или координированное Д. (Ч. Осгуд, У. Вайнрайх, С. Эрвин и др.), когда каждый из двух языков существует у билингва как отдельная система; смешанное Д., когда два языка сливаются в одну систему; и субординативное Д. (У.Вайнрайх) - ранняя стадия усвоения второго языка, когда его единицы, минуя собственную семантическую базу, соотносятся с единицами первого языка. Различают дополнительное Д. (билингв использует второй язык без потери языковой компетенции в первом) и замещаемое Д. (билингв по мере овладения вторым языком теряет компетенцию в первом). Различают также функциональное (культурное) и этническое Д. Установлено, что около половины всего населения земли является двуязычным. Для некоторых стран Д. - редкий феномен (США, Франция, Великобритания и др.), для других - это норма (Индия, Западная Африка, Таиланд, Папуа, Новая Гвинея, Камерун и др.) (см. *Автохтонный язык, Ассимиляция, Государственный язык, Конфликт, Мест-*

ный язык, Официальный язык, Языковая ассимиляция, Языковая политика, Языковая ситуация, Языковое планирование).

ДЕКОЛОНИЗАЦИЯ (лат. *colonia - поселение*, каз.*отарсыздандыру,*англ. *decolonization*) – 1. Предоставление независимости и полного суверенитета колониальным странам и народам. 2. Превращение колониальных и зависимых территорий в свободные и независимые государства.

Политика ликвидации колониальных империй провозглашена Атлантической хартией 1941 года. За время существования ООН с 1945 года более 80 государств, народы которых ранее находились под колониальным правлением, вступили во всемирную Организацию как суверенные независимые государства. Кроме того, многие другие территории добились самоопределения благодаря политическому объединению или интеграции с независимыми государствами. ООН сыграла решающую роль в этих исторических переменах, содействуя реализации чаяний зависимых народов и определяя цели и нормы, ускорившие достижение ими независимости. С приобретением независимости Индией (1947 г.) и с независимостью значительной части африканских владений (1960 г.) произошел решающий слом колониальной системы. Страны, освободившиеся от колониальной зависимости, получили название стран Третьего мира.

В настоящее время Специальный комитет по деколонизации продолжает изучать ситуацию в оставшихся 16 несамоуправляющихся территориях и на основании полученных результатов готовит для Генеральной Ассамблеи ООН рекомендации, касающиеся наиболее подходящих для принятия мер. Усилия ООН по деколонизации вытекают из закрепленных в ее Уставе принципов «равноправия и самоопределения народов», а также из трех конкретных глав Устава (XI, XII, XIII), посвященных интересам зависимых народов. Начиная с 1960 г. ООН руководствуется положениями, принятой Генеральной Ассамблеей, Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам (Декларация о деколонизации), в которой государства-члены заявили о необходимости быстрее избавиться от колониализма.

2011-2020 гг. объявлен Генеральной Ассамблеей ООН (2011 г.) периодом третьего Международного десятилетия за искоренение колониализма.

ДЕМОГРАФИЯ (греч. *demos* народ + *grapho* пишу, каз. *демография*, англ. *demography*) – наука, изучающая население и закономерности его развития (воспроизводство, изменение численности, национального состава, территориального или регионального размещения, внешние и внутренние миграции и т.п.). Д. учитывает в том числе соотношение численности населения и распространенности *Языков* в различных государствах, а также динамику развития языков и диалектов, например, в зависимости от количества говорящих на каждом языке определяется его демографическая мощность. Различаются демографические равновесные языковые ситуации и демографически неравновесные языковые ситуации, например, в Бельгии наблюдается демографически равновесная языковая ситуация: 39,1 % населения – франкоязычные

валлоны и 50,7 % – фламандцы. В Казахстане – демографически неравновесная языковая ситуация (см. *Перепись населения, Языковая ситуация*).

ДЕМОКРАТИЯ (греч. *demos* народ + *kratos* власть, каз. – *демократия*, англ. – democracy) – форма политической организации общества, политического режима основанная на принципах народовластия (создания представительных органов власти), политического плюрализма и многопартийности, равенства всех перед законом, соблюдения конституционных прав и свобод граждан. Демократия это и система управления, при которой власти отвечают перед гражданами за свои действия в общественной сфере, а граждане реализуют свои интересы через конкуренцию и взаимодействие своих выборных представителей. Как и любая другая система, демократия зависит от носителей власти – людей, играющих особую роль в управлении и наделенных по закону распорядительной функцией. Нормы, определяющие легитимные способы прихода к власти и ответственность управляющих за свои решения, отличают демократическую систему от недемократической.

Демократия, в классическом ее понимании, – это форма политической организации общества, основанная на признании народа в качестве источника власти, на его праве участвовать в решении государственных дел и наделении граждан достаточно широким кругом прав и свобод. Демократия в этой связи выступает, прежде всего, как форма государства. Термин «демократия» употребляют также применительно к организации и деятельности других политических и социальных институтов (например, партийная, производственная), а также для характеристики соответствующих общественных движений, политических курсов, течений социально-политической мысли.

К.Маркс рассматривал демократию в неразрывной связи с материальными условиями жизни общества и его классовой структурой. Демократия - явление историческое, изменяющееся по мере развития общества, смены социально-экономических формаций. При первобытнообщинном строе отсутствовали классы и классовые противоречия, существовала неполитическая Д., воплощавшаяся в учреждениях родового и племенного самоуправления. С возникновением экономического неравенства, частной собственности и эксплуатации, т.е. с появлением антагонистических классов, вместе с государством возникает политическая демократия, развитие которой в классовом обществе неразрывно связано с государством как основным учреждением политической власти.

Ключевой элемент демократии – полноправие граждан. Другой общепризнанный показатель демократии – власть большинства. Всякий орган управления, принимающий решения большинством голосов, демократичен. Принципы демократии абстрактны и могут давать начало разнообразным институтам и подтипам. Однако для демократического развития необходимо соблюдение определенных процедурных норм и уважение гражданских прав. Роберт Даль назвал следующие условия, необходимые для существования современной политической демократии: контроль за решениями правительства конституция возлагает на выборных официальных лиц; эти официальные

лица периодически избираются в ходе честно проводимых выборов, исключающих по возможности всякое принуждение; практически все взрослое население имеет право выбирать официальных лиц; практически все взрослое население имеет право претендовать на выборные должности; граждане имеют право выражать свое мнение, не опасаясь серьезного преследования по политическим мотивам; граждане имеют право получать информацию из альтернативных источников; альтернативные источники информации находятся под защитой закона; граждане имеют право создавать относительно независимые ассоциации и организации, включая политические партии и группировки по интересам.

К этим семи фундаментальным принципам демократии Т.Л.Карл, Ф.Шмиттер добавляют еще два. 1) Избранные народом официальные лица должны иметь возможность осуществлять свои конституционные полномочия, не подвергаясь противодействию (даже неформальному) со стороны невыборных официальных лиц. Демократия оказывается в опасности, если военные, либо сотрудники государственных учреждений или предприятий имеют возможность действовать независимо от выборных руководителей и тем более накладывать вето на решения народных избранников. 2) Государство должно быть суверенным и действовать независимо от политических систем более высокого уровня (см. *Государственность, Патриотизм, Нация, Новый казахстанский патриотизм, Народ*).

ДЕПОПУЛЯЦИЯ (лат. *populus-народ,* каз. *депопуляция* англ. *depopulation*) – систематическое уменьшение абсолютной численности населения как следствие суженного воспроизводства, когда последующие поколения численно меньше предыдущих, смертность превышает рождаемость, очень высокая эмиграция, наступление голода, войны.

Ряд стран сегодня испытывает долгосрочную убыль населения: Болгария, Эстония, Латвия, Украина, Свазиленд, Беларусь, Грузия, Литва, Венгрия, Япония, Россия, Словения, Молдавия, Армения, Босния, Хорватия, Германия, Италия, Куба. Продолжают медленно расти Греция, Испания, Уругвай, Дания, Финляндия, Австрия, Лесото. Казахстан объявил о достижении роста численности населения, и по переписи 2009 года зарегистрировано свыше 16 млн. человек (см. *Демография, Этнос*).

ДЕПОРТАЦИЯ (лат. *deportatio – изгнание, высылка*, каз. *жер аудару,* англ. *deportation*) – принудительная высылка лица или целой категории лиц в другое государство или другую местность.

Термин Д. возник в уголовном законодательстве Франции в 18-19 веках для обозначения особых видов ссылки. Д. сродни административному выдворению, однако если последнее – мера наказания иностранца, в том числе законно находящегося на территории страны, который совершил правонарушение в миграционной сфере, то Д.- это именно специальная мера высылки незаконно находящегося на территории страны иностранца. Правила Д. определяются нормами международного права и национальным законода-

тельством. Особый вид Д. – Д. народов – является результатом проводимой государством национальной политики, чаще носит негативный характер и провоцирует межнациональные конфликты. Согласно статье 7 Римского статута международного уголовного суда от 17 июля 1998 года, «Д. или насильственное перемещение населения» относятся к числу преступлений против человечества и влекут международную уголовную ответственность (см. *Беженцы, Миграция, Миграция этническая*).

ДЕЭТНИЗАЦИЯ (каз. *Этноссыздандыру*, англ. *de-ethnicization*) – потеря национально-специфического в культуре, языке и быту этноса; свертывание или вытеснение национальных форм общественной жизни.

Деэтнизация приводит к исчезновению этноса как системной целостности, хотя люди, его составлявшие, могут продолжить свое существование в составе других этносов, восприняв их традицию. Процесс потери народом или его отдельными представителями своих этнических черт начинается с потери родного языка, затем – этнического самосознания и этнической идентификации. Деэтнизация является обязательным условием пополнения этнической антисистемы новыми членами. Деэтнизация может быть результатом попыток либо насильственной ассимиляции одного этноса другим (в то время как естественная ассимиляция приводит к интеграции этнических традиций), либо реализации некой идеологической или философской концепции, предполагающей необходимым создание абстрактного «человека нового типа» или же «новой человеческой общности». Следует дифференцировать процесс деэтнизации и процесс модернизации этнической традиции, в целом ряде случаев сопровождающийся дисфункциями.

Широкое распространение термин получил после выхода в свет книги П.М. Корявцева «Философия антисистем» (1994 г.) (см.*Этнос*).

ДЖИХАД (араб. جهاد – *усилие*, каз. *жихад,* англ. *jihad*) – в исламской доктрине имеются положения о различных видах Д. В частности, существуют следующие виды Д.: 1. Д. против своих пороков – индивидуальная борьба каждого мусульманина против своих пороков, является самой сложной формой Д., так как не поборов свои греховные страсти и духовные пороки человек не может вести борьбу за торжество идеалов религии. 2. Д. своими познаниями – это изучение различных наук, эрудиция, ученость, которая ведет к совершенствованию человеческой личности и противопоставляется невежеству. 3. Д. материальными средствами – необходим в связи с тем, что многие проблемы в этом мире можно решить при помощи денег, имущества, недвижимости. 4. Д. на поле боя. Ведение боевых действий для охраны жизни и имущества людей, защиты государства от агрессии является обязательным (фард) в Исламе. Мусульмане, участвующие в войнах называются муджахидами. Погибшие в войнах мусульмане называются шахидами. Они занимают одно из наивысших мест у Аллаха и будут введены в рай. Живые участники войн называются газиями. Обязанность по ведению Д. может возлагаться как на определенную часть мусульман (фард аль-кифая), если они способны

защитить честь и достоинство остальных мусульман, так и на каждого мусульманина в отдельности (фард аль-айн), если в этом есть необходимость. Целью Д. является утверждение истины и устранение всякой несправедливости. Причем Д. не ведется с целью мести, убийства, грабежа других людей или захвата и порабощения различных народов. Его проведение необходимо, чтобы устранить в обществе пороки и восстановить справедливость. Не ведется также Д. для насильственного обращения в ислам, т. к. необходимо ознакомить людей с положениями религии и создать условия для того, чтобы ислам могли принять те, кто этого пожелает.

ДИАСПОРА (греч. *διασπορά – разрозненность*, каз. *диаспора,* англ. *diaspora*) – Д., согласно Г.В. Осипову, – пребывание части народа (этнической общности) вне страны его происхождения при сохранении чувства *Идентификации* со своей *Родиной*. Отличие Д. от других этнических общностей, живущих среди другого народа, – это стремление сохранить основные или важные характеристики национальной самобытности своего народа, поддерживать и содействовать развитию языка, культуры, этнического сознания. Как и другие этнические группы, общины Д. сохраняют свои этнокультурные границы. В Д. активно поддерживается коллективная память, которая является основополагающим элементом ее самосознания. Кроме того, Д. имеет некоторые организационные формы своего функционирования, начиная от землячества и заканчивая наличием общественных, национально-культурных и политических движений. Основными функциями Д. является активное участие в поддержании, развитии и укреплении духовной культуры своего народа, в культивировании национальных традиций и обычаев, в поддержании культурных связей со своей *Исторической родиной*. Особой функцией Д. является сохранение родного языка, который является ретранслятором национальной культуры, а утрата его оказывает прямое воздействие на некоторые ее компоненты, прежде всего в духовной сфере (обычаи, традиции, самосознание) (см. *Ирредента*).

ДИСКРИМИНАЦИЯ (ЭТНИЧЕСКАЯ, НАЦИОНАЛЬНАЯ, РАСОВАЯ) (каз. *Кемсітушілік (этникалық, ұлттық, нәсілдік),* англ. *Discrimination (ethnic,national, racial*)) – Неоправданное различие в правах и обязанностях человека (ущемление прав либо возложение дополнительных обязанностей) по признаку этнической, национальной или расовой принадлежности.

Этническая (национальная, расовая) – один из наиболее опасных видов Д., который в силу своих последствий требует от государства, всех институтов гражданского общества и граждан особого внимания, постоянных и решительных действий в сферах идеологии, права, судопроизводства, управления государством, в области миграции, труда, образования, языка, культуры, быта, распределения благ и удовлетворения потребностей человека.

Республика Казахстан осуждает все формы и виды расовой Д. и конституционно закрепляет равенство всех перед законом. В соответствии с п.п.. 1 и 2 ст. 14 Конституции РК «никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущес-

твенного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам». Ряд гарантий против дискриминации содержатся в п. 3 ст. 5, п. 3 ст. 20, п. 2 ст. 39 Конституции РК.

Уголовное законодательство предусматривает уголовную ответственность за преступления и правонарушения по мотивам расовой и национальной нетерпимости. К обстоятельствам, отягчающим уголовную ответственность и усиливающим наказание, отнесено совершение преступления по мотиву национальной, расовой и религиозной ненависти или вражды.

Государственной этнополитикой созданы все необходимые условия, направленные на сохранение и развитие всех казахстанских этносов. Законом РК от 29 июня 1998 г. № 245 Казахстан присоединился к Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации. Указом Президента РК от 21 марта 2008 г. № 558 Казахстаном была признана компетенция Комитета по ликвидации расовой дискриминации, исходя из требований Международной конвенции.

В октябре 2012 г. в Комитет ООН Республикой Казахстан представлены уже шестой и седьмой периодические отчеты о выполнении требований Пакта.

ДОКТРИНА НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА КАЗАХСТАНА (от лат. *doktrina* – учение, научная или философская, политическая, религиозная или юридическая теория, система воззрений, руководящий теоретический или политический принцип, каз. – *Қазақстанның ел бірлігі доктринасы*; англ. – *The Doctrine of the National Unity of Kazakhstan*). Доктрины могут быть официальными, создаваемыми на национальном или наднациональном уровне, и научные, создаваемые в отраслях знания. ДНЕК – документ, который носит знаковый характер в общем контексте развития Республики Казахстан. ДНЕК разработана по поручению Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева, данном на XIV сессии АНК, является стратегическим документом в сфере государственной этнополитики, призвана задействовать этот глубинный, потенциально неисчерпаемый фактор.

ДНЕК – мобилизующий документ, призванный максимально включить потенциал каждого человека во благо общественного развития. Практика демонстрирует достаточное количество примеров колоссального воздействия подобного рода документов, идей, заложенных в них, на социум.

В некоторых странах по силе идеологического воздействия доктрин не могут равняться другие политико-правовые ресурсы. В качестве ярких примеров можно привести доктрину Конфуция, доктрину Монро и др. Поэтому, актуальность и правомочность положений, сформулированных в ДНЕК, подтверждается мировым историческим опытом строительства национальных государств. В истории развития наций-государств феномен доктрины, как мощный рычаг развития общества, проявился с возрастанием роли человеческого фактора, значимости духовности и межкультурного диалога.

ДНЕК, внесенная Советом Ассамблеи народа Казахстана, одобрена Президентом Республики Казахстан – Председателем Ассамблеи народа Казах-

стана Н.А.Назарбаевым в 2010 (апрель) году, в преддверии Дня единства народа Казахстана. Она определила новые цели и задачи национальной этнополитики. По словам Н.Н.Назарбаева, «это... целостная программа действий по всему комплексу межэтнических и межконфессиональных отношений и нацелена стать «настольной книгой» каждого казахстанского политика, руководством действий для каждого депутата, управленца, ученого и журналиста».

ДНЕК обращена к власти, государственным органам, ответственным за проведение национальной политики. С другой стороны – документ обращен к каждому гражданину Казахстана, является личностно ориентированным.

Методологической основой ДНЕК является: первое – что мы понимаем под национальным единством? У каждого государства свои основы для национального единства. Одни утверждают, что только религиозный фактор, только религия неизменна и отвечает самым глубоким чаяниям людей. Другие – приверженцы формирования национального единства путем создания единого государственного образования. В этой связи в ней подчеркивается, что «Единство в многообразии» стало нашим общим достоянием, символом Казахстана, гарантией и основой успешного социально-экономического и общественно-политического развития страны»; второй вопрос – почему нам важно укреплять национальное единство? Об этом емко подчеркнули члены общественной комиссии по обобщению предложений и доработке Доктрины: «Главная идея Доктрины – укрепление независимости. А это возможно только при единстве всего народа Казахстана». «Теперь мы должны выходить на уровень реальной консолидации, реального сближения. Государство, граждане которого имеют разные цели, разные установки, оно не жизнеспособно»; Третий вопрос – что является основой национального единства? В Доктрине отмечается, что сохранение независимости и укрепление государственности, равенство возможностей и защита прав и свобод граждан, создание интеллектуальной нации и развитие национального духа – краеугольный камень национального единства.

Основополагающие принципы ДНЕК:

I. «Одна страна – одна судьба» – осознание общности судьбы каждого гражданина и его Родины – Республики Казахстан;

II. «Разное происхождение – равные возможности» – равенство возможностей для всех граждан, независимо от этнического или иного происхождения, вероисповедания и социального положения;

III. «Развитие национального духа» – укрепление и развитие Духа Нации как объединяющего и укрепляющего начала. Для подъема Национального Духа главными приоритетами должны стать: дух традиций и патриотизма, дух обновления, состязательности и победы.

В целях эффективной реализации ДНЕК принято Постановление Правительства РК от 25 мая 2011 г. №468, направленное на создание целостной системы юридических, социально-экономических, политических, государственно-управленческих мер для дальнейшего укрепления единства народа

(см. *Послание президента РК, Национальная идея, Стратегия «Казахстан – 2050»*).

ДИСПЕРСИЗАЦИЯ ЭТНИЧЕСКАЯ (каз. *этникалық дисперсизация*, англ. *ethnic dispersal*). Отделение от первичного этноса сравнительно небольших этнических групп и расселение их на внеэтнической территории. Основной фактор этого процесса – миграция. В эту категорию не включаются группы ирредента, которые не мигрировали, а исконно проживали на чужой, не основной для своего этноса территории.

Расселение происходит по разным причинам объективного и субъективного характера, которые всегда имели место в истории народов. Это может быть ухудшение природно-климатических условий, нехватка природных ресурсов и возможностей успешного хозяйствования при перенаселении, появление на планете свободных для заселения территорий, ухудшение условий жизни из-за неэффективного государственного управления, экономические кризисы, безработица, религиозные разногласия, войны между странами и гражданские столкновения, погромы, дискриминация и геноцид, поиск заработков в относительно развитых странах и этот список причин может быть продолжен.

В этноразделительных процессах дисперсизацию необходимо отличать парциации, сепарации. При этнической парциации единый прежде этнос делится на несколько более или менее равных частей, причем ни один из новых этносов не отождествляет себя полностью со старым этносом. Под этнической сепарацией подразумеваются случаи, когда от какого-то небольшого народа отделяется его часть (обычно сравнительно небольшая), которая со временем превращается в самостоятельный этнос. Если при этнической парциации исходный этнос фактически прекращает свое существование, то при этнической сепарации он сохраняется. В отличие от парциации и сепарации при этнической дисперсизации от этноса отделяются части, которые, однако, составляют не этносы, а лишь этнические группы.

Этническая дисперсизация характерна для многих народов мира. Достаточно вспомнить почти двухтысячелетний процесс расселения евреев. Это один из самых рассеянных по всему миру народов. Из всего почти 20 млн. евреев в Израиле живет лишь 5 млн., то есть только четверть всех евреев. За пределами исторической родины в результате вынужденных миграций и насильственных переселений около половины армян живет в разных странах.

После распада СССР многие народы бывшего Советского Союза оказались рассеянными по разным государствам. К ним относятся, прежде всего, азербайджанцы, грузины, молдаване, украинцы, узбеки, таджики и другие. В 1991 г., сразу после распада СССР, за пределами России оказалось около 18% русских. Из основных российских народов наиболее дисперсно живут русские, татары, другие поволжские народы, чеченцы, ингуши, отдельные народы Дагестана.

В Казахстане положение несколько иное. Сюда вернулись несколько сот тысяч казахов. В свое время в годы коллективизации, спасая свою жизнь, они

вынуждены были дисперсно рассеяться по многим зарубежным странам. В Казахстане также проживает не компактными группами крупная часть депортированных корейцев, немцев, курдов и представителей других народов (см. *Разделенные народы, Автономия национально-территориальная, Анклав этнический, Беженцы, Депортация, Иммиграция, Мигрант, Национальное меньшинство, Эмиграция*).

ДУХОВНЫЙ КОЛОНИАЛИЗМ (каз. *рухани отаршылдық*, англ. *spiritual colonialism*) – система идеологического воздействия на массовое сознание и социальную психологию народов стран Азии, Африки и Латинской Америки в целях обоснования, оправдания и закрепления их неравноправного, зависимого, эксплуатируемого положения в мировом хозяйстве. Духовный колониализм зародился в эпоху колониальных захватов на основе расистских теорий о превосходстве белой, «высшей» расы над остальными «низшими» расами, Духовный колониализм выдвигает на первый план концепцию о превосходстве культуры развитого Запада над культурой «отсталого Востока» или «Юга».

В эпоху крушения колониальной системы, становления десятков молодых суверенных государств основной функцией духовного колониализма становится идеологическое обоснование и пропагандистское обеспечение неоколониализма, главной целью которого является внедрение в массовое сознание народов мира идеи об исторической закономерности и необходимости следования по западному пути развития. Для этого применяется широкий спектр средств «информационного империализма»: Интернет, телевещание, радио и другие формы информационного воздействия.

Все более активную борьбу против духовного колониализма ведут не только освободившиеся народы, но другие развивающиеся страны и государства третьего мира, которые также несут культурные потери от идеологии духовного колониализма. В возрождении национальной культуры и трансляции ее элементов в общемировую культурную среду они видят средство духовного раскрепощения людей. Но под давлением идеологических концептов западной культуры в ряде освободившихся стран возрождение традиционных духовных ценностей, в частности религиозных, происходит под лозунгами национальной исключительности и замкнутости, отрицания какой бы то ни было значимости достижений западной культуры. На этой почве, например, возникла, концепция эндогенного развития африканских народов – негритюд, а также религиозный фундаменталистский экстремизм по отношению к другой культуре с другими этноконфессиональными корнями. Напротив, там, где многовековая культура народов развивающихся стран не противопоставляется резко культуре Запада, процесс становления национальной самобытности, пробуждения и развития национального самосознания протекает более плодотворно. Эти страны, стремясь покончить с засильем западных средств массовой информации, выдвигают требование об установлении нового международного информационного порядка, создают собственные информационные агентства и международные объединения. Они выступают за широкое разви-

тие международных культурных связей как средства взаимного обогащения духовной жизни народов (см. *Деколонизация, Джихад, Европоцентризм, Национальная безопасность, Национальная независимость, Национально-освободительное движение, Принцип невмешательства во внутренние дела*).

-Е-

ЕВРАЗИЙСКАЯ ИДЕЯ (ЕВРАЗИЙСТВО) (каз. *еуразиялық идея*, англ. *Eurasian idea*) – философско-политическое движение или можно рассматривать как самостоятельное идейно-политическое и философское течение, которое имеет несколько этапов развития. Выделяют два ключевых периода и одновременно полюса в истории евразийской идеи: 1920-1930-е годы и 1990-2000-е годы. Начало первого периода евразийства было положено в среде русской иммиграции в 1920-1930 гг. Датой возникновения евразийства считается август 1921 г., когда появился первый коллективный труд четырех авторов-основоположников нового течения общественно-политической мысли под общим названием «Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев». Началом движения стал выпуск сборника «Исход к Востоку» (София, 1921 г.) молодых философов и публицистов Н.С.Трубецкого, П.Н.Савицкого, Г.В.Флоровского и П.П.Сувчинского.

Движение евразийства объединило вокруг себя высокообразованных интеллектуалов, интересы и специализация которых были различны: экономическая география, этнография, языкознание, философия, история, религия, востоковедение, география, музыка и другие. Основная идея – евразийская цивилизация имеет сложносоставной характер, в ней органически соединились, толерантно взаимодействовали славянские и тюркские народы, мусульмане и христиане. Внутри течения были определенные противоречия, возникавшие из соприкосновения как антиколониальных, так и имперских компонентов.

Особый вклад в развитие евразийства внес Л.Н. Гумилев *(см. Этногенез)*. Рассуждая о Евразии, Гумилев имеет в виду не столько континент, сколько сформированный в его центре суперэтнос с таким же названием. Работа «Тысячелетие вокруг Каспия» посвящена историко-этнологическому исследованию ойкумены Евразии за 1500 лет - с III в. до н.э. по XII в. н.э. Ее историческим центром, точкой пересечения этнических, исторических, политических и культурных интересов был Каспий. В работе говорится о рождении и гибели этносов на огромном околокаспийском пространстве, которое в течение долгих веков было ареной драматических событий, о возникновении и развитии особой, сложившейся вокруг Каспия цивилизации, ее истоках и ее роли в общемировом историческом процессе.

На современном этапе развил и внес новое видение идеи евразийства Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев. Весной 1994 года в выступлении в МГУ им. М.Ломоносова, Н.А.Назарбаев озвучил идею создания Евразийского Союза, с этого времени в политический лексикон прочно вошло

понятие евразийство, евразийское пространство, евразийская интеграция. Историческое значение евразийской доктрины Н.А.Назарбаева состоит в том, что по сравнению с евразийством 1920-1930-х гг. он существенно расширил само поле, дискурс, контекст евразийства. Новое евразийство неразрывно связано с Казахстаном, открыт диалог для всех стран евразийского континента. Европа становится неотъемлемой частью Евразии. Будущее евразийства – в поиске оптимального сочетания национальных аспектов (см. *Евразийская интеграция*).

ЕВРАЗИЙСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ (каз. *Еуразиялық сәйкестілік,* англ. – *Eurasian identity*) - соотнесение народов Евразии с целостной исторической, социокультурной, экономической общностью. Восприятие культур Евразийских народов как диалог и взаимообогащение: славянской и тюркской, ислама и православия. В литературе нет устоявшегося определения Е.И., так как еще ведутся научные дискуссии о ядре евразийской идентичности. Истоки и попытки ее обоснования есть в трудах Л.Н. Гумилева «Древняя Русь и Великая степь», «Тысячелетие вокруг Каспия» и др. В основе ее лежит понимание общности исторической судьбы и взаимовлияния между двумя крупнейшими цивилизациями, оседлостью и номадизмом, земледельческой и кочевнической культурами. Одной из значимых работ, раскрывающих процесс взаимного влияния тюркской и славянской письменности, является труд «Аз и Я» О. Сулейменова (1973). На современном этапе формируется новое понимание евразийской идентичности, которое стало актуализироваться на фоне интеграционных процессов стран Евразии (см. *Евразийская интеграция*).

ЕВРАЗИЙСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ (каз. *Еуразиялық интеграция*, англ. – *Eurasian integration*) - идея Н.А.Назарбаева о Евразийском Союзе рассматривается в контексте международных отношений, новый концептуальный подход к обоснованию необходимости объединения государств на евразийском пространстве, это новый тип интеграции, обусловленный общностью исторического прошлого, хорошего взаимодействия государств и народов евразийского пространства в политическом, экономическом и социальном аспектах. Впервые идея евразийской интеграции была озвучена Н.А.Назарбаевым в 1994 году в МГУ им. М.Ломоносова. В 2014 году, выступая на Международном форуме «Евразийская интеграция: тенденции современного развития и вызовы глобализации» в Астане, еще раз обратил внимание на то, что основным принципом евразийской интеграции является принцип добровольности: «Евразийская интеграция - это не возврат к временам СССР. Мир изменился, изменились и мы. И каждая страна вправе самостоятельно принимать решение об участии в интеграционных процессах». Именно принципы добровольности и равноправности должны были стать основой всех интеграционных процессов на пространстве СНГ.

Первым шагом на пути евразийской интеграции стало создание в 1995 году ЕврАзЭС с целью формирования общих внешних таможенных границ входящих в него государств, выработки единой внешнеэкономической поли-

тики, тарифов, цен и других составляющих общего рынка. В мае 2000 года президент России Владимир Путин выступил с инициативой преобразования данного сообщества. Год спустя в новый состав ЕврАзЭС вошли РФ, Беларусь, Казахстан, Киргизия и Таджикистан.

Вторым этапом стало образование Таможенного союза (ТС) России, Беларуси и Казахстана, в пределах которого действует единый таможенный тариф, не применяются таможенные пошлины и ограничения экономического характера, кроме специальных защитных, антидемпинговых и компенсационных мер. 6 октября 2007 года был подписан договор о создании Таможенного союза. Но формально ТС начал свою работу 1 января 2010 года.

Третьим этапом интеграции является создание Единого экономического пространства (ЕЭП). Решение об этом было принято 27 ноября 2009 года в Москве главами России, Беларуси, Казахстана. Целью ЕЭП является устранение барьеров во взаимной торговле, создание общего рынка товаров, услуг, капиталов и рабочей силы, а также согласованная валютная политика.

Четвертым этапом является подписание Договора об Евразийском экономическом союзе 29 мая 2014 года в Астане, ратифицированный во всех странах участниках (см. *Евразийский экономический союз, Евразийская идея, Евразийская идентичность*).

ЕВРАЗИЙСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СОЮЗ (сокр. ЕАЭС) (каз. *Еуразиялық экономикалық одақ,* англ. *Eurasian Economic Union*) - международное интеграционное экономическое объединение (союз), договор о создании которого на базе Таможенного союза ЕврАзЭС подписан 29 мая 2014 года (вступит в силу с 1 января 2015 года). В состав союза вошли Россия, Казахстан и Беларусь. ЕАЭС создаётся для укрепления экономик стран-участниц и «сближения друг с другом», для модернизации и повышения конкурентоспособности стран на мировом рынке. Высшим наднациональным органом является Высший Евразийский экономический совет. В совет входят главы государств и правительств. Высший совет собирается на уровне глав государств не реже одного раза в год, на уровне глав правительств - не реже двух раз в год. Решения принимаются консенсусом. Принятые решения становятся обязательными для выполнения во всех государствах-участниках. Совет определяет состав и полномочия прочих регулирующих структур. Состав Высшего Евразийского экономического совета: Главы государств: А.Г. Лукашенко (Беларусь), Н.А.Назарбаев (Республика Казахстан), В.В.Путин (Российская Федерация). Главы правительств: М.В. Мясникович (Беларусь), К.К. Масимов (Республика Казахстан), Д.А.Медведев (Российская Федерация).

ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ (каз. *Еуропалық Одақ,* англ. *European Union*) – ЕС региональное экономическое и политическое объединение ряда государств Европы, обладающее характерными признаками международной организации и отдельными чертами федерации.

В качестве международной организации ЕС является формой межгосударственного сотрудничества, его правовую базу составляют договорно-право-

вые акты. Юридически ЕС основан на принципе, согласно которому ни одно государство-участник не может быть принуждено к каким-либо действиям без его согласия, а для принятия обязывающего решения необходимо согласие всех государств.

ЕС является субъектом международного права, наделен полномочиями по участию в международных отношениях и заключению международных договоров. Сформированы общая внешняя политика и политика безопасности (обороны). Во многих государствах и при крупнейших международных организациях учреждены постоянные дипломатические миссии ЕС.

Конституцией ЕС признаются Учредительные Договоры (таковых более десяти). Функционирует система органов управления, построенная с учетом принципа разделения властей: Европейская Комиссия, Совет Европейского союза, Европейский Совет, Экономический и социальный комитет, Комитет регионов, Европейский суд, Европейская Счетная палата, Европейский Центральный банк, а также избираемый каждые пять лет гражданами ЕС Европейский Парламент.

Право ЕС, возникшее изначально как продолжение международного права, по своему составу и структуре имеет много общего с национальными правовыми системами, применяется национальными судами. Наряду с заключенными международными договорами ЕС принимает законы (директивы, законодательные акты и постановления) в сфере правосудия и внутренних дел, а также вырабатывает общую политику в области торговли, сельского хозяйства, рыболовства и регионального развития. В случае возникновения коллизий между правом ЕС и национальным правом первое имеет преимущественную юридическую силу, а последней инстанцией, наделенной функцией толкования, является Суд ЕС.

В настоящее время в ЕС входят 28 европейских государств. Союз был юридически закреплён Маастрихтским договором в 1992 г. на принципах Европейских сообществ. В ЕС функционирует общий рынок, гарантирующий свободное движение людей, товаров, капитала и услуг, отменен паспортный контроль в пределах Шенгенской зоны, в которую входят как страны-члены, так и другие европейские государства.

Введя в обращение единую валюту «евро», восемнадцать стран Союза тем самым образовали еврозону.

В ЕС наблюдаются две противостоящие друг другу тенденции. Одна – на дельнейшее укрепление Союза за счет усиления полномочий наднациональных органов в противовес национальным суверенитетам (евроинтеграция). Вторая – на ослабление власти и сокращение численности евробюрократии, прекращение передачи Союзу суверенных полномочий государств-участников, а также запрет на пространственное расширение Е.С. (евроскептицизм). Кроме того, отмечаются различного рода противоречия между «старыми» и «новыми» странами – членами Евросоюза по вопросам внешней политики, экономики и социальной сфере.

Финансово-экономический кризис 2008-2010 гг., последующая за ним в ряде стран ЕС рецессия, применяемые со стороны наднациональных орга-

нов меры по стабилизации ситуации, одностороннее введение некоторыми странами ограничений по противодействию миграции обострили внутренние противоречия, в том числе на межнациональной и религиозной почве, дефакто поставили под сомнение саму возможность осуществления отдельных из декларируемых базовых принципов евроинтеграции. Не случайно на выборах депутатов Европейского Парламента в 2014 г. при явке избирателей в 43% наряду с сохранением ведущей роли правоцентристских сил произошло резкое усиление позиций евроскептиков.

ЕВРОПОЦЕНТРИЗМ (каз. *еуропоцентризм,* англ. *eurocentrism*) – культурно-философская и мировоззренческая установка, система взглядов, согласно которой, Европа с присущим ей духовным укладом является центром мировой культуры и цивилизации. Еще в Древней Греции разграничение Востока и Запада стало формой противоположности варвара и эллина, «дикости» и «цивилизованности». В период колониальной и миссионерской экспансии XIV-XIX веков европейская культура переживает культурный шок, открыв для себя новые «чужие» культуры Востока. В XX веке определенное преломление идеи европоцентризма получили в теориях Шпенглера и Тойнби, отрицающих преемственность и возможность связей между автономными культурами. Своеобразной реакцией на эту концепцию были востокоцентризм, утверждающий заимствованный, нетворческий характер европейской культуры, теория негритюда о превосходстве ценностей негритянской культуры и т.п. Передовые мыслители Европы, начиная с просветителей, критически относились к европоценризму, выдвигали идеи о единой общечеловеческой и культурной истории.

-З-

ЗАКОН РК об АНК (каз. *ҚХА туралы ҚР Заңы***,** англ. *The Law of RK «on APK»*) – ЗРК от 20 октября 2008 г. № 70-IV «Об Ассамблее народа Казахстана». Принятие данного Закона ознаменовало новый этап развития АНК, открытый конституционной реформой 2007 г. ЗРК от 21 мая 2007 г. «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» АНК был придан конституционный статус, она поименована в подп. 20) ст. 44, принята норма, определен порядок избрания АНК девяти депутатов Мажилиса Парламента РК.

В 1995 – 2008 гг. большинство вопросов ее организации и деятельности закреплялись и регулировались указами Главы государства. Закон об АНК, как записано в его преамбуле, определяет статус, порядок формирования и организацию работы АНК, направленных на реализацию государственной этнополитики, обеспечение общественно-политической стабильности в Республике Казахстан и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений.

Закон РК об АНК состоит из трех глав («Общие положения», «Структура и органы управления Ассамблеей» и «Финансирование деятельности»), объединяющие двадцать статей. Вместе с тем, значимость данного Закона нельзя сводить лишь к регулированию институциональных аспектов АНК. Принятые в развитие Конституции РК многие общие положения отражают и закрепляют основы проводимой в стране государственной этнополитики. Напр., целью АНК является обеспечение межэтнического согласия в Казахстане в процессе формирования казахстанской гражданской идентичности и конкурентоспособной нации на основе казахстанского патриотизма, гражданской и духовно-культурной общности народа Казахстана при консолидирующей роли казахского народа (ст. 3).

В числе основных задач АНК установлены обеспечение эффективного взаимодействия госорганов и институтов гражданского общества в сфере межэтнических отношений, создание благоприятных условий для дальнейшего укрепления межэтнического согласия и толерантности в обществе; укрепление единства народа, поддержка и развитие общественного консенсуса по основополагающим ценностям казахстанского общества; оказание содействия госорганам в противодействии проявлениям экстремизма и радикализма в обществе и стремлениям, направленным на ущемление прав и свобод человека и гражданина; формирование политико-правовой культуры граждан, опирающейся на демократические нормы; обеспечение интеграции усилий этнокультурных и иных общественных объединений для достижения цели и задач АНК; возрождение, сохранение и развитие этнических культур, языков и традиций народа Казахстана (ст. 4).

Принципами деятельности АНК являются: приоритет прав и свобод человека и гражданина; приоритет интересов народа и государства; равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений или по любым иным обстоятельствам и другие (ст. 5).

В развитие положений и норм Закона РК об АНК для создания дополнительных гарантий достижения целей и решения задач АНК Указом Президента РК от 7 сентября 2011 г. утверждено новое Положение об АНК., а Указом Президента РК от 18 апреля 2013 г. № 552 – Концепция развития АНК. (до 2020 г.) (см. *Ассамблея народа Казахстана, казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия*).

ЗАКОНАДЕЛЬСТВО В СФЕРЕ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ (каз. *Этносаралық қатынастар саласындағы заңнама,* англ. *The legislation in the sphere of the interethnic relations*)– в соответствии с Законом РК от 24 марта 1998 г. № 213 «О нормативных правовых актах» совокупность нормативных правовых актов, принятых в установленном порядке и регулирующих отношения в межэтнической области (ст.ст. 3-4 данного Закона). В их числе Конституция РК (преамбула, ст.ст. 1-10, 12-14,19,20,22,23,26,30, 33,34,36-39 и др.), которой закладывается базовые начала конституционного строя страны, правового положения человека и гражданина, системы и по-

рядка формирования госорганов, в целом – отправные начала государственной этнополитики.

Положения и нормы в данной области содержатся в конституционных законах от 28 сентября 1995 г. № 2464 «О выборах в Республике Казахстан» и от 4 июня 2007 г. № 258 «О государственных символах Республики Казахстан», а также в законах от 20 октября 2008 г. № 70-IV «Об Ассамблее народа Казахстана», от 11 июля 1997 г. № 151 «О языках в Республике Казахстан», от 23 июля 1999 г. № 451-I «О средствах массовой информации», от 31 мая 1996 г. № 3 «Об общественных объединениях», от 22 июля 2011 г. № 477-IV «О миграции населения», от 27 июля 2007 г. № 319-III «Об образовании» и других.

Ответственность за нарушение правовых предписаний в области межэтнических отношений установлена Конституцией РК, Уголовным кодексом РК и Кодексом РК об административных правонарушениях.

Наряду с законами действуют акты Президента Республики, Правительства и других центральных и местных органов исполнительной власти, а также маслихатов, которыми утверждены и реализуются соответствующие государственные стратегии, концепции и программы, другие нормативные правовые акты, направленные на практическую реализацию государственной национальной политики.

Особое место в их числе принадлежит президентской Доктрине национального единства Казахстана (2010 г.), утвержденной Указом Президента РК от 18 апреля 2013 г. № 552 Концепции развития АНК. (до 2020 г.), государственной программе «Культурное наследие» и ряду других (Закон об АНК, *Ассамблея народа Казахстана, казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия*).

ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО О ЯЗЫКАХ В КАЗАХСТАНЕ (каз. *Қазақстандағы тіл туралы заңнама,* англ. *The legislation on languages in Kazakhstan*) – З.я.К. в соответствии с ЗРК от 24 марта 1998 г. № «О нормативных правовых актах» – совокупность нормативных правовых актов, принятых в установленном порядке и касающихся употребления и развития языков. К таковым относятся Конституция РК, в частности, ее положения и нормы о признании казахского языка государственным, об официальном употреблении русского языка наравне с казахским, а также о возложении на государство заботы о создании условий для изучения и развития языков народа Казахстана; о праве каждого пользоваться родным языком и на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества; о запрете на дискриминацию по мотивам языка и другие. Правовые основы функционирования языков в Казахстане, обязанности государства в создании условий для их изучения и развития, по обеспечению одинаково уважительного отношения ко всем, без исключения, употребляемым в Р.К. языкам – предназначение специального ЗРК от 11 июля 1997 г. № 151 «О языках в Республике Казахстан». В силу особой чувствительности языковой проблематики, именно в данном Законе подробно закреплены правила, во-первых, использования языка в госорганах и ор-

ганах местного самоуправления (употребление языков, язык актов государственных органов, язык ведения документации, язык ответов на обращения граждан, язык в Вооруженных Силах и правоохранительных органах, язык судопроизводства, язык производства по делам об административных правонарушениях, язык сделок); во-вторых, требования по применению языка в области образования, науки, культуры и СМИ; в-третьих, применение языка в наименованиях населенных пунктов, именах собственных, визуальной информации; в-четвертых, основы правовой защиты языков; в-пятых, использования языков в отношениях с зарубежными странами и международными организациями.

Наряду с законом о языках действуют акты Президента Республики, Правительства и других центральных и местных госорганов, которыми утверждены и реализуются соответствующие государственные стратегии, концепции, программы и другие акты, направленные на практическую реализацию государственной национальной политики.

Так, приказами Министерства культуры и информации РК от 28 февраля 2011 г. № 38 утверждены критерии оценки степени риска в области применения законодательства РК о языках, формы проверочного листа в области применения законодательства РК о языках. Совместным приказом Министра культуры и информации РК от 29 марта 2013 г. № 70 и Первого Заместителя Премьер-Министра РК-Министра регионального развития РК от 29 марта 2013 г. № 01-04-03/27нқ. утверждены критерии оценки степени риска и формы проверочного листа в сфере частного предпринимательства за соблюдением законодательства РК о языках в части размещения реквизитов и визуальной информации.

Сложность сферы функционирования языков обусловила принятие Конституционным Советом РК Постановления от 8 мая 1997 г. № 10/2 «Об обращении Президента Республики Казахстан о соответствии Конституции Республики Казахстан представленного на подпись Президенту Республики Казахстан Закона Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан», принятого Парламентом Республики Казахстан 12 марта 1997 года», которым названный Закон был признан противоречащим Конституции, а выявленные противоречия устранены. Орган конституционного контроля неоднократно высказывался о недопустимости расхождения текстов законов на государственном и русском языках, наличие подобных расхождений является основанием для оценки нормативного правового акта как неконституционного.

По утверждению Конституционного Совета, в Республике созданы нормативно-правовые условия для приоритетного статуса государственного языка, нормального функционирования языков народа Казахстана, создана законодательная база, регулирующая употребление казахского и русского языков в государственных организациях. Встречающиеся на практике факты нарушения конституционных требований в сфере функционирования казахского и русского языков преодолимы путем принятия необходимых организационных, материальных и технических мер (см. *Языки Казахстана, Государственная программа развития и функционирования языков*).

-И-

ИДЕНТИФИКАЦИЯ (лат. *identifico – отождествляю*, каз. *сәйкестендіру,* англ. *identification*) – 1. Установление тождественности объектов на основании тех или иных признаков. 2. Процесс отождествления индивида с тем или иным объектом, человеком или группой, происходящий на основе усвоения присущих им свойств, стандартов, ценностей, социальных установок и ролей. Процесс И. призван выполнять как социализирующую функцию, так и адаптивную. Ситуация «выпадения» человека из идентификационных матриц приводит к изменению его поведения в социальном мире, который начинает восприниматься в качестве чужого и враждебного.

В структуре И. обычно выделяют три основных компонента – когнитивный (знания, представления об особенностях собственной группы и осознание себя как ее члена на основе определенных характеристик), аффективный (оценка качеств собственной группы, отношение к членству в ней, значимость этого членства) и поведенческий компонент (реальный механизм не только осознания, но и проявления себя членом определенной группы, построение системы отношений и действий в различных контактных ситуациях) (см. *Идентификация гражданская, Идентификация этническая, Идентификация языковая, Идентификация религиозная, Идентификация культурная*).

ИДЕНТИФИКАЦИЯ ГРАЖДАНСКАЯ (каз. *азаматтық сәйкестендіру,* англ. *identification civil*) – является результатом соотнесения индивидом (группой) себя с обществом во всех социокультурных измерениях, следствием которого становится отождествление индивидом себя с государством, обществом, страной, формирование набора установок, критериев и параметров соотнесения себя с группами «своих» и «чужих» (см. *Идентификация*). Главными направлениями формирования И.г. являются развитие содержательного эмоционально-когнитивного и социально-политического наполнения категории «гражданин»; усвоение основных гражданских прав, обязанностей и ролей; расстановка приоритетов гражданской и межгрупповых *Идентификаций*; приобщение к интересам развития страны; повышение значимости субъектной активности по отношению к обществу и государству. Основные механизмы формирования и развития И.г. – это подражание, необходимое принятие и осознанное восприятие идентификационных характеристик. Содержательно И.г. представляет собой общую лояльность населения государству, которая достигается через оформление отношений прав и обязательств между властью и гражданином, эмоциональную привязанность к стране, включает в себя отождествление с гражданами страны во всех типических социокультурных измерениях (язык, ментальность, картины мира, социокультурные ценности, нормы поведения), подкрепленную политической и общественной самоорганизацией (см. *Идентификация, Идентификация этническая, Идентификация языковая, Идентификация религиозная, Идентификация культурная*).

ИДЕНТИФИКАЦИЯ КУЛЬТУРНАЯ (каз. *мәдени сәйкестендіру,* англ. *identification cultural*) – процесс осознания индивидом себя как представителя определенной культуры, интериоризация его ценностей в свой жизненный сценарий, переживание чувства принадлежности к ней. И.к. характеризуется субъективным чувством индивидуальной самотождественности, т.е. отождествлением себя с теми или иными типологическими формами культурного устройства, прежде всего с культурной традицией. В современных условиях И.к. претерпевает большие изменения. Контекст рождения, на протяжении многих веков предопределявший характер и форму И.к., в настоящее время уже не довлеет над индивидом. Несмотря на то, что он приходит в этот мир как член определенной семьи, воспитывается в конкретной культурно-исторической традиции, но выбор И.к. с усилением процессов глобализации становится все более широкой практикой. Повсеместной нормой выступает сегодня возникновение новых культурно-идентификационных групп, которые будут функционировать в качестве субкультурных образований. Ускорение темпов социального развития существенно влияет на процессы И.к. Формы И.к. становятся все более кратковременными, мобильными, ситуационными, гораздо в меньшей степени предопределяя последующую жизнь человека. В результате, при переходе к более гетерогенному и дифференцированному обществу следует ожидать гораздо большего разнообразия идентификаций. Однако, вне зависимости от того, какие конкретные формы будет приобретать И.к., по каким основаниям будет проходить культурное размежевание тех или иных социальных групп, сам принцип И.к. как реализации экзистенциональной потребности сохранится (см. *Идентификация*).

ИДЕНТИФИКАЦИЯ РЕЛИГИОЗНАЯ (каз. *діни сәйкестендіру,* англ. *identification religious*) – освоение индивидом социализационной нормы, закрепляющей его ментальные, ценностные и поведенческие ориентации на определенную религиозную принадлежность (см. *Идентификация*). В процессе И.р. личность соотносит себя с неким избранным, мистическим началом, божественной сущностью, от которой исходят нормы, указания поведения. Эти нормы, в отличие от обычных норм морали и нравственности, фиксируются в канонах, священных писаниях и заповедях, в неписаных, но контролируемых правилах отношения к божественным, духовным ценностям.

Система И.р. основана на опосредующем образовании – сакральном мире, с которым личность соотносит свои представления о бытии в целом и целях человеческого бытия. Специфика И.р. состоит в том, что в ней личность отражает свое понимание смысла жизни и формирует свой духовный мир, в котором «мир дела» и «мир слова» должны сойтись в этически адекватном религиозным представлениям поступке. И.р. позволяет создать образ идеального сообщества, мистическую коллективность как модус включенности позиций в коллективную жизнь.

Основная функция И.р. состоит в том, что посредством механизма завершенной утопии религиозным нормам, ценностям и образцам придается характер овладения абсолютного, неизменного, независящего от конъюнктуры

пространственно-временных координат человеческого бытия, социальных институтов и т.д., достигается укоренение человеческой культуры в трансцендентное.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ ЭТНИЧЕСКАЯ (каз. *этникалық сәйкестендіру,* англ. *identification ethnic(al)*) – процесс осознания индивидом своей принадлежности к этнической группе. И.э. является своего рода маркером, указывающим на принадлежность человека к определенной этнической группе и отождествляющим человека с данной группой, и вбирает в себя весь набор представлений человека о своем этносе, чувства, намерения, потребности. И.э. возникает как результат обмена специфической культурной информацией и имеет конструированную природу, что подразумевает способность членов этнической группы от чего-то отказываться и одновременно, что-то принимать из культур других этносов, для того чтобы сохранить свою собственную И.э. В качестве этноидентифицирующих признаков, кроме языка, истории, обрядов, выступают также ценности и нормы, историческая память, религия, представления о родной земле, миф об общих предках, национальный характер. И.э. – динамичное образование, она изменяется со временем, и человек может переосмыслить роль этнической принадлежности в течение своей жизни (см. *Идентификация*).

ИДЕНТИФИКАЦИЯ ЯЗЫКОВАЯ (каз. *тілдік сәйкестендіру,* англ. *language identification*) – процесс определения индивидом себя как носителя определенного языка. И.я. является составной частью *Идентификации этнической*, т.к. язык формирует различные способы мышления и восприятия, определяя особенности национального характера его носителей. И.я. репрезентируется языком общения, языковым сознанием и очевидными признаками конкретной лингвокультурной общности. Язык является одновременно этнодифференцирующим и этноинтегрирующим фактором. Этому способствует как сам строй языка (фонетика, лексика, грамматика и синтаксис), так и обозначаемые культурные явления, характерные для данной этнической общности (см. *Идентификация*).

ИДЕОЛОГИЯ (от греч. idea представление + logos учение, каз. идеология, англ. ideology) – мировоззрение, мировосприятие, система взглядов, идей, убеждений, ценностей и установок, выраженная в различных формах общественного сознания. И. – относительно систематизированная совокупность взаимосвязанных идей, представлений, концепций и доктрин как об устройстве и принципах функционирования общества, так и о способах достижения отвечающего интересам носителя этих идей состояния общества, которая создает основу для организованной политической деятельности.

И. обладает высокой кумулятивной емкостью и носит синкретический характер, используя для решения своей задачи «нужные» компоненты – данные науки, положения философии, религиозные и этические постулаты, мифы, символы и проч. Она оказывает наиболее очевидное влияние на политический процесс, активно предлагая или даже навязывая иерархию ценнос-

тей, целей и задач деятельности, задавая критерии оценки событий, определяя рамки желаемого, допустимого и отвергаемого в политике.

В широком смысле структуру И. образуют системы идей, идеологические отношения, идеологическая деятельность, идеологические учреждения, идеологические процессы. В узком смысле в идеологии выделяют содержательные и инструментальные элементы. К содержательным относятся заимствованные из различных сфер духовной жизни (модели, теории и проч.), к инструментальным – средства выражения содержания (понятия, образы, стереотипы, мифы, символы, лозунги и проч.). В политической науке существует влиятельная традиция понимания феномена И., связанная с работами Маркса и Мангейма: И. - форма сознания, отражающая искаженный и частичный образ реальности, обусловленный социально-историческими обстоятельствами в целом, а в частности, особенностями познания реальности, ее интеллектуальной реконструкции познающим субъектом и его интересами (отсюда – представления о «ложности», «иллюзорности» идеологии).

Термин «идеология» ввел Дестют де Траси (1754-1836), трактовавший идеологию как науку о законах происхождения человеческих идей из чувственного опыта. Политическая идеология относится к числу теоретических форм политической мысли и носит ярко выраженный ориентационный характер.

Задача политической И. – объяснять, оправдывать или критиковать феномены политической реальности в имеющихся социально-исторических условиях с целью аккумуляции политической поддержки конкретной стратегии политических действий, обоснования притязаний определенной группы на власть или ее использование. Специфика И. проявляется в сочетании таких черт, как целенаправленность формирования, аксиоматичность исходных принципов, ярко выраженная эмоционально-волевая окрашенность, ценностный подход, неэмпиричность (большее внимание уделяется интерпретации, а не самим фактам), высокая степень адаптивности – соединение фундаментальности и ситуативности, сочетание принципов обыденного и теоретического мышления, стереотипизация в формулировке постулатов.

Политическая идеология помимо легитимации притязаний на власть выполняет ряд функций, связанных с управлением общественным сознанием, таких как нормативно-ориентирующая, объяснительная, интеграционная, функция контролируемой социализации, мобилизационная и проч.

Типология политических идеологий – дискуссионная тема. По статусу, сфере распространения и политическому влиянию выделяют общественные и государственные идеологии. Общественные - формируются и действуют в сфере гражданского общества, выступая идейной платформой различных политических партий и общественно-политических движений. Государственные – претендуют на надклассовый, надгрупповой характер, на выражение общенациональных интересов и консолидацию общества.

С точки зрения предлагаемой стратегии достижения политических целей идеологии делятся на умеренные, ориентированные на реформизм и диалог с политическими противниками; и радикальные, призывающие своих сторон-

ников к активным формам борьбы за политические идеалы, вплоть до вооруженного противостояния. В соответствии с хронологическим критерием идеологии принято членить на классические, сформировавшиеся в XIX в. (либерализм, консерватизм, социализм), и новые, или альтернативные, появившиеся или активно заявившие о себе в XX в. — коммунитаризм, феминизм, альтерглобализм и проч. (см. *Национальная идея, Государство, Стратегия «Казахстан – 2050*).

ИММИГРАЦИЯ (лат. *immigro – поселяюсь*, каз. *иммиграция*, англ. *immigration*) – 1. Въезд в страну индивидов или групп, покинувших свою родину, с намерением устроиться на постоянное местожительство (см. *Миграция, Миграция этническая, Эмиграция, Эмигрант*). 2. Вид международной *Миграции*, рассматриваемой по отношению к стране, куда въезжают *Мигранты*. М. оказывает значительное влияние на динамику, численность, возрастно-половую и этническую структуру населения. Непосредственные факторы И. населения, воздействующие на ее интенсивность, сводятся к четырем группам: 1) различия в режимах демографического воспроизводства, вызывающие постарение населения в одних странах и формирование относительно молодой структуры – в других; 2) существенная и все усиливающаяся поляризация жизненного уровня; 3) перенаселение преимущественно отсталых регионов мира; 4) различия в степени занятости трудоспособного населения и рост уровня безработицы, вызывающей прежде всего трудовую миграцию. И. играла важнейшую роль в заселении некоторых частей света и существенную, а иногда и решающую – в формировании новых государств (см. *Миграция*).

ИНДИКАТОР (лат. Indicator – *указатель*, каз. – *индикатор,* англ. *Indicator*) – объект, отображающий изменения параметров). В общественных науках, социологии – доступная наблюдению и измерению характеристика изучаемого объекта, позволяющая судить о других его характеристиках, недоступных непосредственному исследованию. При формировании системы индикаторов необходимо, чтобы они были четко сформулированы и могли бы быть в перспективе дополнены контекстами современных процессов (см. *Мониторинг межэтнической ситуации*).

ИНДИКАТОР ЭТНОПОЛИТИКИ (каз. *этносаясат индикаторы,* англ. *ethnopolitical indicator*) – расценивается как социальная вариация, используемая в целях эффективного применения, в случаях оценки ситуации и прогнозов межэтнических отношений. При этом важно, чтобы индикаторы этнополитики имели конкретные целевые градации, с учетом ситуаций и реалий.

Индикаторами этнополитики являются признаки языковых и этнических изменений на начальных стадиях или признаки стабильной вариативности как неизменной характеристики языка и этноса.

Индикаторы межэтнической ситуации представляют собой систему переменных, определяющих состояние и тенденции развития межэтнических

отношений в обществе. В качестве типовых индикаторов для оценки межэтнической сферы, а также эффективности их применяемости государственными органами, следует рассматривать: оценку населением сферы обеспечения межэтнического согласия; долю центральных и местных исполнительных органов, вовлеченных в реализацию мероприятий АНК в сфере реализации этнонациональной политики; уровень охвата этнокультурных объединений на центральном и региональном уровне мероприятиями в сфере этнонациональной политики; долю законопроектов, прошедших экспертизу на предмет их соответствия нормам Конституции в сфере межэтнических отношений; долю населения, охваченного информационной работой по разъяснению казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия; долю населения, положительно оценивающего состояние межэтнических отношений; уровень поддержки обществом общенациональных ценностей; долю населения идентифицирующего себя по признакам национально-государственной идентичности; долю этносов, охваченных всеми видами обучения государственному языку и этносов, проводящих работу в сфере сохранения языка, традиций и культуры; уровень фундаментальных и прикладных исследований по вопросам межэтнических отношений и общественного согласия; качественный состав и уровень подготовки обучаемых слушателей, проводимой Академией государственного управления при Президенте Республики Казахстан.

Межэтнические отношения носят достаточно разноуровневый, многовекторный и многокомпонентный характер. Среди критериев оценки необходим учет следующих: социально-экономическая ситуация; социально-политическая ситуация; языковая ситуация; вопросы самоидентификации граждан; интегрированность этнических сообществ и групп в общественный процесс (см. *Этносоциология, Этнополитология*).

ИНКУЛЬТУРАЦИЯ (каз. *инкультурация*, англ. *inculturation*) – подразумевает обучение человека традициям и нормам поведения в конкретной культуре; происходит в процессе отношений обмена между человеком и его культурой, при которых, с одной стороны, культура определяет основные черты личности человека, а с другой, – человек сам влияет на свою культуру. При этом индивид, срастаясь с родной культурой, становится человеком воспитанным.

В различных гуманитарных науках этот процесс также может обозначаться понятием «социализация в своей культуре» или «этническая социализация». Как понятия «Инкультурация» и «социализация» во многом совпадают друг с другом по содержанию, так как оба подразумевают усвоение людьми культурных норм какого-либо общества. Однако их не стоит смешивать. Под социализацией понимается гармоничное вхождение индивида в социальную среду, усвоение им системы ценностей общества как такового, позволяющего ему успешно функционировать в качестве его члена. Термин «социализация» относится к самому процессу и механизмам, с помощью которых люди обучаются правилам поведения в обществе, тогда как «инкультурация» от-

носится уже к продуктам процесса социализации – субъективным внутренним психологическим аспектам культуры, которые усваиваются в процессе развития человека. Различие и сходство терминов «приобщение к культуре» и «социализация» связаны с различием и сходством понятий «культура» и «общество».

Инкультурация – это постепенная выработка человеком навыков, манер, норм поведения, которые характерны для одного, определенного исторического периода, одного определенного типа культуры, связанного с существованием и развитием определенного этноса. Это длительное и постепенное освоение человеком способов, норм, практических рекомендаций в повседневной жизни.

Инкультурацию так же можно определить, как процесс придания личности общей культурной компетентности по отношению к стандартам того общества, в котором она живет. Сюда входит освоение, прежде всего, системы ценностных ориентаций и предпочтений, принятых в обществе, этикетных норм поведения в разных жизненных ситуациях, общепринятых подходов к оценке различных явлений и событий, знакомство с основами социально-политического устройства. Нужны определенные познания в области национальных и этнических традиций, господствующей морали, нравственности, мировоззрения, обычаев, обрядов, обыденной эрудиции в социальных и гуманитарных знаниях и т.п. Это также знакомство с господствующей модой, стилями, символами, регалиями, неформальными статусными ролями национальных авторитетов, современными интеллектуальными и эстетическими течениями, политической и культурной историей данного народа, основными символами национального достоинства, гордости и прочее. Средства обретения индивидом всех этих многочисленных знаний также сосредоточены преимущественно в домашнем воспитании и общем образовании, а также всей совокупности социальных контактов личности со своим окружением (см. *Аккультурация, Императив этнический в поведении, Этнокультурные объединения, Этнопсихология*).

ИНТЕГРАЦИЯ (лат. *integratio – соединение*, каз. *біріктіру, бірігу,* англ. *integration*) – 1. Степень, в которой индивидуум испытывает чувство принадлежности к социальной группе или коллективу на основании разделяемых норм, ценностей, убеждений и т.д. 2. Процесс, результатом которого является достижение единства и целостности, согласованности внутри системы, основанной на взаимозависимости отдельных специализированных элементов (см. *Сепаратизм*). Проблемы И. возрастают по мере дифференциации и усложнения систем. Соответственно для обеспечения стабильности и дальнейшего развития системы необходимо развитие механизмов И. При этом, высокий уровень И. недостижим и практически вреден, т.к. лишает систему подвижности и гибкости. Напротив, самая жизнеспособная разновидность систем складывается из единства разнообразия, формирования целостности на основе совпадения отдельных целей. 3. Наличие специфических учреждений, поддерживающих дополнительную и координированную деятельность других подсистем общес-

тва. Развитие институтов И. этого вида (письменный язык, формально-правовые системы) – одна из функциональных предпосылок или функциональных императивов всех социальных систем, ключ к социальному развитию.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ (лат i*nter-между* + *natio-народ,* каз. *интернационализм (пролетариаттардың халықаралық ынтымағы; барлық ұлттардың теңдігін мойындау),* англ. *Internationalism*). Мировоззрение, утверждающее такой тип межнациональных отношений, который складывается на основе равноправия всех народов, независимо от их национальной, расовой принадлежности, взаимного уважения, всестороннего сотрудничества наций и этнических групп. И. выражает объективные тенденции и потребности общественного развития, способствует сближению наций, противоположен, как национализму, так и национальному нигилизму. В более широком значении И. формулирует идеи и политику, основанные на общности коренных интересов тех или иных социальных и политических сил, а также государств, их готовность действовать сообща, солидарно для достижения общих целей

Как понятие, И. потребляется в нескольких значениях: как констатация наличия атрибутивных общих черт в многоаспектных сторонах исторического процесса формирования наций; как выражение объективного процесса растущей взаимосвязанности и взаимозависимости человеческих обществ по общим закономерностям развития всемирного социума; как общее, единое в различных сторонах жизни народов; как наиболее важное, существенное, присущее национальному, повторяющееся в тех национальных общностях, в которые он интегрирует новое, что не присуще ни одной национальной общности в отдельности; как элемент структуры мировоззрения личности, определяет ее деятельность и поведение.

Свою актуальность потерял И. социалистический, представляющий международное единство трудящихся в борьбе за уничтожение капиталистического строя и построение коммунистического общества, основанное на общности коренных интересов наций и народов. Идея родилась с возникновением международного коммунистического движения и впервые была провозглашена его основателями К.Марксом и Ф.Энгельсом в виде лозунга «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!».

На современном историческом этапе развития человечества интернационализм находит конкретное выражение в объединении усилий государств и народов в борьбе против международного терроризма, региональных вооруженных конфликтов, ликвидации бедности и угнетения, решении экологических и других проблем, глобальный характер которых предполагает общие пути решения (см. *Евразийская интеграция, Космополитизм, Национализм, Национальное согласие, Национальная безопасность, Толерантность*).

ИРРЕДЕНТА (итал. *irredenta – неосвобожденный, находящийся под чужим владычеством*, каз. *ирредента*, англ. *irredent*) – часть этноса, составляющая меньшинство населения в пределах данного государства, но компактно проживающая в непосредственной близости к государству, в котором близ-

кий или идентичный ей народ составляет большинство (см. *Диаспора*). За пределами своей страны И. оказывается вследствие войн, аннексий, спорных границ или комплекса колониальных моделей. Основной особенностью И. является ее многочисленность при сравнительно малом уровне внутренней консолидации. Во многих полиэтничных современных государствах в силу исторических, политических причин сложились И. Часто, имеются взаимные И. в соседних, приграничных полиэтничных государствах. Как и *Диаспоры*, И. пытаются создавать сеть социальных институтов для поддержания и развития как своей собственной общности, так и её связей с соседними большинством и/или другими И. При этом И. обычно болезненно воспринимают любые посягательства правительства большинства на свои права, так как считают себя автохтонными жителями территории, которую они занимают. Если случаи дискриминации принимают систематический характер, в среде И. возникает течение за воссоединение с территорией этнического большинства – ирредентизм. Но не всегда И. выступают за воссоединение своих земель с территорией большинства по экономическим и другим причинам (см. *Диаспора*).

ИСТОРИЧЕСКАЯ РОДИНА (каз. *тарихи отан,* англ. *historical homeland*) – 1. Место рождения конкретного человека, т.е. то государство, на территории которого он родился (см. *Родина, Малая родина*). 2. Государство, к титульной нации которого данный человек относится по рождению, независимо от места рождения. 3. Связь человека с государством, гражданином которого он был. Важным элементом И.р. является ее духовное осмысление или сакрализация – территория И.р. воспринимается как священная. Психологическим субстратом И.р. является архетип идеализированной *Родины*-матери, чувство которой сохранилось в *Общественном сознании* этнической группы. Отношение к государству как к И.р. возможно лишь при наличии чувства *Родины*, то есть привязанности к стране, осознание ее территории как родной, преданности ей, принятие ее культуры, традиций, языка (см. *Родина, Миграция*).

-К-

КАЗАХСТАНСКАЯ МОДЕЛЬ МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ И ОБЩЕСТВЕННОГО СОГЛАСИЯ (каз. – *Қазақстандық этносаралық толеранттылық және қоғамдық келісім моделі*, англ. – *Kazakhstan's model of interethnical tolerance and social harmony*) – обоснованная теоретически, обобщенная на практике и осуществляемая в политике Республики Казахстан модель развития отношений между этносами полиэтничного казахстанского общества.

В мировой практике выделяются несколько моделей этнополитики: Ассимиляция - процесс, при котором члены этнической группы берут на себя культурные и структурные характеристики другого этнического или

национального сообщества. В последнем случае, это приводит к смене идентичности. Сходство привычек, ценностей и желаний, центростремительный баланс символов и социальных барьеров); «Плавильный котел» или «тигель» (слияние различных народов и их национальных культур, в результате формировалась единая американская нация. Термин служил в качестве сосуда для самых разнообразных парадигм); концепция «культурной свободы» (интеграция иммигрантов в принимающее сообщество при помощи льгот и санкций); этническая иерархия («доминирующая этния/группа» - политически либо культурно/онтологически доминирующая этническая группа. Также имеют место быть случаи, когда доминирование не политическое или культурное, а экономическое); одной из самых популярных и вместе с тем спорных является концепция мультикультурализма, (классифицируется как «исторический эпизод», «проявление кратковременной «обратной волны»).

Президент Казахстана одним из первых обратил внимание на необходимость построения модели межэтнической толерантности и общественного согласия, открыто демонстрируя казахстанский опыт в сфере взаимодействия различных этносов и конфессий, при этом справедливо называя имеющиеся проблемы. На X сессии Ассамблеи народа Казахстана (далее - АНК), в декабре 2003 г. им были определены подходы к пониманию, сути и составляющих данной модели.

АНК образована Указом Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995г. и возглавляется Главой государства, является институтом гармонизации межэтнических отношений и общественного согласия, ключевым инструментом реализации государственной этнополитики.

В основе Модели лежит пять основополагающих базовых принципов, формирующих взаимопонимание и толерантность, патриотизм и гражданскую ответственность за судьбу страны у представителей всех этносов, населяющих Казахстан.

В мировой практике моноэтническим признается государство, где 95% населения и более составляют представители одной этнической традиции. Таких государств в мире всего несколько - Исландия, Норвегия, Португалия, Албания, Армения, Мальта, Ямайка, Йемен, Венгрия и др.

Нередко казахстанскую модель сравнивают с другими азиатскими моделями или канадским опытом. Для Китая, как и других азиатских моделей, характерны упор на сильное государство, ярко выраженная идеология, сочетание умеренного консерватизма и гражданского национализма, разделение общенациональных ценностей среди нетитульных этносов. Канада же имеет ряд схожих с Казахстаном географических и политических характеристик. Вместе с тем, если Канада стремится к объединению разнообразия в единое целое, то Казахстан строит политику единства в многообразии.

Вместе с тем Казахстанская модель имеет ряд принципиально важных особенностей:

Первое. Наличие политической воли руководства страны, в результате которой созданы и совершенствуются действенные механизмы реализации

гражданского равноправия, независимо от этнической и религиозной принадлежности. Председателем Ассамблеи является Президент – гарант Конституции, и этим определен высокий статус Ассамблеи.

Второе. Казахстанская модель сформирована «снизу» на основе гражданской инициативы, конструктивного диалога институтов гражданского общества и государства, в который вовлечена вся общественно-политическая система страны. Эту роль играет Ассамблея народа Казахстана, ставшая консолидирующей площадкой диалога общества и государства.

Третье. Уникальной особенностью Казахстана является единый, чрезвычайно высокий в гражданско-правовом и общественном отношении статус этнических групп. Их представители выступают не в качестве национальных меньшинств, а являются обладающими всей полнотой прав гражданами единого народа Казахстана. Одиннадцать норм Конституции страны определяют стандарты в сфере межэтнических отношений, а понятие «национальные меньшинства» не применяется в практике. Независимо от количества этносы в структуре народа Казахстана обеспечены защитой государства и равными правами.

Четвертое. Общественное согласие является важнейшей политико-идеологической ценностью. Данный принцип Основного закона объективно раскрывает неисчерпаемый потенциал Конституции Республики Казахстан, которой определена роль государства и институтов гражданского общества в обеспечении общественного согласия и политической стабильности, равных возможностей для полноценного участия граждан в общественно-политической жизни и принятии решений.

Пятое. 9 депутатов Мажилиса Парламента, избираемых АНК, обеспечивают гарантированное парламентское представительство всех этносов. В Мажилисе Парламента РК V созыва из 107 депутатов 31 мажилисмен, включая 9 депутатов, избранных АНК, представляют разные этнические группы. В целом в Парламенте РК доля депутатов, относящихся к разным этническим группам, составляет 41 депутат, число этнических групп - 14. Получил новое общественно-политическое наполнение формат депутатской группы АНК в Мажилисе. Сейчас она объединяет представителей всех трех парламентских партий и Гражданского альянса, что создало дополнительную законотворческую площадку. По поручению Главы государства, данном на XIX сессии АНК, межпартийное взаимодействие с Ассамблеей выстраивается и на региональном уровне.

Шестое. Сохранению и умножению культурного многообразия способствует неизменная политика государства по поддержке этнических языков и культур. Любой этнос пользуется уважением и доверием, имеет возможности, закрепленные в законодательном порядке, на развитие своего творческого потенциала.

Седьмое. Межэтнические отношения в Казахстане деполитизированы, что закреплено законодательно. Пункт 2 статьи 39 Конституции РК признает «неконституционными любые действия, способные нарушить межнациональное согласие».

Восьмое. Ключевое место в модели межэтнических отношений занимает АНК. В нее входят около 600 представителя всех этнических групп, проживающих в Казахстане. Высшим органом Ассамблеи является сессия, которая проходит под председательством Президента страны – председателя АНК. Все ее решения являются обязательными для рассмотрения государственными органами.

Девятое. Деятельность Казахстана в сфере обеспечения межэтнической толерантности и межконфессионального согласия признана на мировом уровне как одно из важнейших достижений нашей страны в гуманитарном измерении.

В рамках Казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия осуществляется научный анализ и экспертное сопровождение этнополитики, вырабатываются стратегические подходы к ее дальнейшему развитию на основании обобщения международного и отечественного опыта (см. *Доктрина национального единства Казахстана, Толерантность, Модернизация в свете Стратегии «Казахстан 2050»*).

КАФЕДРЫ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА (каз. *Қазақстан халқы Ассамблея кафедралары,* англ. *Departments of the Assembly of People of Kazakhstan*) – научные и образовательные центры в высших учебных заведениях республики. Первая кафедра АНК открыта в Евразийском национальном университете им. Л.Н.Гумилева в 2013 году. Целью кафедры является выработка теоретико-методологического обеспечения преподавания дисциплин, связанных с этнополитической сферой, а также развитие методологии этнополитических исследований.

Задачи: формирование понимания роли института государства и его органов в системе этнополитического менеджмента; формирование культуры и этики межэтнических отношений в рамках учебного процесса; способствование осознанию функциональной общественной ценности межэтнического согласия и толерантности; внедрение принципов казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия.

Направления работы кафедры: методическое обеспечение фундаментальных и прикладных исследований, методическое обеспечение учебного процесса**.**

Предметы и дисциплины: общественное согласие как важный принцип деятельности Республики Казахстан, политическая стабильность как принцип деятельности Республики Казахстан, этнополитический менеджмент Республики Казахстан; правовые и институциональные аспекты, внутренние и внешние факторы влияния на межэтнические и межконфессиональные отношения в Казахстане, межэтнические конфликты и способы их регулирования, полиэтничность в Казахстане: история и современность, казахстанский патриотизм как конституционный принцип функционирования Республики Казахстан, интерактивная образовательная программа воспитания толерантности, психология межкультурной коммуникации и общения, религия в общественно-политической жизни Казахстана (см. *Ассамблея народа Казахстана*).

КАФЕДРА ЮНЕСКО ПО ЭТНИЧЕСКОЙ И РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ ЕНУ ИМ Л.Н. ГУМИЛЕВА (каз. *Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ ЮНЕСКО-ның этностық және діни толеранттылық жөніндегі кафедрасы,* англ. *UNESCO department of ethnic and religious tolerance of ENU n.a. L.N. Gumilev*) – создана на основе Соглашения между ООН по вопросам образования, науки и культуры при Евразийским национальным университетом им. Л.Н. Гумилева в 2013 году. Целью кафедры является продвижение комплексной системы исследований, обучения, информации и документации в области этнической и религиозной толерантности. Это будет способствовать сотрудничеству между высококвалифицированными, международно-признанными исследователями и профессорско-преподавательским составом университета, других учреждений Казахстана и других стран Европы и Азиатско-Тихоокеанского региона, а также в других регионах мира (см. *Ассамблея народа Казахстана*).

КЛУБ ВЕДУЩИХ ЖУРНАЛИСТОВ И ЭКСПЕРТОВ ПО ВОПРОСАМ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ПРИ АССАМБЛЕЕ НАРОДА КАЗАХСТАНА (далее – Клуб, каз. *Этносаралық мәселелер бойынша жетекші журналистер мен сарапшылардың Қазақстан халқы Ассамблеясы жанындағы клубы,* англ. *The club of leading journalists and experts on interethnic relations under the Assembly of People of Kazakhstan*) является постоянно действующим консультативно-экспертным и информационным органом при Ассамблее народа Казахстана.

Основные задачи Клуба: 1) способствовать укреплению толерантности, сохранению межэтнического и межконфессионального согласия в государстве, гражданского единства, патриотизма и духовно-культурной общности; 2) соблюдать, развивать и внедрять принципы журналистской этики, а также формировать ответственность в журналистском сообществе в вопросах освещения межэтнической и межконфессиональной тематики; 3) расширять выход в СМИ материалов о гражданской идентичности, патриотизме, этнокультурной и межконфессиональной толерантности; 4) содействовать производству позитивных информационных продуктов (телепередач, шоу, фильмов, публикации, роликов и др.), пропагандирующих и закрепляющих в общественном сознании духовно-нравственные ценности и общенациональные идеалы; 5) повышать профессиональное мастерство журналистов, участвовать в проведении профессиональных журналистских конкурсов, а также обеспечивать участие членов Клуба в зарубежных и казахстанских профессиональных конкурсах; 6) способствовать упорядочению использования в СМИ понятий и терминов, связанных с этнической тематикой; 7) поддерживать инициативы членов Клуба, информационные мероприятия, как самого Клуба, так и отдельных его членов. Решения Клуба носят рекомендательный характер (см. *Ассамблея народа Казахстана*).

КОНФОРМИЗМ (от позднелат. *conformis — подобный, сообразный*, каз. *конформизм*, англ. c*onformism*) морально-политическое и морально-психоло-

гическое понятие, обозначающее приспособленчество, пассивное принятие существующего социального порядка, политического режима и т.д., а также готовность соглашаться с господствующими мнениями и взглядами, общими настроениями, распространенными в обществе.

К. расценивается как непротивление преобладающим тенденциям, несмотря на их внутреннее неприятие; самоустранение от критики тех или иных аспектов социально-политической и экономической действительности; нежелание высказывать собственное мнение; отказ от личной ответственности за совершаемые поступки; слепое подчинение и следование любым требованиям и предписаниям, исходящим от общества, партии, лидера, религиозной организации, патриархальной общины, семьи и т.д. (подобное подчинение может быть обусловлено не только внутренними убеждениями, но и менталитетом, традицией).

Но высокая степень К. при проявлениях фанатизма, догматизма, авторитарности мышления характерна для ряда религиозных сект и означает отсутствие или подавленность собственной позиции и принципов, а также отказ от них под давлением различных сил, условий, обстоятельств. В роли последних в зависимости от ситуации могут выступать мнение большинства, авторитет, традиции и т.п.

К. во многих случаях отвечает объективной заинтересованности государства в сохранении контроля над населением, а зачастую и соответствует представлениям властных структур о благонадежности. Потому он в обществе часто насаждается и культивируется господствующей идеологией, обслуживающей ее системой воспитания, службами пропаганды, средствами массовой информации. К этому склонны, в первую очередь, государства с тоталитарными режимами.

Конформистскими по своей сути являются все формы коллективистского сознания, предполагающие жесткое подчинение индивидуального поведения социальным нормам и требованиям, исходящим от большинства. Тем не менее, в «свободном мире» с присущим ему культом индивидуализма единообразие суждений, стереотипность восприятия и мышления также являются нормой. Несмотря на внешний плюрализм, общество навязывает своему члену «правила игры», стандарты потребления, стиль жизни. Более того, в условиях глобализации, распространения единых интернациональных форм культуры практически на всей территории земного шара конформизм выступает уже как стереотип сознания, воплощенный в формуле «так живет весь мир».

Еще А. де Токвиль замечал, что в условиях «демократического деспотизма» люди каждый день жертвуют государству новую частицу своей личной свободы.

Наряду с понятием «конформизм» в социальной психологии есть категория «конформность», под которой понимается либо универсальный механизм согласования мнений и поведения индивида с мнением и поведением группы или ее большинства, условие и проявление социализации личности, либо один из аспектов взаимоотношений индивида и группы, наряду с нон-

конформностью (негативизмом) и активным самоопределением в группе на основе осмысленного отношения к ее целям, ценностям и нормам.

В определенном смысле подобную конформную реакцию на групповое давление демонстрирует достаточно большое число людей, находящихся на первой стадии вхождения в референтную группу – на стадии адаптации – и решающих личностно значимую задачу «быть и, главное, казаться таким, как все». Особенно отчетливо конформизм проявляется в условиях тоталитарного общественного устройства, когда личность боится противопоставлять себя господствующей элите и подчиненному ей большинству, опасаясь не просто психологического давления, а реальных репрессий и угроз своему физическому существованию.

На личностном уровне конформизм чаще всего выражается в качестве такой личностной характеристики, которая в социальной психологии традиционно обозначается как конформность, то есть готовность индивида поддаться как реальному, так и лишь воспринимаемому как таковое давлению группы, если не стремлению, то, во всяком случае, предрасположенности изменить свои позицию и видение в связи с тем, что они не совпадают с мнение большинства. Понятно, что в одних случаях подобная «податливость» может быть связана с реальным пересмотром своих позиций, а в другом – лишь со стремлением хотя бы на внешнем, поведенческом уровне избежать чреватого негативными санкциями противопоставления себя конкретному сообществу, будь то малая или большая группа. Таким образом, традиционно принято говорить о внешней и внутренней конформности (см. *Национальное согласие, Национальная психология, Пассионарность*).

КОНФЛИКТ ЭТНИЧЕСКИЙ (МЕЖЭТНИЧЕСКИЙ КОНФЛИКТ) (от лат. слова *conflictus – столкновение*, каз. *этносаралық қақтығыс*, англ. *ethnic conflict*) – столкновение противоположных интересов; форма гражданского противостояния внутри государства или на трансгосударственном уровне, когда одна или более сторон конфликта организуется и действует на этнической основе или от имени этнической. Конфликт этнический (далее – К.Э.) возникает обычно в результате социальной напряженности в обществе и нерешенных пограничных вопросов. Нередко межэтнический конфликт обостряется из-за безответственных заявлений и поступков представителей местных элит, а также выступлений в средствах массовой информации, интернете, youtube.

К.Э. может иметь разные причины (политические, территориальные, социально-экономические, ресурсные, историко-культурные) и протекать как в скрытых формах межэтнической напряженности, так в форме открытого насильственного конфликта. Распространенными формами К.Е. являются конфликты сепаратистские, когда представители этнического меньшинства выступают за отделение от государства своего проживания и создание собственного. Помимо такого рода конфликтов («группа против государства), имеют место конфликты между двумя или более этническими группами, которые зачастую приобретают крайне жестокие формы и имеют тенденцию

к циклическому насилию. Способы и механизмы предотвращения и трансформации К.Э. составляют основу так называемой конфликтологии, которую можно считать поддисциплиной этнополитологии.

К.Э. к тому же внеправовая напряженная ситуация, создаваемая крайней политизацией этничности, когда в сознании этнической группы (народа) сливаются воедино опасения за свое экономическое и социальное благополучие, страх за национальные права, за атрибуты самобытности, культуры и языка. Предконфликтная ситуация обычно проходит такие этапы: мобилизация, затем политизация основной массы этнической группы. Часто этнический конфликт становится «национальным» лишь по форме, в его основе лежат экономические и социальные проблемы, нерешенностью которых пользуются различные «лидеры» в своих корыстных или политических целях.

К.Э. в «чистом виде» бывает редко. Обычно, возникнув на экономической, социально-политической, иной внеэтнической основе, конфликт приобретает на последующих фазах этнический характер, если, конечно, речь идет о противостоянии различных национально-государственных образований или о столкновениях внутри государств различных этнических групп населения. Это значит, что зачастую в социальном, политическом, экономическом конфликте между группами людей они идентифицируют друг друга по этническим признакам.

Различаясь по масштабам, социальному значению, происхождению, «возрасту», напряженности, К.Э. имеет одну «конечную природу», способствующую этнической мобилизации. Их глубинные корни — нарушение прав той или иной нации или этнической группы, справедливости и равноправия в межнациональных отношениях. К.Э. может быть результатом обделенности этнических периферийных групп, неравномерного развития, неравномерной модернизации «ядра» и этнонациональной «периферии» в многонациональном, полиэтническом государстве. В этих случаях экономическое неравенство между различными этническими группами, осознаваемое как коллективное этнонациональное ущемление, становится причиной формирования и проявления этнической солидарности.

К.Э. имеет собственную динамику. Наиболее характерные ее моменты заключаются в следующем.

Во-первых, постепенное усиление конфликта за счет введения все более активных сил, а также за счет накопления опыта борьбы.

Во-вторых, увеличение количества проблемных ситуаций и углубление первичной проблемной ситуации. По мере развития конфликта происходит выдвижение все новых требований, обвинений, первичная проблемная ситуация обрастает все новыми аргументами и фактами.

В-третьих, повышение конфликтной активности участников, изменение характера конфликта в сторону его ужесточения, вовлечения в конфликт новых лиц.

В-четвертых, нарастание эмоциональной напряженности, сопровождающей конфликтные взаимодействия, которая может оказать как мобилизующее, так и дезорганизующее влияние на поведение участников конфликта. В

К.Э. по мере его развития возрастает чувство антипатии или враждебности. Поводы и случаи для этого всегда находятся.

В-пятых, для К.Э. характерно формирование устойчивого образа «внешнего врага», когда компромисс воспринимается только как капитуляция противника, когда проявляется стремление каждой из сторон-участниц конфликта «одержать победу».

В-шестых, для К.Э., как правило, характерна их интернационализация, т.е. вовлечение в конфликт или его урегулирование третьих сил или международных организаций. Его многоаспектный характер предполагает такие пути урегулирования, которые позволили бы влиять на события в разных сферах и разными средствами – от правовых до социально-психологических. Однако важнее предупредить конфликт, не дать ему разгореться, перейти из латентной формы в открытую. Но если конфликт все же начался, то следует иметь в виду, что его легче погасить в самом начале, когда он еще не приобрел широкомасштабный характер. Если же дать конфликту разгореться, то он перейдет в длительную стадию, примет затяжной характер и тогда его разрешение становится трудным, могут наступить необратимые последствия. К.Э. подвержены страны, находящиеся на любой стадии социально-экономической зрелости. Канада, Испания, Югославия, Афганистан, Шри Ланка, Руанда, Уганда и другие страны – тому примеры. К.Э. по многочисленным прогнозам экспертов будут и в дальнейшем все больше влиять на мировой порядок и международные отношения. По данным этнологов, в мире существует до 5 тыс. этнических групп, которые потенциально готовы заявить о своих правах на самоопределение и образование государства. Большая часть этих движений протекает в латентной или ненасильственной форме. Однако 260 национальных меньшинств активно требуют независимости или отделения и признания в ООН. От 70 до 90 из этих национальных конфликтов характеризуются вспышками насилия. К примеру, только в период с 1994 по 1996 г. миротворческие силы ООН участвовали в 17 крупных конфликтах.

Например, по данным исследователей истории мирового порядка, из 286 войн до середины XIX века только 8 были на этнической почве, а после Второй мировой войны из 150 вооруженных конфликтов уже 127. С 1990-х годов почти все конфликты носили национальный характер. В XXI веке преуспеет только такое государство, которое сможет эффективно управлять межэтническими отношениями, добьется мира, согласия различных этносов, проживающих в нем (см. *Дискриминация, Джихад, Консолидация внутриэтническая и межэтническая, Терроризм, Мультикуртурализм, Национальный эгоизм, Радикализм, Расизм, Этнизация политики*).

КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА (ДО 2020 ГОДА) (каз. *Қазақстан халқы Ассамблеясының (2020 жылға дейінгі) даму Тұжырымдамасы*, англ. *the concept of development the Assembly of People of Kazakhstan (till 2020)*) – представляет системную совокупность базовых ориентиров, нацеленных на реализацию государственной этнополитики, формирование национального единства, обеспечение общественного

согласия и стабильности, повышение динамики взаимодействия государственных и гражданских институтов в сфере межэтнических отношений и совершенствование механизмов этого взаимодействия, прежде всего, посредством института Ассамблеи. Основополагающие принципы: приоритет прав и свобод человека и гражданина; приоритет интересов народа и государства; национального единства, суверенитета и целостности Казахстана; равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений или по любым иным обстоятельствам; равноправия и персональной ответственности членов Ассамблеи за деятельность в ее составе; транспарентность. **Цель –** дальнейшее развитие института Ассамблеи и повышение ее роли в укреплении Независимости и государственности страны, обеспечение общественного согласия, национального единства на основе патриотизма, общих ценностей при консолидирующей роли казахского народа и государственного языка.

Основные **задачи**: 1) гармонизация межэтнических отношений и укрепление общественного согласия как эффективного ресурса реализации Стратегии «Казахстан-2050», построения Общества благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей Всеобщего Труда; 2) создание благоприятных условий для формирования национального единства, укрепления межэтнического согласия и толерантности в обществе через обеспечение эффективного взаимодействия государственных органов и институтов гражданского общества в сфере межэтнических отношений; 3) интеграция этнокультурных и иных общественных объединений для достижения общественного согласия и национального единства на основе дальнейшего развития этнических культур, языков и традиций народа Казахстана; 4) формирование системы общественных ценностей казахстанского общества, развитие политико-правовой и социально-нравственной культуры граждан, опирающейся на исторический опыт и демократические нормы; 5) развитие этнических культур, языков и традиций народа Казахстана; 6) поддержка казахской диаспоры за рубежом в вопросах сохранения и развития языка, культуры и национальных традиций, укрепления ее связей с исторической Родиной; 7) расширение интеграционных связей с международными организациями и институтами гражданского общества зарубежных стран.

Реализация данных задач осуществляется на основе Стратегии «Казахстан-2050», ежегодных Посланий Президента народу Казахстана.

Концепция принята на XX Сессии Ассамблеи народа Казахстана в 2013 году (см. *Ассамблея народа Казахстана*).

КОРЕННОЙ ЭТНОС (каз. *тұрғылықты этнос,* англ. *native, indigenous ethnos*) – то же, что коренной *Народ*, *Этнос,* население, исконно (до формирования существующих государственных границ) проживающее на территории традиционного расселения и имеющее с ней неразрывную историческую связь. Расплывчатость понятия К.э. связана с отсутствием устанавливаемых в каждом случае хронологических рамок «традиционного расселения». Чаще всего к К.э. в бывшем СССР относили *Титульные этносы*. В отличие от по-

нятия К.э., коренной народ, *Коренной язык* в документах ООН и других международных организаций используются термины *Автохтон, Автохтонный язык, Миноритарный язык* (см. *Ассимиляция, Диаспора, Конфликт, Народ, Этническая группа, Этническая фузия, Языковая ассимиляция).*

КОРЕННОЙ ЯЗЫК (каз. *тұрғылықты тіл*, англ. *native language*) – язык *Коренного этноса*, имеющего неразрывную историческую связь с территорией традиционного проживания, стремящегося сохранить, развивать и передать молодому поколению *Культуру, Традиции и обряды, Язык*. К.я. является главным признаком *Этнической идентичности* и *Языковой идентичности* коренных *Этносов*, которые указывают его в качестве основного языка в *Переписях населения*. Понятие К.я. уже более популярного понятия язык *Титульного этноса*. В Финляндии финский и шведский языки – *Официальные языки*, а К.я. объявлены саамский (3000 носителей), цыганский (10000 носителей) языки, а также язык жестов (язык глухих, 10000 носителей), однако русский язык (31000 носителей) не получил подобного статуса (А. Мустайоки). Права К.я., как и права коренных народов, защищаются в Декларации о правах коренных народов, Международном пакте о гражданских и политических правах и пр. (см. *Автохтонный язык, Местный язык, Народ, Этнический язык, Язык, Язык диаспоры, Языки Казахстана. Языковое право*).

КОСМОПОЛИТИЗМ (от греч. *cosmopolitis* — гражданин мира, каз. *әлемді сүюшілік*, англ. *cosmopolitanism*). Идеология мирового гражданства, утверждающая приоритет чувства принадлежности любого человека ко всему человечеству над всеми другими социальными связями. Отвергает идеи «национальной почвы, национальной культуры, патриотизма, а в сфере политики проповедует отказ от государственного и национального суверенитета, от национальных интересов и традиций. В ее основе лежит идея создания мирового государства или мировой федерации государств, для чего необходимо отказаться от государственного суверенитета, этнической и национальной принадлежности, культуры и традиций.

Возникнув в далеком прошлом, космополитические идеи получили широкое распространение также и в современную эпоху. Выступая против национально-освободительного движения, идеологи космополитизма говорят об устарелости национального суверенитета. Современный космополитизм проповедует неизбежность растворения национальных культур в «динамичном общем потоке индустриального прогресса».

Умонастроения в рамках космополитизма страдают исходной противоречивостью. Говоря о свободном от узости «регионализма» универсальном мировоззрении, его идеологи ратуют за создание глобальной культуры. Однако, при этом, источником универсализма считают не объективный процесс сближения культур, а насаждение, главным образом, американской, с оговорками европейской культуры во всех регионах мира. Космополитическую направленность содержит в себе доктрина «неоглобализма», игнорирующая национальные особенности различных регионов и культур и направленная на

искусственное насаждение новейших социальных структур и цивилизационных стандартов.

В противовес космополитизму *интернационализм*, не отрицая патриотизм и национальные чувства, все же соединяет в своей основе общечеловеческие интересы с национальными, и не может быть тождественен космополитизму. Интернационализм рассматривает глобализацию общественной жизни как объективный процесс. Но при этом длительная перспектива интернационализации национальных культур предполагает не устранение национальных особенностей и традиций, а глубокое и последовательное усвоение их ценного потенциала всем человечеством (см. *Государственная идентичность, Интернационализм, Национальный суверенитет, Патриотизм*).

КСЕНОФОБИЯ (от греч. *xanos* – чужой + *phobos* – страх, каз. *ксенофобия (бейтаныс адамдардан қорқушылық),* англ. *xenophobia*) – навязчивый страх перед незнакомыми людьми боязнь чужих; неприязнь, нетерпимость, ненависть и презрение к лицам иной веры культуры, национальности, к иноземцам, представителям других регионов, а также к чему-либо незнакомому, чужому, непривычному. В этносоциологии ксенофобия – это психология, идеология и социальная практика, связанная с признанием исключительности своего этнического объединения, враждебностью к другим общностям.

Ксенофобия обычно связана с усвоенными человеком установками этноцентризма и предубеждения, с внушенными этнорасовыми стереотипами. Социальная основа ксенофобии – конкуренция, ненадежность существования, необеспеченность условиями жизни, порождающая эгоистический страх за собственную безопасность. Отсюда – инстинктивное стремление к самосохранению. Психологическим источником ксенофобии является привычка искать причину всех бед не в самом себе, а в происках тех или иных пришельцев, чужеземцев, лиц другой национальности. Часто ксенофобию искусственно разжигают внешние для социума политические круги для претворения в жизнь политики «разделяй и властвуй».

Однако, надо отметить, что ксенофобия может возникнуть как защитная реакция, естественное стремление рода, племени, народности, нации в защите своих обычаев, обрядов, традиций, языка, культуры от крайних чужеземных влияний, которые на протяжении истории практиковалась экспансионистскими кругами и странами с целью уничтожения самобытности того или иного народа, дискриминации и геноцида.

Противостоять ксенофобии, как внутри какой-либо этнической общности так вне ее, то есть с обеих сторон влияния, могут люди и их сообщества, обладающие общей культурой и сознанием, чувством интернационализма, терпимостью к другим группам или индивидам, целым комплексом признаков, отличающихся от данной общности. Ксенофобия, как комплекс ненависти и страха в большей степени свойственна этносам, живущим в изоляции, а также малочисленным народам и этническим группам, длительное время испытывавшим национальное угнетение, агрессивные действия со стороны других народов или государствен-

ных сообществ. Но ксенофобия, как разновидность шовинизма, больше может проявляться со стороны крупной нации по отношению к другим малым народам (см. *Антисемитизм, Мигрантофобия, Толерантность, Этнические стереотипы*).

КУЛЬТУРА МЕЖЭТНИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ (каз. *этносаралық қатынас мәдениеті*, англ. *culture of interethnical communication*) – совокупность личностных идейных и моральных установок, социально-нравственных ценностей, норм и требований, правил, знаний, действий, привычек, осуществление которых обеспечивает взаимопонимание, согласие, стабильность, сотрудничество в сфере межэтнических отношений. К.м.о. – неотъемлемая и органичная часть духовной жизни общества и *Культуры* человеческих отношений в целом. Содержание К.м.о. складывается как из знания общепринятых на международном уровне норм и правил, регулирующих отношения представителей разных *Этнических общностей*, так и из соблюдения этих норм и правил, адекватных реакций на особенности поведения представителей других *Этносов*, *Этнических групп,* культур, из утверждения на практике взаимно согласованных принципов бесконфликтного взаимопонимания и сотрудничества, из противостояния национальной ограниченности и замкнутости, национальной предвзятости и вражде, национальному недоверию и отчужденности, национальному эгоизму и *Этноцентризму* (см. *Язык, Язык межнационального общения, Языковое право*).

КУЛЬТУРНЫЙ ПРОЕКТ «ТРИЕДИНСТВО ЯЗЫКОВ» (каз. *«Үштұғырлы тіл» мәдени жоба*, англ. *cultural project «trinity of languages»*) – одно из направлений внутренней политики Республики Казахстан, в основу которого положена идея приоритетного развития трех Языков: казахского языка – *Государственного языка*, русского языка – одного из *Мировых языков* и *Языков межнационального общения*, английского языка – одного из мировых языков и языка успешной интеграции в глобальную экономику. Коротко идея К.п.Т.я. сложилась в виде формулы: «развиваем государственный язык, поддерживаем русский и изучаем английский язык». К.п.Т.я. в условиях многообразия *Языков* и *Культур*, не ущемляя другие языки и культуры и укрепляя общественное согласие, обеспечивает соблюдение *Языковых прав* всего народа Казахстана, обеспечивает свободный выбор языка общения, обучения и творчества. В стране создана и успешно функционирует широкая сеть воскресных школ и этнопросветительских центров. Овладение гражданами Казахстана тремя языками – насущная потребность и свидетельство конкурентоспособности страны. Впервые прозвучавшая на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана (2006), а затем в Послании «Новый Казахстан в новом мире» (2007) идея К.п.Т.я. стала реализоваться поэтапно и неотъемлемой частью вошла в новую *Государственную программу функционирования и развития языков Республики Казахстан* (см. *Языки Казахстана, Языковая идеология, Языковая политика, Языковое право*).

-Л-

ЛИНГВОНИМ (лат. *lingua язык* + *onim* имя, каз. *Лингвоним,* англ. *linguonym*) – название конкретного *Языка, Этнического языка, Языка диаспоры*, диалекта, социолекта и др., который обслуживает определенную *Этническую общность, Этнос, Народ*, социальную группу и проч. Могут различаться исторические Л. (названия языка в разные периоды его истории, напр., древнерусский язык, среднерусский язык, современный русский язык), локальные Л. (названия языка в различных регионах). Среди Л. Различают также: а) названия семей и макросемей языков (напр., алтайская семья языков, ностратические языки); б) названия генетических или типологических групп языков (напр., тюркские языки, агглютинативные языки); в) названия креольских языков, пиджинов, искусственных языков и проч (напр., эсперанто, трасянка); г) собственно названия языков, языков диалектов и проч (см. *Этноним, Языковая общность*).

-М-

МАЖИЛИС ПАРЛАМЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (Мажилис) (каз. *Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісі*, англ. *Majilis of the Parliament of Kazakhstan*) – М.П.Р.К. состоит из двух палат Парламента Республики Казахстан (нередко именуемая «нижней палатой»).

Состоит из ста семи депутатов. Девяносто восемь депутатов избираются на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании по пропорциональной система (по партийным спискам). Девять депутатов избираются АНК. Депутатом Мажилиса может быть лицо, достигшее двадцати пяти лет.

Мажилис принадлежит исключительно важная роль в осуществлении представительной, законодательной и контрольной функций Парламента. В результате непосредственного волеизъявления избирателей в Мажилисе (в целом – Парламенте) формируется партийное большинство, ответственное вместе с Правительством за разработку и реализацию общей для ветвей власти программы действий, между законодательной и исполнительной ветвями власти налаживается согласованная общая стратегия деятельности и возникает общая ответственность за принимаемые решения.

В качестве палаты общенационального представительства Мажилис наделен особыми полномочиями по участию в назначении Президентом Республики Премьер-Министра страны, по принятию к рассмотрению внесенных в Парламент законов и рассмотрению этих проектов, по выражению вотума недоверия Правительству, организации совместных заседаний Палат и др.

Действенным каналом выявления демократическим путем интересов в сфере межнациональных отношений выступает гарантированное парламентское представительство конституционного органа – АНК, реализуемое путем непосредственного избрания АНК девяти депутатов. Выборы проводятся в

соответствии с Конституционным законом «О выборах в Республике Казахстан».

Депутатская группа АНК из 21 мажилисмена, основной костяк которой составили избранные АНК 9 депутатов, играет роль механизма организации межпартийного сотрудничества по вопросам, требующим общенационального консенсуса, независимо от политических взглядов и предпочтений (независимость, единство народа, общность ценностей, общественное согласие).

Деятельность депутатской группы строится в тесном контакте с фракциями политических партий в Мажилисе, Секретариатом АНК и региональными ассамблеями.

Предметная работа депутатами проведена по подготовке таких важнейших концептуальных документов, как Декларация двадцатилетия Государственной Независимости Республики Казахстан, Доктрина национального единства (2010 г.), Концепция развития АНК до 2020 г., новая редакция Концепции этнокультурного образования, Концепция домов дружбы и некоторых других актов. Используя свое конституционное право законодательной инициативы, избранные Ассамблеей депутаты инициировали разработку Закона об АНК и еще ряда других законопроектов, приняли непосредственное участие в качестве членов рабочих групп в обсуждении и доработке 373 законопроектов, по многим возглавляли рабочие группы.

За период работы Мажилиса IV созыва избранниками АНК было направлено 185 депутатских запросов, проведено более чем 900 встреч в регионах с участием около 60 тысяч человек. Премьер-Министру Республики и министрам было направлено 884 письма, благодаря чему удалось решить ряд принципиально важных вопросов.

Депутатской группой проводятся и другие разноплановые мероприятия: научно-практические конференции, заседания круглых столов, семинары с выездом в регионы страны (см. *Закон об АНК*).

МАЛАЯ РОДИНА (каз. *кіші отан,* англ. *small homeland*) – 1. Исторически первоначальная, небольшая родина малых человеческих групп (см. *Родина, Историческая родина*). 2. Территория региона, населенного этнически своеобразной группой и в силу отдельных причин относительно обособленная от остальной страны. Во многих странах мира сохранились *Этнические анклавы* небольшого размера, заселенные определенными этносами (например, баски в Испании). Население подобных анклавов в большинстве случаев имеет свои культурные особенности. 3. Место рождения и становления человека как личности. Важная составляющая М.р. − социальная среда, которая образуется сообществом живущих в ней людей. В этой социальной среде формируются разговорная речь, манеры поведения, характер человека. Его личностные качества определяются культурой, менталитетом людей, живущих на его М.р. Характер этого влияния так же, как и условия жизни, от поколения к поколению изменяются под влиянием общего развития цивилизации. В этой связи у земляков разных поколений сохраняется одинаковое восприятие

неповторимости природной панорамы М.р., но складываются разные впечатления о своем бытие (см. *Родина, Историческая Родина*).

МАЛОЧИСЛЕННЫЕ НАРОДЫ (каз. *саны аз халық*, англ. *minority people*) – *Народы, Этносы, Этнические группы*, отличающиеся небольшим числом своих представителей, но сохраняющие в той или иной мере собственную *Этническую идентичность*, *Язык, Языковую идентичность*, самобытную *Культуру, Традиции и обряды*, формы традиционного хозяйствования, религию. Число М.н. на земле растет с распространением глобализации, *Ассимиляции, Этнической фузии* и др. Последний Единый перечень коренных М.н. Российской Федерации (2010) включает абазинов, алюторцев, вепсов, долган, ижорцев, ительменов, манси, нанайцев, нганасан, негидальцев, ненцев, нивхов, ороков, орочей, селькупов, тазы, ханты, чуванцев, чукчей, эвенков, эвенов, юкагиров и др. Все перечисленные и другие коренные М.н. России являются также М.н. Республики Казахстан (см. *Автохтон, Ассимиляция, Коренной этнос, Коренной язык, Язык диаспоры, Языковая ассимиляция*).

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЯЗЫК (каз. *халықаралық тіл,* англ. *international language*) – *Язык*, служащий средством общения значительного числа представителей *Народов* разных государств. Различают естественный М.я. – язык, одновременно выполняющий функцию средства общения данного народа и функцию общения между народами; искусственный М.я. – аналог естественного языка, специально созданный для общения между народами, напр., волапюк, идо, эсперанто (см. *Государственный язык, Язык межнационального общения, Мировые языки, Официальный язык, Язык*).

МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (каз. *этносаралық қарым-қатынастар,* англ. *Interethnic relations*) – вид общественных отношений, складывающихся между этносами в ходе их взаимодействия, а также между представителями этносов на личностном уровне в рамках многоэтничных государств. Межэтнические отношения (далее – М.О.) могут иметь характер дружественный, нейтральный и конфликтный. Во многом характер и содержание М.О. определяются политическим режимом и социально-экономическими условиями, в рамках которых происходит их развитие. Однако они обладают и относительной самостоятельностью, выражающейся в их специфике. М. о., в целом, имеют комплексный характер, включая экономические, социально-политические, духовные и культурные отношения. От состояния М.О. зависит общеполитическая ситуация в полиэтничном обществе. В условиях межэтнического согласия и мира политическое положение в полиэтничном обществе характеризуется стабильностью. И, наоборот, когда М.О. напряжены или конфликтны, то это непосредственно расшатывает политическую обстановку в целом, дестабилизирует общественное развитие. Нередко в многоэтничном государстве острота М.О. выступает на первый план, определяя всю общественно-политическую ситуацию.

В позитивном плане следует отметить, что межэтнические и межконфессиональные отношения за последние годы стали объектом изучения и академической, вузовской науки: философами, политологами, историками, правоведами, филологами и исследователями других смежных специальностей, что в целом соответствует требованиям комплексного подхода к определению тематики, организации и проведения исследований. Некоторые такие научные поиски проводятся под эгидой Научно-экспертного совета (далее – НЭС) АНК, результаты их вводятся в научный оборот и попадают в поле зрения региональных исследователей. Это способствует наработке единых методов на основе принятых императивов государственной этнополитики, повышению ответственности госорганов за качество предоставляемых исследовательских услуг, расширению научного взаимодействия. Кроме того, это помогает включать в процесс развития теории, освоения методологии анализа и обобщения практиков, занимающихся эмпирическим изучением межэтнических, межконфессиональных, государственно-конфессиональных отношений и повышению эффективности и конкретизации направлений государственной этнополитики.

Проживая в обществе совместно с другими людьми, каждый человек и все социальные группы должны учитывать интересы, права и свободы других лиц, уважать общественную нравственность. Эта конституционная норма ориентирует на необходимость нравственного компонента в ходе реализации прав и свобод, записанных в законодательстве, фиксирует глубинную связь права и нравственности. Общественная нравственность как важнейший нормативный регулятор социальных отношений должна быть ориентиром и для правовой сферы, особенно для реализации записанных в законодательстве прав, свобод и обязанностей. Эта норма Конституции незаменима при разрешении юридических коллизий и в процессе применения нормативных правовых актов. Она должна быть одним из ориентиров в правотворческой и правоприменительной деятельности государственных органов, в том числе при подготовке, издании и применении подзаконных нормативных правовых актов.

В период модернизации общественно-политических и социально-экономических процессов, появления концепций «новой модернизации», этнические и межэтнические отношения следует закономерно рассматривать в контексте процессов модернизации этнонациональной политики на должной научно-теоретической базе, используя положительный опыт, сохраняя преемственность и развитие. Тогда возможно определение подходов, принципов, целей и задач политики реформирования конкретных сфер общества. Только таким образом можно получить реальную картину сложных явлений и процессов межэтнического развития, сочетая при этом знания человека и общностей, этносов и общества, этносов как наций и наций-государств как их гражданской общности.

Межэтнические отношения в Казахстане принципиально деполитизированы. Согласно ст. 5 Закона Республики Казахстан «О политических партиях», запрещается создание и деятельность политических партий, цели и действия

которых направлены на разжигание социальной, расовой, национальной, религиозной, сословной и родовой розни. Не допускается создание партий по расовой, этнической и религиозной принадлежности.

Кроме Конституции Республики Казахстан, межэтнические отношения регулируются в Казахстане нормативными правовыми актами – законами Республики Казахстан: «Об общественных объединениях», «Об Ассамблее народа Казахстана», «О государственном социальном заказе», «О языках в Республике Казахстан», «О медиации», и др.

В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 18 апреля 2013 года № 552 об утверждении Концепции развития Ассамблеи народа Казахстана (до 2020 года), внешними факторами, влияющими на состояние межэтнических отношений, являются: геополитические интересы ведущих международных субъектов в центрально-азиатском регионе; наличие в регионе факторов военно-политической и этнической нестабильности в том числе в непосредственной близости от границ Казахстана; нарастание противоправной деятельности экстремистских, террористических и радикальных групп под прикрытием религиозных идей; нарастание конфликтного потенциала в различных частях света между традиционными системами ценностей и культурой быстро растущих национальных и культурно-исторических общностей; снижение порога терпимости в отношении мигрантов и толерантности массового сознания; рост зарубежных информационных потоков, способных повлиять на казахстанские идеалы и ценности, мировоззрение, менталитет; деятельность религиозных объединений и течений, не соблюдающих законодательство страны; диаспоральная политика зарубежных государств; рост транснациональной преступности; политизация конфессий и этноориентированных организаций.

Указанные факторы могут оказать влияние на состояние межэтнических отношений, межэтнической толерантности и общественного согласия в Республике Казахстан, процесс формирования национального единства (см. *Национальное согласие, Процессы этнически, Принципы этнополитики, Конфликт этнический, Всеобщая декларация прав человека*).

МЕЖЭТНИЧЕСКИЙ БРАК (каз. *этносаралық неке,* англ. *interethnic marriage*) – исторически обусловленный, социально, иногда юридически подтвержденный союз между мужчиной и женщиной, принадлежащих к различным этническим группам (см. *Ассимиляция*, *Аккультурация*). С развитием человеческого общества количество М.б. возрастает. Однако,ограниченные рядом социальных условий, М.б. гораздо менее распространены, чем браки мононациональные. Такая ситуация складывалась и продолжает иметь место в результате целого комплекса различных причин. Объективными факторами, снижающими количество М.б., являются особенности расселения этносов, владение ими определенным языком и приспособленностью к определенным занятиям, специфика образа жизни и мышления каждого народа, разница культурных, религиозные и социальных законов и предписаний, обычаи, традиции, историческое прошлое и ряд других обстоятельств.

Образование этнически смешанных семей играет важную роль в процессе изменения этнического состава населения. Межэтнический брак включен в сложную систему социальных взаимодействий, ее динамика зависит от многочисленных социальных условий. Положительная динамика межэтнических браков свидетельствует о стабильности межэтнических отношений, благоприятном климате их развития, а также является позитивным показателем устойчивости социально-экономической ситуации в целом (см.*Этнос, Этнические группы*).

МЕНТАЛЬНОСТЬ ЭТНОСА (фр. – *mentalite,* + от лат. *mentalis* – умственный, духовный, каз. *этникалық дiл*, англ. *ethnic mentality*) Особенности психического склада и мировоззрения людей, входящих в ту или иную этническую целостность, исторически сложившийся образ мыслей, чувств и мироощущения этноса, создававшиеся веками в процессе его исторического развития. Ментальность этноса выражается в виде иерархии идей, воззрений, представлений о мире, оценок, вкусов, культурных канонов, способов выражения мыслей, являясь существенной частью этнической традиции.

Этническая картина мира создается представлениями человека о мире, сформировавшимися на основании определенных культурно-ценностных доминант. Представления эти отчасти осознаваемые, отчасти бессознательные. Ментальность выступает в качестве совокупности комплексов, складывающихся в процессе адаптации человеческого коллектива (этноса) к окружающей природно-социальной среде. Она и выполняет в этнической культуре роль основного механизма, при помощи которого происходит психологическая адаптация к окружающей среде.

Характер действий человека в мире, достаточно специфичен для каждой этнической культуры. Эта специфичность и является индикатором, который позволяет в научном поиске создавать образ ментальности конкретного этноса, отталкиваясь от фигур шаблонного, усредненного, соседнего этноса или группы этносов.

Для постижения менталитета определенного типа необходим анализ как можно более широкого культурного контекста: текстов и предметов материальной культуры, системы социальных связей и взаимоотношений, быта и истории повседневности. Понимание идеологии социума поможет правильно оценивать все происходящие в нем процессы, адекватно воспринимать поведение его членов и глубже понимать выработанные им культурные феномены, что имеет неоценимое значение на нынешнем этапе развития общества и цивилизации (см. *Национальная идея, Национальная психология, Патриотизм, Стереотипы этнические, Толерантность, Этнопсихология*).

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ (МСУ) (каз. *жергiлiктi өзiн-өзi басқару,* англ. *local self-government*) – МСУ в Республике Казахстан деятельность, осуществляемая населением непосредственно, а также через маслихаты и другие органы местного самоуправления, направленная на самостоятельное решение вопросов местного значения под свою ответственность, в

порядке, определяемом ЗРК от 23 января 2001 г. «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» и иными нормативными правовыми актами. Институт МСУ непосредственно связан с уровнем развития страны, ее традициями, организацией государственной власти, ее децентрализацией, с развитием демократических начал в управлении и созданием комфортных условий жизни населения.

Конституцией РК предусмотрено осуществление местного самоуправления в местных сообществах, охватывающих территории, на которых компактно проживают группы населения. Основным Законом предусмотрена возможность делегирования органам местного самоуправления осуществления государственных функций, а также гарантируется самостоятельность органов местного самоуправления в пределах их полномочий, установленных законом (ст. 89).

Конституционной реформой 2007 г. открыт новый этап в развитии МСУ.

9 февраля 2009 г. названный ЗРК был дополнен главой 3-1. «Участие граждан в местном самоуправлении», состоящей из шести ст.ст. 39-1 - 39-6, регулирующих, соответственно, основания участия граждан в местном самоуправлении; права и обязанности членов местного сообщества; сходы местного сообщества и собрания местного сообщества; обязанности органов местного самоуправления; взаимоотношения государственных органов с органами местного самоуправления; ответственность органов местного самоуправления.

Утвержденной Указом Президента РК от 28 ноября 2012 г. № 438 Концепцией развития местного самоуправления в Республике Казахстан в данном направлении предусмотрен и реализуется ряд конкретных мер.

В августе 2013 г. впервые в истории независимого Казахстана состоялись выборы более 91% всех акимов страны, в зонах ответственности которых проживают около 8 миллионов казахстанцев. За сельскими маслихатами и акимами законодательно закреплено 67 новых функций, на этот уровень дополнительно переданы 5000 единиц.

Указом Президента РК от 25 августа 2014 г. «О мерах по разграничению полномочий между уровнями государственного управления Республики Казахстан» определены принципы государственного управления, основанные на разграничении функций и полномочий между уровнями государственного управления в Республике Казахстан, повышении самостоятельности и ответственности центральных и местных исполнительных органов, а также передаче функций от государства в сферу негосударственного сектора. Из центра на места переданы всего 95 функций в сфере земельных отношений и недропользования, естественных монополий, экологии, транспорта, туризма и юстиции.

Данный процесс осуществляется синхронно с эволюцией общественного строя страны, в русле периодически проводимой децентрализации и деконцентрации государственной власти, максимально выверено, исключая ослабление эффективности управления страной (см. *Государство, Конституция*).

МЕСТНЫЙ ЯЗЫК (каз. *жергілікті тіл,* англ. *local language*) – локальный *Язык*; особый статус языка, который не всегда получает подтверждение в законодательных актах. Чаще всего М.я. – это бесписьменные языки или письменные языки, использование которых ограничено рамками *Этнических групп*. В то же время М.я. может использоваться в начальном образовании, местном радиовещании, телевидении, газетах и журналах. К М.я. Казахстана могут быть отнесены, напр., дунганский и уйгурский языки, статус которых, однако, в таком качестве официально не подтвержден (см. *Автохтон, Автохтонный язык, Коренной этнос, Коренной язык, Этнический язык, Язык, Язык диаспоры, Языки Казахстана*).

МИГРАНТ (лат. *migratio – переселение*, каз. *мигрант,* англ. *migrant*) – лицо, пересекающее государственные границы с целью изменения постоянного места жительства. Причинами, побуждающими или вынуждающими людей втягиваться в процессы перемещений по территориям, могут быть явления и факторы разного порядка. Чаще всего, к основным причинам миграции относят следующие: социально-экономические (поиск рабочих мест, возможностей для самореализации, получения образования, вступление в брак и т.п.); политические (преследование по политическим мотивам, политический протест, стремление к распространению своих политических взглядов и принципов); этнические (этническая рознь, угнетение и преследование по этническим признакам, стремление к этническому воссоединению); религиозные (религиозная нетерпимость и рознь, религиозное паломничество); военные (военные действия на определённой территории и желание людей избежать их возможных последствий); экологические (неблагоприятные природные условия региона, экологические катастрофы и т.п.) (см. *Иммиграция, Миграция*).

МИГРАНТОФОБИЯ (лат. *migratio – переселение* + греч. *φόβοσ – страх*, каз. *мигрантофобия,* англ. *migrant-phobia*) – страх или ненависть к *Мигрантам*, восприятие их как чужих, непонятных и поэтому опасных и враждебных (см. *Миграция, Миграция этническая, Мигрант*). М. как социальное явление с точки зрения теории *Этнической идентификации* является результатом стремления индивидов принадлежать к этнической группе, с которой они себя отождествляют, чтобы удовлетворить потребности в социальной, экономической и психологической защищенности. М. имеет глубинное психическое происхождение, которое вызывает в человеческом сознании интолерантные переживания и реакции, связанные с *Мигрантами* из-за потенциальной угрозы безопасности, из-за неспособности индивидов овладеть средой, а также в состоянии фрустрации, то есть ощущением непреодолимых препятствий к достижению желаемой цели или сильной потребности. М. способствует росту межэтнической напряженности, этнической нетерпимости и конфликтов. М. имеет негативные последствия не только в среде местных жителей, которые могут испытывать дискомфорт, скрытое ощущение опасности и тревоги, но и для самих *Мигрантов*, кото-

рые в условиях М. не могут нормально адаптироваться и стать социально значимыми и полноценными гражданами. Поэтому преодоление М., снижение факторов, влияющих на её формирование и проявление, имеет важное значение для стабилизации межэтнических отношений и для общества в целом (см. *Миграция,Этнос*).

МИГРАЦИЯ ЭТНИЧЕСКАЯ (лат. *migratio – переселение*, каз. *этностық көші-қон,* англ. *ethnic migration*) – территориальное перемещение представителей различных этнических общностей, покидающих по различным причинам территорию своего государства с целью временного трудоустройства на территории принимающего государства или с целью закрепления на новой территории и получения гражданства (см. *Миграция, Мигрант*). М.э. может быть обусловлена неравномерным социально-экономическим и культурным развитием народов, национальным гнетом или неравноправием, военными столкновениями между отдельными народами, религиозными преследованиями (если религия совпадает с этнической принадлежностью) и др. Противоречивое влияние М.э. на региональные принимающие общества связано с тем, что вместе с позитивными эффектами возникают и новые социальные проблемы, которые зачастую приобретают этнический характер. Появление новых проблем в этой сфере обостряет общественные потребности в повышении степени регулируемости миграционных процессов и управляемости ими. Одной из ключевых проблем М.э. является адаптация и *Интеграция Мигрантов*. Ее решение состоит в том, чтобы минимизировать (в идеале избежать) анклавизации особенно приграничных регионов, мегаполисов, со всеми вытекающими отсюда социокультурными, политическими и криминальными рисками и создать механизмы и структуры, занимающиеся адаптацией *Мигрантов* (см. *Миграция, Иммиграция*).

МИНОРИТАРНЫЙ ЯЗЫК (каз. *миноритар тіл,* от фр. *Minoritare* – относящийся к меньшинству; от лат. *Minority language*) – 1. Язык этнического, политического или демографического меньшинства в мире. 2. Язык конкретного *Этноса*, представленный меньшим числом носителей по отношению к *Титульному этносу* и сосуществующий с ним на территории данного локализованного во времени и пространстве государства. Статус европейских М.я. определяется в Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств (*Eurepean Charter for Regional or Minority Languages*). К М.я. может быть отнесено 7% языков мира с числом носителей менее 100 человек, и 18% с количеством говорящих, трудно поддающихся подсчету. Скорость исчезновения М.я. на земле возросла в связи с распространением цивилизации и процессами глобализации, однако этой тенденции противостоит возрастающее этническое и языковое самосознание и проч. (см. *Коренной язык, Малочисленные народы, Смена языка, Языковое право*).

МИРОВЫЕ ЯЗЫКИ (каз. *әлем тілдері*, англ. *international*, *global languages*) – *Языки*, имеющие статус *Официального языка* и *Рабочего язы-*

ка Организации Объединенных наций и иных международных организаций. Клуб М.я. изменчив, в настоящее время в него входят английский, арабский, испанский, китайский, русский, французский. Число говорящих – не главный признак М.я. (напр., китайский язык, с числом носителей более миллиарда, не входит в клуб М.я.). Статус М.я. означает, что их коммуникативный ранг чрезвычайно высок, они используются во всех международных сферах: дипломатии, мировой торговле, туризме, интернете и современных средствах коммуникации, науке. М.я. являются обязательным предметом обучения в школах и вузах большинства стран (см. *Государственный язык, Коренной язык, Международный язык, Местный язык, Официальный язык, Титульный язык, Этнический язык, Язык межнационального общения*).

МИФОЛОГИЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ (от греч. *rnythos* – сказание, предание + *logos* – учение, каз. *ұлттық мифология*, англ. *ethnic mypthology*). В современном политическом лексиконе система доводов и положений призванная оправдать утверждения, концепции, представления в общественной сфере. В данном случае мифологию как термин следует отличать от преданий, сказаний, легенд и эпосов, объединенных в литературную форму.

В отличие от символических мифов, социальные мифы, выполняющие функцию призыва к действию, понятые буквально – это прямое заблуждение. Миф силен элементом чувственного представления, переносом на политические реалии локальных человеческих представлений. Мифология национальная привлекает своей чудесностью якобы простым воплощением заветного, реализацией великой мечты, поэтому мифология имеет достаточно прочные корни в национальной культуре.

Существует множество мифов на самые различные темы, в основном реализующие желаемое как действительное. Таковы известные постулаты фашистских теоретиков о «тысячелетнем царстве третьего рейха», расистский «миф двадцатого века», то есть расистский миф о роли немецкого народа и т. д.

Много и других мифов в национальной сфере более или менее оторванных или приближенных к действительности - о «высших» и «низших» расах, о тотальной роли национального о характера в судьбах народов и государств, об исключительности американской нации, об особой роли «западной цивилизации», «богоизбранности» еврейского народа, об обреченности целых народов на отсталость. С помощью ментальности национальной манипуляторы массовым сознанием спекулируя на тех или иных чувствах, нередко разжигают националистические настроения, толкая людей на те или иные действия (см. *Ментальность этноса, Общественное сознание, Стереотипы этнические, Идеология*).

МНЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ (каз. *қоғамдық пікір,* англ. *public opinion*) – 1. Мнение, заключающее в себе скрытое или явное, вербальное или невербальное отношение различных социальных общностей, групп и индивидов к проблемам, событиям и фактам действительности в конкретной социаль-

ной или социально-политической ситуации. 2. Мнение значительной части населения о какой-либо общественной проблеме. 3. Мнение по актуальным общественным проблемам, отличающимся дискуссионностью, выражаемое представителями различных социальных групп через средства массовой коммуникации.

Основным признаком М.о. является то, что оно включает не все точки зрения, имеющиеся у людей, а лишь связанные с изучаемой ситуацией. М.о. по конкретным вопросам в одной ситуации может коренным образом отличаться от М.о. в другой ситуации. Мнение становится общественным лишь в случае его публичного выражения, в противном случае оно остается индивидуальной точкой зрения отдельных людей. М.о. должно обладать определенностью и сохраняться на протяжении определенного периода времени. Как социальный контролер, М.о. способно следить, чутко реагировать на принятие и выполнение правительственных решений, способствуя или тормозя их реализацию. Также важной функцией М.о. является экспрессивная функция – выражение определенной позиции общества по отношению к фактам и явлениям жизни общества. В практике цивилизованных стран широко реализуется консультативная функция М.о., когда результаты опросов населения используются для выбора одобряемых обществом способов разрешения тех или иных проблем.

МОБИЛЬНОСТЬ ЭТНИЧЕСКАЯ (лат. *mobilis – подвижный*, каз. *этникалық мобильділік,* англ. *ethnic mobility*) – 1. Изменения в положении представителей этноса, связанные с этнической мобилизацией. 2. Этносоциальные процессы, связанные с *Миграцией* населения и изменением социального статуса людей (см. *Миграция этническая*). В самом общем виде в современном обществе можно выделить три стратификационных уровня: высший, средний и низший. В свою очередь, внутри каждого уровня находится также иерархически упорядоченная совокупность различных социальных слоев. Этническая группа, занимающая некоторое место в этой структуре, имеет возможность переходить с одного уровня на другой, повышая или понижая при этом свой социальный статус, либо перемещаясь по вертикали. М.э. иногда приводит к тому, что некоторые этносы оказываются как бы на стыке некоторых социальных групп, испытывая при этом серьезные психологические затруднения. Их промежуточное положение во многом определяется неспособностью или нежеланием по каким-либо причинам адаптироваться к одной из взаимодействующих социальных групп. Этот феномен нахождения как бы между двумя культурами, связанный с его перемещением в социальном пространстве, называется этнической маргинальностью (см. *Этнос, Этнические группы*).

МОДЕРНИЗАЦИЯ (В СВЕТЕ «СТРАТЕГИИ «КАЗАХСТАН -2050) (от фр. слова – *moderne – современный, modernisation,* каз. – *жаңаша жаңғырту*, англ. - *modernization*) – делать современным, вводить различные усовершенствования, в т.ч. технологические.

Современные теоретики политической модернизации выделяют два её типа:

1) Первичная политическая модернизация, прошедшая в странах Западной Европы и Северной Америки в XVI-XVIII вв. Она начиналась в Европе с Реформации церкви (XVI в.) и была закреплена эпохой Просвещения (XVII-XVIII вв.) Реформация и Просвещение преобразовали духовную сферу, затем произошла трансформация экономики и социальной структуры; в результате сформировалось гражданское общество, которое, в свою очередь, сконструировало соответствующую ему новую политическую систему. Возникший в результате этих преобразований современный (евроамериканский) тип общества характеризуется: рациональной организацией; секуляризацией основных институтов; автономизацией личности и её ориентацией на инструментальные ценности (технологии, точные науки, потребление, прогресс); высокой социальной мобильностью и активностью людей; подчинением закону, а не лицам; стремлением власти к демократическим формам.

2) Вторичная («догоняющая») политическая модернизация имеет место в ранее отсталых (в том или ином отношениях) странах и регионах в Латинской Америке, Азии, Африке, России. Сложностью «догоняющей» модернизации является невозможность соблюдения «естественной» логики созревания западных политических институтов: для этого уже нет времени, а соседство и возрастающее влияние политически «модернизированных» стран заставляют отстающие страны еще более ускорять процесс собственной политической модернизации. Между тем, в отстающих «традиционных» странах одни элементы общества уже вполне готовы к усвоению новых стандартов политической жизни, другие – только складываются, а третьи могут вовсе отсутствовать.

В конце XX в. ряд западных политологов пришел к выводу о том, что своеобразие условий политического реформирования «традиционных» обществ требует учета местной специфики. Часть «традиционных» институтов и ценностей могут быть «встроены» в обновленные политические структуры. Возможно проведение не «универсальной», а «частичной модернизации». Наконец, «догоняющая» модернизация может вовсе потерпеть поражение: возможны «регрессирующие» и даже «тупиковые» виды модернизации.

Исторически первичной является западная модель политической модернизации, в которой начальной фазой выступила рационализация властного авторитета (17-18 вв.), дифференциация политических функций и институтов (19 в.) и расширение политического участия (20 в.).

В Стратегии «Казахстан-2030» - впервые озвучена идея Президента страны о тройной модернизации: построить государство и совершить прорыв в рыночную экономику, заложить основы социального государства, перестроить общественное сознание.

Социальная модернизация, о необходимости которой Президент подчеркивал в своей программной статье «Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда» от 10 июля 2012 года, требует сегодня ясного представления о возможных вызовах и рисках. Уроки кри-

зиса еще раз показали, что императивы модернизации становятся общими для всех без исключения государств мира. И это обязывает уделять самое пристальное внимание развитию человеческого капитала. Она раскрывает неисчерпаемый потенциал укрепления взаимодействия власти и общества, межсекторального сотрудничества.

Модернизация невозможна без изменения сознания общества, взращивания у народа чувства ответственности за себя, страну, гордости за нее, истинного, действенного, а не созерцательного патриотизма, тем самым включая новые ресурсы общественного развития.

Новые концепты модернизации заложены в Стратегии «Казахстан-2050». Структурно Послание состоит из 3-х разделов: в первом разделе раскрываются основные достижения Казахстана, включая итоги реализации Стратегии «Казахстан-2030»; во втором разделе содержатся 10 вызовов, с которыми стране, как части международного сообщества, приходится иметь дело; в третьем разделе представлены 7 направлений нового политического курса.

Главным моментом является то, что новая Стратегия была выдвинута досрочно, т.е. до исполнения заявленной ранее Стратегии «Казахстан-2030». В пользу этого послужили три крупных аргумента:

1. Стратегия «Казахстан-2030» была досрочно исполнена, на что указывают позиции Казахстана в ключевых мировых рейтингах;

2. Изменилась парадигма прогнозирования и планирования. Увеличился горизонт прогнозирования. Ведущие агентства и экспертные структуры перенесли конечные точки прогнозов на 20 лет вперед. Тем самым прогнозы охватывают период до 2050 г.;

3. В современном мире прогнозы стали принадлежностью не только науки, но и политики – как средство управляемого моделирования.

Стратегией «Казахстан-2050» построена новая политическая терминология, как это делалось каждым из посланий, начиная со Стратегии «2030». Это является общемировой тенденцией, когда каждое десятилетие или еще чаще меняется дискурс-парадигма. Особенно отчетливо это проявилось после событий 2008-2009 гг. в международной финансово-экономической системе, охарактеризованных как первый глобальный кризис.

В целом, Стратегия «Казахстан-2050» оценивается экспертами как важный рубеж в развитии страны, связанный с преодолением длительного этапа транзита в фазу устойчивого развития в качестве состоявшегося государства.

В своем Послании Президент четко обозначил основные приоритеты модернизации политики государства, которые заключаются в следующем: вхождение в число 30-ти развитых стран мира, модернизационный рывок, «окно возможностей» в XXI веке, радикально новые качества жизни народа, внедрение принципов меритократии в кадровую политику.

Среди первоочередных задач социальной модернизации Президентом конкретно определены: улучшение качества всех звеньев национального образования; в качестве главного приоритета в здравоохранении солидарная ответственность государства, работодателя и работника за его здоровье; новые импульсы развитию всеказахстанской культуры; предполагается пересмотреть

социальные пакеты работников образования, здравоохранения, социальной защиты; усилить внимание гражданам с ограниченными возможностями; в сфере госуправления и госслужбы - реализация новой антикоррупционной стратегии.

Обозначены главные ценности и принципы в реализации Стратегии «Казахстан – 2050» - опыт Казахстанского пути; идейная основа нового казахстанского патриотизма; «Мәңгілік Ел» как национальная идея общеказахстанского дома.

Среди основополагающих принципов прагматичность и эволюционность всех принимаемых решений; взаимовыгодной открытости; укрепление благосостояния казахстанцев; всенародной поддержки. К ценностным основам казахстанского общества в Стратегии отнесены - Независимость Казахстана и Астана; национальное единство, мир и согласие в нашем обществе; светское общество и высокая духовность; экономический рост на основе индустриализации и инноваций; Общество Всеобщего Труда общность истории, культуры и языка; безопасность и глобальное участие нашей страны в решении общемировых и региональных проблем (см. *Стратегия «Казахстан – 2050», Доктрина национального единства, Послание Президента РК народу Казахстана»*).

МУЛЬТИЛИНГВИЗМ (лат. *multum* много + *lingua* язык, каз. *мультилингвизм, көптілділік*, англ. *multilingualism*)– то же, что многоязычие; использование индивидом или обществом более двух языков (см. *Билингвизм, Двуязычие*).

-Н-

НАРОД КАЗАХСТАНА (каз. *Қазақстан халқы*, англ. *People of Kazakhstan*) – Н.К. общность граждан Республики Казахстан, носитель народного суверенитета и учредительной власти.

Многоэтничный народ Казахстана не просто проживающее на территории страны население. Н.К. – социально-политическая общность в которой люди, как провозглашено в преамбуле Конституции РК, объединены общей исторической судьбой, созидают государственность на исконной казахской земле, осознают себя миролюбивым гражданским сообществом, приверженным идеалам свободы, равенства и согласия, желают занять достойное место в мировом сообществе, осознают свою высокую ответственность перед нынешним и будущими поколениями. Данные конституционные высокие и признанные всеми казахстанцами идеалы, чаяния и намерения продолжают постепенно сплачивать многонациональную и поликонфессиональную общность граждан Казахстана в Единую Нацию.

Народ Казахстана является основным субъектом конституционно-правовых отношений.

Согласно ст. 3 Конституции Н.К., его воля является единственным источником государственной власти. Учредительная власть народа проявляется в

принятии на республиканском референдуме 30 августа 1995 г. Конституции РК, в которой нашли свое воплощение и закрепление важнейшие устои общества и государства, в принятии других решений по судьбоносным вопросам.

Н.К. осуществляет власть непосредственно через республиканский референдум и свободные выборы, а также делегирует осуществление своей власти государственным органам. Право выступать от имени Н.К. принадлежит Президенту Республики, а также Парламенту в пределах его конституционных полномочий. Этого не могут делать ни политическая партия, ни религиозное объединение, ни местное сообщество граждан. Никто не может присваивать власть, присвоение власти преследуется по закону (см. *Ассамблея народа Казахстана, Этнос, Языки Казахстана*).

НАУЧНО-ЭКСПЕРТНЫЙ СОВЕТ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА (НЭС АНК), (каз. *Қазақстан халқы Ассамблеясының ғылыми – сарапшылық кеңесі (ҚХАҒСК*) англ. *Scientific Expert Council under the Assembly of People of Kazakhstan*) – постоянно действующий консультативно-аналитический орган в структуре АНК, который состоит из председателя, его заместителей и членов, из числа (по согласованию) депутатов, ученых, независимых экспертов, специалистов различных отраслей, представителей этнокультурных объединений и др.

НЭС в своей деятельности руководствуется Конституцией, Законом РК «Об Ассамблее народа Казахстана». Законами РК и актами Президента РК, Положением о Секретариате Ассамблеи, а также Положением о Научно-экспертном совете при Ассамблеи народа Казахстана от 29 января 2009 г. №1.

В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 7 сентября 2011 года № 149, для научного сопровождения деятельности Ассамблеи формируется Научно-экспертный совет.

Основными задачами Научно-экспертного совета являются:

1) комплексная экспертная оценка тенденций этнополитического, социально-экономического и конфессионального развития в Республике Казахстан, прогнозирование развития данных процессов в стране и мире;

2) научно-экспертное сопровождение деятельности Ассамблеи по актуальным направлениям государственной политики в сфере межэтнических и межконфессиональных отношений;

3) координация научно-исследовательских работ в сфере межэтнических и межконфессиональных отношений;

4) содействие усилению роли Ассамблеи как политического и гражданского института в развитии демократии, укреплении целостности казахстанского общества, достижении общенационального согласия.

Научно-экспертный совет состоит из председателя, его заместителей и членов Научно-экспертного совета.

Председатель Научно-экспертного совета и его заместители избираются на заседании Научно-экспертного совета.

В состав Научно-экспертного совета могут входить по согласованию депутаты Парламента Республики Казахстан, представители этнокультурных

объединений, научных и образовательных организаций, а также ученые, независимые эксперты и специалисты.

Научно-экспертный совет может привлекать к своей деятельности экспертов, не являющихся членами Научно-экспертного совета, включая зарубежных.

Исполнение обязанностей председателя, его заместителей и членов Научно-экспертного совета осуществляется на общественных началах.

В целях обеспечения участия Ассамблеи в разработке законодательных актов и иных программных документов, информационно-пропагандистских, а также иных мероприятий могут быть созданы информационно-пропагандистские, экспертные и иные рабочие группы.

Координацию деятельности Научно-экспертного совета, комиссий и рабочих групп осуществляет Секретариат АНК. Рабочим органом НЭС является Центр по изучению межэтнических и межконфессиональных отношений Академии государственного управленяи при Президенте РК (см. *Законодательство в сфере межэтнических отношений, Деятельность АНК*).

НАЦИОНАЛИЗМ (фр. *nathionalifime*. от лат *natio*, каз. *ұлтшылдық*, англ. *nationalism*). Понятие, изначально обозначающее приверженность людей ценностям своей нации (этноса), идеологию и групповое поведение, основанные на представлении о примате национальных интересов своего этноса перед другими. Психологическую основу национализма составляет этноцентризм.

В своей основе национализм проповедует верность и преданность своей нации, политическую независимость и деятельность на благо собственного народа, культурное и духовное развитие, объединение национального самосознания для практической защиты условий жизни нации, территории проживания, экономических ресурсов и духовных ценностей. Он опирается на национальное чувство, которое родственно патриотизму. Эта идеология, стремясь к объединению различных слоёв общества, невзирая на противоположные групповые интересы, оказалась способной обеспечить мобилизацию населения, состоящего из разных этносов, ради общих политических целей в период перехода к современным формам экономики, политики, культуры.

Термин «национализм» возник в эпоху Великой Французской революции как обозначение чувства принадлежности своей нации (в отличие от прежней принадлежности королю). Первоначально идеология Н. имела позитивное значение, так как была направлена на консолидацию наций. Подъем Н. в Европе в XIX в. предшествовал возникновению таких наций-государств, как Италия и Германия. Их объединение не могло осуществиться, пока народы этих стран мирились с тем, что их рассматривали как подданных того или иного государя, монарха, а не как итальянцев или немцев. Кроме того, политическую легитимность государств национализм связывает с наличием самоуправления, осуществляемого «согражданами».

Но уже к концу XIX в. многие теоретики говорили о существовании тенденции к упадку Н. и замене его идеологиями интернационализма и космополитизма. Эти предположения развеяла первая мировая война, которая велась

в соответствии с националистическими принципами. И в последствии Н. стал тесно связан с антиимпериалистическими движениями за самоопределение стран третьего мира.

Н. получает развитие либо в процессе борьбы за независимость, национальное самоопределение народа, не обладающего собственной государственностью, либо в условиях борьбы с внешним противником угрожающим лишить народ собственной государственности, покорить его. Тем самым национальные идеи и чувства способны играть позитивную роль, выступать в форме патриотизма, действующего мобилизации сил общества на решение возникающих перед ним задач и имеет историческое оправдание.

Признание своих этнических черт «наилучшими», свидетельствующими о «бесспорном превосходстве», есть аномальное состояние сознания тех, кто выступает в качестве его носителей. На межличностном и групповом уровне Н. выступает в виде этнических симпатий и антипатий, предпочтений и других проявлений национальной психологии. Идеологи Н. как политической доктрины полагают, что главным видом общественных связей являются связи национальные и главным субъектом истории – национальные (этнические) общности людей, сотрудничающие или борющиеся друг с другом за средства существования.

Н. может возникать как стихийно, так и преднамеренно благодаря действиям манипуляторов общественным сознанием ради достижения определенных политических целей. Он способен перерастать в движение, стремящееся к завоеванию социальных привилегий для представителей определенной нации и утверждение ее превосходства над другими национальными группами. Но во всех случаях он появляется на основе иррациональных психических процессов, для которых характерно некритическое восприятие своей собственной этнической общности.

В таком случае Н. признавая национальную идею ведущей в жизни данного общества, в зависимости от ее конкретного содержания иногда перерастает в шовинизм и расизм. В силу того, что многие радикальные движения подчёркивают свою националистическую окраску, Н. часто ассоциируется с этнической, культурной и религиозной нетерпимостью (или любой иной неприязнью к этническим «другим»). Нужно отметить, что на практике редко бывает, чтобы этносы всей своей однородностью в каком либо сообществе безоговорочно поддерживали шовинистические и расистские взгляды. Но все в таких случаях зависит от конкретной политической обстановки. Зачастую такая нетерпимость осуждается сторонниками умеренных течений в национализме.

В том или ином виде во второй половине 20-го века национализм появился в большинстве стран мира. В одних случаях, как в Западной Европе, он явился реакцией на интеграционные процессы, стирание границ между государствами, что породило опасения за сохранение традиций, культуры национальной самобытности народов региона.

Н. негативного содержания начинается с искусственного гипертрофирования и субъективного противопоставления «своего» национально особенно-

го своеобразию других наций. Обычно своей нации приписываются особые исторические заслуги и призывают своих людей служить этому предназначению, пренебрегая интересами других наций и допуская в их отношении различные формы национальной дискриминации. Агрессивный Н. выступает как в форме разжигания национальной розни и вражды между национальностями в пределах одной страны, так и в форме натравливания народа одной страны на народ другой. И, как правило, Н. одних, пробуждает Н. других. В этом случае он выступает как ответная реакция и именуется защитным» или «оборонительным» национализмом.

СМИ «национализмом» часто называют этнонационализм, в особенности его крайние формы (шовинизм, ксенофобия и др.), которые делают акцент на превосходстве одной национальности над остальными. Многие проявления крайнего этнонационализма, включая разжигание межнациональной розни и этническую дискриминацию, относятся к международным правонарушениям.

С Н. не нужно смешивать патриотизм – любовь к Родине, к соотечественникам. Если кто-то любит свою страну это не означает, что он непременно должен обожествлять ее и особенно создавать культ руководителей государства и правящей элиты. Гражданин не должен испытывать презрение, а тем более ненависть к другим странам и народам. Он вовсе не обязан считать нацию «высшей ценностью», как того требует Н. (см. *Конфликт, Ксенофобия, Патриотизм, Расизм, Шовинизм*).

НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ (каз. *ұлттық қауіпсіздік*, англ. *national Security*) – внутреннее состояние и международное положение страны, надежно обеспечивающее ее свободу, независимость, целостность, национальные интересы и исключающее угрозу внутренней дестабилизации и внешнего нападения, защищенность жизненно важных интересов личности, общества и государства в различных сферах жизнедеятельности от внешних и внутренних угроз, обеспечивающая устойчивое развитие страны. По другому определению совокупность официально принятых взглядов на цели и государственную стратегию в области обеспечения безопасности личности, общества и государства от внешних и внутренних угроз политического, экономического, социального, военного, техногенного, экологического, информационного и иного характера с учётом имеющихся ресурсов и возможностей. Объекты национальной безопасности: личность – ее права и свободы, общество – материальные и духовные ценности, государство – конституционный строй, суверенитет и территориальная целостность. Основные принципы обеспечения национальной безопасности: законность, соблюдение баланса жизненно важных интересов личности, общества и государства, взаимная ответственность личности, общества и государства за обеспечение безопасности, интеграция с международными системами безопасности. Виды национальной безопасности: общественная, военная, политическая, экономическая, информационная, экологическая. В Казахстане принят Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности

Республики Казахстан», где отражены принципы, угрозы, функции, система обеспечения безопасности, полномочия государственных органов и др (см. *Государство, Ассамблея народа Казахстана, Конституция РК*).

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» (каз. *«Мәңгілік ел» ұлттық идея*, англ. *national idea «Mangilik el»*). В Послании Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» в январе 2014 года Глава государства Н.А.Назарбаев выдвинул национальную идею «Мәңгілік ел»: «Мы, казахстанцы, единый народ! И общая для нас судьба – это наш Мәңгілік Ел, наш достойный и великий Казахстан! «Мәңгілік Ел» – это национальная идея нашего общеказахстанского дома, мечта наших предков. За 22 года суверенного развития созданы главные ценности, которые объединяют всех казахстанцев и составляют фундамент будущего нашей страны. Они взяты не из заоблачных теорий. Эти ценности – опыт Казахстанского Пути, выдержавший испытание временем».

В основу национальной идеи заложено семь главных ценностей Казахстана. «Во-первых, это Независимость Казахстана и Астана. Во-вторых, национальное единство, мир и согласие в нашем обществе. В-третьих, это светское общество и высокая духовность. В-четвертых, экономический рост на основе индустриализации и инноваций. В-пятых, это Общество Всеобщего Труда. В-шестых, общность истории, культуры и языка. В-седьмых, это национальная безопасность и глобальное участие нашей страны в решении общемировых и региональных проблем. Благодаря этим ценностям мы всегда побеждали, укрепляли нашу страну, множили наши великие успехи. В этих государствообразующих, общенациональных ценностях заключается идейная основа Нового Казахстанского Патриотизма».

НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ (каз. *ұлттық жандану*, англ. *national renaissance)* – это модернизация нации, её обновление в системе реалий современной жизни, в поступательном движении общечеловеческой цивилизации. Национальный ренессанс не является простым обновлением всей предшествующей истории. Это не является простым возвращением к старому, старым формам хозяйствования и культуры, политических и других структур. Национальное возрождение есть многогранный процесс соединения прошлого и современного. Это процесс раскрытия творческого потенциала народа, его институтов и ценностей в интересах исторического процесса. Исключительную роль в процессе национального возрождения играет интеллигенция, в особенности гуманитарная как носитель национального самосознания. В процессе национального возрождения усиливается роль городов как центров культуры.

«Этнический парадокс» состоит в том, что, с одной стороны, идет процесс сближения этносов, с другой, – осознание непохожести, самобытности, отличия. В определенном смысле это противодействие процессам глобализации, создание благоприятной внешней среды жизнедеятельности общества.

Национальное возрождение является целью политической деятельности общества, борющегося за национальное и социальное освобождение. Это реакция на тоталитарную политику национальной унификации, т.е. попытку административными методами ускорить тенденцию к «сближению наций» (см. *Этнос, Этнические группы, Этно-просветительские школы*).

НАЦИОНАЛЬНОЕ ЕДИНСТВО (каз. *ұлттық бірлік*, англ. *national unity*) – понятие и деятельность, отражающие целостность существования этнических общностей в составе нации. Национальное единство обусловлено как природными, так и социальными факторами, внутренними и внешними, оно опосредствовано взаимодействием этнических субъектов в различных областях: экономике, технике, науке, политике, искусстве, спорте, религии и др. На индивидуальном уровне Национальное единство обусловлено национальными чувствами, психологией, особенностями совместной жизни и деятельности людей (см. *Этнос, нация, АНК*).

НАЦИОНАЛЬНОЕ СОГЛАСИЕ (каз. *ұлттық келісім*, англ. *national accord)* – 1. Принцип общественного и государственного устройства, основанный на взаимопонимании, уважении, толерантности, ответственности; 2. Способ урегулирования возникших в обществе конфликтных ситуаций, противоречий, проблем. 3. Определенный результат, достигнутый в ходе разрешения конфликта.

Национальное согласие формируется на основе положений Конституции, обеспечении равенства прав граждан, равенства возможностей, В Казахстане общественное согласие зафиксировано в качестве конституционного принципа общественного и государственного устройства.

Достижение Н.с. – это сложный процесс общих подходов, понимания и согласования интересов, устремлений, требований различных социальных групп в обществе; достижение взаимоприемлемого результата. Н. с. возможно при участии государственных структур, представителей различных общественных, национальных, политических организаций, движений, инициатив на основе консенсуса всего общества. В демократическом обществе, обществе открытого типа, где социальные, политические, экономические, национальные и др. различия ярко выражены, Н.с. является инструментом регулирования отношений между различными группами, общностями, в том числе и этническими. Н. с. предусматривает предупреждение перерастания обострившихся в обществе противоречий в деструктивные, разрушительные по своей форме конфликты. Социальные конфликты, будучи естественным фактором существования любой неоднородной системы, обусловливаются отсутствием либо нарушением интегрированности интересов. Н.с., как способ согласования различий, интегрирования интересов, выполняет функцию социальной коррекции. Достижение Н.с. осуществляется в процессе переговоров, диалога, носящих конструктивный характер Н.с. также рассматривается и как практика межнациональных отношений, и как принцип общественного *сознания* (см. *АНК, Переговоры межэтнические*).

НАЦИОНАЛЬНЫЕ МЕНЬШИНСТВА – или «этни́ческое меньшинство́», (каз. *Ұлттық (этникалық) азшылдық*, англ. *ethnic minorities*) термин, используемый в международной практике, в Казахстане официально не используется. 1. представители этнической группы, проживающей на территории какого-либо государства, являющиеся его гражданами, но не принадлежащие к коренной национальности и осознающие себя национальной общиной; 2. часть этноса, проживающая оторвано от его основного массива в инонациональной среде, но ощущающая с ним родство и связь го самоназванию, языку, культуре и некоторым другим чертам этнической специфики. В статье 1 Декларации ООН о правах меньшинств (1992) говорится о меньшинствах как о самобытных национальных или этнических, культурных, религиозных и языковых группах и, предусмотрена обязанность государств охранять их. Существование меньшинства является вопросом факта и включает объективные (наличие этнической, языковой или религиозной общности) и субъективные (самоидентификация индивидов) факторы.

Согласованного на международном уровне определения того, какие группы являются меньшинствами, нет. Обычно под меньшинствами понимают любые группы граждан, меньшие по численности по сравнению с остальным населением страны и не занимающие господствующего положения. В ситуации меньшинства может оказаться и численно доминирующая в государстве/регионе группа, если ее политические или культурные права ущемлены, т.е. понятие «меньшинство» имеет как статистический, так и политический смысл. Рабочие определения меньшинств выработаны на основе следующих критериев: численность меньшинства, объективные отличительные признаки, недоминирующее положение в обществе, стремление сохранять свою групповую отличительность и наличие гражданства соответствующей страны. Однако выделение групп меньшинств на основе предложенных признаков несвободно от недостатков и допускает неоднозначность толкования социальной категории М. Тем не менее в числе проблем, с которыми сталкиваются М., основными являются проблема неравенства и дискриминации и проблема реализации права на сохранение своей самобытности. Большинство групп М. принадлежит к культурным М. (этническим, расовым, религиозным). В международном праве система защиты прав М. зародилась в рамках действовавшей после Первой мировой войны Лиги Наций и оформилась в 1948 г., когда ООН приняла Конвенцию о предупреждении преступлений геноцида и наказании за него. Конвенция была направлена в первую очередь на обеспечение права на существование «национальных, этнических, расовых или религиозных групп». Затем в Международный пакт о гражданских и политических правах была включена особая статья о М. В последующие годы проблема М. получила отражение в ряде международно-правовых документов. Наиболее значительный из них – Европейская рамочная конвенция по защите национальных меньшинств, принятая в 1994 г (см. *Верховный комиссар по делам национальных меньшинств, Права национальных меньшинств*).

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЭГОИЗМ (каз. *Ұлттық өзімшілдік,* англ. *ethnical egoism*) **–** оправдание приоритетного удовлетворения интересов своей нации (народа) при игнорировании интересов других наций (народов). Выражение принадлежит немецкому публицисту и критику Карлу Людвигу Берне (1786-1837), который употребил его впервые в 1845 г.

В литературе также существует определение, означающее одну из форм проявления на уровне массового сознания национальной обособленности и ограниченности в практике национальных отношений; в социально-психологическом аспекте может проявляться в виде местничества, этноцентризма.

-О-

ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ (каз. *қоғамдық сана,* англ. *social conscience*) – по Г.В. Осипову, отображение в духовной деятельности людей интересов, представлений различных социальных групп, классов, наций, общества в целом. Практически любой социум, независимо от своих размеров, устойчивости и степени интегрированности обладает тем или иным О.с. Историческая реальность, отражаясь в умах людей, порождает общественные настроения, идеологии, социальные психологии, национальные характеры и прочее. Те, в свою очередь, оказывают действенное влияние на реальность. О.с. служит основой культурной деятельности и оказывает влияние на индивидуальную психологию каждого человека, входящего в социум. О.с. складывается на основе сознаний отдельных людей, но не является их простой суммой. Каждое индивидуальное сознание неповторимо, и каждый индивид коренным образом отличается от другого индивида именно содержанием своего индивидуального сознания. Поэтому О.с. не может быть просто механическим объединением индивидуальных сознаний, оно представляет собой всегда качественно новое явление, поскольку является синтезом тех идей, взглядов и чувств, которые вобрало в себя из индивидуальных сознаний. О.с. обладает сложной внутренней структурой, в которой выделяются различные формы – способы интеллектуального и духовного освоения действительности: политика, право, мораль, философия, искусство, наука и т.д. Формы О.с. многообразны так же, как многообразны социальные процессы, которые осмысливает человек.

ОБЩНОСТЬ (каз. *қауымдастық*, англ. *community*)– совокупность людей, объединенная исторически сложившимися устойчивыми социальными связями и отношениями и обладающая рядом языковых, этнических, культурных и др. признаков, которые придают ей неповторимое своеобразие. Примерами О. могут быть род, племя, семья, община, (см. *Народность, Нация, Этнос, Этническая группа, Языковая ситуация*).

ОРАЛМАН (рус. *Возвращенец*, каз. *оралман,* англ. *oralman*) – иностранец или лицо без гражданства казахской национальности, постоянно прожи-

вавший на момент приобретения суверенитета Республикой Казахстан за ее пределами и прибывший в Казахстан с целью постоянного проживания (см. *Репатриант, Мигрант, Эмигрант, Миграция этническая*). Репатриация казахов из стран ближнего и дальнего зарубежья на свою *Историческую родину* является одним из главных приоритетов миграционной политики Республики Казахстан. Привлечение и содействие интеграции О. в социальную среду казахстанского общества нацелено на то, чтобы сохранить национальную *Идентичность*, а также с целью восстановления исторической справедливости – воссоединения с народом, сохранения национальной культуры и языка. Причины (мотивы) формирования феномена оралманов: фактор «ностальгии по *Родине*», буквально тоска по *Родине* т. е. по ее этнонациональному менталитету, взятому в широком смысле слова; «фактор гражданства»-политический и правовой статус бывших О., их вероисповедание, военные события и безопасность и др.; «фактор социально-экономического положения»-условия хозяйствования и предпринимательской деятельности, уровень доходов и благосостояния, доступность к образованию, здравоохранению и система социальной защиты и т. д.); «фактор патриотизма»-мотивация самореализации О. на *Родине* (см. *Диаспора, Ирридент, Миграция*).

ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЯЗЫК (каз. *ресми тіл*, англ. *official language*) – 1. *Язык*, обладающий привилегированным статусом в государстве. 2. Язык, принятый в качестве рабочего языка в международных организациях, конференциях, саммитах и т.п. По объему понятия О.я. – то же, что и *Государственный язык*, однако, по правовому положению в некоторых странах отличается от него. Иногда понятия О.я. и государственного языка различают: О.я. – язык государственного управления, законодательства, судопроизводства и т.п.; государственный язык – язык, выполняющий символическую и интеграционную функцию, используясь в политической, социальной, культурной сферах (см. *Автохтонный язык, Государственная идентичность, Местный язык, Миноритарный язык, Язык межнационального общения, Языки Казахстана, Языковая политика*).

-П-

ПАССИОНАРНОСТЬ (от фр. слова passioner – увлекаться, разжигать страсть, каз. пассионарлық, англ. *passionarity*) – понятие, употреблявшееся Л.Н. Гумилевым для объяснения особенностей процесса этногенеза. Пассионарностью могут обладать как отдельные личности, принадлежащие к конкретному этносу, так и этносы в целом. Пассионарность этногенеза – основа историко-этнологической теории Льва Гумилёва, описывающая исторический процесс как взаимодействие развивающихся этносов с вмещающим ландшафтом и другими этносами.

В Толковом словаре «Евразийская мудрость от А до Я» пассионарность трактуется от латинского слова - страсть: термин для характеристики не-

преодолимого стремления людей к осуществлению своих идеалов. Пассионарность, по Гумилеву, лежит в основе всяких деяний, оставляющих следы в истории.

Пассионарность – термин, обозначающий внутреннее непреодолимое стремление к производству, деятельности. Направлено оно на изменение течения жизни, статуса-кво, окружающей обстановки. Данная деятельность для пассионарной особи становится важнее, чем ее собственная жизнь, счастье и жизнь соплеменников. Пассионарность в концепции Гумилева не относится к этике, в одинаковой мере порождает преступления и подвиги, разрушение и творчество, зло и благо.

Пассионарность выше принятой нормы по базовой классификации Гумилева, в узком понимании в поведении проявляется в виде предприимчивости, готовности нести жертвы ради – пассионарность выбранного идеала, желании и способности изменять мир, ландшафт. Проявление высокой пассионарности – рецессивный признак; пассионарность в норме – пример состояния гармоничности. Носитель пребывает в гармонии и равновесии с окружающим миром; пассионарность ниже установленной нормы – проявление субпассионарности, что значит лень, паразитизм, пассивность, предательство.

Лев Гумилев в своих работах постоянно обращал пристальное внимание на тот факт, что пассионарность никак не может коррелировать с личностными способностями. Пассионариев он называл людьми с длинной волей. Пассионарность также не способна определять темперамент. Конкретное проявление такой важной части психотипа определяется только внешними условиями. Пассионарнось может создавать норму реакции для темперамента (см. *Фазы этногенеза, Национальное возрождение, Национально освободительное движение*).

ПАТРИОТИЗМ (от греч. слова *patriótes – земляк, соотечественник, patris – отечество, родина*, каз. *патриотизм*, англ. *patriotism*) – нравственный и политический принцип, социально-политическое чувство гражданина (патриота), проявлениями которого являются любовь и преданность родине, гордость за её прошлое и настоящее, готовность подчинять свои личные и групповые интересы общим интересам страны, осознание своего долга перед родиной и стремление к его исполнению через служение отечеству и его защиту, через совершение дел и поступков, способствующих развитию страны и росту её авторитета в мире. В условиях формирования и становления нации, образования национальных государств, развития национальных и национально-освободительных движений Патриотизм становится неотъемлемой частью общественного сознания, приобретает политическую значимость.

Патриотизм – явление, имеющее общечеловеческие, классовые и национальные аспекты и носящее исторический характер. Высшей формой патриотизма иногда считается планетарный патриотизм – созидательное чувство ответственности за благополучие своей планеты. Подлинный патриотизм не имеет ничего общего с национализмом, расизмом и сепаратизмом. В условиях глобализации, интернационализации, с одной стороны, и упрочения госу-

дарственного и национального суверенитета, с другой – проблемы патриотизма актуализируется.

Патриотизм в соответствии с Конституцией Республики Казахстан (Ст.1., П.2.) является основополагающим принципом деятельности Республики: общественное согласие и политическая стабильность, экономическое развитие на благо всего народа, казахстанский патриотизм, решение наиболее важных вопросов государственной жизни демократическими методами (см. *Государство, Доктрина национального единства*).

ПАТРИОТИЗМ НОВЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ (каз. *жаңа қазақстандық отаншылдық,* англ. *New Kazakhstan patriotism*) – концептуальное обновление идеологии патриотизма, предложенное Президентом Казахстана Н.А.Назарбаевым в рамках Стратегии «Казахстан-2050». Его главная основа заключается в том, чтобы цели государства и гражданина совпадали по всем основным направлениям. Государство и народ должны это осознавать и работать вместе. Вводится новая политическая категория – категория доверия. «Граждане доверяют государству только тогда, когда есть перспектива, есть возможности для развития, личного и профессионального роста». Патриотизм – это, прежде всего, гордость за страну и ее достижения.

Ключевое направление работы Ассамблеи в реализации Стратегии «Казахстан-2050» связано с седьмым приоритетом «Новый казахстанский патриотизм – основа успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества». Эта работа включает: формирование нового казахстанского патриотизма; обеспечение равенства прав всех граждан, независимо от их этнического происхождения и вероисповедания; развитие культуры, сохранение традиций и самобытности всех этносов Казахстана; развитие казахского языка как фактора национального единства и духовного стержня общества, триединства языков; повышение роли национальной интеллигенции в укреплении общенациональных ценностей, в формировании исторического сознания нации на основе всеказахстанской идентичности; неприятие любых форм и проявлений радикализма, экстремизма и терроризма.

Концепция развития АНК до 2020 г. закрепила основополагающие направления нового казахстанского патриотизма: содействовать укреплению нового казахстанского патриотизма, национально-государственной идентичности и национального единства путем участия в формировании единой системы воспитания граждан в духе патриотизма, равноправия и ответственности, толерантности и национального единства, доверия к государству, гордости за свою страну и ее достижения; взаимодействия с этнокультурными объединениями в целях обеспечения дальнейшего развития культуры, традиций и языков этнических групп Казахстана, направленного на формирование общего социокультурного пространства и доверия к государству; приоритетной поддержки проектов и деятельности этнокультурных объединений, направленных на формирование нового казахстанского патриотизма, общегражданских ценностей, укрепление и распространение идей духовного единства, межэтнического согласия; поддержки научно-исследовательских

проектов в области прикладных исследований по укреплению идентичности, патриотических настроений, национального единства в Казахстане; обеспечения выработки новых концептов в сфере информационного сопровождения вопросов гарантии качества жизни, безопасности, равных возможностей и перспектив, воспитания патриотизма и укрепления идентичности; содействия формированию отечественной кино- и телеиндустрии, литературы и искусства, конкурентоспособности их продукции на рынке, соответствующей целям и задачам формирования патриотизма и идентичности; выработки предложений по внедрению в системе образования и средствах массовой информации стандартов, направленных на формирование патриотического сознания и национально-государственной идентичности; разработки и внедрения специальных требований к мигрантам, переселяющимся на постоянное место жительства в Казахстан, предусматривающих безусловное признание казахстанских ценностей, знание истории, норм толерантности (см. *Историческое сознание, Конституция РК, Патриотизм*).

ПЕРВЫЙ ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН – ЛИДЕР НАЦИИ (каз. *Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы*, англ. The *First President of the Republic of Kazakhstan – the Leader of the Nation*) – П.П.Р.К.-Л.Н. – народный почетный титул Нурсултана Абишевича Назарбаева в знак признания его исторических заслуг перед казахстанцами, учрежденный КЗ РК от 20 июля 2000 г. N 83-II «О Первом Президенте Республики Казахстан – Лидере Нации».

Данным КЗ РК в целях обеспечения преемственности основных направлений внутренней и внешней политики Казахстана, дальнейших социально-экономических и демократических преобразований в стране определено политическое и правовое положение Первого Президента РК как основателя нового независимого государства Казахстан, Лидера Нации, обеспечившего его единство, защиту Конституции, прав и свобод человека и гражданина.

Введенный в 2000 г. титул «Первый Президент Республики Казахстан» в 2010 г. дополнен словами «Лидер Нации».

Постановлением Конституционного Совета от 3 июля 2000 г. № 16/2 «О соответствии Конституции Республики Казахстан Конституционного закона Республики Казахстан «О Первом Президенте Республики Казахстан», принятым по обращению Главы государства, названный КЗ РК признан отвечающим требованиям Конституции РК.

Данное решение полностью соответствующее зарубежному опыту государственного строительства новых государств, а также стран развитой демократии, подтверждает тенденции конституционализма на особые знаки признательности, на обеспечение политических и социальных гарантий лицам, занимавшим должности руководителей государств в наиболее сложные для молодых стран периоды. В ознаменование первых по очередности глав государств построены мемориалы-мавзолеи, им посвящены государственные праздники, официальные наименования стран, названия валют, их имена вписаны в конституции.

Вторая часть народного титула «Лидер Нации» имеет под собой объективную обусловленность, поскольку отражает реальную роль и масштабную деятельность Н.А. Назарбаева по объединению народа Казахстана с его последующим постепенным преобразованием в Единую Нацию, основанную на гражданских принципах и национально-государственной идентичности. Многие из направлений и конкретных действий выходят далеко за пределы публично-правового начала статуса и функций Главы государства, государственного протокола, что в таком объеме никогда не будет свойственно для последователей Первого Президента Республики.

В этом отношении представляется показательным приведенное постановление Конституционного Совета от 3 июля 2000 г. № 16/2, в котором впервые применено словосочетание «лидер народа Казахстана».

Воплощенная в титуле Н.А. Назарбаева особая народная душевность, проявляется и в написании «Первый Президент» на государственном – казахском языке: «Тұңғыш Президенті», что дословно переводится на русский язык как «Президент-Первенец» (см. *Конституция, АНК*).

ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ (этнический состав, динамика) (каз. *халық санағы,* англ. *population census*) – неотъемлемая часть национальной статистической системы страны; основной источник данных о населении, владении языками, жилищных условиях, удовлетворяющий информационную потребность пользователей статистическими данными на региональном, национальном и международном уровне по демографическим, социальным и экономическим вопросам. П.н. – специально организованное мероприятие, цель которого заключается в сборе сведений обо всех жителях страны для получения демографических данных об их численности и размещении, наличии / отсутствии определенных свойств, мере их выраженности и развития. П.н. при правильной интерпретации данных позволяет судить о языковом самосознании индивидуумов. П.н. проводится регулярно, примерно один раз в десять лет, путем опроса всех жителей страны и в сроки, приуроченные к очередному раунду мировых переписей населения в соответствии с рекомендациями Организации Объединенных Наций. Первая П.н. независимого государства была проведена в Республике Казахстан в 1999 г. На сайте Агентства РК по статистике в бесплатном доступе находятся итоги национальной переписи в Республике Казахстан 2009 года, а также опубликован статистический сборник «Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги», в котором опубликованы данные об изменении численности постоянного населения по годам проведения переписей населения (1959, 1970, 1979, 1999, 2009 гг.) в целом по Республике Казахстан. В П.н. численность постоянного населения публикуется по всей территории Казахстана, по регионам с распределением на городское и сельской население, по полу, по численности отдельных этнических групп за период между переписям 1999 и 2009 гг.; данные о родном языке, степени владения населением отдельными языками; публикуются данные о вероисповедании населения.

Численность населения Республики Казахстан по итогам переписи населения 2009 года составила 16.004,8 тыс. человек, увеличившись на 1.022,9 тыс. (на 6,8%) человек по сравнению с переписью 1999 года. Перепись зафиксировала тенденцию к росту числа жителей Казахстана, сменившую период падения. Это объясняется сокращением эмиграции европейских этносов, увеличением темпов роста численности казахов (с +22,9% в 1989-1999 до +26,2% за 1999-2009 года), в том числе и за счёт притока репатриантов-казахов (оралманов) и сокращением темпов убыли русских (-15,3% за период между 1999-2009) и немцев (-49,6%). Самыми многочисленными национальностями являются казахи (10,1 млн.) и русские (3,8 млн.). Доля казахов в населении страны 63,1 % (53,4% в 1999 г.), русских – 23,7% (30,0 %), узбеков – 2,8% (2,5 %), украинцев – 2,1% (3,6%), уйгуров – 1,4 % (1,4%), татар – 1,3% (1,7 %), немцев – 1,1% (2,4%), других этносов – 4,5% (5,0 %) (см. *Демография, Языки Казахстана, миграция, Языковая ситуация, Языковое планирование*).

ПОПУЛЯЦИЯ (от лат. *populus* –население, народа, каз. *популяция,* англ. *population*) – группа людей, которая населяет определенную территорию и связана родством между собой; группировка, способная сохранятся в ряду поколений без заметного притока иммигрантов; имеет в большей степени биологическую (генетическую) природу, это отличает ее от *Этноса* как социальной общности людей (см. *Общность, Этнос, Иммиграция, Этнические группы*).

ПОСЛАНИЕ ПРЕЗИДЕНТА РК НАРОДУ КАЗАХСТАНА (далее - Послания *Президента)* каз. *ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы*, англ. *Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan*) –предусмотренная Конституцией РК организационно-правовая важнейшая форма непосредственного общения всенародно избранного Главы государства с народом – единственным источником государственной власти.

В соответствии с подпунктом 1) стати 44 Основного Закона РК Президент Республики «обращается с ежегодным посланием к народу Казахстана о положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики Республики». Послание может быть оформлено устно или письменно. Если послание оглашено на сессии Парламента, то оно не обсуждается и вопросы по нему не задаются.

Послания Президента имеют интегрирующий характер, на выполнение поставленных задач и достижение целей объединяются усилия не только всех государственных органов вне принадлежности к ветвям власти, но и институтов гражданского общества.

За период действия Конституции РК Президент страны восемнадцать раз обращался с ежегодными посланиями к народу Казахстана.

При важности каждого послания, принципиальная значимость в эпохальных преобразованиях страны отведена двум.

В Посланиях Президента «Казахстан - 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» (октябрь,1997 г.) был очерчен собственный путь Казахстана, дано видение стратегических целей и задач. Это Послание выступило важнейшим мировоззренческим маяком, средством организующего начала и высшей политической координации усилий народа и власти. Реализация Стратегии Казахстан – 2030 обеспечила осуществление проведение в Республике Казахстан тройной модернизации: построение государства и прорыв в рыночную экономику, формирование основ социального государства и прорыв в общественного сознания.

Послание Президента «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» (14 декабря 2012 г.). В нем представлены направления дальнейшего гармоничного развития выполненной по основным показателям Стратегии Казахстан – 2030 на новом этапе, в концентрированном виде новый политический курс нации до 2050 г. Осуществление данного эпохального Послания призвано обеспечить достижение к 2050 г. главной цели – вхождение Казахстана в число 30 самых развитых стран мира.

Непременной ключевой составляющей стратегий выступают положения, определяющие направления государственной этнополитики. В Послание 2012 г. таковые включены в раздел III: «Стратегия «Казахстан Казахстан-2050» – новый политический курс для нового Казахстана в быстро меняющихся исторических условиях». Его седьмой подраздел именуется «Казахстанский патриотизм – основа успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества» и наряду с иными содержит следующие позиции: «1. Новый казахстанский патриотизм», «2. Равенство граждан всех этносов», «3. Культура, традиции и самобытность», «4. Казахский язык и триединство языков», «5. Роль национальной интеллигенции», «6. Религия в Казахстане XXI века».

Положения Посланий Президента являются основой для разработки и корректировки документов Системы государственного планирования, в том числе формирования бюджета на предстоящий плановый период (см. *Первый Президент Республики Казахстан – Лидер нации*).

ПРАВА НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ (международные стандарты) (каз. *Аз ұлттардың құқықтары (халықаралық стандарттар)*, англ. *Rights of ethnic minorities (international standarts*) –дополнительные возможности, предоставляемые международно-правовыми актами лицам, принадлежащим к особым этническим группам, в целях удовлетворения их специфических потребностей.

Международным сообществом не выработано общепризнанного определения национального меньшинства. Специалистами предложены следующие критерии: индивидуальный выбор заинтересованного лица, самоидентификация этнической группы в качестве нацменьшинства; ее происхождение; чётко выраженные социальные, поведенческие и культурные характеристики, в первую очередь, наличие общего языка; существование социальной организации, позволяющей взаимодействовать внутри меньшинства и с други-

ми группами населения. Численность такого населения в качестве характеристики не определена.

В результате серьезных разногласий между государствами, права национальных меньшинств не были включены во Всеобщую декларацию прав человека 1948 г. Ряд гарантий прав национальных меньшинств представлены в ст. 27 Международного пакта о гражданских и политических правах (1966 г.), конвенциях против геноцида, апартеида и расовой дискриминации. В ноябре 1978 г. на Генеральной конференции ООН по вопросам образования, науки и культуры была принята Декларация о расе и расовых предрассудках.

Реакцией объединенных наций на обострение межэтнических противоречий в ряде стран в первой половине 90-х гг. прошлого столетия стала в 1992 г. Декларация Генеральной Ассамблеи ООН о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным или языковым меньшинствам. В этом же году ОБСЕ учредило пост Верховного комиссара по делам национальных меньшинств, который выработал ряд рекомендаций.

Совет Европы принял Хартию региональных языков (1992 г.) и Рамочную конвенцию о защите национальных меньшинств (1995 г.), которые вызвали неоднозначную реакцию отдельных государств. Страны СНГ в 1994 г. - Конвенцию об обеспечении прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

Во всех этих документах предлагаются направления профилактики конфликтов через соблюдение международных стандартов: по обеспечению общегражданских прав и недопущению дискриминации по признаку принадлежности к национальному меньшинству; а также – специфических прав на индивидуальное или совместное беспрепятственное выражение, сохранение и развитие своей этнической, языковой, культурной или религиозной самобытности; на создание различных организаций (ассоциации, землячества и т.п.); на беспрепятственное осуществление контактов внутри страны и с аналогичными организациями зарубежных стран; на пользование родным языком при получении образования, при информационном обмен вплоть до создания на нем СМИ; плюс в других сферах их жизни и общения с госорганами.

Проводимая в Республике Казахстан государственная этнополитика полностью согласуется с положениями и нормами ратифицированных ею Международного пакта о гражданских и политических правах (1966 г.), Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации (1965г.), страна выполняет требования об отчетах перед специализированными структурами ООН.

Эта деятельность постоянно пополняется различными конструктивными идеями и предложениями из других документов ООН, ОБСЕ, СНГ и иных международных и региональных организаций по человеческому измерению и культурному наследию.

Создание уникального института Ассамблеи народа Казахстана и формирование казахстанской модели общественного согласия и национального единства, основанной на приоритете равенства прав и свобод человека, не-

зависимо от его этнической и религиозной принадлежности, позволило достичь такого уровня гармонизации межэтнических отношений и интеграции полиэтничного общества, при которых понятие «национальное меньшинство» практически не употребляется в общественно-политической практике государства и общества. Объективные исследования показали, что граждане Казахстана различного этнического происхождения чувствуют себя органичной и неотъемлемой частью единого народа, пользуются всей полнотой прав и не испытывают затруднений по поводу использования родного языка, развития культуры, обычаев и традиций (см. *Национальные меньшинства, Венрховный комиссар по делам национальных меньшинств*).

ПРАВО НА ПОЛЬЗОВАНИЕ РОДНЫМ ЯЗЫКОМ и РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ (каз. *Ана тілін пайдалану және мәдениетін дамыту құқығы*, англ. *Right to use native language and culture development*) – одна из гарантий признания и обеспечения этнической самоидентификации человека, его естественное право. «Каждый имеет право на пользование родным языком и культурой, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества» - закреплено в пункте 2 статьи 19 Конституции РК. Государство не вмешивается в употребление языков в межличностных отношениях и религиозных объединениях, эти области жизни находится вне предмета законодательного регулирования.

Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 г. № 151 «О языках в Республике Казахстан» обеспечивает одинаково уважительное отношение ко всем, без исключения, употребляемым в Казахстане языкам. Государство заботится о создании условий для изучения и развития языков народа Казахстана. В местах компактного проживания этнических групп при проведении мероприятий могут быть использованы их языки. Действия должностных лиц, препятствующих функционированию и изучению государственного и других языков, представленных в Казахстане, влекут за собой юридическую ответственность.

Подтверждая данное конституционное право граждан, ЗРК предусмотрено наряду с казахским – государственным и русским – официально употребляемым, также использование «других языков».

На них при необходимости переводятся акты госорганов, документы сделок физических и юридических лиц, реквизиты и визуальная информация. Другие языки могут применяться в судопроизводстве и при рассмотрении дел об административных правонарушениях, в работе негосударственных организаций. Ответы госорганов и негосударственных организаций даются на государственном языке или на языке обращения.

Право на образование на родном языке в Казахстане обеспечивается созданием детских дошкольных организаций, функционирующих на государственном языке, а в местах компактного проживания национальных групп – и на их языках. Язык обучения, воспитания в детских домах и приравненных к ним организациях определяется местными исполнительными органами с учетом национального состава их контингента.

Получение начального, основного среднего, общего среднего, технического и профессионального, послесреднего, высшего и послевузовского образования обеспечивается на государственном, русском, а при необходимости и возможности, и на других языках. В организациях образования государственный язык и русский язык являются обязательными учебными предметами и входят в перечень дисциплин, включаемых в документ об образовании.

«Право на получение образования на родном языке обеспечивается созданием при наличии возможности соответствующих организаций образования, классов, групп, а также условий их функционирования. Создание соответствующих организаций образования, классов, групп с государственным языком обучения является приоритетным направлением (пункт 3 статьи 9 ЗРК от 27 июля 2007 г. № 319-III «Об образовании»).

Воспитательные программы направлены на формирование патриотизма, гражданственности, интернационализма, высокой морали и нравственности. Пропаганда расовой, этнической, религиозной, социальной непримиримости и исключительности, распространение милитаристских и иных идей, противоречащих общепризнанным принципам международного права и гуманизма, в организациях образования запрещается.

Нормы Конституции и законов реализуются на практике.

Количество действующих школ – 7402, из них школ с русским языком обучения – 1394 (894658 учащихся). Количество школ с национальными языками обучения составляет 214, в них обучаются 95 339 учащихся, в том числе: 76 полных школ с узбекским, уйгурским и таджикским языками обучения; 138 смешанных школ. Из них, по языкам обучения: на узбекском языке: всего 139 школ - 60 полных и 79 смешанных школ (77 082 учащихся); на уйгурском языке: всего 60 школ - 14 полных и 46 смешанных школ (14 364 учащихся); на таджикском языке: всего 12 школ - 2 полные и 10 смешанных школ (3 893 учащихся).

С 2009 года в 5-11 классах всех национальных школ изучение казахского языка и литературы ведется по программе школ с казахским языком обучения.

На основании пилотного проекта ВКНМ ОБСЕ, осуществляемого с 2005 года в средней школе-гимназии №1 имени Ю. Сареми Сайрамского района Южно-Казахстанской области, ведется системная работа по внедрению билингвального (преподавание одного предмета на уроке с использованием второго языка) и многоязычного (предметы ведутся полностью на отдельных языках) обучения.

За счет местных бюджетов разрабатываются и издаются учебники на узбекском, уйгурском и таджикском языках, оказываются иные виды помощи.

В целях сохранения и расширения сфер применения различных языков народа Казахстана, возможностей общения и информирования этносов на родных языках в Казахстане издаются 37 этнических газет, журналов и СМИ Ассамблеи, издающихся на 15 языках: казахском, русском, узбекском, уйгурском, украинском, немецком, корейском, турецком, азербайджанском, татарском, белорусском, еврейском, армянском, дунганском, курдском.

Наиболее крупные этнические республиканские газеты работают при государственной поддержке (газеты «Украински новини», «Дойче альгемайне цайтунг», «Коре ильбо», «Уйгур авази», «Ватан», «Ак барс», «Ahiska-Ахыска»). В Национальной академической библиотеке РК открыт официальный депозитарий Ассамблеи народа Казахстана. Функционирует веб-портал АНК.

В эфире 4 республиканских телеканалов представлено 5 постоянных телепрограмм/рубрик по межэтнической тематике и деятельности АНК, общим хронометражем 2 часа 40 мин. в неделю, в оригинале.

На радио «Астана» и «Қазақ радиосы» вещает 8 постоянных программ, общим эфирным временем более 5 часов в неделю. В 9 республиканских газетах на постоянной основе выходит 22 рубрики.

Граждане имеют возможность на родном языке пользоваться достижениями культуры. Среди государственных театров наряду с казахскими, двумя смешанными театрами функционируют 14 русских, немецкий, корейский, уйгурский и узбекский театры. Три из них являются единственными на территории СНГ. В этих театрах кроме современных постановок на языках этнических групп осуществляются постановки из фонда классических и традиционных произведений народов Казахстана. Кроме того, функционируют историко-этнографические музеи, в которых собраны уникальные экспонаты со времен обитания различных этносов на территории современного Казахстана.

В республике действует 351 центров по обучению языкам из них 89 государственных, 262 частных. За последние три года в центрах прошли курсы обучения государственному языку 122 995 граждан. Курсами по изучению казахского языка охвачено свыше 38 тыс. представителей некоренной национальности. Более 2000 членов АНК. и этнокультурных объединений владеют казахским языком. 427 135 представителей молодежи этносов, охваченные работой Ассамблеи владеют казахским языком. Около 40 тыс. детей разных этносов обучаются в казахских школах (см. *Казахстанская модель межэтнической толернтности и общественного согласия, приницпы казахстанской этнополитики*).

ПРАВО НА СВОБОДУ ОБЪЕДИНЕНИЙ (каз. *Бірлесу бостандығына құқығы*, англ. *right to freedom of associations*) – одно из важнейших конституционных прав человека и гражданина, реализация которого отвечает интересам общества и находится под защитой государства. Право на свободу ассоциации человека с другими провозглашено п.п. 1 и 2 ст. 22 Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 г.

Ст. 23 Конституцией РК закреплено право граждан РК на свободу объединений. При этом деятельность общественных объединений регулируется законом.

В Казахстане право на свободу объединений реализуется посредством создания на добровольной основе для достижения гражданами общих целей общественных объединений в форме политических партий, профессиональных союзов и иных объединений некоммерческого характера.

Общественные объединения создаются и действуют в целях реализации и защиты политических, экономических, социальных и культурных прав и

свобод, развития активности и самодеятельности граждан; удовлетворения профессиональных и любительских интересов осуществления иной деятельности, не запрещенной законодательством РК.

В ходе конституционной реформы 2007 г. из статьи 5 Основного Закона были исключены запреты на слияние общественных и государственных институтов, на государственное финансирование общественных объединений. Это позволило шире вовлекать НПО в реализацию социально-значимых государственных функций, в том числе, национально-культурные центры – в осуществление государственной национальной политики, увеличить бюджетное финансирование программ в области языков, образования и культуры. В свою очередь, это обернулось резкой активизацией институтов гражданского общества, ростом их численности и повышением эффективности деятельности.

Пользование правом на свободу объединений не подлежит никаким ограничениям, кроме тех, которые предусмотрены законом и необходимы в демократическом обществе в интересах государственной или общественной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья и нравственности населения или защиты прав и свобод других лиц (Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 г.).

В силу особой значимости и чувствительности сферы межнациональных и межконфессиональных отношений Конституцией РК установлены отдельные запреты и ограничения. Согласно статье 5 запрещаются создание и деятельность общественных объединений, цели или действия которых направлены на насильственное изменение конституционного строя, нарушение целостности Республики, подрыв безопасности государства, разжигание социальной, расовой, национальной, религиозной, сословной и родовой розни, а также создание непредусмотренных законодательством военизированных формирований. В Республике не допускается деятельность политических партий и профессиональных союзов других государств, партий на религиозной основе, а также финансирование политических партий и профессиональных союзов иностранными юридическими лицами и гражданами, иностранными государствами и международными организациями. Деятельность иностранных религиозных объединений на территории Казахстана, а также назначение иностранными религиозными центрами руководителей религиозных объединений в Республике осуществляются по согласованию с соответствующими государственными органами Республики Казахстан.

Перечень конкретных конституционных ограничений несколько уточнен и дополнен ЗРК от 31 мая 1996 г. № 3 «Об общественных объединениях» и другими специальными законами: от 16 января 2001 г. № 142 «О некоммерческих организациях», от 15 июля 2002 г. № 344-II «О политических партиях», от 27 июня 2014 г. № 211-V ЗРК «О профессиональных союзах», от 11 октября 2011 г. № 483-IV «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» и др (см. *Этнокультурные объединения*).

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО ЭТНИЧЕСКОЕ (каз. *этностық кәсіпкерлік,* англ. *ethnic enterprise*) – предпринимательская деятельность, осущест-

вляемая представителями этнических *Диаспор*, создающих предприятия на основе принципа этничности, придерживающихся национальных традиций ведения бизнеса (см. *Миграция этническая*). Этнические меньшинства, попадая в новую социокультурную среду, находят экономические ниши, ранее им не свойственные, и начинают осваивать совершенно незнакомые виды деятельности. Одна из главных причин столь высокой профессиональной *Мобильности* этнических мигрантов и развития П.э. – социально-экономическая маргинальность этнических меньшинств. Этнические *Мигранты* создают достаточно прочные общины, представляющие собой изолированную среду, которая оказывает поддержку вновь прибывшему, обучает и передает опыт и квалификацию. Спустя время, в течение которого накапливается необходимый стартовый капитал, осваивается язык и проводится рекогносцировка экономического пространства, *Иммигрант* открывает свой бизнес. Таким образом, вчерашние *Мигранты* на новом месте проживания приобретают необходимую квалификацию и профессию, востребованные на данном рынке труда. Развитие П.э. является неотъемлемой частью социально-экономической адаптации мигрантов (см. *Диаспора, Мигранты*).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА (каз. – *Қазақстан халқы Ассамблеясының төрағасы* , англ. *Chairman of the Assembly of the People of Kazakhstan*) – лицо, возглавляющее Ассамблею народа Казахстана, Совет Ассамблеи и осуществляющее общее руководство деятельностью Ассамблеи. С момента учреждения данного поста его занимает Первый Президент Республики Казахстан – Лидер Нации Н.А. Назарбаев, которому принадлежит право пожизненного руководства Ассамблеей. В функции председателя входит утверждение программных документов Ассамблеи и дача поручений по их реализации, выступление от имени Ассамблеи с обращениями и заявлениями в средствах массовой информации и международных организациях. Председатель имеет трех заместителей (из них два от этнокультурных объединений, с 2008 г. избираемых на ротационной основе) и может делегировать им часть своих полномочий.

В соответствии с Законом Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана» от 20.10.2008 N 70-4, полномочия Председателя АНК зафиксированы как определяющим статус, порядок формирования и организацию работы Ассамблеи народа Казахстана, направленных на реализацию государственной национальной политики, обеспечение общественно-политической стабильности в Республике Казахстан и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений.

Заместители председателя осуществляют полномочия, не входящие в его исключительную компетенцию: представляют Ассамблею в государственных органах Республики Казахстан и международных организациях, а также по поручению Председателя Ассамблеи представляют Ассамблею в государственных органах Республики Казахстан и международных организациях; информируют Председателя Ассамблеи о состоянии дел и ходе реализации

программных документов Ассамблеи по мере необходимости (см. *Первый Президент РК, Ассамблея Народа Казахстана, Совет АНК*).

ПРИНЦИП НЕВМЕШАТЕЛЬСТВА ВО ВНУТРЕННИЕ ДЕЛА (каз. *Ішкі істеріне араласпау қағидасы*, англ. *Principle of non-intervention in domestic affairs*) – один из основных принципов международного права в сфере международного сотрудничества государств.

Провозглашен в Уставе ООН 1945 г., Декларации о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН 1970 г. и Заключительном акте Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1975 г., а также отраженный в других документах ООН, ОБСЕ, конвенциях и соглашениях.

Ни одно государство или группа государств не имеет права в прямой либо косвенной насильственной форме оказывать давление на ведение другим государством своих внутренних или внешних дел, а также организовывать, оказывать содействие, финансировать, разжигать и поощрять вооруженную, террористическую, подрывную деятельность, направленную на насильственное изменение конституционного строя того или иного государства, на вмешательство во внутриполитическую борьбу.

Республика Казахстан в соответствии со статьей 8 Конституции РК уважает принципы и нормы международного права, проводит политику сотрудничества и добрососедских отношений между государствами, их равенства и невмешательства во внутренние дела друг друга.

Одной из современных тенденций развития национальных правовых систем выступает имплементация в них положений и норм международного права, в первую очередь, в области прав и свобод человека и гражданина. Однако при этом со стороны отдельных внешних игроков нередко допускается стремление искусственно расширить предметы регулирования международных актов, придать им субъективное толкование, что неминуемо приводит к нарушению принципа невмешательства во внутренние дела суверенного государства.

Соответствующей реакцией государств является защита своего суверенитета посредством опоры на решения органов конституционного контроля, которые, в свою очередь, исходят из верховенства национальных основных законов.

ПРИНЦИП САМООПРЕДЕЛЕНИЯ НАРОДОВ И НАЦИЙ (каз. *Халықтардың және ұлттардың өзін-өзі билеу принципі*, англ. *Principle of self-determination of the people, ethnoses, nations*) – один из основных принципов международного права в сфере международного сотрудничества и защиты прав человека, народов и наций.

Провозглашен в Уставе ООН 1945 г., Декларации о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН 1970 г., Международ-

ном пакте о гражданских и политических правах (1966 г.), Международном пакте об экономических, социальных и культурных правах 1966 г., Заключительным акте Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1975 г., Декларации о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам 1992 г., а также отраженный в других документах ООН, ОБСЕ, конвенциях и соглашениях.

Все народы и нации имеют право на свободное самоопределение, то есть возможность без вмешательства извне определять политическую самоорганизацию и осуществлять свое экономическое, социальное и культурное развитие, выбирать путь в будущее, который в наибольшей степени соответствует их национальным, религиозным, культурным и иным особенностям и традициям.

Каждое государство обязано строить свои взаимоотношения с другими государствами, исходя из требования о том, что все народы равноправны и каждому из них изначально принадлежит естественное право по собственному усмотрению распоряжаться своей судьбой.

Во внутригосударственном измерении коллективные право этносов на самоопределение при всей своей значимости не может быть абсолютным и беспредельным. В процессе его осуществления необходимо учитывать исторические факторы, права других этнических групп, интересы всего народа и государства как целостного образования общества.

В противном случае оно может превратиться в сепаратизм – стремление и деятельность определенных кругов местной политической или национальной элиты к обособлению своих интересов вплоть до нарушения территориальной целостности государства посредством создания территориальной автономии либо отделения части территории (субъекта федерации) от государства и создания нового государственного образования. Сепаратизм является злоупотреблением правом на самоопределение.

Еще одним видом нарушения права народов на самоопределение выступает, проводимая отдельными государствами (группами государств) либо международными организациями, политика двойных стандартов, наносящая существенный вред международному праву в целом, как единственно возможному средству существования цивилизованных отношений в сообществе суверенных наций. Двойные стандарты – это попытки навязать суверенным государствам неприемлемые для их обществ образцы жизни, либо положительная или отрицательная оценка одних и тех же событий и явлений в разных странах на основе субъективных предпочтений к конкретным правительствам, либо предоставление своему государству права осуществлять недопустимые для других действия в разрез с требованиями международных правовых норм и т.д.

Наряду с провозглашением уважения к принципам и нормам международного права Конституция РК закрепляет ее высшую юридическую силу и прямое действие на всей территории Республики. В ряде решений Конституционным Советом РК подтверждено верховенство Основного Закона и в сфере международных отношений. Это означает, что для Республики Казахстан

не имеют юридической силы и не подлежат применению противоречащие казахстанской Конституции международные договоры, включая акты международных организаций (см. *Национально-территориальная автономия, Государственность*).

ПРИНЦИП ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ ГОСУДАРСТВА (каз. *Мемлекеттің аумақтық тұтастығы қағидасы*, англ. *Principle of territorial integrity of the state*) – один из основных принципов международного права в сфере обеспечения мира и международной безопасности.

Провозглашен в Уставе ООН 1945 г., Декларации о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН 1970 г. и Заключительным акте Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1975 г., а также отраженный в других документах ООН, ОБСЕ, конвенциях и соглашениях.

Принцип территориальной целостности государства гарантирует защиту территории государств от любых посягательств, обязует государства воздерживаться от любых несовместимых с целями и принципами Устава ООН действий, направленных против территориальной целостности, политической независимости или единства государства. Территориальная неприкосновенность распространяется также на природные ресурсы, их разработка иностранными компаниями или государствами должна производиться только с согласия суверенного государства.

П.Т.Ц.Г. Республикой Казахстан в строгом соответствии с нормами международного права по договоренности с Китаем (в 1998 г.); Кыргызстаном, Туркменистаном и Узбекистаном (в 2001 г.) и Россией (в 2005 г.) определена и закреплена государственная граница Республики Казахстан – исходный, непременный компонент государственного суверенитета современного независимого государства.

В международной практике имеются примеры сецессии – отделения части территории государства (выхода из государства административно-территориальной единицы либо субъекта федерации) по решению ее населения или действующего на данной территории госоргана (в 1965 г. из состава Малайзии вышел ставший городом-государством Сингапур, в 1971 г. из состава Пакистана – государство Бангладеш, в 1993 г. из Эфиопии – государство Эритрея, в 2011 г. из единого Судана – автономное образование с последующим созданием государства Республика Южный Судан), а также частично признанные государства Республика Косово (2008 г.), Республики Абхазия (1992 г.), Республика Южная Осетия (2008 г.), Республика Крым (2014 г.) и др.

Современное конституционное право, как правило, не признает право сецессии субъектов федерации, за исключением договорной, его также отрицают органы конституционного контроля. В большинстве случаев сецессия влекла негативные последствия, нарушения исторических связей, массовые жертвы (см. *Государственность, Коституция РК*).

ПРИНЦИПЫ КАЗАХСТАНСКОЙ ЭТНОПОЛИТИКИ (каз. *Қазақстандық этнасаясаттың ұстанымдары,* англ. *Principles of Kazakhstan ethnopolitics*) – Казахстанская модель межэтнического согласия явилась реакцией на кризисы идентичности, порожденные новыми социально-экономическими, политическими условиями, на первых этапах независимости Казахстана. – На 14 сессии (2008 г.) АНК Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев провозгласил пять основных принципов государственной этнополитики: этническое, конфессиональное, культурное, языковое многообразие является нашим бесценным богатством; государство целенаправленно создает все условия для развития культуры и языков этносов Казахстана; важнейшими ценностями нашей нации стали толерантность и ответственность; консолидирующая роль казахского этноса; единство казахстанского народа.

В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 18 апреля 2013 года № 552 об утверждении Концепции развития Ассамблеи народа Казахстана (до 2020 года), Концепция в стратегическом отношении отвечает также целям социальной модернизации казахстанского общества, а именно: подготовить общество к жизни в условиях новой индустриально-инновационной экономики и Общества Всеобщего Труда; найти оптимальный баланс между форсированным экономическим развитием Казахстана и широким обеспечением общественных благ; укрепить социальные отношения, основанные на принципах права, справедливости и социальной ответственности.

Концепция построена на следующих принципах: 1) приоритета прав и свобод человека и гражданина; 2) приоритета интересов народа и государства; 3) национального единства, суверенитета и целостности Казахстана; 4) равенства прав и свобод человека и гражданина независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений или по любым иным обстоятельствам; 5) равноправия и персональной ответственности членов Ассамблеи за деятельность в ее составе; 6) транспарентности (см. *Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана (до 2020 года), Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия, Законодательство Казахстана сфере межэтнических отношений*).

-Р-

РАДИКАЛИЗМ (лат. *radix – корень*, каз. *радикализм*, англ. *radicalism*) – 1. Стремление, склонность к решительным мерам, к крайним решениям. 2. Социально-политические идеи и действия, направленные на решительное изменение существующих институтов, наиболее характерно проявляющиеся в кризисные, переходные исторические периоды, когда возникает угроза существованию, традициям и укладу тех или иных слоев и групп (см. *Экстремизм, Терроризм, Сепаратизм*). В Р. выделяются две взаимно обусловливающие стороны: радикальную идеологию и радикальную деятельность. Р. как общественно-политическое направление нацелено на коренное изменение существующего политического, социального и экономического строя. Глав-

ная цель последователей Р. заключается в свершении революции. Поэтому само понятие Р. определяется не какой-то единой концепцией, а методами борьбы. Радикалы не приемлют ни существующего положения вещей, не медленного эволюционного пути посредством реформ. Обычно их позиция отличается бескомпромиссностью, а порой и оттенком тоталитарной организации. Для радикалов все действия подчинены единой цели, а цель оправдывает средства.

Р. присуще поиск простых способов решения сложных проблем, стремление решительно запрограммировать изменения; абсолютизация возможностей рационального управления; попытки форсировать события, приводящие к разрыву между средствами и целями политического действия (цели могут быть благородными, средства реализации – бесчестными); устойчивое тяготение к использованию крайних политических действий, что порождает импульсы к насилию, веру в эффективное решение с его помощью каких-либо политических проблем; проявления правового нигилизма, что рассматривается как проявление свободы, и т.д. (см. *Экстремизм, Терроризм*).

РАЗДЕЛЕННЫЕ НАРОДЫ (каз. *бөлінген халықтар*, англ. the *divided people*) – Под разделенным народом следует понимать этническую группу, территория компактного проживания которой разделена границами двух или более государственных образований, которая осознает себя в качестве единой общности. Такой народ, стремится к объединению своего этнического пространства в рамках собственного единого государственного или автономного образования и формирует специфические механизмы сдерживания культурной дифференциации своих отдельных частей, расположенных по разные стороны государственных границ.

В современном мире существует немало народов, разделенных границами. Классическим примером является история курдов. Они относятся к числу наиболее крупных по численности народов составляющих, по некоторым оценкам, около 30 млн. человек. После первой мировой войны они были разделены на четыре крупные группы и проживают на перекрестии границ четырех стран – в Ираке, Иране, Турции, Сирии. Причем это неоднократно менявшееся по территориям разделение существует несколько столетий. Более 40 тысяч курдов депортированных в сороковые годы прошлого столетия проживает и в Казахстане.

Разделен на два государства границей по 38 параллели корейский народ. В Европе разделенными являются ирландцы, не так давно были немцы. Большое количество народов разделенных границами бывших колоний разных метрополий проживает в Африке.

Определение, данное в статье термину, дает возможность оценить тот потенциал, которым обладают разделенные народы в сфере воздействия на международно-политическую ситуацию, стабильность отдельных государств, региональные этнополитические и этнокультурные процессы. Кроме того, приведенное определение позволяет выделить специфику данной категории этнических групп, отличающую их от других этнополитических и этнокуль-

турных сообществ, что немаловажно в условиях, когда данный феномен нередко рассматривается ограниченно, в контексте существование этнического меньшинства, диаспоры и т.д.

Почти все разделенные народы стремятся к воссоединению. Некоторые из них с этой целью включаются в национально-освободительную борьбу. В силу того, что проблема прямо затрагивает сферу политических интересов государств, территориальных вопросов, она является одной из самых трудноразрешимых (см. *Депортация, Дискриминация этническая, Историческая родина, Малая родина, Миграция, Оралман, Репатриант, Соотечественник*).

РАСЫ ЧЕЛОВЕКА (каз. *нәсілдік тобы*, англ. *racial group*). Биологически и исторически сложившиеся группы людей, связанные единством происхождения, которое выражается в общих, но варьирующихся в определенных пределах наследственных морфологических и физиологических признаках.

Человеческие расы, изучает научная дисциплина «расоведение», как раздел общей антропологии человека. Она занимается в основном изучением процессов расогенеза, роли условий социальной жизни народов, их образа жизни и других характеристик в изменении расовых признаков во времени, межрасовой метисации – смешения в различных регионах мира. Опираясь на данные морфологии и физиологии, генетики и молекулярной биологии, современное расоведение, рассматривает проблемы классификации рас, их происхождения, расселения по планете, развития и взаимодействия в связи с конкретной историей человеческих сообществ. Проводятся исследования разграничительных расовых признаков, их наследственности и зависимости как от окружающей естественно-графической, так и социально-культурной среды.

Современное расоведение исходит из того, что расовые различия носят групповой характер, и показывают себя с достаточной ясностью только при сопоставлении целых человеческих сообществ, а не отдельных людей. Расовые различия всегда передаются от родителей к детям на протяжении многих поколений, поэтому огромное значение для изучения межрасовых различий имеют данные антропогенетики. Сходство наследственных, физических признаков у разных людей или целых их групп служит доказательством генетического родства, общности происхождения однородности подавляющего в расовом отношении большинства народов мира и даже многих языковых семей.

Содержание понятия «раса» более или менее однозначно воспринимается разными исследователями, однако в деталях имеются существенные расхождения; разные школы антропологов выделяли от четырёх до семи основных рас и десятки малых антропологических типов.

Европеоидная раса расселена в природном ареале от Европы до Урала, Северная Африка, Юго-западная Азия и Индостан. Включают арменоидную, нордическую, средиземноморскую, фальскую, альпийскую, восточно-балтийскую, кавкасионскую, динарскую и другие подгруппы. Отличается от

других рас в первую очередь сильной профилировкой лица. Остальные признаки (цвет кожи, волос и др.) широко варьируются.

Природный ареал негроидной расы – Центральная, Западная и Восточная Африка. Выделяется восточная подгруппа (нилотский тип, высокорослый, узкосложенный) и западная подгруппа (негрский тип, круглоголовый, среднего роста). Особняком стоит группа пигмеев (негрилльский тип). Характерные отличия – курчавые волосы, темная кожа, расширенные ноздри, толстые губы и другие признаки. Типичный представитель негроидной расы – коренной кениец.

Монголоидная раса изначально населяла Восточную Евразию, сформировались на территории современной Монголии. Внешность отражает приспособление к условиям пустынь. Главная черта – защита глаз от повышенной инсоляции, пыли, холода, отраженного от снега света и других воздействий. Для этого служит узкий разрез век, дополнительная складка – эпикантус, тёмная радужка, длинные прямые черные волосы, густые ресницы, выступающие скулы,. Выделяют две контрастирующие группы: северную (массивные, высокие, светлокожие, с крупным лицом и низким сводом черепа) и южную (грацильные, невысокие, смуглые, небольшое лицо). Монголоидная раса самая молодая – ей около 12 тысяч лет.

Некоторые группы ученых исследователей дополнительно выделяют американоидную расу. Она распространена в Северной и Южной Америке генетически близка к монголоидам. Американоиды характеризуются прямыми чёрными волосами и «орлиным» носом. Глаза чёрные, шире, чем у азиатских монголоидов, но уже, чем у европеоидов. Эпикантус редок у взрослых, но чаще встречается у детей. Рост американоидов часто бывает относительно высоким.

Есть среди антропологов и сторонники выделения австралоидов (австрало-океанийская раса). Древняя раса, имеющая огромный ареал, ограниченный регионами по широте от Индостана – Гавайских островов и по долготе от Тасмании на юге и до Сахалин и Курил на севере, то есть охватывает почти половину земного шара. Включает группы: полинезийскую, меланезийскую, австралийскую, веддоидную, айнскую. Очень разнообразны по цвету кожи от темного, почти черного австралийские аборигенов до светлокожих сахалинских, курильских и северояпонских айнов. Южные, внешне схожие с негроидами темные австралоиды, также как и светлые представители этой расовой подгруппы, все же значительно далеки генетически от африканских негров (см. *Антропология этническая, Расизм*).

РАСИЗМ (каз. *нәсілшілдік тобы*, англ. *racism*). Психология, идеология и социальная практика, основывающиеся на представлениях и идеях о физической и психической неравноценности человеческих рас, о допустимости или необходимости господства «высших» рас над «низшими». Политическая практика расизма преследует цель физического разделения народов по расовому признаку, прямого подавления и угнетения тех из них, которые в силу сложившихся условий оказались в положении слаборазвитых, и неполно-

правных. Расовая дискриминация проявляется в ограничении элементарных гражданских прав и преследовании лиц по мотивам расовой принадлежности.

Р. может быть открытым и конкретным в виде отдельных актов притеснения подчиненных расовых групп или индивидов и скрытым институциональным, подразумевающим структурные отношения подчинения между социальными группами и институциализированное угнетение. Если практика открытого индивидуализированного Р. складывается из преднамеренных действий, то Р. институциональный связан с непреднамеренными последствиями системы расового неравенства.

С помощью различных теоретических выкладок Р. стремится к объяснению и оправданию социального неравенства, основанного на расовой принадлежности. Первые в своей основе расовые концепции появляются в конце XVIII в. Они были вызваны к жизни колониальной политикой, и стали идеологическим обоснованием захвата чужих территорий, подчинения, эксплуатации и ограбления миллионов людей в Африке, Азии, Америке, Австралии и Океании со стороны нескольких европейских держав. Как откровенная реакционная идеология расизм выступает особенно отчетливо в XIX в. Она использовалась, в частности, для оправдания рабства в США. Появлялись расистские теории и в Европе. Особая роль в этом отношении принадлежит изданной в 1853 г. французом графом Жозефом Гобино скандально знаменитой книге «Опыт о неравенстве человеческих рас». В этой работе автор утверждал, что человеческие расы различаются между собой не только по «красоте» и разным физическим признакам, но и по психическим качествам, проявляющимся в способности к развитию и усвоению культуры другого народа. Высшей и единственной способной к прогрессу Гобино считал белую расу. Эта теория, косвенно поддержанная некоторыми крупными биологами того времени (А. Геккель, Ф. Гальтонидр) оказалась очень удобной для оправдания деятельности европейских колонизаторов в странах Африки и Азии и уже потому получила широкое распространение в европейских метрополиях.

В XX в идеология Р. получила дальнейшее развитие и практическое осуществление. В гитлеровской Германии Р. был официальной идеологией фашизма, его политической практикой. Взяв на вооружение «теорию высшей германской расы» и пытаясь установить мировое господство в ходе развязанной второй мировой войны, фашизм широко прибегал к ликвидации «неполноценных народов». Гитлеровские расисты уничтожали миллионы русских, украинцев, белорусов, поляков, евреев, сербов, чехов и людей других национальностей.

На словах, отказываясь от некоторых постулатов биорасизма, идеологи расизма в современных условиях проповедуют концепцию так называемого психорасизма – о якобы, психологической неподготовленности отсталых народов к самостоятельному развитию и по-прежнему используют их для обоснования расовой дискриминации и сегрегации. В связи со значительным притоком иммигрантов из африканских стран в Западную Европу,

выходцев из Латинской Америки, и собственных индейцев в США, здесь также в последние годы стал заметным явлением Р., хотя и тщательно скрываемый.

Мировое сообщество официально осудило практику Р. В 1965 году была принята Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации. В соответствии с Конвенцией, караемыми по закону преступлениями объявлено, всякое распространение и реанимация идей основанных на расовом превосходстве или ненависти. А преступным является также всякое подстрекательство к расовой дискриминации, все акты насилия или подстрекательство к таким актам, направленным против любой расы или группы лиц другого этнического происхождения, а также предоставление любой помощи для проведения расистской деятельности, включая ее финансирование (см. *Дискриминация, Антагонизм национальный, Духовный колониализм, Сегрегация, Стереотипы этнические, Радикализм, Экстремизм*).

РЕПАТРИАНТ (лат. *repatriate – возвращаюсь*, каз. *репатриант*, англ. *repatriate*) – возвращение в страну гражданства, постоянного проживания или происхождения лиц, оказавшихся в силу различных обстоятельств на территории других государств Возвращение Р. осуществляется обычно на основе международных договоров (например, Р. – военнопленные), но может иметь место и внедоговорная основа, в этом случае, его возможность должна предусматриваться законами заинтересованного государства или государств. Обязательность возврата Р.–военнопленных предусмотрена Женевскими конвенциями о защите жертв войны 1949 г. Правовое положение Р. регулируется как международными соглашениями, так и внутригосударственными актами. Несмотря на то, что Р. имеют «этническую память» и опыт, приобретенный за годы проживания в стране вынужденной *Миграции*, у них возникают определенные трудности при возвращении на *Родину*, которая является для них в определенной степени инокультурной средой, в этой связи Р. нуждаются в адаптационных мероприятиях, способствующих их полноценной социальной жизнедеятельности (см. *Беженцы, Мигрант, Миграция этническая, Оралман*).

РОДИНА (каз. *отан,* англ. *motherland*) – 1. Отечество, страна, в которой человек родился и гражданином которой он состоит. 2. Место зарождения, происхождения, возникновения чего-либо. 3. По Г.В. Осипову, Р. – страна, исторически принадлежащая данному народу территория с ее природой, населением, особенностями исторического развития, языка, культуры, быта и нравов. Представление о Р. во многом определяет индивидуальное социальное поведение личности и выступает важнейшим атрибутом ее духовной жизни вне зависимости от этнической, гендерной и профессиональной принадлежности. При этом ментальные составляющие образа Р. напрямую зависят от региональной специфики, т. е. детерминированы историей, культурой, а также социальной практикой конкретной страны. Образ Р. также может являться результатом «социального заказа», необходимым для консо-

лидации общества или политического манипулирования (см. *Историческая родина, Малая родина, Патриотизм, Новый казахстанский патриотизм*).

РОДНОЙ ЯЗЫК (каз. *ана тілі*, англ. *mother tongue, native language*) – 1. Язык, усваиваемый ребенком в раннем детстве бессознательно, путем подражания речи взрослых, и навыки использования которого могут сохраняться или утрачиваться взрослым человеком. Р.я. в разные периоды жизни носителя может быть первым или вторым языком, материнским или доминирующим языком. 2. Язык идентификации с *Этносом*, занимающий важное место в языковом сознании любого народа и связанный с действием ментальных стереотипов, дифференцирующих понятия «свое» и «чужое». Р.я. всегда связан с конкретным индивидом и может быть представлен как совокупность свойственных ему средств устной или письменной речи (см. *Этнический язык, Этническая группа, Этническая идентичность, Этнос, Языковая идентичность, Языковое право*).

-С-

СЕГРЕГАЦИЯ (от позднелат. *Segregatio – отделение*, каз. *сегрегациялау*, англ. *segregation*) – политика принудительного отделения какой-либо группы населения или разделения нескольких групп. Обычно упоминается как один из видов религиозной и расовой дискриминации (отделение группы по расовому или этническому признаку). Различается С. юридическая и фактическая. Юридическая или административная С., была очень распространена в Средние века и Новое время в германских и англосаксонских странах, а также их колониях (Германия, США, Британская империя, ЮАР, Ирландия, Прибалтика и др.). Этот вид С. проявляется в принудительном поселении расовых и этнических меньшинств в специально отведенных для этого местах (резервациях, гетто, бантустанах и т.п.) и сопровождается принудительной изоляцией, ограничением свободы передвижения, выбора профессии, имущественных прав, введением раздельного обучения и обслуживания для представителей различных расовых и этнических групп. Наиболее устойчивая практика С. наблюдалась в ЮАР и в гитлеровской Германии. Эти формы С. практически исчезли после успехов, достигнутых движением за права человека во второй половине XX века, и сейчас встречаются крайне редко.

Однако в большинстве стран, где некогда С., присутствовала де-юре, она до сих пор может существовать де-факто. Под фактической С. понимается нередко спонтанно возникающее в многонациональных сообществах раздельное расселение, обучение, следование определенной профессиональной ориентации представителей различных расовых и этнических групп. В настоящее время фактическая С. проявляется, прежде всего, в крупных городах и городских агломерациях. Широкое распространение в странах Запада получило расселение мигрантов компактно в этнических анклавах, которые выходят из под контроля государственного управления.

Экспертное сообщество, исследователи этнополитических процессов выделяют три основных уровня сегрегации: первый микросегрегация – предполагает сегрегацию в общественных и других присутственных мест, второй уровень мезосегрегация – подразумевает сегрегацию белого и всех прочих групп населения по районам проживания, третий – макросегрегация – означает сегрегацию целых народов на определенных территориях (в бантустанах, резервациях и т.д.).

Несмотря на то, что все еще существуют остатки сегрегационной дискриминации, активно и закономерно проявляют себя такие противостоящие сегрегации формы, как ресегрегация и интеграция.

В последние годы возникает новый егрегационный феномен, такой как гиперсегрегация. Некоторые великие державы проводят С. уже на уровне национально-государственных образований и даже регионов планеты, которые лишаются возможности активно защищать свои национально-культурные традиции, политические ориентиры, экономические интересы. Для них устанавливаются определенные запреты (практика красной черты) нарушение которых чревато санкциями и другими наказаниями (см. *Дискриминация, Апартеид, Мигрантофобия, Разделенные народы, Стереотипы этнические*).

СЕКРЕТАРИАТ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА АДМИНИСТРАЦИИ ПРЕЗИДЕНТА РК (каз. *ҚР Президенті әкімшілігі Қазақстан халқы ассамблеясының хатшылығы* (аппараты) англ. *the secretariat of the APK*) – рабочий орган Ассамблеи, входящий в состав Администрации Президента Республики, деятельность которого регламентируется законодательством Республики Казахстан. Заведующий Секретариатом одновременно является заместителем Председателя Ассамблеи.

В соответствии с Законом Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана» от 20 октября 2008 года № 70-IV Аппарат (Секретариат) Ассамблеи:

1. Аппарат (Секретариат) Ассамблеи является рабочим органом Ассамблеи, входящим в состав Администрации Президента Республики Казахстан, деятельность которого регламентируется законодательством Республики Казахстан.

2. Аппарат (Секретариат) возглавляет заведующий Аппаратом (Секретариатом), который одновременно является заместителем Председателя Ассамблеи.

3. Решения сессий, Совета и поручения Председателя Ассамблеи являются для Аппарата (Секретариата) обязательными для исполнения.

4. Основными функциями Аппарата (Секретариата) являются:

1) организация и обеспечение деятельности Ассамблеи, в том числе экспертно-аналитическое и информационное сопровождение деятельности Ассамблеи;

2) проведение международных, республиканских и областных научно-практических конференций, других мероприятий и акций, способствующих межэтническому согласию в стране;

3) взаимодействие с государственными органами и организациями, общественными объединениями и аналогичными структурами зарубежных стран, а также международными организациями, направленное на обеспечение устойчивого развития Казахстана и реализацию задач, возложенных на Ассамблею.

Указ Президента Республики Казахстан «О Положении об Ассамблее народа Казахстана» от 7 сентября 2011 года № 149 усилил статус и полномочия Секретариата.

Задачами Секретариата в новой редакции являются:

1) Обеспечение деятельности Ассамблеи, ее Председателя и Совета;

2) Обеспечение реализации полномочий Президента Республики Казахстан в сфере межэтнических отношений.

Полномочия Секретариата по обеспечению реализации полномочий Президента Республики Казахстан в сфере межэтнических отношений, а также Ассамблеи определяются внутренними актами Администрации Президента Республики Казахстан.

Ассамблеи областей (города республиканского значения, столицы) при осуществлении своей деятельности подотчетны и ответственны перед Ассамблеей.

Порядок формирования и правовой статус ассамблеи области (города республиканского значения, столицы) определяется Законом Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана».

Рабочим органом ассамблеи области (города республиканского значения, столицы) является секретариат ассамблеи области (города республиканского значения, столицы), входящий в структуру аппарата акима как самостоятельное структурное подразделение. Секретариат ассамблеи области (города республиканского значения, столицы) возглавляет заведующий. Заведующий секретариатом ассамблеи области (города республиканского значения, столицы) назначается и освобождается от должности соответствующим акимом по согласованию с Секретариатом АНК Администрации Президента РК.

В целях обеспечения реализации задач и функций Ассамблеи в случае необходимости Секретариатом могут быть созданы комиссии, в том числе совместно с другими государственными органами и организациями (см. *Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия, Законодательство Казахстана в сфере межэтнических отношений, Принципы этнополитики в Казахстане, Ассамблея народа Казахстана, Председатель АНК, Совет АНК, Научно-экспертный совет АНК*).

СЕНАТ ПАРЛАМЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (каз. *Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенаты*, англ. *Senate of the Parliament of Kazakhstan*) – одна и двух палат Парламента Республики Казахстан (нередко именуемая «верхней палатой»). Сенату принадлежит исключительно важная роль в осуществлении представительной, законодательной и контрольной функций Парламента.

Сенат Парламента Республики Казахстан образуют депутаты, представляющие в порядке, установленном конституционным законом, по два человека от каждой области, города республиканского значения и столицы Казахстана. Они избираются на собраниях коллегий выборщиков, которыми являются депутаты всех маслихатов соответствующей области (города республиканского значения и столицы). Сенаторы являются представителями регионов и маслихатов, а Сенат в целом – палатой территориального представительства.

Пятнадцать депутатов Сената Парламента Республики Казахстан назначаются Президентом Республики с учетом необходимости обеспечения представительства в Сенате этнокультурных и иных значимых интересов общества, что выступает одним из средств реализации государственной этнополитики.

Согласно Конституции РК, депутатом Сената Парламента Республики Казахстан может быть лицо, достигшее тридцати лет, имеющее высшее образование и стаж работы не менее пяти лет, постоянно проживающее на территории соответствующей области, города республиканского значения либо столицы не менее трех лет. Фракции политических партий в Сенате не образуются.

Конституционно-правовой статус, включая возможность принятия Сенатом законов в период роспуска Мажилиса, особенности его полномочий, а также социальный и профессиональный состав депутатов-сенаторов, позволяет Сенату Парламента Республики Казахстан эффективно выполнять миссию по связи Парламента с маслихатами и территориями, по предупреждению принятия Парламентом поспешных политизированных решений, а также по повышению качества законотворческой работы.

В своей совокупности эти и иные объективные факторы обусловливают целесообразность учреждения Сената Парламента Республики Казахстан и, в целом, двухпалатного Парламента в унитарным многонациональном и поликонфессиональном Казахстане (см. *Мажилис Парлмента Республики Казахстан*).

СЕПАРАТИЗМ (лат. *separatio – отделение*, каз. *бөлінімпаздық,* англ. *separatism*) – 1. Стремление к обособлению, отделению. 2. Движение к самостоятельности некоторой группы, организации, стремящихся к отделению от большой ассоциации. Причинами С. могут являться реакция на шовинистскую политику властвующей элиты, политическое иго этнического большинства, агрессивно-ирредентская политика соседнего государства (см. *Ирредента*). Существуют и иные мотивы С. – конфессиональные, лингвистические, социально-экономические и прочие сепаратистские движения существенно отличаются друг от друга определенным набором этнополитических противоречий и исторических предпосылок. Тем не менее, существенно схожее, позволяющее рассматривать их в качестве однородного явления, – это *Радикализм*, радикальная реакция на политическую асимметрию во взаимоотношениях этнического большинства и меньшинства, бескомпромиссность требований, ориентация на вооруженные методы политической борьбы.

С. как форма политического поведения нацелена на удовлетворение гипертрофированно понятых интересов и потребностей своей этнической группы, не считаясь с интересами, потребностями сожительствующих общностей и групп, исторически сложившимися реалиями. Агрессивность С. основана на культивировании собственной исключительности, высокомерного отношения к другим этническим, национальным группам (см. *Национально-территориальная автономия*).

СИМВОЛИКА ГОСУДАРСТВА (ГИМН, ГЕРБ, ФЛАГ) (каз. *мемлекеттің рәмізі (әнұран, елтаңба, ту*, англ. *state symbols (anthem, emblem, flag*). Символика государства это атрибуты суверенитета государства, государственные символы, которые в патетической, высоко художественной форме дают представление о сущности и заложенных в основу государства ценностях. В силу этого требуют к себе максимально бережного отношения. По общему признанию, к госсимволам относятся государственные гимн, герб и флаг, положения о них включаются в тексты конституций, их установление – суверенное полномочие государства.

В статье 9 Конституции РК закреплено: «Республика Казахстан имеет государственные символы – Флаг, Герб и Гимн. Их описание и порядок официального использования устанавливаются конституционным законом». Таковым является КЗ РК от 4 июня 2007 г. № 258 «О государственных символах Республики Казахстан».

Государственный Флаг РК представляет собой прямоугольное полотнище голубого цвета с изображением в центре солнца с лучами, под которым – парящий орел. У древка – национальный орнамент в виде вертикальной полосы. Изображение солнца, его лучей, орла и национального орнамента – цвета золота. Соотношение ширины Флага к его длине –1:2. Государственный Герб РК имеет форму круга и представляет собой изображение шанырака (верхняя сводчатая часть юрты) на голубом фоне, от которого во все стороны в виде солнечных лучей расходятся уыки (опоры). Справа и слева от шанырака расположены изображения мифических крылатых коней. В верхней части расположена объемная пятиконечная звезда, а в нижней части – надпись «Қазақстан». Изображение звезды, шанырака, уыков, мифических крылатых коней, а также надписи «Қазақстан» – цвета золота.

Государственный Гимн РК представляет собой музыкально-поэтическое произведение.

Изображения Государственного Флага РК, Государственного Герба РК, а также музыкальная редакция и текст Государственного Гимна РК (автор музыки Шамши Калдаяков, авторы слов: Жумекен Нажимеденов, Нурсултан Назарбаев) утверждены статьей 3 данного Конституционного закона и оформлены в его приложения.

Эталоны Государственного Флага РК и Государственного Герба РК хранятся в Резиденции Президента РК.

Конституционным законом РК установлена компетенция госорганов, а также меры по формированию уважительного отношения к Г.С. РК.

Казахстанцы, а также лица, находящиеся на территории Республики, обязаны уважать государственные символы РК (пункт 2 статьи 34 Конституции РК).

В целях воспитания гражданственности и патриотизма, любви к своей Родине – Республике Казахстан, формирования уважения к Г.С. РК, понимания сущности и значения госсимволов, их изучение включается в основные общеобразовательные программы организаций образования. В организациях образования постоянно в специально отведенном видном месте устанавливается Государственный Флаг, размещается Государственный Герб либо их изображения, а также текст Государственного Гимна Республики Казахстан на государственном языке.

Изготовление Г.С. осуществляется только при наличии соответствующей лицензии, а нарушение законодательства, регулирующего изготовление и использование Г.С. РК, влечет юридическую ответственность.

В Казахстане, как в унитарном государстве, административно территориальные образования также могут иметь свои символы, но они не могут выполнять функции общенациональных, государственных. Свою идентификационную роль в этнических, гражданских, административно-территориальных сообществах выполняет своя этническая и местная символика (см. *Государство, Титульный этнос*).

СИМВОЛИКА ЭТНИЧЕСКАЯ (каз. *этностық символика*, англ. *ethnic symbolism*). Комплекс явлений и элементов материальной и духовной культуры этноса, который выполняет этноразличительную функцию и служит отличительным знаком, обозначающим этническую принадлежность своих носителей. Например, этнической символикой в одежде у японцев являются кимоно, у узбеков – стеганые халаты, у кавказцев – папаха и т д. Символами России являются Волга и береза, символом Японии – сакура (вишневое дерево), символом Монголии (монголов) – степь и т. д. Символами чукчей является резьба по моржовой кости, вышивка по меху, чумы и яранги. В число элементов обыденной жизни, становящихся метками «своего» и «чужого», могут входить и некоторые виды пищи (щи да каша – пища наша – в старину у русских, борщ – у украинцев, плов узбекский, гуляш венгерский и др.)

Этническая символика в процессе развития народа не остается неизменной или обязательной для всех представителей данного этноса. Например, городские жители европейских стран практически не отличаются этническим своеобразием в одежде. Пища в значительной мере тоже унифицируется. В новое и новейшее время с распространением индустриальных, урбанистических форм материальной, а затем и духовной культуры сфера этнической символики существенно сужается. На современном этапе этническая символика сосредоточена главным образом в таких областях духовной культуры, как ценностные автостереотипы, отдельные элементы материальной культуры, окультуренный фольклор, национально-государственная и местная геральдика и другое (см. *Группа этническая, Национальные чувства, Патриотизм, Этнокультурные объединения*).

СМЕНА ЯЗЫКА (каз. *тілдің ауысуы*, англ. *language shift*) – переход *Этнического сообщества* с *Родного языка*, *Этнического языка* на другой, более престижный или доминантный язык. С.я. может быть индивидуальной (если конкретный носитель определенного языка заменяет свой родной язык другим) и коллективной (если определенное *Языковое сообщество* заменяет этнический язык другим). Основным условием, предваряющим С.я., является массовое *Двуязычие*. Процесс С.я. редко бывает добровольным, чаще происходит под политическим, экономическим, культурным и проч. давлением. Причины С.я.: сужение и утрата сфер использования языка (сначала в городе, затем в деревне), интенсивные языковые контакты, уменьшение/исчезновение монолингвов и появление большого числа билингвов среди носителей языка (особенно среди детей), Этническая миграция, глобализация, индустриализация, урбанизация, демографические изменения, *Языковая политика* в области образования и др. Напр., массовая миграция китайцев в Маньчжурию, ускорившаяся после падения Циньской династии (1911), привела к замене маньчжурского родного языка китайским; носители прусского языка (западнобалтийская группа) к началу XVIII в. перешли на немецкий. Самый высокий процент С.я., по данным переписи 1989 г., в Советском Союзе наблюдался у евреев – 86,62%, ительменов – 81,26%, нивхов – 80,32%. С.я. с коре мар на русский язык наблюдается в настоящее время у корейцев Казахстана и др. стран СНГ (см. *Аккультурация, Ассимиляция, Демография, Этническая фузия, Языковая ассимиляция, Языковая экспансия, Языковое планирование*).

СОВЕТ АНК (каз. *ҚХА Кеңесі*, *The Council of the Assembly of people of Kazakhstan*) – в период между сессиями руководство Ассамблеей осуществляет Совет Ассамблеи, который создается в соответствии с Законом Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана» и созывается Председателем Ассамблеи или заместителями Председателя по согласованию с Председателем Ассамблеи. Совет считается правомочным, если в его работе принимает участие не менее двух третей от общего числа его членов. Решение Совета считается принятым, если за него проголосовало не менее двух третей членов Совета, присутствующих на заседании.

В компетенцию Совета АНК входит: выдвижение кандидатов в депутаты Мажилиса Парламента Республики Казахстан, избираемых Ассамблеей; рассмотрение кандидатур в члены Ассамблеи; внесение на рассмотрение предложений Президенту Республики Казахстан о созыве и повестке дня очередной Сессии Ассамблеи; внесение предложений в план работы Секретариата Ассамблеи; принятие иных решений, не относящиеся к исключительной компетенции Сессии Ассамблеи.

Совет рассматривает актуальные вопросы в сфере межэтнических отношений, связанные с дальнейшей деятельностью АНК, и рекомендует их к рассмотрению на сессии.

Совет Ассамблеи народа Казахстана проводится с участием Государственного секретаря Республики Казахстан, созывается Председателем Совета

или заместителями Председателя АНК не реже одного раза в полугодие. Этнический состав: из 64 членов 24 – представители различных этносов (см. *Законодательство Казахстана сфере межэтнических отношений, Принципы этнополитики в Казахстане, Ассамблея народа Казахстана, Председатель АНК, Секретариат АНК*).

СООТЕЧЕСТВЕННИКИ (каз. *елдестер, отандастар,* англ. *compatriots*) – лица, родившиеся в одном государстве, проживающие, либо проживавшие в нем независимо от национальности, языка, религии, культурного наследия, традиций и обычаев. Внутренняя и внешняя политика государств в отношении С. преимущественно представляет собой совокупность правовых, дипломатических, социальных, экономических, организационных мер, мер в области информации, образования, культуры, обеспечивающих гражданские, политические, социальные, экономические, культурные и иные права и свободы С., а также их законные интересы в государствах проживания в соответствии с общепризнанными принципами и нормами международного права (см. *Оралман, Репатриант*).

СОЦИОЛИНГВИСТИКА (лат. *soci (etos)* общество + фр. *linguistique* < лат. *lingua* язык, каз. *әлеуметтік лингвистика*, англ. *sociolinguistics*) – одна из динамично развивающихся и востребованных областей языкознания, интегрировавшая подходы и достижения лингвистики, социологии, социологии языка, социальной психологии, лингвистической антропологии, социологического языкознания, лингвосоциологии и др. В компетенцию С. входит изучение социальной природы и стратификации *Языка*, его функций, форм существования, особенностей и динамики *Языковой общности*, *Языковой ситуации, Языковой политики*, форм и состояния массового и индивидуального *Двуязычия*, разных видов идентичности, языковых контактов, *Конфликтов* и мн. др. Современная С. как наука, изучающая «язык в его социальном контексте», характеризуется системностью, методологически строгим сбором данных, количественно-статистическим анализом фактов, экспериментальной проверкой выдвигаемых гипотез и др (см. *Демография, Языковая идеология, Мировые языки*).

СУВЕРЕНИТЕТ (каз. *егемендік*, анг. *sovereignty*) – самостоятельность и независимость кого-либо народа (государства, нации) в осуществлении принадлежащей ему власти (статуса, функций, правомочий либо возможностей). Соответственно выделяются разновидности С.: народный, государственный и национальный.

Народный С. – это исключительная миссия народа в качестве единственного источника государственной власти (таковым не может быть ни верховное духовное существо, ни монарх или президент, ни политическая партия или иное общественное объединение, ни территориальное самоуправление и др.); воля народа посредством различных форм прямой и представительной

демократий трансформируется в Конституцию и другие законы, политику и деятельность всего государственного аппарата; народ имеет возможность проконтролировать работу избранных им непосредственно или косвенно государственных служащих и дать оценку ее результатам, которая влечет соответствующие правовые последствия.

Государственный С. – это единство, верховенство, самостоятельность и независимость государства в определении и отправлении внутренней и внешней политики. Он проистекает из народного С. – воли народа; в силу этого все ветви государственной власти в своих сферах присущими им средствами, каждый госслужащий работает на достижение строго определенных общих (единых для всех) целей; распространяется на всю территорию страны и на международные отношения, на всех граждан; не ограничен решением какой-либо партии или иного общественного объединения либо иностранного государства; по взаимной договоренности с соблюдением конституционных процедур возможна передача отдельных полномочий некоторых госорганов на решение наднациональных институтов.

Национальный С. – 1) в силу возможности отождествления терминов «нация» и «государство» может применяться в значении «государственный суверенитет», «национальное государство» равно как «суверенное государство»; 2) политическое самоопределение нации (этноса) посредством учреждения самостоятельного государства либо через формирование национально-территориальной или национально-культурной автономии. Национальное государство является исторической формой политического самоопределения одной нации. Многонациональное государство является формой политического самоопределения государствообразующей, давшей свое имя государству, нации, в единстве с самоопределением всех других этносов и этнических групп, проживающих и соединивших свою судьбу с коренной нацией и с государством, учрежденным совместным волеизъявлением всех этносов.

Созданное в таком порядке государство Республика Казахстан позволяет сочетать и реализовывать интересы казахов, исконно проживающих на его территории и обладающих в отношении его территории всей полнотой исторических прав, являющихся государственным культурно-цивилизационным стержнем полиэтничного народа Казахстана, с интересами всех других проживающих в стране этносов.

В мире Казахстан является единственным, признанным мировым сообществом государственным олицетворением казахской нации и в силу этого выполняет специфическую функцию центра по консолидации казахов; углубленному и всеобъемлющему изучению истории народа; сохранению и развитию государственного казахского языка, быта и традиций, яркого культурного наследия; формирует и проводит политику содействия возвращению казахов на историческую Родину; оказывает необходимую поддержку казахским диаспорам в зарубежных странах и др.

Одновременно Республика Казахстан, ставшая результатом самоопределения всех граждан вне зависимости от этнической принадлежности, обеспечивает равноправие всех граждан, а также реализацию особых интересов

этнических групп через этнокультурные объединения и АНК, не допуская дискриминации по национальным или религиозным признакам.

Формами реализации национального суверенитета выступает учрежденная по инициативе самих этносов АНК, совместно разрабатываема ими государственная этнополитика, законодательные и иные акты.

При сохранении первейшей государственно образующей миссии казахского народа в Казахстане постепенно реализуется важнейшая историческая задача государственной идентичности и казахстанского патриотизма – формирования национального единства (см. *Государственность, Титульный этнос, Государственный язык*).

СУПЕРЭТНОС (от лат *super – над* + гр. e*thnos– народ*, каз. суперэтнос англ. *superethnos*) – этническая система, состоящая из нескольких этносов, возникающая обычно в границах полиэтнического государства или в одном регионе на базе культурно-исторического единства по исторической судьбе, доминирующей культуре образу жизни, сложившимся традициям. До появления термина С., введенного Л Н Гумилевым, целостности такого рода именовались «цивилизациями», «культурами» или «мирами». Например, «Исламский мир», «Византийская культура», «Китайская цивилизация». Единство С. проявляется в наличии общей ментальности, консолидирующей зачастую весьма разнообразные этносы. Поэтому С. олицетворяет собой идейно-нравственную и культурную целостность, суть которой лежит гораздо глубже, так как речь идет также об экономическом, политическом и идеологическом общении внутри С.

Основой С. является группа этносов, возникшая в одном регионе и объединенная вокруг этнической доминанты. Так, арабский С. образовался в VI веке на основе ислама, в Византии роль объединяющего начала играло православное христианство. В дальнейшем в орбиту уже сложившегося С. могут быть включены народы иного генезиса. Например, в состав Российского С. вошли многие сибирские этносы, возникшие вполне независимо.

С. может делиться на несколько этносов. Идейно-культурные традиции суперэтноса могут сохраняться и в дальнейшем и принимать новые формы, как, например, из шедшей к своему закату Византии православие перешло к России. Примерами С. могут считаться общности типа «американский народ», «индийский народ», а также «советский народ» и другие подобные образования.

С. следует отличать от метаэтнической общности, таких как, например, славяне, тюркские или ираноязычные народы, народы Латинской Америки и другие (см. *Национальное единство, Государственная идентичность, Европейский союз, Евразийская идея*).

-Т-

ТЕОРИЯ НАЦИЙ (от лат. *«natio»* – порода, род, племя происхождения, рождения, каз. *ұлт теориясы*, англ. *theory of nations*). В своих речах Цицерон

называл «нациями» отдаленные и «варварские» народы. Распространенным слово «нация» являлось в средневековых университетах. В Парижском университете уже в 1220 г существовали «нация Франции», «нация Пикардии», «нация Нормандии».

Существует множество теорий по проблемам наций. Их можно дифференцировать по нескольким основным направлениям. В целом, существующие Т. н. следует разделить на идеалистические и историко-материалистические.

Важный источник идеалистической Т. н. можно усмотреть в понятии «духа народа», в той форме, как его разработали И. Г.Гердер и прежде всего Гегель. Каждая нация у Гегеля характеризуется особой ступенью развития народного духа. Но сам «дух народа» является лишь формой проявления «мирового духа». Народ, нация как духовный индивид у Гегеля сочленяется в «единое целое» — государство, и всеобщность духа народа приобретает в государстве свое бытие и действенность.

Существование этноса является необходимой предпосылкой возникновения нации. Например, ученый-этнолог Михаил Тиводар утверждает, что нация - это особое состояние развития этноса, связанное с созданием государственности, национально-государственных атрибутов, национального сознания и культуры есть, нация - это политизированная этничность. По его мнению, Н. А. Бердяев наиболее четко определяет нацию как единство исторической судьбы.

Представители субъективных теорий стремятся доказать, что нация производна от сознания, эмоций человека или от обусловленного соответствующим типом нервной системы характера поведенческих реакций представителей данной общности.

Среди так называемых объективных Т. н. особенно распространен тот взгляд, что нация является, прежде всего, культурной общностью, причем понимание культурной общности может быть более широким или более узким. В качестве одного из основоположников такого понимания нации можно рассматривать Ф. И. Неймана. В своем труде «Нация 41 народ» (1888 г.) он определяет нацию как значительную группу народонаселения, которая в результате культурных достижений обрела общую самобытную сущность.

«Миф, символ, способ общения и определенный набор норм поведения, – как отмечает, к примеру, Армстронг являются факторами, которые в целом значительно жизнеспособные, чем чисто материальные факторы». Ссылаясь на труды лингвистов и антропологов, доказывается, что границы этнической группы определяются по «принципу исключения» или противопоставления. Этническая группа стремится определять свои границы ударением не только на своих внутренних характеристиках, но прежде всего, методом исключения, противопоставлением «мы», обобщенный образ «не мы», «другие», «они».

Армстронг отрицает абсолютизацию модерности наций. Процесс формирования современных наций можно понять лишь в контексте значительно более длительного процесса этнической эволюции, возникновения, упадка и возрождения этносов или этнических групп. При этом он подчеркивает,

что этничность (этническую идентичность) можно считать скорее совокупностью различных взаимодействий, чем ядром общественной организации. Этническая идентичность, самосознание, может изменяться во многих своих компонентах, однако самыми остаются мифы и символы, и именно они обуславливают впоследствии к формированию национальной идентичности и нации. Вместе с тем, очевидно, нельзя рассматривать этническую эволюцию как процесс, изолированный от других общественных факторов.

Именно элитные слои имеют соответствующие коммуникативные и деловые качества, необходимые для легитимизации классовых и соответствующих этнических барьеров. Так, в прежнюю эпоху господствуют элиты, которые способны формировать и защищать мифы и символы, общие для общества в целом, как это было в христианской и мусульманской цивилизациями.

Три этнологических теории нации сформулированы Энтони Смитом. Он выделяет следующие признаки нации: отличные культурные черты, позволяющие отличить «своих» и «чужих»; наличие исторически унаследованной общей территории; относительно большая численность населения; внешнеполитические отношения с другими сообществами; наличие общих коллективных чувств; непосредственное членство в группе с различными правами гражданства для всех членов; вертикальная экономическая интеграция с общей системой разделения труда.

Современные Т.н. в той или иной мере варьируются в рамках отмеченных позиций и взглядов.

ТЕРРОРИЗМ (лат. *terror – страх, ужас*, каз. *лаңкестік,* англ. *terrorism*) – публично совершаемые общеопасные действия или угрозы таковыми, направленные на устрашение населения или социальных групп, в целях прямого или косвенного воздействия на принятие какого-либо решения или отказ от него в интересах террористов. Т. – крайнее проявление *Экстремизма*, одна из форм организованного насилия, угроза или использование силы для причинения физического ущерба отдельному лицу или группе лиц. Террористы – это, как правило, хорошо организованная группа людей, ставящих пред собой достижение каких-либо политических или иных целей. Т. зачастую используется в политических целях. Существует и уголовный Т. – совершение терактов уголовными элементами, с целью добиться определенных уступок от властей, запугать власти, население и т. д. Т. сочетает высокий уровень политической мотивации с низким уровнем участия масс. В осуществлении теракта участвует небольшая группа людей, оторванная от масс (это отличает Т. от национально-освободительного движения, революции и других массовых политических движений). Террористические акции, как правило, направлены против гражданского населения. Для террористов характерно отрицание понятия «невиновность», концепция террористической борьбы подразумевает тотальную виновность всех, уже в силу их принадлежности к тому или иному обществу, той или иной национальности, религии и т. д. Террористическая акция, помимо причинения непосредственного ущерба жертве, рассчитана на

определенный эффект: посеять страх, создать угрозу широкому кругу лиц и пр (см. *Экстремизм, Радикализм*).

ТИТУЛЬНЫЙ ЭТНОС (каз. *титулды этнос,* англ. *title ethnos*) – термин введен в научный этнополитический оборот как эквивалент термина *Коренной этнос,* и в отличие от него выделяет только тот *Этнос*, *Этноним* которого отражен в названии данного государственного образования, т.е. этнос, давший название государству. Например, Т.э. в Республики Казахстан являются казахи. При этом в многонациональном, поликультурном и многоязычном государстве, каковым является Казахстан, соблюдаются все права э*тнических групп*, проживающих на территории государства (см. *Конституция РК, Государственная программа развития и функционирования языков, этнические группы, Языки Казахстана, Языковое планирование, Языковая ситуация*).

ТИТУЛЬНЫЙ ЯЗЫК (каз. *титулды тіл*, англ. *title language*) – язык *Этноса*, именем которого названо данное государство, национально-государственное (национально-территориальное и др.) образование. Термин Т.я. обладает целым рядом эмоциональных коннотаций, однако его употребление объясняется: а) несовпадением с объемом понятия *Коренной язык*; б) противопоставленностью термину *Этнический язык*, часто используемому для обозначения языка *Этнической группы* (а не *Народа* или *Этноса*); в) достаточно широким использованием в современных работах по анализу *Языковой ситуации* в странах СНГ (см. *Автохтонный язык, Государственный язык, Коренной этнос, Местный язык, Миноритарный язык, Официальный язык, Титульный этнос*).

ТОЛЕРАНТНОСТЬ (от лат. *molerantia – терпение*, каз. – *толерант-тылық*; англ. – *tolerance*) – терпимость к чужому образу жизни, языку, культуре, поведению, обычаям, чувствам, мнениям, идеям, верованиям. Терпимость, снисходительность к чему-либо. Т. – это принцип политического плюрализма.

Термин Т. имеет латинское происхождение, но его смысл не сводится к тому семантическому значению, которое имеет латинская основа. Т. – культурный и политический принцип, который является важной составляющей государственной политики в демократических государствах. Декларация принципов Т., утвержденная Генеральной конференцией ЮНЕСКО 16 ноября 1995 г., является своего рода политическим дополнением к Уставу ООН и Всеобщей декларации прав человека, а также к ряду других основополагающих международных документов, подтверждающих гражданские и политические права личности. Неслучайно в понятии Т., которое сформулировано в Декларации, указывается, что «Т. – это, прежде всего, активное отношение, формируемое на основе признания универсальных прав и основных свобод человека».

Т. – терпимость, уважение чужого мнения, верований, поведения и культурным предпочтений. Наоборот, навязывание неких культурных стандартов

и ценностей есть проявление интолерантности. При этом Т. не может трактоваться как терпимое отношение к социальной несправедливости или как отказ от собственных убеждений и уступки чужим. Толерантное отношение означает признание за другими права жить в мире и сохранять свою индивидуальность. Т. есть важнейший принцип организации сложных сообществ, где сосуществуют различные этнические, расовые, религиозные группы населения и где нормой общественной жизни должно быть осознание того, что мир и социальная среда являются многомерными, а значит, и взгляды на этот мир различны и не должны сводиться к единообразию или в чью-то пользу.

Т. и ответственность, утвердившиеся в отношениях между различными этническими группами, для Казахстана, в котором проживают представители более 140 этносов, имеют особый глубокий смысл. В Казахстане выработано собственное представление о толерантности, которое складывалось в течение длительного совместного проживания различных этносов на его территории. Для Казахстана «толерантность является, прежде всего, неписанной нормой народного сознания, аксиомой межэтнических отношений и нравственным императивом общества; толерантность раскрывается в первую очередь через доверие, взаимоуважение, солидарность и межкультурный диалог. В ее основе лежит общность ценностей, равенство возможностей и национальный дух, основанный на синтезе традиций и патриотизма, обновления, состязательности и победы».

Толерантность по-казахстански – это добрососедство, дружба, взаимопонимание, принятие иного. По словам участника Медиа форума «Толерантность и СМИ», прошедшего в ноябре 2013 г. в Астане, доктора философии в области журналистики и массовых коммуникаций Университета Северной Каролины (США), доцента Назарбаев Университета, писателя и публициста Хэла Фостера, казахстанская толерантность остается загадкой для мировой общественности. Как удалось Казахстану добиться того, что представители различных этносов и религий мирно проживают на одной территории, сумев при этом сохранить самобытность и культуру своего народа (см. *Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия, принципы казахстанской этнополитики*).

-У-

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА в РК (каз. *Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл*, англ. *Ombudsman of the Republic of Kazakhstan*) – должностное лицо, осуществляющее от имени государства деятельность по защите прав человека (общеупотребляемый синоним «омбудсмен»).

Должность Уполномоченного по правам человека в РК учреждена Указом Президента РК от 19 сентября 2002 г. № 3947.

Уполномоченный по правам человека в РК является должностным лицом, осуществляющим мониторинг за соблюдением прав и свобод человека

и гражданина, наделенным в пределах своей компетенции полномочиями принимать меры по восстановлению нарушенных прав и свобод человека и гражданина. Своей деятельностью он дополняет существующие государственные средства защиты прав и свобод человека и гражданина. Деятельность Уполномоченного по правам человека в РК не влечет ограничения компетенции других государственных органов, осуществляющих защиту прав человека в соответствии с Конституцией и законодательством Республики Казахстан.

Положением об Уполномоченном по правам человека в РК урегулированы порядок назначение на должность и освобождение от должности, компетенция и порядок ее реализации, акты реагирования У.П.Ч. в РК, порядок рассмотрения поступивших на его имя обращений.

Информационно-аналитическое, организационно-правовое и иное обеспечение деятельности Уполномоченного по правам человека в РК осуществляется Национальным Центром по правам человека, положение о котором утверждается Президентом РК по представлению Уполномоченного по правам человека в РК. Руководитель Национального Центра назначает на должность и освобождает от должности Уполномоченного по правам человека в РК (см. *Декларация прав человека*).

-Ф-

ФЕДЕРАЛИЗМ (каз. *федералдық*, англ. *Federalism*). – 1. Один из принципов построения политико-территориальной организации государства, выражающийся в наличии у отдельных внутригосударственных территориальных образований значительной степени политической самостоятельности. 2. Характер внутренней структуры государства, взаимоотношений между центром и частями территории.

Уровень реальной самостоятельности, являющейся комплексным выражением и отражением полномочий органов субъектов федерации, политико-правовых правовых, бюджетно-финансовых, организационных и иных гарантий их осуществления позволяет характеризовать устройство государства в качестве федеративного.

Политика Ф. в унитарном государстве направлена на перераспределение власти между центром и регионами, на расширение в управлении страной возможностей территориальных (региональных) образований вплоть до предоставления им права принятия своей конституции, формирования высших госорганов, учреждения своего гражданства и других атрибутов федерации. Политика Ф. в федеративном государстве отражает стремление по расширению прав субъектов федерации вплоть до предоставления им права самостоятельного осуществления внешних сношений и права на сецессию (выход из состава федерации с созданием независимого государства).

Степень децентрализации отличает политику Ф. от политики автономизации, четкую грань между которыми на примерах отдельных стран провести

бывает весьма сложно (см. *Государственность, Права на территориальную целостность*).

-Э-

ЭКСПАНСИЯ ЯЗЫКОВАЯ (от лат. *expansio расширение, распространение*, каз. *тілдік үстемдік*, англ. *language expansion*) –распространение одного *Языка* путем изменения *Статуса* языка на иную *Языковую общность*. Напр., Я.э. русского языка целенаправленно и последовательно осуществлялась в Советском Союзе (особенно ярко Я.э. проявилась в идее создания общего лексического фонда национальных языков СССР), при этом идеологическим обоснованием Я.э. являлась необходимость государственной и языковой *Идентичности*. В диахронической *Социолингвистике* под Я.э. понимаются процессы, приводящие к образованию субстратов, как, напр., при распространении латыни (языка Римской империи) в Европе (см. *Государственный язык, Этнос, Языковая политика, Языковое планирование*).

ЭКСТРЕМИЗМ (лат. *extremus – крайний*, каз. *экстремизм*, англ. *extremism*) – приверженность в политике и идеях к крайним взглядам и действиям). Э., как правило, в своей основе имеет определенную идеологию. Признаки Э. содержат такие идеологии, которые основаны на утверждении исключительности, превосходства либо неполноценности человека на почве социальной, расовой, национальной, религиозной или языковой принадлежности или отношения к религии, а также идеи политической, идеологической, расовой, национальной или религиозной ненависти или вражды в отношении какой-либо социальной группы. Э. имеет как социальную, так и биологическую природу, и выражается в превышении человеком (группой) пределов общепринятых норм. Э. проявляется в различных сферах человеческой жизнедеятельности. Различают этнический, политический, религиозный, экономический, сексуальный, межличностный и иные виды экстремизма, которые могут проявляться на уровне личности, группы, государства (общества). В современном мире наибольшую опасность представляет религиозный Э. – отрицание системы традиционных для общества религиозных ценностей и догматических устоев, а также агрессивная пропаганда идей, противоречащих им (см. *Радикализм, Терроризм*).

ЭМИГРАНТ (лат. *emigrans, emigrantis – выселяющийся*, каз. *эмигрант,* англ. *emigrant*) – лицо, выехавшее на постоянное жительство в другое государство, покинув страну своего гражданства или постоянного проживания. Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 г. предусматривает право каждого человека покидать любую страну, включая свою собственную (т.е. право на *Эмиграцию*). Основными стадиями адаптации, процесса приспособления эмигрантов к новой социокультурной среде являются: а) эйфорическая, б) туристическая, в) ориентационная, г) депрессив-

ная, д) деятельная. Каждая из этих стадий координируется с особенностями личности (типология, социальный статус, уровень и характер образования, квалификация, профессия, родственные связи, особенности самосознания). Индивидуальное сознание Э. детерминировано социальными условиями, которые воплощены в определенной совокупности объективных факторов, определяющих положение и самосознание личности (страна *Эмиграции*, язык, уровень экономической и правовой защищенности, характер культуры, этнический состав эмигрантской среды, отношение коренного населения). Действие данных объективных факторов не носит однолинейного, автоматического характера. Оно зависит от степени действия факторов субъективных, к числу которых относятся желание Э. интегрироваться в новую среду, степень активности этого процесса, усвоение новых культурных феноменов, преодоление информационной изоляции, стремление к установлению коммуникативных связей с новой окружающей средой и преодоление состояния маргинальности (см. *Миграция, Мигрант, Миграция этническая, Оралман, Репатриант*).

ЭМИГРАЦИЯ (лат. *emigro – выселяюсь*, каз. *ауып кету,* англ. *emigration*) – добровольное или принудительное перемещение населения из стран постоянного проживания в другие страны, вызываемое различными причинами (экономическими, политическими, религиозными и др.). Указывается по отношению к стране, из которой эмигрируют. Э. представляет собой самостоятельное решение о переселении лица или семьи, в отличие от насильственного переселения – выселения из страны или *Депортации*. В отличие от *Миграции* внутри района или между районами страны, Э. связана с выездом из страны, то есть подразумевает пересечение границы. Э. также отличается от кратковременных поездок с личными и деловыми целями или туристских путешествий тем, что обязательно связана со сменой постоянного места жительства. По формам реализации Э. делится на общественно организованную, осуществляемую с участием государственных и общественных организаций при их организационно-экономической поддержке, и неорганизованную, которая проводится за счет непосредственно самих *Эмигрантов* без материальной и организационной внешней поддержки. Последствия Э. оцениваются с различных позиций. Так, с одной стороны, освобождаются рабочие места, что немаловажно в условиях безработицы. Но вместе с тем, Э. носит и негативный характер, поскольку свой творческий потенциал *Эмигранты* реализуют за границей, кроме того, возникают проблемы демографического плана (см. *Иммиграция, Миграция, Миграция этническая, Репатриант, Оралман, Эмигрант*).

ЭТНИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ (каз. этникалық антропология) (см. *Антропология этническая*).

ЭТНИЧЕСКАЯ ГРУППА (каз. *этностық* топ анг. Ethnical group, *ethnicity*) - Обособленная часть народности или нации, которая в силу ряда

причин отделена от ядра этноса и функционирует вне его, сохраняющая некоторые наиболее значимые особенности языка, культуры, религии, быта. Обособляясь по национально-этническому, религиозно-общинному, языковому, культурно-бытовому признаку, Э.г. образуют субэтнические, этноконфессиональные, этнолингвистические общности, которые со временем начинают претендовать на определенный этнополитический статус.

Э.г. могут находиться в компактном и в дисперсном состоянии. Первые называются этноареальными, вторые – этнодисперсными группами. Э.г. обычно не имеют собственных государственных образований. Во многих государствах со множеством этнических общностей существует неравенство Э.г., или «этническая стратификация».

Э.г. образуются в результате самых различных причин. Во-первых, это могут быть люди, покинувшие в свое время историческую прародину и образовавшие в различных странах и регионах этнокультурные ареалы. Во-вторых, это общности людей, отделенные от своего этноса вследствие миграции, эмиграции, депортации, изменения границ. К примеру, этнические группы в Казахстане могут состоять из русских, турок-месхетинцев, украинцев, татар и множества других.

Часто этнические группы оказываются меньшинством среди окружающего их инонационального титульного населения. При этом связи этнических групп со своим этносом слабеют, чаще всего они носят непостоянный, даже случайный характер. Из поколения в поколение происходит их ассимиляция нациями, совместно с которыми они постоянно проживают в экономическом, социально-политическом, социально-психологическом, этнокультурном отношении. С годами обычно нарастают существенные различия в ментальности по сравнению с этносом, от которого они были оторваны. Примером тому может служить затрудненная адаптация русских, давних казахстанцев, при переселении на свою историческую родину, где их зачастую не принимают за полноценных русских.

Мировая практика показывает, что от статуса, от положения этнических меньшинств зависит прочность их социально-политического бытия. В нестабильной ситуации наибольший дискомфорт ощущают именно этнические группы, которые особо нуждаются в уверенности относительного обеспечения своих прав без ущемления и унижения, без риска потерять собственную самобытную культуру (см. *Анклав этический, Автонимия национально-культурная, Автономия национально-территориальная, Малочисленные народы, Народ, Национальное меньшинство, Перепись населения*).

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ (греч. *ethnos* народ, племя и лат. *identicus* тождественный, каз. *этностық сәйкестілік*, англ. *ethnic identity*) – принадлежность, самоотождествление индивида с определенной *Этнической группой, Этносом, Народом* (см. *Идентичность этническая, Государственная идентичность, Евразийская идентичность, Языковая идентичность*).

ЭТНИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: ТРАДИЦИИ И ОБЫЧАИ (каз. *этностық мәдениет: дәстүрлер мен салт-ғұрыптар,* англ. *ethnic culture: traditions and customs*) – совокупность культурных элементов структур, обладающих этнической спецификой и выполняющих дифференцирующие функции. Э.к. является основной формой разнообразия культуры человечества, отражающей многообразие внебиологических форм деятельности, направленных на адаптацию человека к окружающей среде. Э.к. является важнейшим компонентом культуры *Этноса*, под которой понимается совокупность культурного достояния, присущего данному этносу в лице его отдельных представителей, локализованных групп и т.д., независимо от того, имеют ли различные элементы структуры этого достояния специфическую, этническую окраску или же являются этническими нейтральными. Помимо Э.к., в культуру этноса входят элементы иноэтнической и интерэтнической культуры. Относительная роль Э.к. в культуре этноса динамична в пространстве и во времени, а также различна в подсистемах культуры.

Традиции и обычаи Э.к. – комплексная проблема, к которой обращаются не только лингвисты, но и историки, философы, психологи, этнографы, литературоведы. Часто утверждается прямая причинная зависимость между языком и культурой (взаимный двусторонний детерминизм). Традиции – (от лат. *traditio* передача) – в науке: механизм накопления, сохранения и трансляции научного и культурного опыта, специфических норм и ценностей человека, образцов постановки и решения проблем. Понятие «традиции» используется в философии науки для интегрального рассмотрения научных направлений и контекста, в которых они возникают и развиваются, для реконструкции развития науки как истории социокультурных ценностей. Обычаи – это исторически сложившиеся в определенном обществе (или местности) правила поведения, которые взяты под охрану государством и обеспечивается его силой (см. *Аккультурация, Мультикультурализм)*.

ЭТНИЧЕСКАЯ ФУЗИЯ (фр. *fusion*, от лат. *fusio* сплавление, каз. *этностық фузия*) – процесс слияния нескольких самостоятельных *Этнических групп*, родственных по *Языку* и *Культуре*, в единый новый и более крупный этнос. Например, слияние восточнославянских племен (полян, древлян, дреговичей, вятичей и мн.др.) в древнерусский народ. Э.ф. представляет собой этнотрансформационный процесс, приводящий к смене этнического самосознания, и противопоставляется этнической консолидации, которая представляет собой этноэволюционный процесс и не ведет к смене самосознания. Э.ф. и этническая консолидация – это два тесно связанных между собой процесса. Со временем Э.ф. переходит в этническую консолидацию и поэтому при исследовании конкретного этнического процесса бывает трудно дать его типологическую характеристику: является ли он конечной стадией этнической фузии или начальной стадии этнической консолидации (см. *Аккультурация, Ассимиляция, Этнос*).

ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ (от греч. *stereos* – твердый + *typos* – отпечаток, каз. *этностық таптаурындар*, анг. *ethnic stereotypes*). Относительно устойчивые представления о моральных, умственных, физических качествах, присущих представителям различных этнических общностей. Этнический стереотип – это схематизированный, эмоционально-окрашенный и чрезвычайно устойчивый образ, представляющий собой упрощенное, иногда неточное (искаженное) знание о психологических и поведенческих особенностях людей, как представителей своей, так и другой национальности.

В обыденном сознании и в средствах массовой коммуникации об этнических стереотипах в большей степени распространено мнение как об отрицательном феномене. Это, во-первых, связано с тем что, как всякий стереотип, этический стереотип представляет собой консервативную форму отражения действительности в сознании людей, представления, которые содержатся в нем, инерционны, с трудом поддаются изменениям, переосмыслению и еще больше отрицанию. Во-вторых, отрицательное отношение происходит из-за того, что с большей частотой в мировой науке изучались негативные стереотипы по отношению к подвергавшимся дискриминации этническим меньшинствам. В-третьих, в основе этнического стереотипа лежат опосредованные этнические представления, полученные из разнообразных вторичных источников, включая исторически накопленный опыт предыдущих межэтнических контактов в виде субъективной интерпретации последующими поколениями.

В стереотипе аккумулируется не только пристрастные, положительные или отрицательные представления об этносе, как таковом, но и информация о сильных и слабых сторонах этнокультурного облика. Они рассматриваются с точки зрения возможностей и специфики взаимодействия с представителями той или иной группы, а также содержат достаточно сильные посылы и предписания к конкретному действию в отношении людей определенной национальности.

В стереотипизации реализуется одна из основных психологических функций, которая сводится к схематизированному, упрощенному, упорядоченному восприятию. Другая, ценностно-защитная функция, состоит в сохранении ценностей, позиций и прав индивида. Среди социально-психологических функций выделяют функцию межгрупповой дифференциации и функцию поддержания позитивной групповой идентичности. Среди социальных функций – функции объяснения и оправдания существующих межгрупповых отношений, а также функция сохранения существующих отношений. Перечисленные функции этнического стереотипа тесно взаимосвязаны с внутренней и внешней этнокультурной активностью и реализуются в контексте существующих межэтнических отношений.

Устойчивость этнического стереотипа, все же не является абсолютной. Он способен с течением времени трансформироваться, преломляться в своем содержании вслед за существенными переменами в облике объекта стереотипизации. Этнические стереотипы также могут изменяться в зависимости от изменения характера межэтнических отношений или с интенсификацией

межэтнических контактов. Приписывание общих, сходных характеристик представителям целой группы без достаточного осознания различий между ними также является отличительной чертой стереотипизации, как одного из распространенных и претендующих на универсальность механизмов межгруппового восприятия. В содержании этнического стереотипа отчетливо различается относительно устойчивое основание, как комплекс мнений о внешнем облике представителей данного народа, о его историческом прошлом, особенностях образа жизни и трудовых навыков и в тоже время выявляется класс изменчивых суждений относительно коммуникативных и моральных качеств данного народа. Изменчивость оценок этих качеств тесно связана с меняющейся ситуацией в межнациональных и межгосударственных отношениях, которые могут варьироваться от состояния дружбы и сотрудничества до военного конфликта.

Стереотипы принято подразделять на автостереотипы и гетеростереотипы.

Что касается автостереотипа, как поддерживающего устойчивый, эмоционально окрашенный собственный образ, сформировавшийся у народа, нации, этноса, то большей частью он содержит комплекс положительных оценок. Народ, сознающий себя, склонен видеть себя и свои потребности, запросы и интересы как предпочтительные, бесспорные, правомерные и естественные. Предвзятые выводы относительно всей группы зачастую делаются на основе ограниченной информации об отдельных ее представителях, либо в неосмысленном следовании сформировавшимся в истории предрассудкам. В этом случае речь идет о некритическом, традиционном восприятии поведения, характера, культуры своего этноса.

Однако свое не всегда оценивается выше, чем чужое. В современных условиях развитого межэтнического обмена, информационно насыщенного пространства взаимодействия, роста образованности этнофоров, успехов в пропаганде принципов толерантности преобладает система дифференцированных оценок, когда одни черты культуры собственной этнической группы одними ее представителями оцениваются положительно, а другими – отрицательно. Без этой критичности не точная, преувеличенная, приукрашенная, однозначно позитивная самооценка становится основой этноцентризма, а нередко, и шовинизма. В результате создается возвеличенный образ собственного народа как средоточия разного рода совершенств и достоинств. Эти взгляды, а также стереотипные установки в отношении других, обычно порождают неприязнь, межнациональную рознь, вражду, а иногда и военное противостояние.

Но с уверенностью можно сказать, что у крупных по численности, более развитых в демократическом отношении наций – критический элемент в самооценке собственного «имиджа» проявляется чаще, чем у малочисленных народов. У них гипертрофия позитивных автостереотипов иногда играет роль единственного способа укрепить политическое единство этноса, возвеличить свой народ перед лицом других наций и государств.

Надо заметить, что зачастую такую функцию могут выполнять и гетеростереотипы, как совокупность оценочных суждений о других народах, но уже

за счет негативного отношения к другим этносам, нациям народам. Известно, что при контактах людей с чем-то незнакомым и чуждым у них, наряду с познавательным интересом и чувством любопытства возникает настороженность, возможность возникновения искаженного представления о других этнических общностях при оценке их развития и способности к взаимодействию. Этот процесс может набрать большую силу при таком же встречном отношении. Отражая стремление отличать себя от определенных общностей, стереотипные представления о других этносах зачастую складываются из тех характеристик, которые данный этнос считает недостойными и противопоставляет своим понятиям о чести, нравственности красоте и другим проявлениям этничности и культуры.

Поэтому гетеростереотипы, как совокупность оценочных суждений о других народах, в своей основе незначительно, но чаще бывают отрицательными, чем положительными, но не преобладать в такой степени некритичности, над положительными самооценками в сложившихся автостереотипах. Положительные гетеростереотипы более чувствительны по отношению к позитивным изменениям в межнациональных и межгосударственных отношениях, политических процессах, культурном обмене. Они связаны чаще всего с пониманием полезности сотрудничества в выживании этносов и культур в условиях нивелирующей глобализации.

Как элемент национального сознания этнические стереотипы не только абсолютизирует некоторые имеющиеся этнические свойства, и преувеличивают их значение, но и склонно приписать как «своему», так и «чужому» этносам несуществующие черты.

Нередко этнические стереотипы создаются сознательно и становятся инструментом манипуляций с сознанием граждан целых стран и этногосударственных сообществ. В этом случае они становятся основой формирования националистических предрассудков и предубеждений, межнациональной розни и вражды. Против этого необходимо бороться как на международном поле взаимодействия, так и внутри стран всеми средствами просвещения, воспитания, необходимыми для создания атмосферы взаимопонимания, сотрудничества, развития культуры, выработки иммунитета к предрассудкам и сопротивления распространению деструктивных идеологий в межнациональных отношениях и межкультурном обмене (см. *Национальная психология, Национальный эгоизм, Этнопсихология, Общественное сознание, Общественное мнение*).

ЭТНИЧЕСКИЙ ЯЗЫК (каз. *этностық тіл*, англ. *ethnic language*) – Язык *Этнической группы*, язык (само)идентификации с ней (см. *Автохтонный язык, Местный язык, Коренной язык, Миноритарный язык, Народ, Титульный язык, Этнос, Язык, Язык диаспоры, Язык межнационального общения).*

ЭТНОГРАФИЯ (от греч. *ethnos племя, народ* + *grapho пишу*, каз. *этнография*, англ. *ethnography*) – 1. То же, что *Этнология*; наука, изучающая бытовые и культурные особенности народов, проблемы их происхождения, расселе-

ния и культурно-исторических взаимоотношений. Э. – комплексная наука об *Этносах*, тесно связанная с археологией, историей, культурологией, социологией, антропологией, демографией, лингвистикой и другими науками. Знание Э. способствует повышению эффективности социальных служб, особенно при социолингвистической работе с *Этническими группами*. 2. Системное исследование взглядов и практики (в том числе языковой) определенного сообщества или *Социальной группы*. Э. в таком смысле понимается как методология: а) предписывается длительное исследование групп в их естественном контексте; б) категории анализа возникают в процессе анализа, а не являются предварительно установленными (предписанными); в) исследователь стремится понять ситуацию изнутри глазами участников событий; г) используются данные разных источников (документы, исторические и статистические данные и др.); д) обязательно проводится включенное наблюдение. В *Социолингвистике* Э. часто применяется не в чистом виде, а как методологический подход с использованием некоторых этнографических методов и процедур (см. *Этноним, Этнический язык, Символика этическая*).

ЭТНОДЕМОГРАФИЯ (греч. *ethnos, demos – народ* и *grapho – пишу*, каз. *этнодемография,* англ. *ethnodemography*) – междисциплинарное научное направление, исследующее структуру, изменение численности, расселение и миграцию этносов. Э. исследует на основе социальных, экономических, биологических и географических факторов закономерности процессов и явлений, происходящих в структуре, размещении, перемещении и динамике населения. Э. тесно связана с различными общественными науками и в первую очередь с социологией. Обе имеют своим предметом общество. Как и в социологии, так и в Э. первичной единицей является человек. Различие между ними заключается в том, что социология рассматривают человека как индивид, личность, индивидуальность (три ипостаси человека) и член общества, а в Э. человек рассматривается как элемент общности, как молекула социального «тела» – населения. Как и любая другая наука, Э. имеет определенный комплекс используемых ею приемов. Сюда входят как общенаучные (анализ, синтез, сравнения, обобщения и др.), так и специальные методы Э. и некоторых смежных с ней наук. Главным образом используется этническая статистика – материалы переписей населения и массовых обследований, учитывающие этническую принадлежность (национальность), а также этнографические, социологические, социально-психологические и другие материалы, поясняющие особенности демографического поведения различных этнических групп (см. *Демография*, *Этносоциология, Перепись населения*).

ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ОБЩНОСТЬ (от нем. *Ethnokonfessionalle Gemeinschaft*, каз. *этнаконфессиялық қауымдастық*, англ. *ethno confessional unity*) – Образование, возникающее при тесном сопряжении этноса или отдельных его частей с религией. Существуют два основных типа сопряжения: 1) соединение с той или иной конфессией какой-то части этноса

и возникновение у последней в результате этого специфических культурных свойств (т.н. субэтноконфессиональная группа); 2) соединение с одной конфессией нескольких близких по культуре и компактно расселенных этносов и появление у них общего самосознания (т.н. метаэтноконфессиональная группа).

Субэтноконфессиональную группу не следует отождествлять с обычной конфессиональной группой внутри этноса. Например, немцев-лютеран, немцев-реформаторов и немцев-католиков нельзя считать субэтноконфессиональными группами немецкого этноса, так как конфессиональные различия не повлекли за собой появление у этих групп каких-либо специфических культурных черт, существенно обособивших их друг от друга. Вряд ли можно признать особой субэтноконфессиональной группой и русских баптистов. В то же время болгары-мусульмане, отличающиеся от православных болгар не только по религии, но и по очень многим специфическим чертам культуры, вне всякого сомнения, могут быть названы субэтноконфессиональной группой. Субэтноконфессиональными группами являются также латгальцы в Латвии, вальденсы в Италии, арабы-мандейцы в Ираке, курды-йезиды (йазиды) в Ираке, Турции, Иране и Сирии, гебры (персы-зороастрийцы) в Иране, панджабцы-сикхи и малаяли-христиане в Индии, араканцы в Бирме, арабы-копты в Египте, меннониты и мормоны в США, русские старообрядцы и др.

При формировании этноконфессиональных групп конфессиональная и этническая специфика тесно переплетаются. В течение длительного взаимодействия этнические явления, свойства становятся составными элементами религиозного культа, «конфессионализируются» и, наоборот, отдельные компоненты культового комплекса приобретают характер этнических явлений, этнически окрашиваются, «этнизируются». Наиболее яркими примерами метаэтноконфессиональных групп могут служить три различных по религии группы народов Филиппин: христианские народы (тагалы, илоки, пангасинан, пампанган, бикол и др.); мусульманские народы, обычно именуемые моро (магинданао, маранао, сулу и др.); горные народы, в основном исповедующие племенные религии (канканаи, ифугао и др.).

Этноконфессиональные группы могут со временем превратиться в самостоятельные этносы, как это случилось в свое время с говорящими на одном языке, но придерживающимися разных вероисповедений южнославянскими народами: сербами, хорватами и славянами-мусульманами. Сейчас явную тенденцию к превращению в самостоятельные этносы обнаруживают араканцы, йезиды и некоторые другие этноконфессиональные группы.

В Казахстане вполне самостоятельную этноконфессиональную группу образовали дунгане как китаеязычные мусульмане. Фактически уже превратилась в самостоятельный этнос группа живущих в Челябинской области РФ крещенных татар – нагайбаки. Во время проведения переписи 1989 г. практически все представители этой общности назвали себя не татарами, а нагайбаками (см. *Этническая группа, Малочисленные народы, Разделенные народы, Субэтнос*).

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ (от греч. ethnos - *народ, племя*, каз. *этномәдени бірлестіктер*; англ. *ethnic groups*) – организации в форме общественных объединений, призванные способствовать развитию этнической культуры, языка, сохранения традиций и обычаев этнических групп в стране проживания.

В каждой стране законодательное наполнение содержания «этнокультурные объединения» имеет свои особенности в зависимости от семантики слова «этнос». Так, к примеру, в постсоветской научной традиции, этнос понимается как сообщество людей, объединенное единым языком, территорией, культурными традициями, общностью психического склада и при этом осознающее свою целостность и отличающее себя от других культурных сообществ. Было принято считать этнос объективной реальностью, своего рода «коллективным телом», имеющим и биологическую, и социальную природу. Современная зарубежная наука не употребляет термин «этнос» и западная социально-культурная антропология занимается изучением не этносов, а культур.

Первые ЭКО в Казахстане образовались в 1989-1990 гг. Создание Ассамблеи народа Казахстана, а также Ассамблей в регионах способствовало активизации деятельности ЭКО и духовно-культурного развития различных этносов, формированию политической культуры. Сегодня в Казахстане действуют более 800 ЭКО и этот процесс динамично развивается.

Одной из главных особенностей Ассамблеи является представительство интересов этнических групп в высшем законодательном органе – Парламенте страны как гарантированное представительство.

Законодательные нормы по этническим отношениям имеются в ряде законодательных актов Республики Казахстан, в том числе об общественных объединениях, избирательном законодательстве, законодательстве о политических партиях.

В мировой практике широко используется термин «национальные меньшинства» – группа людей той или иной этнической (национальной) принадлежности, существенно уступающая по численности окружающему ее иноэтническому населению в ареале ее основного расселения (этнические территории) или в соответствующих административно-территориальных границах.

В Казахстане вместо термина «национальное меньшинство» используется термин «этническая группа». К национальным меньшинствам могут быть отнесены и группы иммигрантов в основных районах их расселения.

Вследствие своей относительной малочисленности и представленности в органах власти национальные меньшинства могут подвергаться насильственной ассимиляции, поэтому в международном праве предусмотрена защита их интересов по сохранению этнического, языкового, культурного своеобразия

По инициативе Верховного комиссара ОБСЕ по делам национальных меньшинств (ВКНМ) были разработаны Лундские рекомендации об эффективном участии национальных меньшинств в общественно-политической жизни, именуемые так по названию шведского города, где состоялась заклю-

чительная встреча экспертов, посвященная окончательному согласованию текста рекомендаций. Документ содержит рекомендации по общим принципам участия национальных меньшинств в общественно-политической жизни, в принятии решений, выборах, в совещательных и консультативных органах, в самоуправлении, а также о конституционных и правовых гарантиях (см. *АНК, Принципы этнополитики в Казахстане, Законодательство в сфере межэтнических отношений*).

ЭТНОЛИНГВИСТИКА (от греч. *ethnos народ, племя* + *linguistique* < *lingua язык*, каз. *этнолингвистика*, англ. *ethnolinguistics*) – лингвистическое направление, исследующее языковые формы и средства выражения национальной *Культуры,* менталитета и психологии народа, язык как выразитель национальной Языковой картины мира, отношения между Языком и культурой, а также взаимодействия лингвистических и этнических факторов в функционировании и Развитии языка. Э. восходит к «культурной антропологии» (XIX-XX вв, США), поэтому: а) об Э. иногда говорят как об Антропологической лингвистике, или Лингвистической антропологии; б) Э. поначалу была ориентирована на изучение языков и культур народов, резко отличающихся от европейских; в) с Э. связан особый интерес к Языковой способности; г) существует тесная связь проблематики Э. и Гипотезы Сепира-Уорфа, Неогумбольдтианства; д) в Э. ведутся Полевые исследования, опирающиеся на разнообразные Эксперименты, работу с Информантами, Количественный анализ (см. *Этническая группа, Этнология, Этнография, Этнография речи, Этносоциология, Языковое планирование, Языковая ситуация*).

ЭТНОЛОГИЯ (от греч. *ethnos народ, племя* + *logos наука, учение*, каз. *этнология*, англ. *ethnology*) – то же, что Этнография. В современной западной литературе термин Э. используется наряду с термином «этнография» (см. *Этническая группа, Этническое самосознание*).

ЭТНОНАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА (ЭТНОПОЛИТИКА) (каз. *этноұлттық саясат (этносаясат)*, англ. *ethnic-national politics (ethnopolitics*) – часть национальной политики государства, предполагающая регулирование, гармонизацию, межэтнических отношений. В общественно-научной лексике термин «этнополитика» (далее – Э.) имеет ограниченное распространение. Например, в Российской Федерации, его российским аналогом является понятие «национальная политика», которое означает государственную политику управления этническим разнообразием на коллективном и индивидуальном уровнях, политику регулирования отношений между этническими общностями, политику поддержки и развития языков и культур, представители которых населяют территорию страны или отдельного региона. Нередко российские политики и активисты этнополитических движений понимают под «национальной политикой» государственный патронаж этнических меньшинств, что является неверной точкой зрения, ибо термин «национальная политика» по своему смысловому содержанию является синонимом термина

«государственная политика». Поэтому, когда речь идет о национальной политике, подразумевается внешняя и внутренняя политика государства, призванная реализовывать национальные, т.е. государственные интересы. Поэтому более точным термином для определения внутренней политики государства, сферой которой является регулирование отношений между этническими общностями и между ними и государством, является термин Э. или «этнонациональная политика», который все более широко используется в общественных науках.

Этнонациональная политика (этнополитика) – новое понятие в науке, выражающее, с одной стороны, комплекс мер по регулированию внутренних процессов взаимодействия между этническими группами, государством, с другой – необходимость и средство для государства, общественных институтов и партий учитывать, использовать фактор этнической специфики в своей деятельности.

Этнополитика – целенаправленная деятельность по регулированию взаимоотношений между этносами, этническими группами, закрепленная в соответствующих политических документах и правовых актах государства.

По мнению казахстанских ученых и экспертов, она представляет собой деятельность государства и других политических институтов по урегулированию и решению межэтнических отношений, управления этническими процессами. Здесь уже, во-первых, расширен состав субъектов, обеспечивающих реализацию национальной политики, в лице не только государства, но и других политических институтов (партии, неправительственные организации, местное самоуправление, религиозные объединения и т.д.). Во-вторых, четко обозначен функциональный аспект Э. В то же время ряд ученых-обществоведов, особенно этнологов, считают, что Э. политика обеспечения национальных интересов государства и всех его граждан, осуществляемая как внутри данного государства, так и на международном уровне. То есть, в этом случае ученые сочетают два понятия – «государство» и «нация». В связи с этим применение терминов «национальный» и производные от него представляются ими неподходящими для определения политики государства в области межэтнических отношений.

Для эффективного функционирования государственности этнополитика должна способствовать определению политики как стратегии нахождения путей и средств разрешения возникающих в человеческом обществе конфликтов и возможности примирения друг с другом конфликтующих сторон всех членов сообщества. Э. – это составная часть политики государства, политических партий, организаций и объединений, указывающая стратегический курс в этническом (национальном) вопросе, в развитии межэтнических отношений, в культурно-языковом развитии этносов (т.е. всей нации государства) и, как правило, нашедшая закрепление в специальных национальных программах и соответствующих разделах конституции государства.

Если политика – это участие в делах государства, определение форм, задач, типов, видов и направлений политической деятельности, а так же способы и методы, технологии и механизмы ее осуществления, то этнополитика - это

участие этносов и этнических групп в делах государства, и, в свою очередь, участие государства в делах этносов, создание государственной гарантии их стабильности существования и успешного развития, соблюдение их интересов и прав (см. *Государство, Идентичность, Демократия, Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия*).

ЭТНОНИМ (от греч. *ethnos народ, племя + onima имя, название*, каз. *этноним*, англ. *ethnonym*) – название различных видов этнических общностей (Этносов, Этнических групп, родов, племен, народов, народностей, Наций и т.п.), напр., казах, англичанин, грек, карел, узбек. Э. служит идентификацей этносов. Среди Э. выделяются эндоэтнонимы (автоэтнонимы, самоназвания этносов) и экзоэтнонимы (аллоэтнонимы, названия, данные этносам другими этносами) (см. *Титульный этнос, этнография,Этнос*).

ЭТНОПОЛИТОЛОГИЯ (каз. *этносаясаттану*, англ. *ethnic-national politics (ethnopolitics*) – предметная область этнополитологии вытекает из навания и объединяет этнологию и политологию, является пограничной наукой – заимствует методы, особенно -методы анализа, присущие этим наукам.

Этнополитология – дисциплина, изучающая политическую обусловленность этнических явлений и процессов. Одними из основных категорий этнополитологии являются этнос и этничность. Основные проблемы этнополитологии формируют вопросы о власти, о стремлении этнических элит к ней. Ее предмет и объект представляют собой некую специфическую сферу. Отсюда, этнополитология - есть та предметная отрасль политологии, которая связана с изучением государственной политики в сфере обеспечения интересов и прав этносов и этнических групп, составляющих население страны, а так же с изучением роли этничности в политических процессах на региональном, международном уровнях, выражающаяся в этнополитических ориентациях населения, деятельности национальных организаций и движений, политических партий и отдельных политиков.

Предметом этнополитологии являются источники, побудительные мотивы и закономерности формирования национальной политики, формы и механизмы ее реализации, идеология и практика национальных движений, этнополитические ориентации населения и формы их практических выражений. Теоретические воззрения на этничность и ее связь с политикой.

Предмет этнополитологии - это генезис этнических, этнонациональных, межэтнических, этнокультурных отношений в системе социально-политических процессов, институтов, влияние этнического и этнонационального фактора на политическую власть, идеи, политико-правовые нормы, отношения власти, деятельности политических учреждений, партий и движений в сфере этнонациональных отношений.

Этнополитология использует следующие методы исследования: этнологический, этнографический, социологический, нормативно-ценностный, функциональный, системный, сочетание анализа и синтеза, исторического и логического моделирования и т.д.

Этнополитология опирается на философские, общесоциологические, интегральные и собственно этнополитологические категории. К таким категориям относятся следующие: этнос; нация как этнос и нация как государство; этнические процессы; этнократия; этнонациональные институты и этнополитические учреждения; этнонациональная политика; полиэтничность общества, государства; права этносов, народов; малочисленные народы; национальные меньшинства; национальное самоопределение; этнополитическая и этнокультурная форма самоопределения личности, этноса и др (см. *Государство, Идентичность, Демократия, Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия*).

ЭТНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ШКОЛЫ И КОМПЛЕКСЫ (воскресные школы) (каз. *Этноағартушылық мектептеп мен кешендер,* англ. *ethnic elucidative complexes*) – добровольная организация, основной задачей которой является обучение детей, истории, обычаев и культуры собственного этноса через изучение языка. Благодаря уникальной модели межэтнического согласия, реализованной в Казахстане, представители этносов сохраняют самобытность, изучая родной язык и культуру. Этому способствуют этнокультурные объединения, входящие в Ассамблею народа Казахстана. Приоритет в деятельности Ассамблеи, а также в деятельности воскресной школы – воспитание подрастающего поколения в духе толерантности и межэтнического согласия. В Казахстане работают азербайджанская, армянская, корейская, польская, немецкая, татаро-башкирская, кыргызская, таджикская, украинская, чечено-ингушская воскресные школы (см. *АНК, Языковое планирование, Языковая ситуация, Государственная программа развития и функционирования языков 2011-2020 гг.*).

ЭТНОС (от греч. *ethnos племя, народ*, каз. *этнос* англ. *ethnos*) – исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая общность людей, обладающих общими чертами, стабильными особенностями *Культуры, Языка, Самосознания* истории.

До сих пор однозначного понимания термина этнос. Тем не менее, в общем плане этнос рассматривается как явление групповой культурной схожести, как комплекс чувств, основанных на принадлежности к культурной общности, как коллективное ощущение, в результате которого и формируется общая идентичность. Помимо сферы самосознания (идентичности), существуют некоторые характеристики, свойственные общностям, которые называют этническими. К числу таких характеристик относятся: разделяемые членами группы представления об общем историческом происхождении, единый язык, общие черты материальной и духовной культуры; политически оформленные представления о родине и особых институтах, как, например, государственность, которые входят в понятие «народ»; чувство отличительности, т.е. осознание членами группы своей принадлежности к ней, и основанные на этом формы солидарности и совместные действия.

Основные и дополнительные признаки Э.: язык, народное искусство, обычаи, обряды, традиции, нормы поведения, привычки, религия, расовая близость, генезис, т.е. такие компоненты культуры, которые, передаваясь из поколения в поколение, образуют так называемую этническую культуру и непрерывность (см. *Этническая группа, Этническая идентичность, Этническое самосознание, Этнос, Этносоциология, Язык, Языковая идентичность*).

ЭТНОСОЦИОЛОГИЯ (греч. *ethnos племя, народ* + *societas общество* + *logos наука, учение,* каз. *этноәлеуметтану*, англ. *ethnosociology*) – область социологии, изучающая генезис, сущность, функции, общие закономерности развития этносов, межэтнические, языковые и др. отношения. Э. сложилась на стыке социологии, этнографии и истории и изучает влияние национальных факторов на социальную мобильность и *Миграцию*, проблемы эффективного использования и рационального распределения трудовых ресурсов с учетом их этнической принадлежности, социальную обусловленность изменений в языке и культуре народов, социальную детерминированность национального самосознания, межнациональных отношений, языковые конфликты, национальные особенности ценностных ориентаций, стереотипов поведения, культурных интересов и потребностей в *Социальных группах*, социальные аспекты этноязыковых процессов и др (см. *Миграция, Этнография, Этнолингвистика, Этнология, Стереотипы, Конфликт*).

ЭТНОФОР (от греч. *ethnos – племя, народ* + итальянск. *fora – наружу, вне, вперед*, каз. *этнофор,*) – индивидуальный носитель определенной этнической культуры и национальной психики, например, казах, русский, белорус и др. представители этноса являются носителями своей культуры и национальной психологии. Представитель *Этноса* (Ю. Платонов), индивид, носитель этнического сознания (см. *Этническая группа, Этнолингвистика)*.

ЭТНОЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ (греч. *ethnos племя, народ* + язык и лат. *situacio положение*, каз. *этнотілдік жағдай*, англ. *ethnolinguistic situation*) – иерархия и состояние *Этносов* и *Языков* в пределах государства, административно-политического образования, территориального объединения, региона. Объективный анализ этноязыковой ситуации требует учитывать не только функции языков, но и отношение к языкам, уровень гражданской, этнической и языковой самоидентификации, степень напряженности межэтнических отношений, степень конфессионального влияния, стереотипы поведения, степень напряженности межэтнических отношений, возможность языковых конфликтов, уровень владения языками и многое другое (см. *Идентификация, Этническая группа, Этническая идентификация, Этнолингвистика, Этнос, Языковая ситуация, Языковое сознание, Конфликт*).

-Я-

ЯЗЫК (каз. *тіл,* англ. *language*) – 1. Важнейшее социально обусловленное средство человеческого общения (коммуникации), неразрывно связанное с мышлением, менталитетом, *Культурой* народа. Я. – основа сознательного социального речевого взаимодействия между людьми, важное средство регулирования их поведения, управления обществом и его структурными элементами. 2. Система знаков и символов, которые имеют условные, но структурно-обоснованные значения (см. *Автохтонный язык, Государственный язык, Коренной язык, Международный язык, Местный язык, Миноритарный язык, Мировые языки, Официальный язык, Родной язык, Титульный язык, Этнический язык, Язык образования, Языки Казахстана, Язык межэтнического общения, Языки мира, Языковая общность*).

ЯЗЫК ДИАСПОРЫ (каз. *диаспора тілі*, англ. *language of diaspore*) – *Язык* части конкретной *Этнической группы* (*Диаспоры*), проживающей вне своей исконной территории или государственности. У Я.д., находящихся в непосредственном контакте с языком большинства, со временем значительно сужаются функции и сферы использования. Я.д. со временем претерпевает изменения, в нем появляются интерферентные черты (лексические заимствования, фонетические изменения и проч.), напр., казахский язык казахской диаспоры, проживающей в Китае, Монголии, Турции; русский язык диаспоры первой волны эмиграции, живущей в США или Европе. В связи с широким распространением средств массовой информации, процессами интернационализации и глобализации прогнозируется замедление процессов расхождения Я.д. с основным языком (см. *Автохтонный язык, Ассимиляция, Государственный язык, Коренной язык, Местный язык, Миноритарный язык, Официальный язык, Родной язык, Титульный язык, Этническая фузия, Этнический язык, Языки Казахстана, Языковая общность*).

ЯЗЫК И ЗАКОН (каз. *тіл және заң,* англ. *language and law*) (см. *Языковое законодательство*).

ЯЗЫК И ОБЩЕСТВО (каз. *тіл және қоғам*, англ. *languge and society*) – одна из основных проблем современного языкознания, связанная с изучением детерминированности обществом возникновения, развития, функционирования языка; социальной стратификации языка; сознательного воздействия общества и общественных институтов на структуру, функции *Языка* и др. (см. *Билингвизм, Мультилингвизм, Социализация, Языковое планирование, Языковое регулирование*).

ЯЗЫК И ПИСЬМЕННОСТЬ (каз. *тіл және жазба,* англ. *language and written language*) – одной из форм существования человеческого *Языка* является письменность, представляющая собой знаковую систему, которая предназначена для формализации, фиксации и передачи речевой информации и

др. элементов смысла на расстоянии, безотносительно к их языковой форме.

Современная письменность прошла длительный период становления, имеет следующие существенные признаки: долговременность, использование устойчивых условных знаков, фиксация текстов, визуальность (исключение составляет азбука Брайля, основанная на тактильных / осязательных каналах восприятия и другое. П. в своем развитии прошла несколько этапов: пиктографическое П., идеографическое П., слоговое П., буквенно-звуковое П. Наука о П. называется грамматологией. Важным этапом в развитии всех языков является возникновение письменного языка, то есть языка, имеющего письменную традицию. Письменный язык представляет собой разновидность языка со спецификой употребления слов и выражений, обусловленно характером и типом письма. Письменность возникает в определенный период развития общества, и все официальные функции управления переходят к нему, напр., в раннем Средневековье латынь была в равной степени письменным языком для романских языков, старославянский язык был письменным языком для славянских народов. Начиная с 1917 г., около 50 ранее бесписьменных языков на территории бывшего СССР стали письменными (см. *Язык, Языковое планирование, Языки Казахстана*).

ЯЗЫК И РЕЛИГИЯ (каз. *тіл және дін*, англ. *language and religion*) – одна из основных проблем языкознания, науки и практики, связанная с фундаментальной ролью языка и религии как влиятельных механизмов человеческой психологии и культуры, заключенных в самом «человеке». *Язык* и религия – это с точки зрения семиотики две знаковые системы, обладающие собственным содержанием и особыми способами передачи этого содержания; с точки зрения философии – две формы общественного сознания (язык – это универсальное средство, техника общения; религия – это универсальные смыслы, транслируемые в общении, заветные смыслы, самые важные для человека и общества). В данном ракурсе рассматривается терминосочетание *язык религии* или *религиозный язык*, используемый для проведения религиозных ритуалов, напр., арабский язык в мусульманской мечети, старославянский (церковнославнский) в правол савной церкви (см. *Язык, Языки Казахстана*).

ЯЗЫК МЕЖЭТНИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ (каз. *ұлтаралық қарым-қатынас тілі*, англ. *language of interethnic communication*) – *Язык*, язык-посредник, средство общения различных *Этнических групп* в границах одного полинационального государства. Отличие Я.м.о. от *Международного языка* или *Мирового языка* связано с его использованием в границах одного государства. Языками межнационального общения считаются английский в США, немецкий – в Германии, русский – в Российской Федерации и на территории СНГ. В некоторых странах (Азербайджан, Таджикистан, Туркмения) статус Я.м.о. утвержден законодательно. Казахский язык – *Государственный язык* Республики Казахстан может быть охарактеризован как Я.м.о. лишь частично, однако данная сфера его функционирования постепенно за счет повышения казахской языковой компетенции представителей разных этнических

групп расширяется (см. *Официальный язык, Языковая политика, Языковое планирование*).

ЯЗЫК ОБРАЗОВАНИЯ (каз. *білім беру тілі*, англ. *language of education*) – язык, используемый как средство начального, среднего и высшего обучения на региональном или национальном уровнях. В качестве Я.о. в Казахстане выступают *Государственный язык,* а также русский, таджикский, английский, турецкий, узбекский, уйгурский и другие. Я.о. представлены в системе образования в разном объеме на разных уровнях обучения. В соответствии с задачами культурного проекта «Триединства языков», казахский, русский и английский языки как Я.о. расширяют свое поле (см. *Государственный язык, Государственная программа развития и функционирования языков, Язык*).

ЯЗЫКИ КАЗАХСТАНА (каз. *Қазақстан тілдері,* англ. *languages of Kazakhstan*) – на территории Казахстана представлено 117 языков (2009), в их числе казахский язык – *Государственный язык*, *Автохтонный язык*, *Титульный язык* Казахстана, русский язык («официально употребляется наравне с казахским языком» Конституция Республики Казахстан, Статья 7, пункт 2), *Языки диаспор*, иммигрантские языки.

Согласно генеалогической классификации, Я.К. распределяются по восьми генетическим классам и подклассам, представляющим крупнейшие языковые семьи и макросемьи языков мира: алтайская семья, индо-европейская семья, уральская семья, китайско-тибетская семья, иберийско-кавказская семья, семито-хамитская (афразийская) семья, палеоазиатская (чукотско-корякская, чукотско-камчатская) семья, аустроазиатская семья.

Алтайская семья языков представлена в Казахстане следующими группами:

- тюркские языки: азербайджанский, алтайский, башкирский, гагаузский, долганский, казахский, караимский, каракалпакский, карачаево-балкарский, крымско-татарский, кумыкский, кыргызский (киргизский), ногайский, татарский, тофаларский, тувинский, турецкий, туркменский, узбекский, уйгурский, хакасский, чувашский, шорский, якутский (саха);
- монгольские языки: бурятский, калмыцкий, монгольский (халха монгольский);
- тунгусо-маньчжурские языки: нанайский, негидальский, орокский, орочский, удэгейский, ульчский, эвенкийский, эвенский;
- изолированные языки: корейский, японский.

Индоевропейская семья языков представлена в стране следующими группами:

- славянские языки: белорусский, болгарский, польский, русский, сербский, словацкий, украинский, хорватский, чешский;
- балтийские языки: латышский, литовский;
- германские языки: английский, идиш, немецкий, нидерландский, шведский; - индийские языки: урду, хинди, цыганский;
- иранские языки: белуджский, курдский, осетинский, персидский, пушту, рушанский, таджикский, талышский, татский, шугнанский;

- романские языки: испанский, итальянский, молдавский, румынский, французский;

- изолированные языки: албанский, армянский, греческий.

Уральская семья языков представлена следующими группами:

- финно-угорские языки: венгерский, вепсский, ижорский, карельский, коми-зырянский, коми-пермяцкий, ливский, мансийский, марийский горный, марийский луговой, мордовский мокша, мордовский эрзя, саамский, удмуртский, финский, хантыйский, эстонский;

- самодийские языки: нганасанский, ненецкий, селькупский, энецкий.

Китайско-тибетская семья языков представлена: дунганским, китайским.

Иберийско-кавказская семья языков представлена следующими группами:

- абхазо-адыгские языки: абазинский, абхазский, адыгейский (кяхский), кабардино-черкесский;

- картвельские языки: грузинский;

- нахско-дагестанские языки: аварский, агульский, даргинский, ингушский, лакский, лезгинский, рутульский, табасаранский, удинский, цахурский, чеченский.

Семито-хамитская (афразийская) семья языков представлена следующими языками:

- арабский, ассирийский (новосирийский), иврит.

Палеоазиатская семья языков представлена следующими группами:

- чукотско-камчатские языки: ительменский, корякский, чукотский;

- эскимосско-алеутские языки: алеутский, эскимосский;

- юкагирско-чуванские языки: чуванский, юкагирский;

- кетско-асанские языки: кетский;

- изолированные языки: нивхский.

Аустроазиатская семья языков представлена вьетнамским языком.

Среди языков Казахстана имеются языки всех четырех типов языка: к агглютинативному типу относятся языки Казахстана, представляющие алтайскую, уральскую, палеоазиатскую, иберийско-кавказскую семьи языков; к флективному типу относятся языки Казахстана, представляющие индоевропейскую семью языков; к изолирующему типу относятся языки Казахстана, представляющие китайско-тибетскую, аустроазиатскую семьи языков; к инкорпорирующему типу относятся языки, которые включаются в палеоазиатскую семью языков.

Языковая политика и *Языковое планирование* в отношении языков Казахстана регламентируются в настоящее время рядом государственных документов и актов (см. *Государственная программа развития и функционирования языков, Языки мира, Языковая ситуация, Языковое законодательство).*

ЯЗЫКОВАЯ АССИМИЛЯЦИЯ (лат. *assimilation уподобление*, каз. *тілдік ассимиляция*, англ. a*ssimilation*) – 1. Я.а. по области действия (наряду с *Этнической ассимиляцией*, *Аккультурацией*) один из видов *Ассимиляции*. 2. Процесс и результат усвоения и дальнейшего перехода представителей одного *Этноса* с *Этнического языка*, *Родного языка* на *Язык* другого этноса. 3.

Разновидность *Языковой политики* моноязычия, при которой отдельные этносы добровольно или вынужденно отказываются от своих языка и/или *Культуры* в пользу других доминантных языков и/или культур. Я.а. может происходить добровольно или принудительно, под давлением языкового шовинизма, сегрегации, духовно-культурной и *Языковой экспансии*, сопровождаться *Конфликтом*. Я.а., как правило, происходит после длительного периода *Билингвизма (Двуязычия*), может сопровождаться потерей (сменой) Этнической идентичности, Сменой языка, смертью языка (см. *Малочисленные народы, Коренной этнос, Этническая фузия, Этноязыковая ситуация, Языковая идеология, Языковая политика, Языковая ситуация, Языковое право*).

ЯЗЫКОВАЯ ИДЕОЛОГИЯ (греч. *idea понятие + logos учение, наука*, каз. *тілдік идеология*, англ. *language ideology*) – система взглядов и идей, в которой определяются отношения социальных групп к языку, языка и общества, нации, этноса, национальности и государства, а также содержатся цели по сохранению языка или изменению языковой ситуации. Примером языковой идеологии может служить вернакулизация, русификация *(см. Идеология, Язык и религия, Языковая политика, Языковое планирование, Языковой конфликт)*.

ЯЗЫКОВАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ (лат. identicus *тождественный*, каз. *тілдік сәйкестілік*, англ. *language identity*) – осознание личностью (самоосознание, самоотождествление, самоопределение) своей принадлежности к *Языку*; совокупность языковых характеристик индивида или группы, состоящая из знания языка / языков, употребления языков (см. *Государственная идентичность, Евразийская идентичность, Родной язык, Этническая идентичность, Язык)*.

ЯЗЫКОВАЯ ОБЩНОСТЬ (каз. *тілдік қоғамдастық*, англ. *language community*) – 1. Стабильная совокупность людей, объединяемая общими языковыми признаками. Я.о. различается по числу носителей таких признаков, напр., Я.о. носителей *Языка*, *Языка диаспоры*, *Этнического языка* и проч. 2. Стабильная совокупность людей, считающих себя носителями языка, языка диаспоры, этнического языка и проч (см. *Этническая идентичность, Этническая общность, Языковая идентичность*).

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА (греч. *politike искусство управления государством*, каз. *тіл саясаты*, англ. *language policy, language politics*) – неотъемлемая часть государственной политики; теория и практика сознательного и целенаправленного воздействия определенных субъектов *Языкового планирования* (государственной власти, социальных групп, элиты, международных организаций, партий, классов и др.) на функции языка, ход развития языка; целенаправленное и научно обоснованное руководство функционированием существующих языков, созданием и совершенствованием новых языковых средств общения.

Я.п. определяет стратегический курс в развитии *Языковой ситуации* в стране, регулирует осуществляемое языковое планирование, закрепляется в *Языковом законодательстве* и *Государственных программах развития и функционирования языка*. Я.п. может существовать имплицитно (без декларируемых документов, акций и практического воплощения, как напр., в США) или эксплицитно, подкрепляясь законами, актами, государственными программами и т.п. Существуют языковая политика «культурной и языковой мозаики» в Канаде, при которой сосуществуют централизованная (проводимая федеральным правительством Оттавы) и региональная языковая политика языкового федерализма (проводимая правительством провинции, в т.ч. Квебека). Языковая политика вестернизации, ориентированная на расширение сферы применения западно-европейских языков (напр., турецкая языковая модель с латинизацией алфавита, очищением турецкого языка от арабских и персидских заимствований, которые составляли в иные периоды 90% лексики); языковая политика «истернизации» (которая наиболее полно выражена в «Великой традиции» в Иране с сакральным арабским языком и его графикой, неприятием многих реалий западной цивилизации, которая проявляется в некоторых мусульманских странах Средней Азии как обучение арабской графике, замене интернациональной лексики и терминологии арабскими и персидскими эквивалентами и проч.); языковая политика демократическая, защищающая права всех языков независимо от статуса языка.

Я.п. в Казахстане является концентрированным выражением отношения государства к вопросам языкового существования и оценивается как централизованная (поскольку проводится государством и предусматривает систему обязательных мероприятий), перспективная (поскольку направлена на изменение существующей языковой ситуации в Казахстане), демократическая (поскольку учитывает интересы широких масс), интернациональная (поскольку основными стратегическими направлениями избраны развитие казахского языка, русского языка и языков всех других этнических групп), конструктивная (поскольку направлена на расширение функций языка, сфер применения, социально-коммуникативной роли и витальности казахского языка, поддержке функционирования и развития русского языка, а также других языков страны) (см. *Государственная программа развития и функционирования языка, Государственный язык, Языковое законодательство, Языковое планирование*).

ЯЗЫКОВАЯ РЕФОРМА (лат. *reformare преобразовывать, изменять*, каз. *тілдік реформа*, англ. *language reform*) – целенаправленные социально-языковые мероприятия (нововведения) по совершенствованию и развитию *Языка*, напр., реформы орфографии, реформы письменности и т.п. (см. *Языковая политика, Языковое планирование, Языковая ситуация*).

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ *(лат. situacio положение*, каз. *тілдік жағдай*, англ. *language situation*) – контекст реального использования языка/языков в обществе; совокупность языков, форм существования языка, территориаль-

ных и социальных диалектов, койне, жаргонов, функционирующих в данном административно-территориальном объединении (в этнической общности) в определенный исторический период. Различают эндоглоссные (совокупности подсистем одного языка) и экзоглоссные (совокупности различных языков) языковые ситуации; сбалансированные (совокупность функционально разнозначных языков/вариантов языков, обладающих одинаковой коммуникативной мощностью) и несбалансированные (совокупность функционально престижных и непрестижных языков и вариантов, обладающих разной коммуникативной мощностью) Я.с.; демографически равновесные (совокупность языков одинаковой демографической мощности) и демографически неравновесные (совокупность языков разной демографической мощности) Я.с.; диглоссные и недиглоссные Я.с. Напр., Я.с. в Венгрии является эндоглоссной, несбалансированной и диглоссной (на венгерском языке говорит 99,4% населения, имеется 8 диалектов и кодифицированный венгерский литературный язык) (см. *Автохтоны, Языковая политика, Языковая ситуация в Казахстане, Языковое законодательство, Языковое планирование. Языковое регулирование*).

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ (каз. *Қазақстандағы тілдік жағдай,* англ. *language situation in Kazakhstan*)-характеризуется как экзоглоссная, несбалансированная, диглоссная и демографически неравновесная. Казахстан представляет собой многоязычную страну с населением, говорящим на языках разных генетических языковых семей и структурных типов языка. Однако «языки этнических групп неравнозначны по объему выполняемых ими функций» («Концепция языковой политики Республики Казахстан»), и реальное распределение языков в коммуникативном пространстве осуществляется в пользу двух демографически и функционально мощных языков – казахского и русского, поскольку большинство двуязычных и трехъязычных сообществ расселено дисперсно (за исключением уйгурского, дунганского и некоторых других) и не имеет своих национально-территориальных образований. В настоящее время осуществлено статусное планирование языка, законодательно создается новая Я.с.К., расширяющая сферы применения казахского языка, проводятся мероприятия по его нормализации и модернизации (см. *Государственная программа развития и функционирования языков, Государственный язык, Языки Казахстана, Языки мира, Языковая политика, Языковая ситуация, Языковое законодательство*).

ЯЗЫКОВОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО (каз. *тілдік заңнама*, англ. *language legislation*) – юридическая форма выражения *Языковой политики*; отдельные статьи конституций, законы и т.п., регулирующие употребление языка/языков/вариантов языков в пределах отдельного государства. Конституции дают общие указания и гарантии употребления того или иного языка, законодательные акты осуществляют их детализацию. При парламентах и правительствах создаются специальные комиссии, напр., Турецкое лингвистическое общество, Комиссия по вопросам официального языка при парла-

менте Индии, Рабочая группа по делам немецкого языка при министерстве иностранных дел в ФРГ, Высший комитет по делам французского языка во Франции, Совет по русскому языку при Президенте Российской Федерации и др. Различают деструктивное Я.з. (запрет на использование всех языков, кроме одного, напр., в период Великой революции во Франции во имя «единства нации» возникла идея полного уничтожения региональных языков и диалектов) и конструктивное Я.з. (обеспечение функционального сосуществования языков).

В Казахстане законодательно (Конституция, Концепция о языковой политике, Законы о языках и др.) создается новая *Языковая ситуация*, расширяющая сферы применения казахского *Государственного языка*, параллельно с этим проводятся мероприятия по модернизации и нормализации языка.

Принципиальной особенностью казахстанских законов о языках и других государственных документов, регулирующих направления языковой политики, является их полисубъектный характер, поскольку данные законы устанавливают порядок регулирования не только для языка титульной нации, но и для русского, и других языков Казахстана.

Действующая в стране «Концепция языковой политики Республики Казахстан» (4 ноября 1996) и разработанные в соответствии с ней *Государственные программы функционирования и развития языков* построены с соблюдением «функционального принципа формирования лингвистического поля в республике» и направлены на осуществление языкового планирования по трем стратегическим направлениям: а) расширение и укрепление социально-коммуникативных функций государственного языка; б) сохранение общекультурных функций русского языка; в) развитие других языков этносов Казахстана. Вместе с тем Я.з. Казахстана предусмотрена ответственность за нарушение законодательства о языках: «Первые руководители государственных органов, организаций любой формы собственности, а также юридические и физические лица, виновные в нарушении законодательства Республики Казахстан о языках, несут ответственность в соответствии с законодательством Республики Казахстан. Отказ должностного лица в принятии обращений граждан, мотивированный незнанием государственного языка, а также любое препятствование употреблению государственного и других языков в сфере их функционирования влекут за собой ответственность, предусмотренную законодательством Республики Казахстан» (Закон Республики Казахстан о языках в Республике Казахстан, ст. 24) (см. *Языковая ситуация, Языковая ситуация, Языковое регулирование*).

ЯЗЫКОВОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ (от фр. *planer выравнивать*, каз. *тілдік жоспарлау*, англ. *language planning*) – то же, что *Языковое строительство*; сознательные, конкретные мероприятия (попытки) по воздействию определенных субъектов языкового планирования на языковое поведение носителей языка (объекты языкового планирования) с целью изменения функционирования языка (статусное планирование языка), регулирования структуры языка (корпусное планирование языка), создания условий

для овладения языком (планирование усвоения языка), и/или по распространению языка в пределах и за пределы государственных границ (планирование распространения языка) через политические, образовательные, экономические, общественные и лингвистические институты. Я.п. включает сознательное внесение изменений в *Язык* и развитие языка, планируемых политическими, образовательными, лингвистическими и иными организациями, специально создаваемыми для этой цели или имеющими на это соответствующие полномочия (напр., Комитеты алфавитов в 20-30 гг. в СССР); рассмотрение и реформирование языка с учетом релевантных социальных, экономических, политических, демографических и психологических переменных, а также интересов соответствующей *Языковой общности*. Я.п. может осуществляться по следующей схеме: а) формирование *Языковой идеологии* и *Языковой политики*, включая принятие соответствующих политических решений; б) составление детальной программы действий (включая конкретные действия по расширению Сфер использования языка, реформы алфавита, реформы орфографии, нормализации языка, кодификации языка, стандартизации языка и т.д.); в) оценка эффективности намеченных программ, коррекция действий и целей на промежуточных и конечных этапах (см. *Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан, Языковая ситуация, Языковое законодательство*).

ЯЗЫКОВОЕ ПРАВО (каз. *тілдік құқық*, англ. *language right*) – право выбора, изучения и использования определенного языка/варианта языка в личной и общественной жизни. Базой для разработки Я.п. являются международные документы по правам человека, в которых Я.п. рассматривается как естественное развитие положений, содержащихся во Всеобщей декларации прав человека ООН (1948); в Международном пакте о гражданских и политических правах (1966), в котором говорится, что «каждое лицо имеет право пользоваться родным языком» (статья 27); во Всемирной декларации по образованию для всех (1990); в Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств (1995); во Всеобщей декларации языковых прав человека (1996) и др. Европейская Хартия по региональным языкам и языкам меньшинств (1992) отмечает, что защита региональных языков и миноритарных языков, некоторые из которых находятся под угрозой окончательного исчезновения, содействует сохранению и развитию культурного богатства и традиций Европы. Одним из последних документов по языковому праву является Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным и этническим, религиозным и языковым меньшинствам (1992), в ст. 1 которой говорится, что «государства охраняют на их соответствующих территориях существование и самобытность национальных или этнических, культурных, религиозных и языковых меньшинств и поощряют создание условий для развития этой самобытности» (см. *Автохтоны, Государственный язык, Национальное меньшинство, Родной язык, Права человека, Языковая ситуация, Языковое законодательство, Языковой конфликт*).

ЯЗЫКОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ (лат. *regula норма, правило*, каз. *тілді реттеу*, англ. *language regulation*) – процесс сохранения баланса языков в *Языковой общности*, обеспечения развития языка в соответствии с желанием его носителей. Я.р. прямо согласуется с особенностями *Языковой политики*, может быть плюралистичным (способствуя поддержанию и развитию миноритарных языков), может сближаться с процессами *Возрождения языков*, может становиться частью *Языкового планирования*. напр., Закон «о языках народов Российской Федерации» определяет все языки народов Российской Федерации как «национальное достояние Российского государства», в ст. 3 закона употреблена формулировка «равные права всех языков народов Российской Федерации», т.е. указано, что языку может быть придан статус субъекта права. В ст. 6 Закона Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» говорится: «Каждый гражданин Республики Казахстан имеет право на пользование родным языком, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества». В ст. 7 этого закона «Недопустимость препятствования функционированию языков» утверждается: «В Республике Казахстан не допускается ущемление прав граждан по языковому признаку. Действия лиц, препятствующих функционированию и изучению государственного и других языков, представленных в Казахстане, влекут за собой ответственность в соответствии с законодательством Республики Казахстан» (см. *Родной язык, Языковая идеология, Языковая политика, Языковое законодательство, Языковое планирование, Языковое право*).

ЯЗЫКОВОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО (каз. *тілдік құрылыс*, англ. *language construction*) – то же, что *Языковое планирование* (см. *Языковая ситуация, Языковое законодательство, Языковое планирование*).

ЭТНОСЫ КАЗАХСТАНА
(краткие справочные сведения)

(***Сулейменова Э.Д., А.К.Садвакасова, С.Калмыков, Шаймерденова Н.Ж.)***

АБАЗИНЫ, самоназвание – *абаза.*

Численность абазин Казахстана: 64 чел. (по данным 1999 г.), 27 чел. (по данным 2009 г.).

Абазинский язык – государственный язык Карачаево-Черкесской Республики; экзогенный язык этнической группы абазинов Казахстана.

Абазинский язык входит в абхазо-абазинскую подгруппу абхазо-адыгской (западно-кавказской) группы иберийско-кавказской семьи языков.

Верующие абазины – мусульмане-сунниты.

АБХАЗЫ, самоназвание – *апсуа.*

Численность абхазов Казахстана: 185 чел. (по данным 1999 г.), 76 чел. (по данным 2009 г.).

Абхазский язык – государственный язык Республики Абхазия, экзогенный язык этнической группы абхазов Казахстана.

Абхазский язык входит в абхазо-адыгскую (западно-кавказскую) группу иберийско-кавказской семьи языков.

В религиозном сознании разных групп абхазов содержатся элементы христианства, ислама и традиционных древних местных верований, значительная часть религиозно индифферентные.

АВАРЦЫ, самоназвание – *маарулал.*

Численность аварцев Казахстана: 1407 чел. (по данным 1999 г.), 1228 чел. (по данным 2013 г.).

Аварский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана; экзогенный язык аварцев Казахстана.

Аварский язык входит в аваро-андийскую подгруппу аваро-цезской группы нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Подавляющее большинство верующих аварцев — мусульмане-сунниты шафиитского мазхаба

4. АВСТРИЙЦЫ; самоназвание - *остеррайхер*.

Численность австрийцев в Казахстане: 45 чел. (по данным 1999 г.), 61 чел. (по данным 2009 г.).

Немецкий язык (верхненемецкий и нижненемецкий диалекты немецкого языка) – экзогенный язык австрийской этнической группы Казахстана.

Немецкий язык – официальный язык Германии, официальный язык Австрии, Швейцарской конфедерации, Великого герцогства Люксембург, Королевства Бельгия, Княжества Бельгия, Княжества Лихтенштейн; один из 25 официальных языков Европейского Союза; входит в число мировых языков и является одним из официальных рабочих языков ООН; lingua franca для общения людей с разными родными языками.

Немецкий язык входит в западногерманскую подгруппу германской группы индоевропейской семьи языков.

В религиозном отношении австрийцы, как и немцы в Казахстане, представлены католиками, лютеранами, современными протестантами и другими направлениями.

АГУЛЫ, самоназвание – *агъул шуй, агъулар*.

Численность агулов Казахстана: 126 чел. (по данным 1999 г.), 94 (по данным 2009 г.).

Агульский язык – государственный язык Республики Дагестан; экзогенный язык агулов Казахстана.

Агульский язык входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Верующие агулы — мусульмане-сунниты (шафиитский мазхаб).

АДЫГЕЙЦЫ, самоназвание – *адыге.*

Численность адыгейцев Казахстана: 130 чел. (по данным 1999 г.), 87 чел. (по данным 2009 г.).

Адыгейский язык – государственный язык Республики Адыгея; экзогенный язык адыгейцев Казахстана.

Адыгейский (кяхский) язык входит в абхазо-адыгскую (западно-кавказскую) группу иберийско-кавказской семьи языков.

Большинство современных адыгейцев, как и других расселенных адыгов относят себя к мусульманам.

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ, самоназвание – *азербайджанлылар, азерилер*.

Численность азербайджанцев Казахстана: 78 295 чел. (1999 г.), 96 179 чел. (по данным 2013 г.).

Азербайджанский язык – государственный язык Азербайджанской Республики; государственный язык Республики Дагестан; экзогенный язык азербайджанцев Казахстана.

Азербайджанский язык входит в юго-западную огузскую ветвь тюркских языков алтайской семьи.

Около девяноста процентов всех азербайджанцев являются шиитами. Религиозное меньшинство мусульмане-сунниты, в основном ханафитского мазхаба.

Компактные поселения этнической группы расположены в Южно-Казахстанской (33,04%), Алматинской (17,42 %), Жамбылской (12,1%), областях.

На территории Казахстана действуют областные азербайджанские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

АЛБАНЦЫ, самоназвание – *шкиптары*.

Численность албанцев Казахстана: 46 чел. (по данным 1999 г.), 459 чел. (по данным 2009 г.), увеличилось за последние годы в десять раз за счет рабочих строителей и их семей.

Албанский язык – государственный язык Республики Албания; экзогенный язык этнической группы албанцев Казахстана.

Албанский язык составляет изолированную группу индоевропейской семьи языков.

Вероисповедание представителей групп албанцев из Албании христиане (православные и католики) и значительная часть мусульмане. Подавляющее большинство албанцев из сербской автономии Косово, исповедуют ислам суннитского направления.

АЛЕУТЫ, самоназвание – *алеут*.

Численность алеутов Казахстана: 8 чел. (по данным 1999 г.), 4 чел. (по данным 2009 г.).

Алеутский язык – эндогенный язык алеутов Казахстана.

Алеутский язык входит в эскимосско-алеутские языки палеоазиатской семьи языков.

Религия верующих алеутов – православие.

АЛТАЙЦЫ, самоназвание – *алтай кижи*, устар. *ойрот*.

Численность алтайцев Казахстана: 462 чел. (по данным 1999 г.), 210 чел. (по данным 2013 г.).

Алтайский язык – государственный язык Республики Алтай; экзогенный язык алтайцев Казахстана.

Алтайский язык входит в кыргызско-кипчакскую группу восточнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи.

Традиционная религия алтайцев - шаманизм. В конце 19 века на Алтай пришли православные миссионеры. В 20 веке распространяется бурханизм – как разновидность ламаизма. Практикуется и приверженность шаманизму.

АРАБЫ, самоназвание – *аль-араб*.

Численность арабов Казахстана: 533 чел. (по данным 1999 г.), 717 чел. (по данным 2013 г.).

Арабский язык – официальный язык всех арабских стран, Сомалийской Демократической Республики, Республики Джубити. Один из официальных и рабочих языков ООН; экзогенный язык арабов Казахстана.

Арабский язык входит в семитскую ветвь афразийской, или семито-хамитской макросемьи языков.

Большинство арабов, проживающих в Казахстане мусульмане сунниты, но есть и приверженцы шиизма

АРМЯНЕ, самоназвание – *хай*.

Численность армян Казахстана: 14 758 чел. (по данным 1999 г.), 14705 чел. (по данным 2009 г.).

Армянский язык – государственный язык Республики Армения; экзогенный язык армян Казахстана.

Армянский язык – изолированный язык индоевропейской семьи.

Компактные регионы проживания - город Алматы (2069 чел.), Астана (1119), Костанайская (1695 чел.), Северо-Казахстанская (1353 чел.) области. (по данным 2014 г.).

В Казахстане армяне имеют свои культурные центры во всех городах республики.

Большинство армян являются приверженцами одного из древнейших направлений христианства – миофизитской апостольской церкви. Небольшое количество армян исповедуют православие и католицизм.

АССИРИЙЦЫ (АЙСОРЫ, АСОРИ), самоназвание – *сураи, халдеи*.

Численность ассирийцев Казахстана: 371 чел. (по данным 1999 г.), 186 чел. (по данным 2013 г.). Первоначально в древности ассирийцы заселяли Месопотамию и говорили на арамейском языке. В настоящее время являются одним из самых рассеянных народов мира.

Ассирийский язык – эндогенный язык ассирийцев Казахстана.

Ассирийский (новоассирийский, айсорский) язык входит в северо-центральную подгруппу арамейской группы семито-хамитской семьи языков.

Большинство верующих ассирийцев — христиане. Казахстанские ассирийцы могут принадлежать к Ассирийской Церкви Востока, Халдейской католической церкви или православию.

АФГАНЦЫ, самоназвание – *пуштуны, паштаны, пахтаны.*

Численность афганцев в Казахстане: 491 чел. (по данным 1999 г.), 943 чел. (по данным 2013 г.).

Пушту – официальный язык (наряду с дари) Афганистана; экзогенный язык афганской этнической группы Казахстана.

Пушту (пашто, афганский язык) входит в восточноиранскую группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

Господствующей религией является суннитский ислам, но – его исповедует свыше 90 % населения. Среди афганцев есть и приверженцы буддизма, зороастризма, синкретических верований (йезиды) имеющие связи с зарубежными единоверцами.

В некоторых областях (Северо-Казахстанская, Алматинская область) действуют Афганские этнокультурные объединения.

БАЛКАРЦЫ, карач.-балк. *таулула, –* «горцы», *малкъар халкъ, маллкъарлы.*

Численность в Казахстане: 2079 чел. (по данным 1999 г.), 1847 чел. (по данным 2013 г.);

В употреблении карачаево-балкарский язык, государственный язык Кабардино-Балкарской Республики, экзогенный язык этнической группы балкарцев Казахстана.

Карачаево-балкарский язык входит в кипчакско-половецкую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

В настоящее время абсолютное большинство балкарцев мусульмане-сунниты. В обыденном сознании сохраняется вера в божеств-покровителей, магию, священные природные феномены.

БАШКИРЫ, самоназвание – *башкорт*.

Численность башкир Казахстана: 23 247 чел. (по данным 1999 г.), 17 006 чел. (по данным 2013 г.).

Башкирский язык – государственный язык Республики Башкортостан; экзогенный язык башкир Казахстана.

Башкирский язык входит в кипчакско-булгарскую подгруппу западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи.

Верующие башкиры, как правило, мусульмане-сунниты.

Компактные поселения башкир расположены в Карагандинской (23,94%), Костанайской (22,67%), Акмолинской (11,28%) областях (по данным 2014 г.). В Казахстане башкиры имеют культурные центры во всех крупных городах республики.

БЕЛОРУСЫ, самоназвание – *беларусы*.

Численность белорусов Казахстана: 111 927 чел. (по данным 1999 г.), 61 449 чел. (по данным 2009 г.).

Белорусский язык – государственный язык Республики Беларусь; экзогенный язык белорусов Казахстана.

Белорусский язык входит в восточнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Верующие белорусы в Казахстане в основном придерживаются православия.

Компактные поселения белорусов расположены в Костанайской (23,18%), Карагандинской (19,87%), Акмолинской (17,97%), Севро-Казахстанской (10,02%) областях (по данным 2014 г.). К концу 90-х годов белорусские национально-культурные центры были созданы в Павлодаре, Усть-Каменогорске, Астане, Костанае, Караганде, Кокшетау, Петропавловске. В 2013 году в Казахстане зарегистрировано 12 белорусских организаций.

БЕЛУДЖИ, самоназвание – *балуи, балои*.

Иранский народ с традиционной кочевой культурой и развитым племенным делением.

Численность белуджей Казахстана: 33 чел. (по данным 1999 г.), 137 (по данным 2009 г.).

Белуджский (балочи) язык – эндогенный язык этнической группы белуджи Казахстана.

Белуджский (балочи) язык входит в северо-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

По вероисповеданию белуджи сунниты ханафитского мазхаба.

БОЛГАРЫ, самоназвание – *болгары*.

Численность болгар Казахстана: 6195 чел. (по данным 1999 г.), 4487 чел. (по данным 2013 г.).

Болгарский язык – официальный язык Республики Болгарии; один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык болгар Казахстана.

Болгарский язык входит в южнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Большинство болгар исповедуют христианство – 80%. В большинстве своем это православные.

Компактные поселения этноса расположены в Павлодарской (911 чел), Актюбинской (687 чел) областях (по данным 2014 г.).

В Казахстане болгары имеют культурные центры во всех крупных городах республики.

БУРЯТЫ, самоназвание – *бурят, буряад*.

Численность бурят Казахстана: 553 чел. (по данным 1999 г.), 341 чел. (по данным 2013 г.).

Бурятский язык – государственный язык Республики Бурятия, экзогенный язык этнической группы бурятов Казахстана.

Бурятский язык входит в монгольскую группу алтайской семьи языков, относится к языкам агглютинативного типа с губным сингармонизмом.

С конца 16 века широкое распространение у бурят получил тибетский буддизм школы гэлуг или «шара шажан» (жёлтая вера), во многом ассимилировавший добуддийский шаманизм, который до сих пор сохранился в культовой практике.

ВЕНГРЫ, самоназвание – *мадьяры*.

Численность венгров Казахстана: 440 чел. (по данным 1999 г.), 363 чел. (по данным 2013 г.).

Венгерский язык – официальный язык Венгерской Республики; один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык венгров Казахстана.

Венгерский язык входит в угорскую ветвь финно-угорской группы уральской семьи языков.

По вероисповеданию большинство венгров – католики, имеется значительное число протестантов и православных.

В некоторых областях (Алматинская область) действуют венгерские этнокультурные центры.

ВЕПСЫ, самоназвание – *вепса, бепса, лудиникад, тягалажет*.

Численность вепсов Казахстана: 30 чел. (по данным 1999 г.), 1 чел. (по данным 2009 г.).

Вепсский язык – эндогенный язык этнической группы вепсов Казахстана.

Вепсский язык входит в северную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорской языковой семьи.

Религия верующих вепсов с 12 века – православие.

ГАГАУЗЫ, самоназвание – *гагаузы*.

Численность гагаузов Казахстана: 678 чел. (по данным 1999 г.), 490 чел. (по данным 2013 г.).

Гагаузский язык – государственный язык Гагаузии (наряду с молдавским и русским); экзогенный язык гагаузов Казахстана.

Гагаузский язык входит в юго-западную (огузскую) подгруппу тюркской группы алтайской семьи языков.

В большинстве своем верующие гагаузы православные.

ГРЕКИ, самоназвание – *эллины*.

Численность греков Казахстана: 12703 чел. (по данным 1999 г.), 8819 чел. (по данным 2013 г.). Греческая группа Казахстана сформировалась из греков, депортированных из Краснодарского края (1942 г.), Крыма (1944 г.), Грузии (1949 г.), идентифицировавших себя не только с греками-понтийцами (Северо-Запад Турции), но и с греками Балканской Греции.

Греческий язык – официальный язык Греции; официальный (наряду с турецким языком) язык Республики Кипр; один из 25 официальных языков Европейского Союза. Греческий язык – изолированный язык индоевропейской семьи языков

Экзогенный язык греков Казахстана. За последнее столетие большинство греков-понтийцев в процессе рассеяния и депортаций утеряло понтийский язык, как диалект старогрогреческого языка . Казахстанские греки частью освоили современный греческий, но в большем количестве перешли на русский язык.

Современные греки почти все являются христианами, абсолютное большинство исповедует православие, некоторые — католицизм. Есть и мусульмане, исламизированные в период османских завоеваний.

Компактное расселение этнической группы в Карагандинской (1819 чел), Жамбылской (1035 чел), Южно-Казахстанской (1033 чел.) областях. (по данным 2014 г.).

В Казахстане греки имеют культурные центры во всех крупных городах республики.

ГРУЗИНЫ, , самоназвание – *картвели*.

Численность грузин Казахстана: 5361 чел. (по данным 1999 г.), 5358 чел. (по данным 2013 г.);

Грузинский язык – государственный язык Грузии; экзогенный язык грузин Казахстана.

Грузинский язык входит в картвельскую группу иберийско-кавказской семьи языков.

Большинство верующих грузин православные, объединенные Грузинской Апостольской Автокефальной (самостоятельной) православной церковью. Второй по численности является мусульманская община грузин – более 400 тысяч человек (Аджария). Католики в Грузии немногочисленны – около 100 тысяч человек.

В некоторых областях (Южно-Казахстанская, Павлодарская область) действуют грузинские этнокультурные центры.

ГРУЗИНСКИЕ ЕВРЕИ, самоназвание – *картвели эбраэли* (в переводе на русский язык – буквально *«грузинские евреи»)* – этноконфессиональная группа, предки которых еще до нашей эры появились на территории Грузии и до сих пор исповедуют религию евреев – иудаизм.

Численность грузинских евреев в Казахстане: 18 чел. (по данным 1999 г.), 23 чел. (по данным 2009 г.).

Современные грузинские евреи говорят на грузинском языке, который называют родным.

Грузинский язык – государственный язык Грузии; экзогенный язык грузин Казахстана входит в картвельскую группу иберийско-кавказской семьи языков.

В письме у грузинских евреев также применяется грузинский алфавит. Элементы иврита иногда используются в языке делового общения и торговой деятельности – жаргон киврули, который передается по семейной традиции в некоторых социально-профессиональных группах.

Религиозная самоидентификация является ведущей в сознании грузинских евреев. Иудаизм является самой древней религией единобожия из трех, так называемых, аврамических религий и квалифицируется как мононациональная (еврейская) религия, в отличие от полинациональных мировых религий аврамических христианства с исламом, и буддизма.

ДАРГИНЦЫ, самоназвание – *дарган, дарганти*.

Численность даргинцев Казахстана: 879 чел. (по данным 1999 г.), 826 чел. (по данным 2013 г.).

Даргинский язык – один из государственных языков Дагестана; экзогенный язык этнической группы даргинцев Казахстана.

Даргинский язык входит в лакско-даргинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Верующие даргинцы исповедуют суннитский ислам шафиитского мазхаба.

ДОЛГАНЫ, самоназвание – *долган* (*дулган*), *тыа-кихи*, *саха*, ранее были известны по названиям родоплеменных групп *донгот, адян (эдигэн), ка-*

рын-туо. Народ в России в Таймырском Долгано-Ненецком муниципальном районе Красноярского края, в Якутии, коренное население Таймыра.

Численность долган Казахстана: 25 чел. (по данным 1999 г.), 3 чел. (по данным 2009 г.).

Долганский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия); экзогенный язык долган Казахстана.

Долганский язык – тюркский язык алтайской семьи языков.

Верующие долганы — православные.

ДУНГАНЕ, самоназвание – *лохуэй, хуэй, хуэйцзу*.

Численность дунган Казахстана: 36945 чел. (по данным 1999 г.), 59 898 чел. (по данным 2013 г.).

Дунганский язык – эндогенный язык дунган Казахстана.

Дунганский язык входит в китайскую ветвь китайско-тибетской семьи языков.

Хуэй или дунгане – мусульмане суннитского направления ханафитского масхаба.

Компактные поселения этноса расположены в Жамбылской (82,81%), Алматинской (2,98%), областях, в городе Алматы (12,10%) (по данным 2014 г.). В Казахстане дунгане имеют этнокультурные объединения во всех крупных городах республики.

ЕВРЕИ, самоназвание – *иегудим; айд, айид*.

Численность евреев в Казахстане: 6745 чел. (по данным 1999 г.), 3262 (2013 г.).

Древний язык иврит входит в семитскую подгруппу семито-хамитской семьи языков. Восстановленный в употреблении иврит – официальный (наряду с арабским) язык Израиля; экзогенный язык евреев Казахстана.

Другой язык евреев идиш входит в западногерманскую подгруппу германской группы индоевропейской семьи языков и поддерживается ашкеназскими евреями. Идиш – эндогенный язык еврейской диаспоры Казахстана.

Традиционная религия евреев – иудаизм. Большинство евреев расселенных по всему миру не являются религиозными ортодоксами, но соблюдают некоторые обряды и рекомендованные правила жизни как национальную традицию.

На территории Казахстана действуют областные еврейские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

ИЖОРЦЫ, самоназвание – *ингры, инкерикот, харьяляйн, изури*.

Численность ижорцев Казахстана: 15 чел. (по данным 1999 г.), 1 чел. (по данным 2009 г.). Коренные жители некоторых районов Ленинградской области.

Ижорский язык – эндогенный язык этнической группы ижорцев Казахстана.

Ижорский язык входит в северную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорской группы уральской семьи языков.

Ижорцы в основном православные

ИНГУШИ, самоназвание – *г1ал1ай.* вайнахский народ, этническая группа исторически проживающий на Северном Кавказе.

Численность ингушей Казахстана: 16900 чел. (по данным 1999 г.), 15607 чел. (по данным 2013 г.).

Ингушский язык – государственный язык Республики Ингушетии; экзогенный язык ингушей Казахстана.

Ингушский язык входит в нахскую подгруппу иберийско-кавказской семьи языков. Письменность на основе кириллицы.

По вероисповеданию ингуши большей частью мусульмане-сунниты,

Большие поселения этноса расположены в Акмолинской (4769 чел), Павлодарской (1747 чел), Северо-Казахстанской (762 чел.) областях, в городе Алматы (2487 чел), Астана (2427 чел.) (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные ингушские этнокультурные объединений и их филиалы в городах и районах

ИТЕЛЬМЕНЫ, самоназвание – *ительмень, итэнмьи*.

Численность ительменов Казахстана: 2 чел. (по данным 1999 г.).

Ительменский язык – эндогенный язык ительменов Казахстана.

Ительменский (камчадальский) язык относится к чукотско-камчатским языкам палеоазиатской семьи языков.

КАБАРДИНЦЫ, самоназвание – *адыге*.

Численность кабардинской диаспоры в Казахстане: 23 чел. (по данным 1999 г.), 230 чел. (по данным 2013 г.);

В употреблении кабардинцев кабардино-черкесский язык – государственный язык Кабардино-Балкарской Республики; экзогенный язык этнической группы кабардинцев и черкесов Казахстана.

Кабардино-черкесский (кабардинский) язык входит в абхазо-адыгскую группу иберийско-кавказской семьи языков.

По вероисповеданию кабардинцы – мусульмане-сунниты,

КАЗАХИ, самоназвание – *қазақ.*

Коренное население Казахстана. Казахи также издавна проживают в смежных с Казахстаном районах Китая, России, Узбекистана, Туркмении, на западе Монголии и в других странах.

Численность казахов Казахстана: 7 млн. 985 тыс. (по данным 1999 г.), 10 миллионов 96 тысяч 800 человек (по данным 2009 г.), 11 миллионов 1 тысяча 739 человек (по данным 2013 г.).

Казахский язык – язык автохтонного этноса Республики Казахстан, государственный язык Республики Казахстан.

Казахский язык в составе кыпчакско-ногайской подгруппы кыпчакской группы западнохунской ветви тюркских языков входит в алтайскую семью языков.

Традиционная религиозная принадлежность казахов – мусульмане-сунниты ханафитского мазхаба

На территории Казахстана действуют многочисленные областные и районные казахские культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

КАЛМЫКИ, самоназвание – *хальмг.*

Численность калмыков Казахстана: 731 чел. (по данным 1999 г.), 442 чел. (по данным 2013 г.).

Калмыцкий язык – государственный язык Республики Калмыкия, экзогенный язык калмыков Казахстана.

Калмыцкий язык входит в западно-монгольскую группу алтайской семьи языков.

Основной религией калмыков является буддизм, который вобрал в себя часть традиционных верований: тенгрианства, культа неба, а также культы гор, деревьев, воды, земли.

КАРАИМЫ, самоназвание – *карайлар.*

Ненемногочисленная этническая группа, происходящая от тюркоязычных последователей караимизма в Восточной Европе. Традиционными местами проживания караимов являются Крым, некоторые города Западной Украины и Литвы.

Численность караимов Казахстана: 28 чел. (по данным 1999 г.), 231 чел. (по данным 2009 г.).

Караимский язык – эндогенный язык караимов Казахстана.

Караимский язык входит в кипчакско-огузскую подгруппу, кипчакской группы, западно-хунской ветви тюркских языков алтайской семьи. *По Баскакову*

Вероисповедание – караимизм, более древний доталмудический вариант иудаизма, по варианту самих караимов привнесен в их среду хазарами.

КАРАКАЛПАКИ, самоназвание – *каракалпаин.*

Численность каракалпаков Казахстана: 1497 чел. (по данным 1999 г.), 5890 чел. (по данным 2013 г.).

Каракалпакский язык – государственный язык Республики Каракалпакстан, экзогенный язык каракалпаков Казахстана.

Каракалпакский язык входит в кипчакско-ногайскую подгруппу западной ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

Религиозная принадлежность верующих: мусульмане-сунниты.

Компактные поселения, группы расположены в Мангистауской (1788 чел), Атырауской (553 чел) областях. (по данным 2014 г.).

В некоторых областях (Мангистауская, Алматинская, Южно-Казахстанская область) действуют каракалпакские этнокультурные центры.

КАРАЧАЕВЦЫ, самоназвание – *къарачайлыла, таўлула*

Численность в Казахстане: 1400 чел. (по данным 1999 г.), 1030 чел. (по данным 2013 г.).

Карачаево-балкарский язык – государственный Карачаево-Черкесской Республики; экзогенный язык этнической группы карачаевцев Казахстана.

Карачаево-балкарский язык входит в кипчакско-половецкую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

В настоящее время абсолютное большинство карачаевцев исповедует ислам суннитского толка (ханафитский мазхаб).

КАРЕЛЫ, самоназвание – *карьяла, карьелайне*.

Финно-угорский народ, проживают в основном в России: в Республике Карелия, Ленинградской области, Тверской области, на востоке Финляндии.

Численность карелов Казахстана: 411 чел. (по данным 1999 г.), 518 чел. (по данным 2009 г.).

Карельский язык – экзогенный язык карелов Казахстана.

Карельский язык входит в северную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорских языков уральской семьи языков.

Верующие карелы в России в большинстве своём – православные, в Финляндии – лютеране и православные.

КЕТЫ, самоназвание – *кет,кето*; устар. – *остяки, енисейские остяки.*

Малочисленный коренной народ Сибири, живущий на севере Красноярского края.

Численность кетов Казахстана: 5 чел. (по данным 1999 г.).

Кетский язык – эндогенный язык этнической группы кетов Казахстана.

Кетский язык входит в один из енисейских (кетско-асанских) языков палеоазиатской семьи.

В основе религиозных представлений кетов лежал анимизм, сейчас большинство православные со следами традиционных религиозных представлений.

КОМИ (устар. *русское название*), **ЗЫРЯНЕ**, самоназвание – *коми-морт (коми-человек), коми-отар (коми люди), коми-войтыр (коми-народ), зыряне* (устар.). Финно-угорский народ, коренное население Республики Коми.

Численность коми-зырянской этнической группы Казахстана: 387 чел. (по данным 1999 г.), 15 чел. (по данным 2009 г.).

Коми-зырянский язык – государственный язык Республики Коми; экзогенный язык этнической группы коми и зырян Казахстана.

Коми-зырянский язык входит в пермскую группу финно-пермской ветви финно-угорской семьи языков.

Традиционное многобожие, как господствующие ранее верования среди коми-зырян, уступает православию, а в быту и культе появляется немало новаций.

КОМИ-ПЕРМЯКИ, **ПЕРМЯНЕ**, самоназвание – *перямики.*

Народ финно-угорской группы, проживающий на северо-западе России. Их численность в 2002 году — 125 тысяч человек.

Численность коми-пермяцкой диаспоры Казахстана: 935 чел. (по данным 1999 г.), 530 чел. (по данным 2013 г.).

Коми-пермяцкий язык – один из языков Коми-Пермяцкого автономного округа; экзогенный язык этнической группы коми-пермяков Казахстана.

Коми-пермяцкий язык входит в пермскую группу финно-пермской ветви финно-угорской семьи языков.

Верующие коми-пермяки исповедуют православие, есть старообрядцы.

КОРЕЙЦЫ, самоназвание – *госом сарам, коре сарам, хунчук сарам* (люди страны Чосон, люди страны Коре, люди страны Ханик).

Численность корейцев Казахстана: 99944 чел. (по данным 1999 г.), 104 406 чел. (по данным 2013 г.).

Корейский язык – официальный (государственный) язык Северной Кореи; официальный язык Южной Кореи; корейский язык (коре мар – койнезированный вариант корейского языка, включающий в себя диалекты корейского языка – юкчин и менчхон) – экзогенный язык корейцев Казахстана.

Корейский язык (коре мар, юкчин, менчхон) – изолированный язык, генетические связи которого конструируются лишь гипотетически.

На сегодняшний день в Казахстане корейские религиозные организации представлены несколькими течениями: пресвитерианство, баптизм, православие и вон-буддизм.

Большие поселения этноса расположены в городе Алматы (27,18%), Алматинской (15,8%), Карагандинской (12,67%), Жамбылской (8,95%), Южно-Казахстанской (8,71%) областях, (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют республиканский и областные корейские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

КОРЯКИ, коренное население северной части полуострова Камчатка, самоназвание береговых коряков – *нымылгын*, коряков-оленеводов – *чавиын*.

Численность коряков Казахстана: 48 чел. (по данным 1999 г.), 121 чел. (по данным 2009 г.).

Корякский язык – эндогенный язык этнической группы коряков Казахстана.

Корякский язык входит в чукотско-камчатскую ветвь палеоазиатский семьи языков.

Среди коряков распространено русское православие, однако остаются сильными традиционные верования (шаманизм).

КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ (крымскотат. *qırımtatarlar, къырымтатарлар*) народ, исторически сформировавшийся в Крыму.

Численность крымских татар в Казахстане: 1007 чел. (по данным 1999 г.), 1541 чел. (по данным 2013 г.).

Крымско-татарский язык – эндогенный язык двух этнических групп Казахстана: крымско-татарской и крымских евреев (крымчаков).

Крымско-татарский язык – один из тюркских языков.

Подавляющее большинство крымских татар — мусульмане-сунниты ханафитского мазхаба, большая часть которых объединена в Духовное управление мусульман Крыма

КРЫМЧАКИ (КРЫМСКИЕ ЕВРЕИ). (крымч. *къырымчахлар*, самоназвание до 1917 года – *еудилер* – «иудеи» и *срэль балалары — «дети Израиля»*) немногочисленная этноконфессиональная, этнолингвистическая группа, представители которой традиционно исповедовали талмудический иудаизм, проживали в Крыму и говорили на крымчакском языке (вариант крымско-татарского). Большая часть живет в рассеянии.

Численность крымчаков (крымских евреев) в Казахстане: 20 чел. (по данным 1999 г.), 35 чел. (по данным 2009 г.).

Крымско-татарский язык – один из тюркских языков алтайской семьи.

КУМЫКИ, самоназвание – *къумукъ*.

Численность кумыков Казахстана: 643 чел. (по данным 1999 г.), 507 чел. (по данным 2013 г.).

Кумыкский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана; экзогенный язык кумыков Казахстана.

Кумыкский язык входит в кипчакско-половецкую подгруппу восточнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков, однако отдельными своими чертами сближается с языками огузской группы.

Верующие кумыки исповедуют ислам суннитского толка. Большинство кумыков принадлежат к шафиитскому мазхабу, часть – к ханафитскому.

КУРДЫ, самоназвание – *курд*. Народ, представляющий собой совокупность многочисленных племенных групп, расселённых главным образом в Курдистане на стыке границ Турции, Смрии, Ирана и Ирака.

Численность курдов Казахстана: 32 764 (по данным 1999 г.), 41 431 чел. (по данным 2013 г.).

Курдский язык – официальный язык курдского региона Республики Ирак; экзогенный язык курдов Казахстана.

Курдский язык входит в северо-западную группу иранский ветви индоевропейской семьи языков.

Большинство курдов исповедует ислам суннитского толка - 85%, часть - ислам шиитского толка - 5%, часть ислам-алевизм - 2%, а также езидизм - 8% и христианство - 2%.

Компактные поселения этноса расположены в Алматинской (34,96%), Жамбылской (34,26%), Южно-Казахстанской (21,17%), областях, (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные курдские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

КЫРГЫЗЫ, самоназвание – *кыргыз*.

Численность кыргызов Казахстана: 10 897 (по данным 1999 г.), 29 803 (по данным 2013 г.).

Кыргызский язык – государственный язык Кыргызстана; экзогенный язык кыргызов Казахстана.

Кыргызский (киргизский) язык входит в кыргызско-кипчакскую группу восточной ветви тюркских языков алтайской семьи.

Киргизы в большинстве являются мусульманами-суннитами

Компактные поселения этноса расположены в Жамбылской (9259 чел.) Южно-Казахстанской (2796 чел), Мангистауской (588 чел.), Восточно-Казахстанской (542) областях, в городе Алматы (6688 чел), Астана (3889 чел.) (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные кыргызские этнокультурные объединений и их филиалы в городах и районах.

ЛАКЦЫ, самоназвание – *лак*; ранее были известны под именем *казикумухов*.

Численность лакцев Казахстана: 590 чел. (по данным 1999 г.), 392 чел. (по данным 2013 г.).

Лакский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана; экзогенный язык лакцев Казахстана.

Лакский язык входит в лакско-даргинскую группу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Верующие лакцы исповедуют ислам суннитского толка (шафиитский мазхаб).

Компактные поселения этноса расположены в Атырауской области (136 чел.).

ЛАТЫШИ, самоназвание – *латвиеши.*

Численность латышей Казахстана: 1816 чел. (по данным 1999 г.), 1163 чел. (по данным 2013 г.).

Латышский язык – официальный язык Латвийской Республики; один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык латышей Казахстана.

Латышский язык входит в балтийскую ветвь индоевропейской семьи языков.

Верующие латыши — преимущественно лютеране и католики.

ЛЕЗГИНЫ, самоназвание – *лезги, лезгияр*.

Численность лезгинов Казахстана: 4619 (по данным 1999 г.), 3675 чел. (по данным 2013 г.).

Лезгинский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана; экзогенный язык лезгинов Казахстана.

Лезгинский язык входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

В некоторых областях Казахстана (Мангистауская область) действуют лезгинские этнокультурные центры.

Большинство верующих лезгин мусульмане-сунниты. Среди лезгин есть шииты и христиане.

ЛИВЫ, самоназвание – *ливли, каламиез, рандалист*. Малочисленный прибалтийско-финский народ.

Численность ливов Казахстана: 3 чел. (по данным 1999 г.), 49 чел. (по данным 2009 г.).

Ливский язык – эндогенный язык этнической группы ливов Казахстана.

Ливский язык входит в южную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорской семьи языков.

Религиозная принадлежность верующих: христиане (лютеране)

ЛИТОВЦЫ, самоназвание – *лиетувяй.*

Численность литовцев Казахстана: 7070 чел. (по данным 1999 г.), 4844 чел. (по данным 2013 г.).

Литовский язык – государственный язык Литовской Республики; один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык литовцев Казахстана.

Литовский язык входит в балтийскую ветвь индоевропейской семьи языков.

В настоящее время религиозные литовцы исповедуют преимущественно католицизм.

Компактные поселения этноса расположены в Карагандинской (1693 чел.), Северо-Казахстанской (667 чел) областях. (по данным 2014 г.).

В некоторых областях (Карагандинская, Северо-Казахстанская область) действуют литовские этнокультурные центры.

МАНСИ, самоназвание – *манси* (устар. *вогулы*). Малочисленный народ в России, коренное население Ханты-Мансийского автономного округа

Численность манси в Казахстане: 8 чел. (по данным 1999 г.), 32 чел. (по данным 2009 г.).

Мансийский язык – эндогенный язык этнической группы манси Казахстана. Около 60 % манси в обиходе используют русский язык.

Мансийский язык входит в группу обско-угорской ветви финно-угорской семьи языков.

Официально обращённые в православие манси в значительной мере сохранили различные дохристианские верования. Большое значение придается комплексу мифологических представлений об окружающем мире и этногенезе этнической группы.

МАРИЙЦЫ, самоназвание – *мари*; устар. – *черемисы.*

Численность марийцев Казахстана: 6495 чел. (по данным 1999 г.), 4340 чел. (по данным 2009 г.).

Марийский горный и марийский луговой языки – официальные, государственные языки Республики Марий Эл; экзогенные языки марийской (горной и луговой) этнической группы Казахстана.

Марийский горный язык и Марийский луговой язык входят в волжскую ветвь финно-угорских языков.

Марийская традиционная народная религия основана на марийской мифологии, видоизменённой под влиянием монотеистических представлений из христианства и ислама.

Большие поселение этноса расположены в Акмолинской (800 чел.) Актюбинской (241 чел.) областях (по данным 2014 г.).

МОЛДАВАНЕ, самоназвание – *молдовень.*

Численность молдаван Казахстана: 19462 (по данным 1999 г.), 14083 чел. (по данным 2013 г.).

Молдавский язык – государственный язык Республики Молдова; экзогенный язык этнической группы молдаван Казахстана.

Молдавский язык входит в балкано-романскую подгруппу романской ветви индоевропейской семьи.

Наиболее распространённой религией в Молдавии является православие, которое исповедуют 98% населения страны. В это число входят небольшие группы старообрядцев, духовные молокане, истинно-православные из РПЦЗ, армяно-григориане, есть католики и протестанты.

Самые большие поселения этноса расположены в Карагандинской (2447 чел.), Костанайской (2392), Акмолинской (1623), Актюбинской (1425), областях (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные молдавские культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

МОРДВА, самоназвание – *мордва, эрзя.*

Численность мордовской этнической группы Казахстана – 16145 (по данным 1999 г.), 6855 чел. (по данным 2013 г.).

Мордовский мокша (мокша-мордовский) и Мордовский эрзя (эрзя-мордовский) языки образуют мордовскую подгруппу финно-волжской ветви финно-угорской семьи языков.

Мордовский мокша и мордовский эрзя – государственные языки Республики Мордовия; экзогенные языки мордвинской этнической группы Казахстана.

Верующие в основном православные, есть также приверженцы народной религии (традиционная религия мокшан «мокшень кой»), есть лютеране и молокане.

Компактные поселения этноса расположены в Карагандинской (2447 чел.), Костанайской (2392), Акмолинской (1623), Актюбинской (1425), областях (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные молдавские культурные объединений и их филиалы в городах и районах.

НАНАЙЦЫ, самоназвание – *нанай* (устар. – *гольды*); одна из групп называлась *самагирами.* Коренной малочисленный народ Дальнего Востока Российской Федерации.

Численность нанайцев Казахстана: 19 чел. (по данным 1999 г.), 14 чел. (по данным 2009 г.).

Нанайский язык – эндогенный язык нанайской этнической группы Казахстана.

Нанайский язык входит в тунгусо-маньчжурскую семью языков.

Религиозная принадлежность верующих: православные, часть – традиционные верования.

НГАНАСАНЫ, самоназвание – *ня(а)* (устар. *самоеды-тавгийцы*). Коренной самодийский народ в Сибири.

Численность нганасанской группы в Казахстане: 6 (по данным 1999 г.).

Нганасанский язык – эндогенный язык нганасанской этнической группы Казахстана.

Нганасанский язык входит в самодийскую группу уральской семьи языков.

Верующие – православные, часть придерживается традиционных верований

НЕГИДАЛЬЦЫ, самоназвание – *элькан бэйэнин, набэйэненин*. Малочисленный тунгусо-маньчжурский народ в Приамурье.

Численность негидальцев Казахстана: 1 чел. (по данным 1999 г.), 6 чел. (по данным 2009 г.).

Негидальский язык – эндогенный язык негидальской этнической группы Казахстана.

Негидальский язык входит в тунгусо-маньчжурскую семью языков.

По религиозным воззрениям негидальцы анимисты в виде шаманизма.

НЕМЦЫ, самоназвание – *дойче*; австрийцы; *остеррайхер*.

Численность немцев в Казахстане: 353 462 (по данным 1999 г.), 181 348 (по данным 2013 г.);

Немецкий язык – официальный язык Германии, официальный язык Австрии, Швейцарской конфедерации, Великого герцогства Люксембург, Королевства Бельгия, Княжества Бельгия, Княжества Лихтенштейн; один из 25 официальных языков Европейского Союза; входит в число мировых языков и является одним из официальных рабочих языков ООН; lingua franca для общения людей с разными родными языками.

Немецкий язык (верхненемецкий и нижненемецкий диалекты немецкого языка) – экзогенный язык немецкой этнической группы Казахстана.

Немецкий язык входит в западногерманскую подгруппу германской группы индоевропейской семьи языков.

В религиозном отношении немцы в Казахстане, как и в Германии, не монолитны; они представлены лютеранами, католиками, меннонитами, баптистами, пятидесятниками, адвентистами, свидетелями Иеговы и многими другими направлениям. Ислам или православие принимали в единичных случаях.

Компактные поселения этнической группы, по данным 2014 года расположены в Карагандинской (18,28%), Костанайской (15,51%), Акмолинской (14,49%), Павлодарской (11,65%), Северо-Казахстанской (11,23%) областях.

На территории Казахстана действуют республиканский, областные немецкие культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

НЕНЦЫ, самоназвание – *ненець, ненэй, ненець* со значением «настоящий человек» (устар. *самоеды, юраки*). Численность ненцев Казахстана: 83 чел. (по данным 1999 г.), 7 чел (по данным 2009 г.).

Ненецкий язык – государственный язык Ямало-Ненецкого автономного округа (наряду с русским); государственный язык Таймырского (Долгано-Ненецкого) автономного округа (наряду с русским); экзогенный язык ненецкой этнической группы Казахстана.

Ненецкий (юрако-самоедский) язык входит в самодийскую группу уральской семьи языков.

Религиозная принадлежность верующих: православные, с сохранением элементов традиционных верований.

НИВХИ, самоназвание – *нивхгу* (амурский диалект), *нивгун* (восточно-сахалинский диалект) означает *человек, люди*; устар. *гиляки.*

Численность нивхской этнической группы в Казахстане: 8 чел. (по данным 1999 г.), 4 чел. (по данным 2009 г.).

Нивхский язык – эндогенный язык нивхской диаспоры Казахстана.

Нивхский язык (устар. гиляцкий язык) – изолированный язык палеоазиатской семьи языков.

Нивхи официально считались православными, но сохранили традиционные верования (культ природы, медведя, шаманство и др.)

НИДЕРЛАНДЦЫ, самоназвание – *холандерс.*

Численность нидерландцев Казахстана: 21 чел. (по данным 1999 г.).

Нидерландский язык – официальный язык Королевства Нидерланды (наряду с французским языком); один из официальных языков Королевства Бельгии; Суринама и нидерландских Антильских островов; один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык нидерландской этнической группы Казахстана.

Нидерландский (голландский) язык – входит в нижненемецкую ветвь западногерманской подгруппы германской ветви индоевропейской семьи языков.

К христианам себя относит около половины голландцев: это католики и протестанты - в основном кальвинисты и лютеране. Такое же количество голландцев не относящих себя к какой-либо религии.

НОГАЙЦЫ, самоназвание – *ногай.* Народ, обитавший в последнее историческое время в Крыму, на Северном Кавказе, в Южном Поволжье

Численность ногайской группы в Казахстане: 350 чел. (по данным 1999 г.), 295 чел. (по данным 2013 г.).

Ногайский язык – один из пяти государственных языков Карачаево-Черкесской Республики; один из четырнадцати государственных языков Дагестана; экзогенный язык ногайской этнической группы Казахстана.

Ногайский язык входит в кипчакско-ногайскую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи.

Традиционная религия ногайцев – ислам ханафитского мазхаба.

В некоторых городах (Астана) действуют ногайские культурные центры.

ОРОКИ, с 1991 г. *ульта* (восходит к слову *орон* «олень»).

В Казахстане по данным переписи 1999 г. зарегистрирован 1 представитель народа *ульта (орок)*, который живет в Карагандинской области.

Орокский язык – эндогенный язык этнической группы ульта в Казахстане.

Орокский язык входит в южную подгруппу тунгусо-маньчжурской группы алтайской семьи языков.

ОРОЧИ, самоназвание – *нани, орочиян, орочисел*.

Численность орочской этнической группы Казахстана по данным переписи 1999 г. составляет 4 чел., по данным 2009 г. – 3 чел.

Орочский язык – эндогенный язык этнической группы орочи Казахстана.

Орочский язык входит в южную подгруппу тунгусо-маньчжурской группы алтайской семьи языков.

ОСЕТИНЫ, самоназвание – *ирон, дигорон.*

Численность осетинской группы Казахстана: 2039 чел. (по данным 1999 г.), 1324 чел. (по данным 2013 г.).

Осетинский язык – государственный язык Республики Северная Осетия-Алания (наряду с русским языком); государственный язык Республики Южная Осетия (наряду с грузинским языком); экзогенный язык осетинской этнической группы Казахстана.

Осетинский язык входит в северную восточно-иранскую группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

Больше половины северных осетин считаются православными. Другая меньшая часть осетин являются приверженцами традиционных осетинских верований, которые имеют дохристианские корни. Часть северных осетин исповедуют ислам суннитского толка.

Компактные поселения этноса расположены в Мангистауской (196 чел.) области (по данным 2014 г.).

В некоторых городах (Актау) действуют осетинские культурные центры.

ПЕРСЫ, (ФАРСЫ), самоназвание – *ирани*.

Численность персидской группы в Казахстане: 2870 чел. (по данным 1999 г.), 5231 чел. (по данным 2013 г.).

Персидский язык – официальный язык Исламской Республики Иран; язык межнационального общения; официальный язык (наряду с пушту) Исламской Республики Афганистан; экзогенный язык персидской этнической группы Казахстана.

Персидский (фарси) язык входит в юго-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

В настоящее время ислам в виде шиизма – государственную религию Ирана - исповедует более 90% персов и небольшое количество курдов

ПОЛЯКИ, самоназвание – *поляки, полящи.*

Численность поляков Казахстана: 47 302 чел. (по данным 1999 г.), 32 963 чел. (по данным 2013 г.).

Польский язык – официальный язык Республики Польша; один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык поляков Казахстана.

Польский язык входит в западнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Подавляющее большинство поляков традиционно исповедует римский католицизм, проявляя в этом высокую религиозную активность.

Большие поселения этноса расположены в Северо-Казахстанской (39,32%), Акмолинской (24,66%), Карагандинской (11,69%) областях (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные польские культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

РУМЫНЫ, самоназвание – *румын, ромынъ.*

Численность румынов в Казахстане: 594 чел. (по данным 1999 г.), 437 чел. (по данным 2013 г.).

Румынский язык (дако-романский) – официальный язык Румынии; официальный язык части Сербии и Черногории; официальный язык Воеводины (наряду с сербским, хорватским, венгерским, словацким и русинским); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык румынской этнической группы Казахстана.

Румынский язык (дако-романский) язык входит в балкано-романскую (восточнороманскую) группу романской ветви языков индоевропейской семьи.

Наиболее распространённое религиозное направление, которого придерживаются румыны – православие.

РУССКИЕ, самоназвание – *русские*.

Численность русских в Казахстане: 4480675 чел. (по данным 1999 г.), 3701713 чел. (по данным 2013 г.).

Русский язык – государственный язык Российской Федерации, а также республик – субъектов Российской Федерации; официальный язык (наряду с кыргызским) Кыргызской Республики, Белоруссии (наряду с белорусским), части Молдавии; официально употребляемый язык в Казахстане; (В государственных организациях и органах местного управления наравне с казахским официально употребляется русский язык»); входит в число 6 мировых языков и наряду с английским, арабским, испанским, китайским, русским, французским является официальным языком Организации Объединенных Наций; язык-посредник государств-участников Содружества Независимых Государств (СНГ) и стран-участников Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС), Таможенного Союза (ТС); язык обучения и изучения (второй язык, иностранный язык) во многих странах мира, в том числе Казахстане.

Русский язык входит в восточнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Русское православное христианство, имеющее более двухсот приходов, одно из крупных религиозных направлений в Казахстане, являющееся структурным подразделением Московского патриархата. Небольшими группами

русские так же состоят в различных протестантских общинах, новых нетрадиционных религиозных объединениях.

Компактные поселения этнической группы расположены в Восточно-Казахстанской (14,36%), Карагандинской (13,92%), Костанайской (10,07%), Алматинской (8,19%) областях, в городе Алматы (12,14%) (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные русские культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

РУТУЛЬЦЫ, РУТУЛЫ, самоназвание – *мых абдыр, мыхадар*.

Численность рутулов Казахстана: 113 чел. (по данным 1999 г.), 82 чел. (по данным 2009 г.).

Рутульский язык – государственный язык Республики Дагестан; экзогенный язык рутульцев Казахстана.

Рутульский язык входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи.

Большинство верующих рутульцев – мусульмане-суниты

РУШАНЫ, самоназвание – *рыхен, рухани*. Этническая группа проживающая в Горно-Бадахшанской области Таджикистана.

Численность рушанов Казахстана: 20 чел. (по данным 1999 г.).

Рушанский язык – эндогенный язык рушанов Казахстана.

Рушанский язык входит в шугнанско-рушанскую подгруппу восточной группы иранской (памирской) ветви индоевропейской семьи.

Рушаны последователи исмаилизма, одного из основных ветвей шиитского направления ислама.

СААМЫ, самоназвание – *саами; лопари.* Малочисленный финно-угорский коренной народ Северной Европы.

Численность саамцев в Казахстане: 2 чел. (по данным 1999 г.).

Саамский язык – эндогенный язык этнической группы саамов Казахстана.

Саамский язык входит в финно-угорские языки уральской семьи языков.

Религиозная принадлежность верующих, число которых невелико - православие.

СЕЛЬКУПЫ, самоназвание – *селькупы* (устар. *остяки*, *самоеды*). народ, живущий на севере Западной Сибири.

Численность селькупов в Казахстане: 3 чел. (по данным 1999 г.), 2 чел. (по данным 2009 г.).

Селькупский язык – эндогенный язык селькупов Казахстана.

Селькупский язык входит в самодийскую группу уральской семьи языков.

Традиционные верования, по времени освоения — анимизм, шаманизм, православие.

СЕРБЫ, самоназвание – *сербы, срби.*

Численность сербов в Казахстане: 1 чел. (по данным 1999 г.), 226 чел. (по данным 2009 г.).

Сербский язык – официальный язык Сербии (провинции Воеводина, Косово, Метохия) и Черногории; официальный язык Республики Боснии и Герцеговины (наряду с боснийским и хорватским); экзогенный язык сербов Казахстана.

Сербский язык входит в южнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Основная религия сербов – православие.

СЛОВАКИ, самоназвание – *словаки, словаци.*

Численность словаков Казахстана: 48 чел. (по данным 1999 г.), 115 чел. (по данным 2009 г.).

Словацкий язык – официальный язык Словацкой Республики; официальный язык Сербии и Черногории; официальный язык Воеводины (наряду с сербским, хорватским, венгерским, румынским, русинским); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык словацкой этнической группы Казахстана.

Словацкий язык входит в западнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи.

Большинство верующих в Словакии (62 %) — католики. Страна. Есть также грекокатолики (4,1 %). Вторая по величине группа, 10,2% — протестанты-лютеране.

ТАБАСАРАНЫ, самоназвание – *табасаран.*

Численность табасаранов Казахстана: 298 (по данным 1999 г.), 238 чел. (по данным 2013 г.).

Табасаранский язык – один из четырнадцати государственных языков Республики Дагестан; экзогенный язык табасаранов Казахстана.

Табасаранский язык входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской группы иберийско-кавказской семьи языков.

Табасараны исповедуют суннитский ислам (шафиитский мазхаб), небольшая часть принадлежит к ханафитскому мазхабу. Среди них есть последователи накшбандийского тариката суфизма

ТАДЖИКИ, самоназвание – *тоджик*.

Численность таджиков Казахстана: 25673 чел. (по данным 1999 г.), 40 868 чел. (по данным 2013 г.).

Таджикский язык – государственный язык Республики Таджикистан; экзогенный язык таджиков и эндогенный язык среднеазиатских евреев Казахстана.

Таджикский язык входит в юго-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

В настоящее время большинство таджиков являются суннитами ханафитского мазхаба. Немногочисленные шиитские общины Средней Азии традиционно называются «иранцами». Особые группы составляют фарсиваны запада Афганистана – преимущественно шииты и таджики Памира, вслед за памирскими народами исповедующие исмаилизм.

Компактные поселения этноса расположены в Южно-Казахстанской (79,56%) области, в городе Алматы (5,96%) (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные таджикские культурные объединений и их филиалы в городах и районах.

ТАЛЫШИ, самоназвание – *толыши.* Один из народов Южного Кавказа, исторически проживающий в горной и предгорной области Талыш, примыкающей к юго-западному побережью Каспийского моря.

Численность талышей Казахстана: 691 чел. (по данным 1999 г.), 132 чел. (по данным 2009 г.).

Талышский язык – эндогенный язык талышей Казахстана.

Талышский язык входит в северозападную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

Большинство верующих талышей исповедуют ислам шиитского толка.

ТАТАРЫ, самоназвание – *татар*.

Численность татаров Казахстана: 248 954 чел. (по данным 1999 г.), 203 111 чел. (по данным 2013 г.).

Татарская этническая группа начала формироваться в западных и северо-западных регионах Казахстана еще в XVIII в.: процесс присоединения Казахстана к России сопровождался переселением не только русских, но и татар, которые служили переводчиками и торговцами, образуя татарские слободы, оседая в городах и на скрещении караванных путей; миграционные потоки продолжались и в XX в. Во второй половине XIX в. численность татар на территории Казахстана значительно увеличилась: они стали третьей по величине этнической группой.

Татарский язык – государственный язык Республики Татарстан, экзогенный язык татаров Казахстана.

Татарский язык входит в кипчакско-булгарскую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркской семьи алтайских языков.

По религиозному признаку в основном мусульмане-сунниты, а также православные, атеисты и другие.

Компактные поселение этноса расположены в Карагандинской (15,68%), Южно-Казахстанской (9,24%), Костанайской (8,11%) области, в городе Алматы (10,74%) (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные татарские культурные объединений и их филиалы в городах и районах.

ТАТЫ И ГОРСКИЕ ЕВРЕИ, самоназвание – *мат*.

Численность в Казахстане: 51 чел. (по данным 1999 г.), 93 чел. (по данным 2009 г.).

Татский язык – один из четырнадцати государственных языков Республики Дагестан; экзогенный язык татской этнической группы и горских евреев Казахстана.

Татский язык входит в юго-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

Несмотря на то, что таты и горские евреи имеют практически один разговорный татский язык, они разделены по принадлежности к религии. Если

таты мусульмане сунниты, то татоязычные горские евреи имеют двух тысячелетнюю историю принадлежности в рассеянии к иудаизму, сохраняли преданность своей иудейской вере и сберегли ее целостность.

ТОФАЛАРЫ, самоназвание – *тофа, тоха*; устар. *карагасы*. Исчезающий народ Сибири, проживающий в Иркутской области РФ.

Численность тофаларов Казахстана: 29 чел. (по данным 1999 г.).

Тофаларский язык – эндогенный язык этнической группы тофаларов Казахстана.

Тофаларский язык – тюркский язык алтайской семьи языков.

Религиозные предпочтения тофаларов расположены в следующем порядке – шаманизм, анимизм, православие.

ТУВИНЦЫ, самоназвание – *тыва*, ранее были известны под названием *сойоны, сойоты, урянхайцы, танну-тувинцы*.

Численность тувинцев в Казахстане: 35 чел. (по данным 1999 г.), 37 чел. (по данным 2009 г.)

Тувинский язык – государственный язык Республики Тыва; экзогенный язык этнической группы тувинцев Казахстана.

Тувинский (тыва) язык входит в уйгуро-тувинскую подгруппу огузской группы восточнохуннской ветви тюркской семьи алтайских языков.

В настоящее время в Тыве возрождается и буддизм, и шаманизм. Как и в прошлом, обе религии существуют в виде симбиоза, взаимно влияют друг на друга и поддерживаются государством.

ТУРКИ, самоназвание – *тюрк*; *турки-месхетинцы*, самоназвание – *ахыска тюрклери (ахалцихские турки, турки Ахыска), турки-джавахцы, кавказские турки.*

Численность турок Казахстана: 78 711 чел. (по данным 1999 г.), 103 049 чел. (по данным 2013 г.).

Турецкий язык – официальный язык Турецкой Республики; официальный язык Республики Кипр, экзогенный язык этнической группы турок-месхетинцев Казахстана, в разговорном варианте один из восточно-анатолийских диалектов турецкого языка.

Турецкий язык входит в огузско-сельджукскую подгруппу огузской группы западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

Верующие казахстанские турки – мусульмане-сунниты.

Компактные поселения этноса расположены в Алматинской (35,75%) Жамбылской (30,61%), Южно-Казахстанской (21,3%), областях, в городе Алматы (6,22%). (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют республиканский, областные турецкие культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

ТУРКМЕНЫ, самоназвание – *туркмен*.

Численность туркменов Казахстана: 1733 чел. (по данным 1999 г.), 2401 чел. (по данным 2013 г.).

Туркменский язык – государственный язык Республики Туркменистан; экзогенный язык туркменов Казахстана.

Туркменский язык входит в огузо-туркменскую подгруппу западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

Большая часть туркменов мусульмане сунниты

На территории Казахстана (Астана) действуют туркменские объединения.

УДИНЫ, самоназвание – *уди, ути.* один из древнейших народов Восточного Кавказа.

Численность удинов Казахстана: 294 чел. (по данным 1999 г.), 267 чел. (по данным 2013 г.).

Удинский язык – эндогенный язык этнической группы удинов Казахстана.

Удинский язык входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Современные удины, как и прежние годы, исповедают миофизитское направление древнего христианства (Апостольская Армянская Церковь)

УДМУРТЫ, самоназвание – *удмурт*; устар. *вотяк.*

Численность удмуртов Казахстана: 9095 чел. (по данным 1999 г.), 5458 чел. (по данным 2013 г.).

Удмуртский язык – государственный язык Удмуртской Республики; экзогенный язык этнической группы удмуртов Казахстана.

Удмуртский язык входит в пермскую группу финно-угорской семьи языков.

Основная религия – православие, в сельской местности включающее в себя остатки дохристианских верований.

Компактные поселения этноса расположены в Костанайской (1479 чел.), Акмолинской (1072 чел.), Павлодарской (571 чел.), Восточно-Казахстанской (233 чел.) областях. (по данным 2014 г.).

УДЭГЕЙЦЫ, самоназвание – *удээ, удихэ. один из коренных малочисленных народов Дальнего Востока*

Численность удэгейцев Казахстана: 47 чел. (по данным 1999 г.), 2 чел. (по данным 2009 г.).

Удэгейский язык входит в тунгусо-маньчжурскую семью языков.

Удэгейский язык – эндогенный язык этнической группы удэгейцев Казахстана.

Верующие удэгейцы – православные.

УЗБЕКИ, самоназвание – *узбек.*

Численность узбеков в Казахстане: 370765 чел. (по данным 1999 г.), 507 509 чел. (по данным 2013 г.).

Узбекская этническая группа, проживающая в основном в приграничных южных областях Казахстана, формировалась издревле. Ее численность проявляет устойчивую и заметную тенденцию к увеличению. В настоящее время узбекская группа имеет самые высокие показатели рождаемости, кроме того, продолжается (регистрируемая и нерегистрируемая) миграция узбеков

в Казахстан, обусловленная экономическими причинами, что позволяет демографам прогнозировать дальнейшее значительное увеличение количества узбеков Казахстана.

Узбекский язык – государственный язык Республики Узбекистан; экзогенный язык узбеков Казахстана.

Узбекский язык входит в карлукскую группу западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

Вероисповедание узбеков – преимущественно мусульмане-сунниты.

Большие поселения этноса расположены в Южно-Казахстанской (87,57%), Жамбылской (5,09%) областях. (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют республиканские, областные узбекские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах, действует узбекский театр, узбекские школы.

УЙГУРЫ, самоназвание – *уйгур*.

Численность уйгуров на территории Казахстана составляет: 210 377 чел. (по данным 1999 г.), 242 119 чел. (по данным 2013 г.).

Уйгурская этническая группа на территории Казахстана сложилась к концу XX в. за счет уйгуров – выходцев из Восточного Туркестана (Современный СУАР КНР).

Уйгурский язык – эндогенный язык уйгуров Казахстана.

Уйгурский язык входит в карлукскую группу западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

По вероисповеданию уйгуры мусульмане-сунниты

Компактные поселения этноса расположены в Алматинской (63,22%), Южно-Казахстанской (1,55%) областях, в городе Алматы (32,56%) (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют республиканские, областные уйгурские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

УКРАИНЦЫ, самоназвание – *украинцы*.

Численность украинцев Казахстана: 547065 чел. (по данным 1999 г.), 307089 чел. (по данным 2013 г.).

Украинский язык – государственный язык Украины; официальный язык (наряду с молдавским и русским) Приднестровья; экзогенный язык украинцев Казахстана.

Украинский язык входит в восточнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Верующие украинцы в основном православные, но формально разделенные на два патриархата и одну автокефальную церковь, имеются также греко-католическая и римско-католическая церкви. Протестантские христианские конфессии, и сторонники различных нетрадиционных религий.

Компактные поселения украинского этноса в Казахстане расположены в Костанайской (26,03%), Карагандинской (14,99%), Павлодарской (12,08%) Акмолинской (11,54%) областях. (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют республиканские, областные украинские этнокультурные объединений и их филиалы в городах и районах.

УЛЬЧИ, самоназвание – *нани.*

Численность ульчей Казахстана: 3 чел. (по данным 1999 г.), 1 чел (по данным 2009 г.).

Ульчский язык – эндогенный язык этнической группы ульчей Казахстана.

Ульчский язык входит в амурскую подгруппу тунгусо-маньчжурской ветви уральской семьи языков.

Традиционная религия ульчей, как и других народов Приамурья выражена шаманизмом. Наряду с ним, большую роль в общественной жизни ульчей играла система культов: промыслового, семейных, предков (анимизм).

ФИННЫ, самоназвание – *суоми.*

Численность финнов Казахстана: 547 чел. (по данным 1999 г.), 371 чел. (по данным 2013 г.).

Финский язык – официальный язык (наряду со шведским языком) Финляндской Республики; один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык этнической группы финнов Казахстана.

Финский язык – один из прибалтийско-финских языков (северная группа).

Религиозность финнов реализуется в рамках Евангелическо-лютеранская церковь Финляндии (78,3% верующих) является государственной. Православие является в стране второй государственной религией. Имеются католики, немного мусульман, еврейская община.

ХАКАСЫ, самоназвание – *тадар, хоорай*; устар. *минусинские и абаканские татары*, или *тюрки.*

Численность хакасов Казахстана: 355 чел. (по данным 1999 г.), 233 чел. (по данным 2013 г.).

Хакасский язык – государственный язык Республики Хакасия; экзогенный язык этнической группы хакасов Казахстана.

Хакасский язык относится к тюркским языкам алтайской семьи языков.

Традиционная религия – шаманизм. В XIX веке многие хакасы были крещены в православие.

ХАЛХА, самоназвание – *халха.*

Численность монголов Казахстана: 602 (по данным 1999 г.), 426 чел. (по данным 2009 г.).

Монгольский язык – официальный язык Республики Монголия; экзогенный язык этнической группы монголов Казахстана.

Монгольский (халха монгольский) язык входит в монгольскую ветвь алтайской семьи языков.

Религия - тибетский буддизм, шаманизм.

ХАНТЫ, самоназвание – *хантэ*; устар. *остяки.*

Численность хантов Казахстана: 24 чел. (по данным 1999 г.), 426 чел. (по данным 2009 г.).

Хантыйский язык – эндогенный язык этнической группы ханты Казахстана.

Хантыйский (остяцкий) язык входит в обско-угорскую ветвь финно-угорской группы уральской семьи языков.

Традиционная религия — шаманизм и православие

ХОРВАТЫ, самоназвание – *хорваты.*

Численность хорватов Казахстана: 39 чел. (по данным 1999 г.), 102 чел. (по данным 2009 г.).

Хорватский язык – официальный язык Республики Хорватия; официальный язык Боснии и Герцеговины (наряду с боснийским и сербским); экзогенный язык этнической группы хорватов Казахстана.

Хорватский язык входит в южнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Основная религия – католицизм.

ЦАХУРЫ, самоназвание – *цыхбы.*

Численность цахуров Казахстана: 17 чел. (по данным 1999 г.), 2 чел. (по данным 2009 г.).

Цахурский язык – государственный язык Республики Дагестан; эндогенный язык цахуров Казахстана.

Цахурский язык относится к лезгинской подгруппе нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Верующие цахуры исповедуют ислам суннитского толка (шафиитский мазхаб).

ЦЫГАНЕ, самоназвание – *рома.*

Численность цыган Казахстана: 5130 чел. (по данным 1999 г.), 4165 чел. (по данным 2013 г.).

Цыганский язык – эндогенный язык этнической группы цыган Казахстана.

Цыганский язык входит в индийскую (индоарийскую) группу индоевропейской семьи языков.

Цыгане, как и другие народы, придерживаются религии той местности, где они кочуют и проживают.

ЧЕРКЕСЫ, самоназвание – *адыге*.

Численность черкесской группы в Казахстане: 182 чел. (по данным 1999 г.), 11 чел. (по данным 2009 г.).

В употреблении у черкесов кабардино-черкесский язык – государственный язык Карачаево-Черкесской Республики; экзогенный язык этнической группы черкесов Казахстана.

Кабардино-черкесский (черкесский) язык входит в абхазо-адыгскую группу иберийско-кавказской семьи языков.

В настоящее время в у черкесов ислам находится в стадии укрепления и повышения его авторитета у населения.

ЧЕЧЕНЦЫ, самоназвание – *нахчо*; в письменных источниках VII в. упоминаются под названием *нахчаматьян*.

Численность чеченцев Казахстана: 31802 чел. (по данным 1999 г.), 31974 чел. (по данным 2013 г.).

Чеченский язык – государственный язык Чеченской Республики; один из четырнадцати государственных языков Республики Дагестан; экзогенный язык чеченцев Казахстана.

Чеченский язык входит в нахско-дагестанскую ветвь иберийской-кавказской семьи языков.

Большинство чеченцев принадлежат к шафиитскому мазхабу суннизма.

Суфийский ислам среди чеченцев представлен двумя тарикатами: накшбандия и кадирия, в свою очередь делящимися на мелкие религиозные группы – вирдовые братства, общее количество которых достигает у чеченцев до тридцати двух.

Компактные поселения этноса расположены в Алматинской (18,58%), Карагандинской (16,51%), Костанайской (26,03%), Акмолинской (18,58%) областях (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные чеченские этнокультурные объединений и их филиалы в городах и районах.

ЧЕХИ, самоназвание – *чехи*.

Численность чехов Казахстана: 945 чел. (по данным 1999 г.), 269 чел. (по данным 2013 г.).

Чешский язык – официальный язык Чешской Республики; один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык чехов Казахстана.

Чешский язык входит в западнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Чехия известна как одна из наиболее секуляризованных стран Европы. К истинно верующим себя причисляют только 24% чехов.

ЧУВАНЦЫ, самоназвание – *этель, этал*. Народность на Чукотке.

Численность чуванцев Казахстана: 375 чел. (по данным 1999 г.), 25 чел. (по данным 2009 г.).

Чуванский язык – эндогенный язык чуванцев Казахстана.

Чуванский язык (близкий к юкагирскому) – изолированный язык (юкагирско-чуванские языки) палеоазиатской семьи языков.

Религия чуванцев - православие

ЧУВАШИ, самоназвание – *чаваш.*

Численность чувашей Казахстана: 11864 чел. (по данным 1999 г.), 6741 чел. (по данным 2013 г.).

Чувашский язык – государственный язык Чувашской Республики; экзогенный язык чувашей Казахстана.

Чувашский язык относится к булгарской группе (наряду с булгарским и хазарским языками) тюркской группы алтайской семьи языков. Делится на два диалекта: низовой («укающий») и верховой («окающий»), распадающихся на ряд говоров.

Чуваши – самый многочисленный тюркский народ, большинство верующих которого – христиане. Также существуют немногочисленные группы, исповедующие ислам суннитского толка и традиционные верования.

Компактные поселения этноса расположены в Карагандинской (1883 чел.),

Павлодарской (675 чел.), Актюбинской (252 чел.) областях (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные чувашские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

ЧУКЧИ, самоназвание оленных чукчей – *чавчу* (оленный), береговых – *ан-калын* (помор); общее самоназвание – *луораветлан* (настоящий человек) как общий этноним не привилось.

Численность чукчей Казахстана: 19 чел. (по данным 1999 г.), 5 чел. (по данным 2009 г.).

Чукотский язык – один из местных официальных языков Республики Сака (Якутия); экзогенный язык этнической группы чукчей Казахстана.

Чукотский язык (устар. луораветланский) относится к чукотско-камчатским языкам палеоазиатской семьи языков.

В религиозном отношении большинство чукчей крещены в Русской православной церкви, однако, среди кочующих встречаются остатки традиционных верований (шаманизма).

ШВЕДЫ, самоназвание – *свенскар*.

До 1999 г. проживание шведов в Казахстане не регистрировалось. Согласно данным переписи населения РК 1999 г., в Казахстане проживает 24 шведа. Возможно, они – потомки переселенных в 1940 г. «граждан инонациональностей» (финнов, латышей, эстонцев, шведов, литовцев, норвежцев и др.) из Мурманской области и Карело-Финской ССР. По данным переписи населения 2009 г. – 16 чел.

Шведский язык – официальный язык Королевства Швеции; второй официальный язык Финляндской Республики; государственный язык Аланских островов (автономной провинции Финляндии); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык этнической группы шведов Казахстана.

Шведский язык входит в скандинавскую группу германской ветви индоевропейской семьи языков.

Несмотря на то, что в стране функционируют католические, лютеранские, православные приходы, синагоги, шведы являются наиболее атеизированным народом Европы,

ШОРЦЫ, самоназвание – *шор, шоркижи*; устар. *кузнецкие, кондомские и мрасские татары*. Тюркоязычный народ, живущий главным образом, на юге Кемеровской области

Численность шорцев Казахстана: 212 чел. (по данным 1999 г.), 96 чел. (по данным 2009 г.).

Шорский язык – эндогенный язык этнической группы шорцев Казахстана.

Шорский язык входит в хакасскую подгруппу уйгуро-огузской группы западнохуннской ветви тюркской группы алтайской языковой семьи.

В прошлом шорцы формально считались православными, фактически же у них сохранялись шаманизм и анимизм (культ предков, промысловые культы и др. верования).

ШУГНАНЦЫ, самоназвание – *хугни, хунуни*. Исконное проживание в Горно- бадахшанской автономии Таджикистана и на севере Афганистана

По данным переписи населения Республики Казахстан, в 1999 г. зарегистрирован 21 представитель этого этноса, в переписях населения более ранних периодов шугнанцы не отмечены (это связано с возросшим этническим и языковым сознанием и появившейся возможностью свободно заявлять о своей национальности)..

Шугнанский язык – эндогенный язык шугнанцев Казахстана.

Шугнанский язык входит в шугнанско-рушанскую подгруппу восточной группы иранской (памирской) ветви индоевропейской семьи языков.

Верующие - мусульмане-шииты (исмаилиты).

ЭВЕНКИ, самоназвание – *эвэнк*; устар. – *тунгусы*.

Численность эвенков Казахстана: 30 чел. (по данным 1999 г.), 2 чел. (по данным 2009 г.).

Эвенкийский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия); экзогенный язык эвенков Казахстана.

Эвенкийский (тунгусский) язык – тунгусо-маньчжурская ветвь алтайской семьи языков.

С начала 17 века считались православными, но сохраняли формы дохристианских верований (шаманство).

ЭВЕНЫ, самоназвание – *эвэи, орогел, орочен*; устар. – *ламуты.*

Численность эвенов Казахстана: 28 чел. (по данным 1999 г.), 11 чел. (по данным 2009 г.).

Эвенский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия); экзогенный язык эвенов Казахстана.

Эвенский (ламутский) язык входит в тунгусо-маньчжурскую ветвь алтайской семьи языков.

Эвены традиционно придерживаются православия, которое приняли в середине 19 века.

ЭНЦЫ, самоназвание – *эннэчэ*; устар. *самоеды (хантыйские, карасинские, енисейские).*

Численность энцев Казахстана: 7 чел. (по данным 1999 г.).

Энецкий язык – эндогенный язык этнической группы энцев Казахстана.

Энецкий язык входит в северо-самодийскую подгруппу самодийской группы уральской семьи языков.

Верующие — православные, сохраняются традиционные верования.

ЭСКИМОСЫ (АЗИАТСКИЕ); самоназвание – *йупигыт, юпига, ныв*у*ам юпига* и др.

Численность азиатских эскимосов в Казахстане: 8 чел. (по данным 1999 г.).

Эскимосский язык – эндогенный язык азиатских эскимосов.

Эскимосский язык – один из эскимосско-алеутских языков палеоазиатской семьи языков.

Несмотря на то, что основной религиозной системой эскимосов сегодня является христианство, многие эскимосы всё ещё хранят веру, по крайней мере, в некоторые элементы своей традиционной мифологии.

ЭСТОНЦЫ, самоназвание – *эстласед.*

Численность эстонцев Казахстана: 1819 чел. (по данным 1999 г.), 947 чел. (по данным 2013 г.).

Эстонский язык – государственный язык Эстонской Республики; один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык эстонцев Казахстана.

Эстонский язык входит в южную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорских языков уральской семьи языков.

Среди эстонцев предпочтением пользуется в основном лютеранство, в меньшей степени православие.

ЮКАГИРЫ, самоназвание – *одул, деткиль*.

Численность юкагиров Казахстана: 6 чел. (по данным 1999 г.).

Юкагирский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия); экзогенный язык юкагиров Казахстана.

Юкагирский язык (устар. одульский язык) – изолированный, единственный сохранившийся представитель юкагиро-чуванских языков палеоазиатской семьи (допускается вероятность генетической связи юкагирского языка с уральским и, далее, с алтайскими языками).

Религия – православие, шаманизм, анимизм

ЯКУТЫ, самоназвание – *саха*.

Численность якутов Казахстана: 115 чел. (по данным 1999г.), 136 чел. (по данным 2013 г.).

Якутский язык – государственный язык Республики Саха (Якутия); экзогенный язык якутов Казахстана.

Якутский язык входит в якутскую подгруппу уйгуро-огузской группы тюркских языков алтайской семьи.

Основной религией является православие, также среди якутов есть последователи учения айылга (дети природы)

ЯПОНЦЫ, самоназвание – *нихондзин*.

Численность японцев Казахстана: 35 чел. (по данным 1999 г.), 46 чел. (по данным 2009 г.).

Японский язык – изолированный язык (возможно) алтайской семьи языков.

Японский язык – официальный язык Японии; экзогенный язык японцев Казахстана.

Буддисты и синтоисты составляют по некоторым оценкам до 84 – 96 % населения, представляя большое количество приверженцев синкретизма в обеих религиях вместе. Однако эти оценки основаны на ассоциации японцев с тем или иным храмом, а не на количестве верующих. Предполагается, что всего 30% населения могут идентифицировать себя как действительно верующие.

БИБЛИОГРАФИЯ

I.Словари и справочники

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социологический словарь. - Казань, 1997
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - Москва, 1969
3. Государственные языки в Российской Федерации: Энциклопедический словарь-справочник / Под. ред. В.П. Нерознака. - Москва, 1995
4. Исаев М.И**.** Словарь этнолингвистических понятий и терминов. - Москва, 2001
5. Қазақ тілі энциклопедиясы. - Алматы, 1998
6. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2005
7. Красная книга языков народов России: Энциклопедический словарь-справочник / Под. ред. В.П. Нерознака. - Москва, 1994
8. Краткий словарь по социологии / Сост. П.Д. Павленок. - Москва, 2000
9. Лингвистический энциклопедический словарь / Под. ред. В.Н. Ярцевой. - Москва, 1990
10. Мемлекеттік тіл саясаты. Государственная языковая политика. – Алматы, 2005
11. Письменные языки мира. Языки Российской Федерации. Социолингвистическая энциклопедия. Книга 1. - Москва, 2000; Книга 2. - Москва, 2003
12. Поливанов Е.Д. Толковый терминологический словарь по лингвистике (1935 – 1937) // Е.Д. Поливанов. Труды по восточному и общему языкознанию. - Москва, 1991
13. Потапов В.В. Краткий лингвистический справочник. Языки и письменность. - Москва, 1997
14. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. и др. Словарь по языкознанию. Тіл білімі сөздігі / Под ред. Э.Д. Сулейменовой. - Алматы, 1998
15. Сулейменова Э.Д. ж.б. Әлеуметтік линвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов/Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2008. –393 б.
16. Энциклопедический социологический словарь. / Под общ.ред. Г.В.Осипова. М.:ИСПИ РАН, 1995. С.443.
17. Этнополитология http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia
18. Устинов М. Глоссарий конфликтологических терминов. М: Геотек. 2005.
19. Бунчук К. Словарик для политологов: Прогностика. Терминология, 1999.
20. Concise encyclopedia of sociolinguistics. Mesthrie, R. (ed.), Amsterdam: Elsevier, 2001
21. Crystal D-A. Dictionary of Linguistics anol Phonetics 3rd Ed. - London, 1993

22. http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_ind2.cgi
23. Encyclopaedia Britannica 30 BB. 15th Ed. - Chicago, 1975
24. Swann J., Deumert A., Lillis T., Mesthrie R. A dictionary of sociolinguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004
25. The Encyclopedia of Language and Linguistics. Editor-in-Chief R. E. Asher. – University of Edinburg, 1992. Vol. 1-7
26. Сборник онлайн-словарей http://www.onlinedics.ru/
27. Словарь этнологических терминов http://elib.bsu.by/bitstream/
28. Этнографический словарь. Энциклопедия http://www.onlinedics.ru/slovar/etn.html

II. Монографии, научные статьи, интернет-источники

1. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/krusko/01.php
2. http://www.osce.org/hcnm/
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/%C5%E2%F0%EE%EF%E5%E9%F1%EA%E8%E9_%F1%EE%FE%E7
4. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология.-Сакт-Петербург, 2004,–313 с.
5. Агабек А.А. Теоретико-методологические проблемы исследования религиозной идентификации личности / http://repository.enu.kz/handle/123456789/785
6. Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: Монография. – Алматы: Экономика, 2006.-С.48.
7. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001.
8. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М.: Текст, 1993
9. Артановский С.Н. Родина как культурно-исторический феномен / Вестник СПбГУКИ. – 2012. – № 2. – С. 11–15.
10. Арутюнов С.А. Диаспора – это процесс // Этнографическое обозрение. 2001. № 2. http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2000/Arutyunov_2000_2.pdf
11. Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А. Этносоциология: Учебник для высших учебных заведений. М.: Аспект Пресс, 1998.
12. Аршба О.И. Транснациональные миграционные процессы в эпоху глобализации и проблемы иммиграционной политики // Материалы научной конференции «Ломоносовские чтения-2003». М., 2003.
13. Арын Р.С., Иренов Г.Н. Этнополитология: учебное пособие. ─ Павлодар: ЭКО, 2008.
14. Астанинская Декларация ОБСЕ 2010 года «Навстречу сообществу безопасности». Астана.-2010 г. http://www.zakon.kz/site_main_news/192108-prezident-rk-objavil-o-prinjatii.html
15. Атыйят Абу Сауд. Вызовы культурной глобализации для стран третьего мира // Глобализация и мультикультурализм: Доклады и выступления. VII Международная философская конференция «Диалогцивилизаций: Восток - Запад», 14-16 апреля 2003 г., Москва. - М.: Изд-во РУДН, 2004.
16. Ачкасов В.А. Этническая идентичность в ситуациях общественного выбора // Журнал социологии и социальной антропологии, 1999, Т. 2, № 1.
17. Ачкасов В.А. Этнополитология: учебник для вузов. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. 340 с.

18. Бадов А. Кокаиновый берег // Эксперт, №10, 2009
19. Байтенова Н. Межэтническая интеграция (социально-экономический анализ). Уч. Пособие. - А., Санат, 1998. - С. 38.
20. Балакришнан Г. Национальное воображение // Нации и национализм / Б.Андерсон, О.Бауэр, М.Хрох и др; Пер. с англ. и нем. М: Праксис. 2002.
21. Баньковская С. Воображаемые сообщества как социологический феномен // Андерсон Б. Воображаемые сообщества. М., 2001.
22. Баранова В.В. Язык и этническая идентичность. – М.: ВШЭ, 2010.
23. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. М., 2004
24. Бауман З. Идентичность в глобализирующемся мире // Бауман З. Индивидуализированное общество. М., 2002.
25. Бокаев Б.Н., Жаркынбекова Ш.К. Репатрианты Казахстана: этноязыковая идентификация и интеграция в общество / Социологические исследования. – 2011. – № 11. – С. 54–60.
26. Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Человечество — это народы. М.: Мысль, 1990.
27. Власов В.И. Экстремизм, терроризм, сепаратизм. – М.: РАГС, 2009.
28. Глейзер Н. Мультиэтнические общества: проблемы демографического, религиозного и культурного разнообразия // Этнографическое обозрение. 1998. № 6. http://journal.iea.ras.ru/archive/1990s/1998/6.htm
29. Государственная этнополитика Казахстана: новые тренды. Методическое пособие для государственных служащих и руководителей этнокультурных объединений. Под общ. ред. Е. Тугжанова. – Астана: Академия государственного управления при Президенте РК, 2011. – 204 с.
30. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Л.: Наука, 1990. http://platonanet.org.ua/load/knigi_po_filosofii/filosofija_istorii/gumilev_l_n_geografija_ehtnosa_v_istoricheskij_period/29-1-0-1718
31. Гумилев Л.Н. Из истории Евразии.–Алматы: Атамура, 2004.–С 123-170
32. Дерябин В.Е.,Бескина М.В. Об антропологических вариантах в составе казахов. Этнографическое обозрение. 2009. № 1. http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2009/Deryabin,%20Beskina_2009_1.pdf
33. Дробижева. Л.М. Этничность в современном обществе. Мир России. 2001. № 2.
34. Дугин А.Г. Этносоциология. М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2011.
35. Ежова Е.Ю. Культурная идентификация личности в поликультурном пространстве / Регионология. – 2010. – № 1. – С. 71–78.
36. Жетесова М.Т. Механизм экономической интеграции оралманов в казахстанское общество. – дис. канд. эконом. наук. – Алматы, 2007.
37. Зайналова Е. Миграция в Казахстане в постсоветский период / Мысль. – 2007. – № 9. – С. 32–34.
38. Игнатьев Р. Этнические анклавы / Земляки. – 2009. – № 9. – С. 22–26.
39. Императивы государственной этнополитики Республики Казахстан. Аналитические материалы и методологические рекомендации для государственных органов. Под общ. ред. Е. Тугжанова. – Астана, 2012. – 516 с. – на русском и казахском языках.

40. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Том. 4. – Алматы: Атамұра, 2009, - 768 с.

41. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Под общ. Ред. А.Б.Гали, Ж.К. Касымбаева – Алматы: Үш-Қиян, 2003. – 584 с.

42. Калинникова Л.Н. Лингвистический аспект национальной идентичности / http://klgtu.ru/science/magazine/2007_11/com/43.php

43. Комарофф Дж. Национальность, этничность, современность: политика самоосознания в конце XX века // Этничность и власть в полиэтничных государствах... С. 58

44. Конституционное право. Энциклопедический словарь. Отв. Ред. И рук. Автор. Колл. – д.ю.н., проф. С.А.Авекьян. – М.: Изд-во Норма, 200 – 688 с.

45. Коротеева В.В. Экономические интересы и национализм. М.: РГГУ, 2000

46. Крысько В. Этническая психология.

47. Лашук Л.П. Преемственность и преобразования в историческом развитии этноса // Этнографическое обозрение. 2001. № 3. http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2001/3.htm

48. Лурье С. История антисемитизма. http://jhistory.nfurman.com/shoa/anti-02.htm

49. Мустафаев Н. Диаспоры и ирредентыы / http://www.dialog.kz/articles/obshchestvo/2011-10-11/nurtay-mustafaev-rukovoditel-ac-nashe-delo-diaspory-i-irredenty

50. Назарбаев Н.А. Идейна консолидация общества–как условие прогресса Казахстана-Алматы, 1993.–32 с.

51. Назарбаев Н.А. В потоке истории.– Астана, 1999. –286 с.

52. Назарбаев Н.А. В сердце Евразии.– Астана, 2005

53. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь развития. –Астана, 2006

54. Нос Н.М. Мигрантофобия как социальное явление в структуре межэтнических отношений. – дис. канд. социол. наук. – Краснодар, 2007.

55. Нуртазина Р.А. Национальная безопасность Республики Казахстан. Учебное пособие. – Алматы: Издательство «Бастау», 2014, 352 с.

56. Ольшанский Д.В. Психология терроризма. – СПб.: Питер, 2002.

57. Особенности проявления этнического экстремизма и меры противодействия http://city-hospital2.nabchelny.ru/s_3063/p_32521/

58. Платонов Ю.П. Народы мира в зеркале геополитики (структура, динамика, поведение): Учеб. пособие. - СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000.

59. Поляков Ю.А., Тарле Г.Я., Бочарова З.С., Ершов В.Ф. Адаптация российских эмигрантов (конец XIX-XX в.). – М.: Институт российской истории РАН, 2010.

60. Попков В.Д. Феномен этнических диаспор. М., 2003

61. Права меньшинств: международные стандарты и руководство по их соблюдению. – ООН. Управление Верховного комиссара.

62. Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / под. ред. Солдатовой Г. – М.: Смысл, 2001.

63. Сампиев И.М. Самоопределение народов: анализ идейно-политических подходов // Этнографическое обозрение. 2001. № 3. http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2001/Sampiev_%202001_3.pdf

64. Селиверстов С. От евразийства XX века к евразийству XXI века. // Менің елім. № 1, 2009.

65. Скворцов Н.Г. Индивид и этническая среда // Социология и социальная антропология. Межвуз. Сб. / Под. ред. В.Д. Виноградова, В.В. Козловского. С-Пб.: Алетейя, 1997.

66. Сулейменова Э.Д. Макросоциолингвистика – Алматы: Қазақ университеті, 2011

67. Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика – Алматы: Қазақ университеті, 2011

68. Тавадов Г.Е. Этнология. Современный словарь-справочник. М. АНО «Диалог культур». 2011.

69. Утельбаев К.Т. Религиозная и гражданская идентификация в XXI веке / Вестник Астраханского государственного технического университета. – 2007. – № 5. – С. 60–65.

70. Хайнц А. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию. – СПб.: «Алетея», 2000.

71. Халипов В.Ю. Энциклопедия власти. – М.: Академический проект, Культура, 20058. – 1056 с.

72. Хрусталева Н.С. Психология эмиграции: Социально-психологические и личностные проблемы. – дис. доктора психол. наук. – Спб. ГУ, 1996.

73. Чазова Н.В. Социальные факторы политической идентификации. – дис. канд. полит. наук. – СПб, 2002.

74. Этнические процессы в современном мире. http://www.istmira.com/yetnologiya/1366--93-yetnicheskie-processy-v-sovremennom-mire.html.

75. Этнополитическая ситуация в России и сопредельных государствах в 2010 году. Ежегодный доклад. /Под ред. В.Тишкова. Институт этнологии и антропологии РАН. М. 2011.76. Этнополитические и этнокультурные процессы в XX веке ./Отв. ред. В. А. Тишков, С.В. Чешко. М.: изд-во Института этнологии и антропологии РАН, 1996.-200с.

77. Юдина Т.А. Социально-философский анализ роли языка в формировании идентичности. – дис. доктора филос. наук. – Новосибирск, 2013.

78. Языковая политика в Казахстане (1921-1990 годы): Сборник документов / Ред.: Языковая политика в Казахстане и пути ее реализации. - Алма-Ата, 1990

79. Языковая политика в Казахстане. Сборник документов. - Астана, 1999.

Орысша– қазақша терминдер көрсеткіші
Русско-казахский указатель терминов

Автономия национально-культурная – Ұлттық-мәдени автономия 204-205, 119-120
Автономия национально-территориальная – Ұлттық-аумақтық автономия 205-206, 115-117
Автохтон – Автохтон (байырғы, жергілікті) 206-207, 6
Автохтонный язык – Автохтондық тіл (байырғы тіл) 207, 6
Адаптация этническая – Этностық бейімделу 207-208, 147-148
Аккультурация – Аккультурация 208, 13
Аккультурация национальная (этническая) – Ұлттық (этностық) аккультурация 209, 113-114
Анклав этнический – Этникалық анклав 209-210, 145
Антагонизм национальный (или этнический)– ұлттық (немесе этностық) антагонизм 210-211, 114-115
Антисемитизм – Антисемитизм 211-212, 16-17
Антропология этническая – Этностық антропология 212-214, 145-147
Апартеид – Апартеид 214, 17-18
Ассамблея народа Казахстана – Қазақстан халқы Ассамблеясы215, 53-54
Ассимиляция –Ассимиляция 215-216, 18-19
Ассимиляция культурная – Мәдени ассимиляция 216-217, 74
Ассимиляция этническая – Этностық ассимиляция 217, 158
Ассимиляция языковая – Тілдік ассимиляция (Тілдің сіңуі) 217, 109
Беженцы – Босқындар 218, 20
Билингвизм – Қостілділік (Билингвизм) 218, 19
Бипатриды – Қос азаматтығы барлар 218, 69
Верховный Комиссар по делам Национальных меньшинств ОБСЕ – ЕҚЫҰ Ұлттық Азшылық істері бойынша Жоғарғы комиссар 219, 112-113
Возрождение языка – Тілдің қайта жаңғырылуы 219, 106
Всеобщая декларация прав человека – Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы 220-221, 6-7
Гетто – Гетто 221-222, 23
Государство –Мемлекет 222-224, 75-78
Государственная идентичность – Мемлекеттік сәйкестілік 225-226, 81-82
Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан – Қазақстан Республикасының тілдерді дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламасы 226-228, 64-67
Государственность – Мемлекеттілік 228-229, 78-79
Государственный язык – Мемлекеттік тіл 229-230, 82-84
Гражданство – Азаматтық 230-232, 9-11
Двуязычие – Қостілділік 232-233, 69-70
Деколонизация – Отарсыздандыру (Деколонизация) 233, 92
Демография –Демография 233-234, 23-24
Демократия –Демократия 235-236, 24-25
Депопуляция –Депопуляция 235-236, 24-25
Депортация – Жер аудару 235-236, 34

Деэтнизация – Этноссыздандыру (Деэтнизация) 236, 144-145
Джихад –Жихад 236-237, 36
Диаспора – Диаспора 237, 26
Дискриминация (этническая, национальная, расовая) – Кемсітушілік (этностық, ұлттық, нәсілдік) 236-238, 41-425
Доктрина национального единства Казахстана – Қазақстанның ел бірлігі доктринасы 238-240, 46-48
Дисперсизация этническая – Этностық дисперсизация 240-241, 148-149
Духовный колониализм – Рухани отаршылдық 241-242, 96
Евразийская идея (Евразийство) – Еуразиялық идея (Еуразияшылдық) 242-243, 27-28
Евразийская идентичность – Еуразиялық сәйкестілік 243, 30
Евразийская интеграция –Еуразиялық интеграция 243-244, 29
Евразийский экономический союз – Еуразиялық экономикалық одақ 244, 30
Европейский союз– Еуропалық Одақ 244-246, 31-32
Европоцентризм – Европоцентризм 246, 30-31
Закон РК об АНК– ҚХА туралы ҚР Заңы 246-247, 71-72
Законодательство в сфере межэтнических отношений – Этносаралық қатынастар саласындағы заңнама 246-247, 139-140
Законодательство о языках в Казахстане – Қазақстандағы тілдер туралы заңнама 248-249, 50-51
Идентификация – Сәйкестендіру 250, 97
Идентификация гражданская – Азаматтық сәйкестендіру 250, 11
Идентификация культурная – Мәдени сәйкестендіру 251, 74
Идентификация религиозная – Діни сәйкестендіру 251-252, 26-27
Идентификация этническая – Этностық сәйкестендіру 252, 155
Идентификация языковая – Тілдік сәйкестендіру 252, 108
Идеология – Идеология 252-254, 36-38
Иммиграция– Иммиграция 254, 38
Индикатор – Индикатор 254, 38
Индикатор этнополитики – Этносаясат индикаторы 254-255, 143-144
Инкультурация *(овладение этнокультурным опытом)* – Инкультурация (этномәдени тәжірибені меңгеру) 255-256, 38-40
Интеграция – Интеграция (бірігу, ықпалдастық)256-257, 40
Интернационализм – Интернационализм 257, 40-41
Ирредента – Ирредента 257-258, 41
Историческая Родина– Тарихи отан 258, 100
Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия – Этносаралық толеранттылық және қоғамдық келісімның қазақстандық үлгісі 258-261, 141-143
Кафедры Ассамблеи народа Казахстана – Қазақстан халқы Ассамблея кафедралары 261, 73
Кафедра ЮНЕСКО по этнической и религиозной толерантности ЕНУ им. Л.Н.Гумилева – Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ ЮНЕСКО-ның этностық және діни толеранттылық жөніндегі кафедрасы 262, 73
Клуб ведущих журналистов и экспертов по вопросам межэтнических отношений при Ассамблее народа Казахстана – Қазақстан халқы Ассамблеясы

жанындағы Этносаралық қатынастар жөніндегі жетекші журналистер мен сарапшылар клубы 262, 55
Конформизм – Конформизм 262-264, 42-44
Конфликт этнический (межэтнический конфликт)– Этностық қақтығыс (этносаралық қақтығыс) 264-266, 151-153
Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана (до 2020 года) – Қазақстан халқы Ассамблеясы (2020 жылға дейінгі) дамуының тұжырымдамасы 266-267, 54-55
Коренной этнос– Тұрғылықты этнос 267-268, 111
Коренной язык – Тұрғылықты тіл 268,110
Космополитизм– Космополитизм (әлемді сүюшілік) 268-269, 44-45
Ксенофобия – Ксенофобия (бейтаныс адамдардан, биіктіктен қорқушылық) 269-270, 45-46
Культура межэтнического общения – Этносаралық қатынас мәдениеті 270, 140
Культурный проект «Триединство языков» – «Тілдердің үштұғырлы» мәдени жобасы 271, 73
Лингвоним – Лингвоним 271, 73
Мажилис Парламента Казахстана (9 депутатов АНК, депутатская группа) – Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісі (ҚХА-ның 9 депутаты, депутаттық топ) 271-272, 59-61
Малая Родина – Кіші отан 272-273, 46
Малочисленные народы – Саны аз халықтар 273, 97
Международный язык – Халықаралық тіл 273, 126
Межэтнические отношения – Этносаралық қатынастар 273-275, 137-139
Межэтнический брак – Этносаралық неке 275-276, 140-141
Ментальность этноса – Этностық діл 276, 149-150
Местное самоуправление – Жергілікті өзін-өзі басқару 276-277, 34-35
Местный язык – Жергілікті тіл 278, 35
Мигрант – Мигрант 278, 84
Мигрантофобия – Мигрантофобия 279, 85
Миграция этническая – Этностық көші-қон 279, 150-151
Миноритарный язык – Миноритарлық тіл 279, 85
Мировые языки – Әлем тілдері 279-280, 19
Мифология национальная – Ұлттық мифология 280, 120-121
Мнение общественное – Қоғамдық пікір 280-281, 68
Мобильность этническая – Этностық ұтқырлық 281, 160
Модернизация (в свете «Стратегии «Казахстан – 2050»)– Модернизациялау/ жаңаша жаңғырту («Қазақстан-2050» Стратегиясы тұрғысынан) 281-284, 55-57
Мультилингвизм – Мультилингвизм, көптілділік 284, 45
Народ Казахстана – Қазақстан халқы 284-285, 52-53
Научно-экспертный Совет Ассамблеи народа Казахстана (НЭС АНК) – Қазақстан халқы Ассамблеясының жанындағы ғылыми-сарапшылық Кеңес (ҚХА ҒСК) 285-286, 55-57
Национализм – Ұлтшылдық 286-288, 123-125

Национальная безопасность – Ұлттық қауіпсіздік 288-289, 118-119
Национальная идея «Мәнгілік ел» – «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы 289, 74-75
Национальное возрождение – Ұлттық жандану 289, 117
Национальное единство – Ұлттық бірлік 290, 117
Национальное согласие – Ұлттық келісім 290, 118
Национальное меньшинство – Ұлттық азшылдық 291, 111-112
Национальный эгоизм – Ұлттық өзімшілдік (эгоизм) 292, 125
Общественное сознание – Қоғамдық сана 292, 68-69
Общность – Қауымдастық 292, 52
Оралман (см. Репатриант) – Оралман (қар. Репатриант) 292-293, 89-90
Официальный язык – Ресми тіл 293, 95-96
Пассионарность– Пассионарлық 293-294, 92-93
Патриотизм – Патриотизм 294-295, 93-94
Патриотизм новый казахстанский – Жаңа қазақстандық патриотизм 295-296, 32-34
Первый Президент РК – Лидер Нации – Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы 296-297, 67-68
Перепись населения (этнический состав, динамика) – Халық санағы (этностық құрам, динамика) 297-298, 126-127
Популяция – Популяция 298, 94
Послание Президента РК народу Казахстана – ҚР Президентінің Қазақстан халқына жолдауы 298-299, 63-64
Права национальных меньшинств (международные стандарты) – Аз ұлттардың құқықтары (халықаралық стандарттар) 299-301, 11-13
Право на пользование родным языком и развитие культуры – Ана тілін пайдалану және мәдениетін дамыту құқығы 301-303, 14-16
Право на свободу объединений – Бірлесу бостандығы құқығы 303-304, 21-22
Предпринимательство этническое – Этностық кәсіпкерлік 304-305, 150
Председатель Ассамблеи народа Казахстана – Қазақстан халқы Ассамблеясының төрағасы 305-306, 57-58
Принцип невмешательства во внутренние дела – Ішкі істерге араласпау Қағидаты 306, 128-129
Принцип самоопределения народов и наций – Халықтардың және ұлттардың өзін-өзі билеу Қағидаты 306-308, 127-128
Принцип территориальной целостности государств – Мемлекеттің аумақтық тұтастығы қағидаттары 308, 79-80
Принципы казахстанской этнополитики – Қазақстандық этносаясат қағидаттары 308, 79-95
Радикализм – Радикализм 309-310, 94-95
Разделенные народы – Бөлінген халықтар 310-311, 20-21
Расы человека– Адам нәсілдері 311-314, 88-89
Расизм – Нәсілшілдік 312-314, 88-89
Репатриант – Репатриант (оралман) 314, 95
Родина – Отан 314-315, 90-92
Родной язык– Ана тілі 315, 13-14
Сегрега́ция– Сегрегациялау 315-316, 97-98

Секретариат Ассамблеи народа Казахстана Администрации Президента РК – ҚР Президенті Әкімшілігі Қазақстан халқы Ассамблеясының хатшылығы (аппараты) 316-317, 62-63
Сенат Парламента Республики Казахстан – Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенаты 317-318, 61
Сепаратизм – Сепаратизм 318-319, 98-99
Символика государства (гимн, герб, флаг) – Мемлекеттік рәміздер (әнұран, елтаңба, ту) 319-320, 80-81
Символика этническая – Этностық рәміздер 320, 154-155
Смена языка– Тілдің ауысуы 321, 103
Совет АНК– ҚХА Кеңесі 321-322, 70-71
Соотечественники – Елдестер, отандастар 322, 90-92
Социолингвистика – Әлеуметтік лингвистика 322, 19
Суверенитет – Егемендік 322-324, 27
Суперэтнос – Суперэтнос 324, 99
Теории наций – Ұлт теориясы 324-326, 121-122
Терроризм – Лаңкестік 326-327, 72-73
Титульный этнос – титулды этнос 327, 100
Титульный язык– Титулды тіл 327, 100
Толерантность– Толеранттылық 327-328, 100-102
Уполномоченный по правам человека – Адам құқықтары жөніндегі уәкіл 328-329, 59
Федерализм – Федералшылдық (Федерализм) 329-330, 125
Экспансия языковая – Тілдік экспансия 330, 111
Экстремизм – Экстремизм 330, 129
Эмигрант – Эмигрант 330-331, 129-130
Эмиграция – Эмиграция 331, 130-131
Этническая антропология – Этностық антропология 331, 145-147
Этническая группа– Этностық топ 331-332, 158-159
Этническая идентичность – Этностық сәйкестілік 332, 155-158
Этническая культура: традиции и обычаи – Этностық мәдениет: дәстүрлер мен салт-ғұрыптар 333, 153-154
Этническая фузия – Этностық фузия 333, 160-161
Этнические стереотипы – Этностық таптаурындар 334-339, 155-158
Этнический язык– Этностық тіл 336, 159
Этнография – Этнография 336-337, 132
Этнодемография– Этнодемография 337, 132-133
Этноконфессиональная общность –Этноконфессиялық қауымдастық 337-338, 133-134
Этнокультурные объединения – Этномәдени бірлестіктер 339-340, 134-135
Этнолингвистика – Этнолингвистика 340, 160
Этнология –Этнология 340, 134
Этнонациональная политика (этнополитика) – Этноұлттық саясат (Этносаясат) 340-342, 161-162
Этноним – Этноним 342, 135-136
Этнополитология – Этносаясаттану 342-343, 136-137

Этно-просветительские школы и комплексы – Этноағартушылық мектептер мен кешендер 343, 131
Этнос – Этнос 343-344, 131
Этносоциология – Этноәлеуметтану 344, 132
Этнофор – Этнофор 344, 160
Этноязыковая ситуация – этнотілдік ахуал 344, 159-160
Язык – Тіл 345, 102
Язык диаспоры – Диаспора тілі 345, 26
Язык и закон – Тіл және заң 345, 105
Язык и общество – Тіл және қоғам 345, 107
Язык и письменность – Тіл және жазу 345-346, 104-105
Язык и религия – Тіл және дін 346, 104
Язык межэтнического общения – Этносаралық қатынас тілі 346-347, 136
Язык образования – Білім беру тілі 347, 21
Языки Казахстана – Қазақстан тілдері 347-348, 48-50
Языковая ассимиляция – Тілдік ассимиляция (тілдер ассимиляциясы) 348-349, 102
Языковая идеология – Тілдік идеология 349, 106
Языковая идентичность – Тілдік сәйкестілік 349, 109
Языковая общность – Тілдік қауымдастық 349, 106
Языковая политика – Тіл саясаты 349-350, 107-108
Языковая реформа – Тілдік реформа 350, 110
Языковая ситуация – Тілдік ахуал 350-351, 102-103
Языковая ситуация в Казахстане – Қазақстандағы тілдік жағдай 351, 51-52
Языковое законодательство – Тілдік заңнама 351-352, 105-106
Языковое планирование – Тілдік жоспарлау 352-353, 103-104
Языковое право – Тілдік құқық 353, 107
Языковое регулирование –Тілді реттеу 354, 109-110
Языковое строительство – Тілдік құрылыс 354, 107

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ

Алғысөз ... 3
А ... 6
Ә ... 19
Б ... 19
Г ... 23
Д ... 23
Е ... 27
Ж ... 32
И ... 36
К ... 41
Қ ... 46
Л ... 72
М ... 74
Н ... 88
О ... 89
П ... 92
Р ... 94
С ... 97
Т ... 100
Ұ ... 111
Ф ... 125
Х ... 126
І ... 128
Э ... 129
Қазақстан этностары (қысқаша анықтамалық ақпарат) ... 163

Предисловие ... 201
А ... 204
Б ... 218
В ... 219
Г ... 221
Д ... 232
Е ... 242
З ... 246
И ... 250
К ... 258
Л ... 271
М ... 271
Н ... 284
О ... 292
П ... 293
Р ... 309
С ... 315
Т ... 324
У ... 328
Ф ... 329
Э ... 330
Я ... 345
Этносы Казахстана (краткая справочная информация) ... 355
Библиография ... 388
Русско-казахский указатель терминов ... 393

ЭТНОСАЯСИ СӨЗДІК

Қазақстанның қоғамдық келісім және этносаралық толеранттылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ

Термины и понятия казахстанской политики и практики в сфере общественного согласия и межэтнической толерантности

Беттеген - Б.Косдаулетов,
Корректор - А.Кенесова,
А.Кадирхан.

ISBN 978-601-7504-05-2

Теруге 01. 11. 2014 берілді.
Басуға 19. 11. 2014 қол қойылды.
Пішімі 70x100. 1/16. Офсеттік басылым.
Қаріп түрі «Times New Roman»
Шартты баспа табағы 32,5.
Таралымы 4000